

ISSN 2637-2088

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNİK RADOVA

XVII
2019.

**ZBORNİK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Zbornik izlazi jednom godišnje.

Izdavač

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača

Memnuna Hasanica, dekan

Urednik

Alica Arnaut

Lektura

autori radova

UDK indeksi

Aras Borić

Redakcija

Bajramović Muris, Burgić Dževad, Ćaro Amer, Ćurković Amela,
Delibašić Esad, Mađarević Mirjana, Rizvić-Eminović Edina,
Skelić Dženan, Solak Edina

SADRŽAJ

BOSNISTIKA	6
Alica Arnaut, Larisa Mahmić POETSKA GRAMATIKA SEVDALINKE	7
Ibnel Ramić USMENA TRADICIJA – ZANEMARENI OBLIK KNJIŽEVNOUMJETNIČKOG STVARALAŠTVA	19
Ikbal Smajlović AKTOVKA „DEKRET“, DRAMA IZ SAVREMENOG MUSLIMANSKOG ŽIVOTA DERVIŠA IMAMOVIĆA – ZAČETAK AUTOROVOG SOCIJALNOG ANGAŽIRANJA	29
ANGLISTIKA	40
Edina Rizvić-Eminović, Nirvana Koluh TYPES AND FREQUENCY OF COMPOUNDS IN A SELECTION OF TEXTS IN ECONOMICS	41
Adnan Bujak, Senad Mujičić USING SONGS IN EFL CLASSROOM	55
Melisa Bureković OZNAČAVANJE LEKSIČKIH JEDINICA KAO IZRAZA NEGATIVNOG POLARITETA	71
Goran Grubešić ENGLISH NULL SUBJECT RELATIVE CLAUSES IN THE ARKANSAS REGIONAL VARIETY	78
GERMANISTIKA	87
Amela Ćurković FACHLICHER UND LANDESKUNDLICHER BERICHT ÜBER DIE STUDIENREISE NACH DEUTSCHLAND	88
Belma Šator RIMA U POSLOVICAMA NJEMAČKOG, BOSANSKOG I ENGLESKOG JEZIKA	92
Almina Lisičić-Hedžić PARTICIPSKJE KONSTRUKCIJE U NJEMAČKOM I BOSANSKOM, HRVATSKOM, SRPSKOM JEZIKU	100

TURKOLOGIJA	117
Edina Solak, Mirza Bašić DEVERBALNI SUFIKSI U DJELU <i>ATEBETÜ'L-HAKAYIK</i>	118
MEDIJSKA KULTURA	133
Enes Prasko RAZVOJ NOVIH MEDIJA	134
Dino Pašalić KOMPARATIVNA ANALIZA TRADICIONALNIH I NOVIH MEDIJA – NESTANAK PRVIH ILI NADGRADNJA DRUGIH	140
KULTUROLOGIJA	147
Hazim Begagić TEMELJNI PRODUKCIONI MODELI U INSTITUCIONALNOM SUSTAVU IZVEDBENO-SCENSKE KULTURE BOSNE I HERCEGOVINE	148
DEMOKRATIJA	162
Faruk Kozić DEMOKRATIZACIJA DRUŠTVA	163
HISTORIJA	180
Mirza Džananović KRATKI PREGLED POVIJESTI OKOLIŠA ZENICE: OD BOSTANA I VINA DO SMOGA I DIMA	181
Senaid Bolić ŽELJEZARA ZENICA 1892 – 1941.	195
EDUKACIJA	208
Amer Ćaro POVEZANOST AKTIVNOSTI NASTAVNIKA NA ČASU S MISAONOM AKTIVIZACIJOM UČENIKA	209
Izet Pehlić, Sakib Peskić, Nermin Tufekčić KVALITET SOCIJALNE PODRŠKE OSOBAMA TREĆE ŽIVOTNE DOBI KOJE IMAJU INSTITUCIONALNU I VANINSTITUCIONALNU PODRŠKU	220

Vanesa Delalić, Estela Hadžikadunić IGRA U NASTAVI MOJE OKOLINE	239
Naida Bikić, Dževad Burgić, Martina Šimičić METODIČKI PRISTUP OBRADI JEDNADŽBI I NEJEDNADŽBI U POČETNOJ NASTAVI MATEMATIKE	251
MATEMATIKA	260
Almir Huskanović SVOJSTVENE VRIJEDNOSTI REGULARNIH GRAFOVA	261
Safet Penjić, Dževad Zečić, Hermina Alajbegović KONSTRUKCIJE DVOSTRUKO REGULARNIH GRAFOVA	268
PRIKAZI	277
Mirza Džananović PRIKAZ KNJIGE <i>POPLAVA, ZEMLJOTRES, SMOG:</i> <i>PRILOZI EKOISTORJI BOSNE I HERCEGOVINE U 20. STOLJEĆU</i>	278

BOSNISTIKA

Dr. sc. Alica Arnaut
Larisa Mahmić

POETSKA GRAMATIKA SEVDALINKE

Sažetak

Rad se bavi karakterističnim jezičkim i stilskim osobenostima sevdalinke. Sevdalinke koje su u ovom radu analizirane su prikupljene u Antologiji bošnjačke usmene lirike Muniba Maglajlića. Jezik sevdalinke se proučava na fonetsko-fonološkom, morfološkom, sintaksičkom i semantičkom nivou. Sevdalinkom je iskazana narodnost jer ona u narodu nastaje, ali u narodu i obitava. Također su naglašene senzualnost i životna/ljudska tragičnost. Ipak, njena najvažnija zadaća je izražavanje i prenošenje emocija, osjećanja koja su suviše kompleksna da bi bila iskazana običnim razgovornim stilom. Jezik sevdalinke je narodni jezik, jezik vremena u kome je sevdalinka nastajala. Međutim, gledano iz savremene jezičke perspektive, za njega se kaže da je arhaizirani jezički izraz.

Ključne riječi: poetika, sevdalinka, stilistika

O sevdalinci

„Sevdalinka je tradicionalna bosanska pjesma“, kaže Rašid Durić u svom tekstu Tradicionalna bosanska pjesma Sevdalinka kao estetski, glazbeni i filološki fenomen. „Sevdalinka je najtipičnija kulturna odlika Bošnjaka“, kaže Dževad Jahić u svojoj knjizi Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora. „Sevdalinka je bosanska, gradska ljubavna pjesma, pri čemu riječ bosanska geografski određuje autohtonost sevdalinke, riječ gradska urbanost, a riječ ljubavna sadržajnu tematiku“, kaže Omer Pobrić, jedan od najznačajnijih kompozitora sevdalinke. Durić, Jahić i Pobrić nisu jedini čija se mišljenja razilaze kada je u pitanju taj prisvojni pridjev bosanski, odnosno bošnjački. Na semantičkom nivou, značenja ova dva pridjeva se itekako razlikuju. Pa ipak, i semantičke razlike su produkt političkih previranja. Međutim, politika će u ovom radu biti ignorisana. S obzirom na to da su sevdalinke kojima se ovaj rad bavi dio Antologije bošnjačke usmene lirike Muniba Maglajlića, odabrano je da se o njima govori kao o dijelu bošnjačkog stvaralaštva.

Uprkos navedenim nedoumicama koje su u vezi sa prisvajanjem, sljedeće je sigurno: sevdalinka je usmena lirska forma, narodna pjesma, pojava o kojoj se može govoriti sa estetskog, lingvističkog, psihološkog, ali i muzičkog aspekta. To je i ljubavna pjesma koja, iako nema tragične motive kao balada, ipak zna biti obojena teškim, melanholičnim motivima neuzvraćene ili ugašene ljubavi.

Riječ sevdalinka je nastala od arapske riječi sāwda – crna žuč, jedna od četiri tjelesne tečnosti za koju se vjeruje da određuje melanholično stanje. Turci su riječ preuzeli od Arapa, te su pojam eksplicitno vezali za melanholiju. Bosanski muslimani su riječ preuzeli od Turaka, a zatim

su joj dodali glas h. Riječ säwda je prešla u sevdah. U bosanskom jeziku, sevdah označava čežnju, ljubavni žar i ljubavni jad.

Srž sevdalinke je, prije svega, osjećaj ljubavi. Ljubav se u sevdalinci izražava kroz mnoštvo drugih osjećanja. Sreća, veselje, uzbuđenje, strast, patnja, čežnja, žudnja, želja, melanholija, nježnost, bol – sve se to miješa na jedinstven način koji je karakterističan za sevdalinku.

Durić za sevdalinku kaže sljedeće: Pjesma sevdalinka crpi svoju životvornu energiju upravo u trajnoj želji u kojoj se grije i plamsa zanos i čar željene, jarko žuđene ljubavi. Sevdalinke u kojima se obostrana ljubav ostvaruje, iz kojih radost i ushićenja zaljubljenih isijavaju, spokojstvom nas razblažuju, nisu za sevdah karakteristične. (Durić, 2016) Upravo ove riječi dokazuju već spomenutu činjenicu koja govori o tome da je sevdalinka nerijetko obojena tonovima melanholije i/ili patnje.

Uprkos prisutnosti negativnih, svakako nepoželjnih osjećanja, ne smijemo zaboraviti da je sevdalinka prvenstveno bila sredstvo pomoću kojega su mladi momci i djevojke jedni drugima govorili o svojim osjećanjima, ali je služila i kao savršen izduvni ventil kada bi osjećanja postala prejak da bi se potisnula. Jahić u svojoj knjizi Bošnjački narod i njegov jezik na vrlo jednostavan način opisuje pozadinu nastanka sevdalinke, ali i njenu srž: Sevdalinka je, u vremenu od XVI do XIX vijeka, nastala na području nekadašnjeg Bosanskoga pašaluka. Odražavala je posebnost i izvornost čaršijskoga bosanskog ambijenta, njegovih dućana i bazedžana, mahala i bašči, izvora i rijeka, momaka i djevojaka, njihove ljepote, mladosti i sevdaha. Kroz nju je na neponovljiv, umjetnički uvjerljiv način opjevana ljepota življenja i mladosti kao i ljubavna i životna bol... (Jahić, 1999: 78)

Ludvik Kuba, češki muzikolog, je krajem XIX i početkom XX st. putovao našim krajevima istražujući balkanske kulture, običaje i historiju. Bio je i sakupljač narodnih pjesama. Kao rezultat njegovih istraživanja, izrodila se zbirka bh. pjesama i napjeva pod nazivom Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine, a koju je Kuba sakupio 1893. godine za Zemaljski muzej u Sarajevu. Naročito je bitna činjenica da je Kuba posebnu pažnju obraćao i na jezičku fizionomiju sevdalinke. Bio je svjestan promjena koje su neizbježne kada je u pitanju usmeno stvaralaštvo. Kada je govorio o sevdalinci, rekao je: A tu je svako - to je stvarno istina - zaodijeva po svom ukusu, nikome ne ode sa usana da je malo ne promijeni. Nekoje od tih promjena mogu biti korisne, nekoje štetne, bez obzira je li pjesmu dotakao prijatelj ili neprijatelj... pjesma uvijek pretrpi veće ili manje promjene, ne samo u različitim krajevima, zavisno od toga gdje se i kada pjeva, već i od raznih ljudi koji jednu te istu pjesmu pjevaju na različite načine. (Kuba, 1984: 27)

Najintenzivniji život sevdalinke se oduvijek vezao za Sarajevo, Mostar, Tuzlu i Banja Luku. Dakle, za najveće bh. kulturne i privredne centre. Naravno, sevdalinka se pjevala i u mnogim drugim bh. gradovima kao što su Travnik, Maglaj, Tešanj, Jajce, Gradačac, Doboj itd. Živjela je u bosanskim kućama, stanovima, ulicama, avlijama, vrtovima, pijacama, ali i kafanama. Jahić kaže da su žarišta sevdalinke centri orijentalne materijalne i duhovne kulture u Bosni, prije svega Sarajevo, a onda i druge veće pa i manje kasabe širom Bosanskoga pašaluka. (Jahić, 1999: 78) Prema tome, orijentalni motivi u sevdalinci su sasvim prirodni. Materijalno orijentalno je prešlo u motive sevdalinke, te je doprinijelo bogatstvu koje ona posjeduje. Mahale, kaldrml

sokaci, hamami, tekije, ćuprije – sve su to materijalni aspekti orijentalne civilizacije, a postali su izvor i inspiracija za sevdalinku.

S obzirom da je ljubav centralni motiv sevdalinke, potrebno je spomenuti djevojke i momke koji su opjevani u sevdalinkama. Naime, djevojke nisu predstavljene kao čarobna, uzvišena bića, niti su Petrarkine Laure. Nisu opisane apstraktno. Pjevač sevdalinke otvoreno žudi za zagrljajem žene koja posjeduje cijelu njegovu dušu, a nerijetko direktno opjevava šta ga na njoj očarava. Također, u sevdalinkama koje pjevaju žene, muškarci nisu prikazani kao macho muškarci koji posjeduju samo osobine grčkih bogova. U sevdalinkama poput one pod nazivom Muhamede, šećer puce, Muhamed je prikazan kao momčić, sladak od svega najslađeg. Žena koja pjeva navedenu sevdalinku je slobodna u svojim izrazima.

Iz svega navedenog, može se primijetiti da sevdalinka doista prikazuje ljepotu mladosti, ljepotu života, ljepotu ljubavi na jedan autohtoni, narodni, dakle i prirodni način.

Velika je pohvala sevdalinci i njenim stvaraočima kada Durić u svom tekstu kaže: Sevdalinka je umjetnički oblik u kojem se susreću strast i razum, hedonizam i gnosticizam. Pjesma je dar Bosanaca i njihove zemlje Bosne i Hercegovine svijetu na čuvanje. (Durić, 2018)

Sevdalinka i bosanski jezik

Već je poznato da je sevdalinka nastajala u narodu. Sasvim je očekivano da upravo sevdalinka najbolje prikazuje običaje jednog naroda, ali i stanje istog. Nije važno da li je riječ o materijalnom, duhovnom ili jezičkom stanju. Ona vjerodostojno slika sve navedeno.

U ovom radu je bitno jezičko stanje, naravno. Jezik sevdalinke je jezik vremena u kojem je sevdalinka nastala, jezik naroda koji je stvara. Sevdalinka je stvarana svojevrsnim razgovornim stilom. To znači da se jezik sevdalinke nije razlikovao od jezika koji se upotrebljavao u narodu, nije bilo uzvišenih izraza niti stručne, književnoumjetničke terminologije. Međutim, kada jezik sevdalinke posmatramo iz savremene jezičke perspektive, te ga poredimo sa savremenim bosanskim jezikom, shvatamo da je riječ o arhaičnom jezičkom izrazu.

Kao što je Kuba prilikom svojih istraživanja rekao, sevdalinka se mijenjala tokom usmenog prenošenja – nikome ne ode sa usana nepromijenjena. S obzirom da su se usmene forme prenosile sa generacije na generaciju, promjene se nisu mogle izbjeći čak ni da ih je narod bio svjestan. To je svojevrsan mač sa dvije oštrice. Promjene na jezičkom planu mogu biti podjednako i pozitivne i negativne. U svakom slučaju, upravo zahvaljujući tim promjenama, danas je dostupno mnogo materijala za istraživanje jezičkog izraza sevdalinke.

Jezički izraz sevdalinke posjeduje osobine svojstvene novoštokavskoj folklornoj koine, ali ga odlikuju i neke čisto bosanske crte. Naime, s obzirom na dijalekatsku bazu sevdalinke, možemo razlikovati tri jezička tipa sevdalinke: zapadni, središnji i jugoistočni. Zapadni tip se naziva i zapadnobosanskim, središnji je poznat i kao srednjobosanski, a jugoistočni se još naziva i hercegovačkim tipom.

Kada je riječ o, kako Jahić kaže, čisto bosanskim crtama jezičkog izraza sevdalinke, pritom se fokusirajući na fonetske dijalektizme, one se svode na sljedeće:

- a) gubljenje suglasnika (janje umjesto jagnje, tica umjesto ptica, šenica umjesto pšenica, tako umjesto takvo, takoga umjesto takvoga),
- b) grupa hv > f (faliti se umjesto hvaliti se, ufatiti se umjesto uhvatiti se),
- c) suglasničke asimilacije i disimilacije (odavle umjesto odavdje, š njima umjesto s njima),
- d) dosljedna upotreba sonanta j u pojedinim riječima (nejma umjesto nema, tuj umjesto tu),
- e) prijelaz že > re (more umjesto može, ne more umjesto ne može) i
- f) sonant r u prijedlogu bez (brez).

Osim fonetskih dijalektizama, prisutni su i morfološki dijalektizmi:

- a) zamjenica vas (vas dan umjesto sav dan) i
- b) glagolski oblici uljegla, naljegla (naljegoše na vodu umjesto nalegoše na vodu).

Svakako se ne smiju zapostaviti leksički dijalektizmi koji se također javljaju u jeziku sevdalinke:

- a) pokazna riječca nuto (nuto, majko, dobroga junaka),
- b) riječca bolan (bolan dragi),
- c) riječca na, naj (na ti, Fata) i
- d) prilozi pješe, plaho (Osman pješe, plaho se prepanula).

Osim navedenih dijalektizama, bitno je napomenuti i dosljednu upotrebu suglasnika h u svim pozicijama u riječi: hamajlija, halva, mahramica, sahat, lahko, kahva itd.

Očigledno je da su sevdalinka i bosanski jezik jedno drugom prirodni. Pojedini izrazi, koji su navedeni kao primjeri dijalektizama, se i danas mogu čuti na određenim područjima, a to je još jedan od pokazatelja koji nam govore da je sevdalinka mnogo više od same pjesme.

Odnos sevdalinke i bosanskog jezika se može iščitavati na svim jezičkim nivoima. Jezički izraz sevdalinke se može spoznati gradacijski – počevši sa fonostilemima, napredujući preko morfostilema i sintaksostilema, te završivši sa semantostilemima.

Jezički izraz sevdalinke

Fonostilemi

Na fonetsko-fonološkom nivou, najbitnije su figure dikcije/glasovne figure/zvučne figure. Milivoj Solar u Teoriji književnosti jasno objašnjava zašto su figure dikcije važne za jezik: Ponavljanje određenih glasova i oponašanje određenih zvukova ili šumova u prirodi upravljaju pozornost na sam jezik, tj. na ono što čini tijelo riječi i tako omogućuju da jezični izraz dobiva na intenzitetu, obogaćujući smislene sadržaje rečenog i posebnim emocionalnim dojmovima. (Solar, 2001: 73) Upravo su emocionalni dojmovi izuzetno bitni za sevdalinku.

Najreprezentativnije figure dikcije u sevdalinci su aliteracija i onomatopeja. One za sevdalinku nisu samo figure koje je uljepšavaju. Zahvaljujući njima, čitatelj ili slušatelj sevdalinke zaista može doživjeti/čuti/vidjeti ono što se u sevdalinci opjevalo.

Aliteracijom se drastično pojačava značenje pojedinih stihova. Muhamede, šećer-puce,/ šećer-šerbete,/ (...) voljela bih tebe ljubiti',/ no šećer jesti,/ šećer jesti, šurup-šerbe,/ pit iz maštrafe./ Pram' tebi je šerbe gorko,/ šećer gorčiji... (Maglajlić, 1997: 98) U navedenim stihovima,

ponavljanjem glasova š i ć se dočarala slatkoća. Ženski lirski subjekt je živopisno prikazao svoja osjećanja prema momku za kojeg misli da je slađi od svega najslađeg.

Dođi, dragi, dođ' doveče./ sama sam./ Ja ću biti u đul-bašči... (Maglajlić, 1997: 106) Sevdalinka Dođi, dragi, dođ' doveče je zanimljiva na planu više jezičkih nivoa. Međutim, na fonetsko-fonološkom planu, aliteracija, odnosno ponavljanje glasa đ, oslikava nježnost koja isijava iz djevojke, a usmjerena je prema mladiću. Slična situacija je i u sljedećim stihovima druge sevdalinke: Đul-đevojka pod đulom zaspala./ Đul se truni te đevojku budi./ Progovara zaspala đevojka... (Maglajlić, 1997: 55) Glas đ je meki palatal, te je njegovo korištenje pri evociranju nježnosti apsolutno očekivano i dobrodošlo.

Sa druge strane, imamo glas dž koji je u narodu poznat kao tvrdi glas. Samim tim, on se ne koristi za prikazivanje nježnosti nego za opisivanje raskoša, a to je u skladu sa njegovom raskošnom prirodom: Oj djevojko, džidžo moja,/ džidžala te majka tvoja,/ nadžidžanu men' te dala./ sa mnom džidže potrgala! (Maglajlić, 1997: 88)

Onomatopeja oponaša zvukove iz prirode, životinjska glasanja, zvukove koji nas podsjećaju na neki predmet. Dakle, ona dočarava zvuk koji kompletira sliku naslikanu u sevdalinci. Nailazeći na onomatopejske riječi, ono što one opisuju je moguće doživjeti, a često se čini kao da se spomenuti zvukovi zaista mogu i čuti. ...pivac-pafte, pozvekuše,/ (...) i papuče, poškripuše!/ Kad ti pojdem kolo igrat'./ nek dimije pošuškuju,/ pivac-pafte pozvekuju,/ i halhale namiguju,/ i papuče poškripuju! (Maglajlić, 1997: 73) Škripanje papuča, šuškanje dimija i pozvekivanje pivac-pafti se zahvaljujući onomatopeji mogu čuti. Važnost onomatopeje primjećujemo i u sljedećim stihovima: ...dukati će zveketati,/ (...) oklagijom (ću) klepetati... (Maglajlić, 1997: 106) i ...Ah moj dragi, moje milovanje,/ ubilo te moje uzdisanje... (Maglajlić, 1997: 115) Zveket dukata, klepetanje oklagije i uzdisanje djevojke poput filmske scene dočaravaju ambijent u kojem je sevdalinka nastajala i razvijala se.

Kada bi se sevdalinci oduzele sve onomatopejske riječi i aliteracije, ona bi postala oštija, značenjski suha, osiromašila bi. Puni doživljaj bi bio uskraćen. Zbog toga su fonostilemi od velikog značaja za ukupni jezički izraz sevdalinke.

Morfostilemi

Kada se jezički izraz sevdalinke posmatra sa morfološkog aspekta, u obzir se moraju uzeti frekventne i ustaljene vrste riječi koje su karakteristične za sevdalinku te je istu nemoguće zamisliti bez određenih oblika riječi. Ukoliko bi se bilo koja ustaljena vrsta riječi zamijenila sa nekom drugom, možda čak i modernijom, značenje ne bi bilo isto, težina rečenog ne bi bila ista, sevdalinka bi izgubila svoju čar. Naglasak je stavljen na imenice, glagole, pridjeve i brojeve.

Neke od imenica bez koji sevdalinka ne bi mogla funkcionisati su: djevojka, momče, ašikluk, polje, konj, brat, sestra, majka, babo, šećer, pendžer, dvor, vez, ljepota, zlato, dukati, kafez, sunce, mjesec, žito, vino, šerbe, drum, đumruk, bulbul, đul, đul-bašča, ružica, karanfil, baklava, oklagija, knjiga, lala, srce, jad, noć, sabah-zora, sokak, jabuka, milovanje. Ukoliko bismo bilo koju od ovih imenica zamijenili nekom drugom, manje autentičnom za sevdalinku, dobili bismo skroz drugi izraz za koji se ne bi moglo reći da pripada sevdalinci. To se može prikazati na

sevdalinci Sarhoš Aljo drume zatvaraše. Originalni stihovi su sljedeći: Sarhoš Aljo drume zatvaraše,/ pa od cura đumruk uzimaše... (Maglajlić, 1997: 106) Kada bismo karakteristične imenice drum i đumruk zamijenili savremenijim nazivima, dobili bismo sljedeće stihove: Sarhoš Aljo ceste zatvaraše,/ pa od cura carinu uzimaše... odnosno Sarhoš Aljo ceste zatvorio,/ pa od cura carinu uzeo... Ne samo da je sevdalinka izgubila svoju čar, već je prestala da liči na sevdalinku, postala je sopstvena parodija, ismijavanje same sebe. Zbog toga je bitno zadržati originalne, autohtone imenice za koje se zna da su karakteristične za sevdalinku.

Česte su i vlastite imenice: imena gradova (Travnik, Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Jajce, Tešanj, Novi Pazar) i imena lirskih subjekata (Hana Pehlivana, Firdus-kapetan, Kumrija robinja, Jajčanin Alija, Jezerkinja Mejra, čelebija Haso, Kapić Ahmed-aga, Rajkovića Fata, Odundžina Hata, Morić Mustafaga, Diša). Imena gradova, dakle toponimi, prikazuju/dokazuju autohtonost i porijeklo sevdalinke. Oni su jasni pokazatelji autentičnosti sevdalinke.

Imena lirskih subjekata, odnosno momaka i djevojaka koji ašikuju, ruše granicu između slušatelja i pjevača. Korištenjem ličnih imena, slušatelj se osjeća bližim subjektima iz sevdalinke, kao da se jadaju njemu.

Glagoli koji se najčešće koriste u sevdalinkama su: ašikovati, milovati, ljubiti, igrati, zapjevati, udati, oženiti, prositi, poljubiti, zagrliti, okititi, vidjeti, loviti, oblačiti, umivati, jesti, piti, čuti, spavati, drijemati, prolijevati, plakati, moliti, hodati, šetati, putovati, kupiti, pokloniti, prodati, voljeti, mamiti, sastajati. Glagoli korišteni u sevdalinkama najbolje opisuju radnje, stanja i zbivanja perioda u kojem su nastajale. Baš kao i imenice, bitno je da su autohtoni kako bi se zadržao pravi duh sevdalinke. Jačinu glagola korištenih u sevdalinkama možemo primijetiti u sljedećim stihovima: Ah moj dragi, moje milovanje,/ ubilo te moje uzdisanje,/ što te nije naučila majka,/ laf lafiti i ašikovati! (Maglajlić, 1997: 115) Kada bi se glagoli lafiti i ašikovati zamijenili sa savremenijim glagolima pričati i flertati, sevdalinka bi, baš kao i u slučaju sa imenicama, postala štura, ukočena, hladna, a to nije poželjno.

Kada je riječ o pridjevima u sevdalinkama, to su uglavnom ustaljeni epiteti. Ustaljeni epiteti su karakteristični za usmeno stvaralaštvo, služe kao vrsta stalne ukrasne karakterizacije te se daju na osnovi tradicionalnog pjesničkog izraza. U sevdalinkama se mogu pronaći sljedeći primjeri: zlatna krila, mila majka, rumeno lice, b'jelo lice, lijepa djevojka, mlad junak, star junak, b'jeli jašmak, svileni pojas, rujno vino, rumena jabuka, vezen jagluk, žuti dukati, zlatni prsten, mutna voda, careva vojska, čaša srebrena, vince rumeno, sitna knjiga, crne oči, medna rosa, bijeli vrat, ruse pletenice, ruse kose, sinje more, sivi soko, zelena gora, mutna voda, mrk brk, stas visok, žute dunje. S obzirom da je riječ o ustaljenim epitetima, jezički izraz sevdalinke se zaista ne bi mogao zamisliti bez njih.

Brojevi su također česti u usmenom stvaralaštvu. U sevdalinci se uglavnom koriste kako bi doprinijeli hiperboliziranju situacije. To preuveličavanje možemo uočiti u sevdalinci Vihor ružu niz polje nosaše: Sedam rana od sedam jarana/, osma rana – udaje se draga! (Maglajlić, 1997: 80) Brojevi se pronalaze i u sljedećim sintagmama: tri b'jele vile, dva Imamovića, dva jelena, devet godin' dana, tri dni, tri jarana, tri terzije, tri godine, dvoje papuče, dva fesića, četiri kadife, tri cvijeta, četiri dana, dva hrta, dva tovara blaga, dvije mile seje, devet ašik', trista djevojaka.

Iako je morfologija potisnuta od strane fonetike, sintakse i semantike, ne može se zanemariti važnost koju morfološki nivo ima za jezički izraz sevdalinke. Ustaljene imenice, glagoli, pridjevi i brojevi koji se pojavljuju u skoro svakoj sevdalinci, uveliko određuju njenu tematiku, a svakako je i obogaćuju.

Sintaksostilemi

Na sintaksičkom nivou se može pronaći najviše materijala koji govori o jezičkom izrazu sevdalinke. Upravo je sintaksički nivo područje najzanimljivijih dešavanja na planu jezičkog izraza jer je fokus stavljen na rečenicu. Kao što je već poznato, za rečenicu vrijede određena pravila konstrukcije koja se, iako su eksplicitna, vrlo često krše – u svakodnevnom govoru, ali i u književnoumjetničkom diskursu. Prema tome, potpuno je očekivano da je do kršenja došlo i u sevdalinci. Figure koje se ističu na sintaksičkom nivou su figure ponavljanja (anafora, epifora i simploha), figure konstrukcije (polisindet i retoričko pitanje) figura misli (slavenska antiteza).

Figure ponavljanja doprinose razvoju specifične ritmičnosti stihova. Također, njihovom upotrebom se izražava jačina osjećanja.

Anafora se najčešće upotrebljavala, a možemo je primijetiti u sevdalinkama kao što su Gn'jezdo vila ptica lastavica, Djevojka sjedi kraj mora, Zapjevala bulbul ptica i Braćo moja i družino draga. U prvoj sevdalinci, anafora je u sljedećim stihovima: Imaš dragog, kupiće ti platno,/ imaš dragog, kupiće ti zlato,/ imaš dragog, kupiće ti svilu! (Maglajlić, 1997: 50) Anafora je upotrijebljena kako bi se naglasilo da djevojka ima dragog – jedan od rijetkih slučajeva u sevdalinci kada djevojka i momak ne pate jedno za drugim nego su već zajedno. U drugoj sevdalinci, anafora se primijeti u stihovima Ima l' što šire od mora?/ Ima l' što duže od polja?/ Ima l' što brže od konja?/ Ima l' što slađe od meda?/ Ima l' što draže od brata? (Maglajlić, 1997: 51) Naglašava se djevojčina radoznalost, želja za odgovorima. Treća sevdalinka kaže: Kad mi kosu rasplesoše,/ mislim petak je,/ kad mi svilu obukoše,/ mislim Bajram je,/ kad mi prsten natakosoše,/ mislim šala je,/ kad mi dragog uvedoše,/ mislim brat mi je! (Maglajlić, 1997: 56) Anaforam je omogućeno da se prati slijed misli djevojke koju su udavali, a da toga nije ni bila svjesna. U četvrtoj sevdalinci se naglašava da se aga Hasanaga zapio više nego što je smio: Zapio se aga Hasanaga,/ zapio se, žalosna mu majka... (Maglajlić, 1997: 133)

Epifora se ne pojavljuje tako često kao anafora, ali je ipak prisutna: Ako sam mu šećer-šerbet dala,/ nijesam ga pod prozore zvala;/ ako sam ga pod prozore zvala,/ nijesam mu vezen jagluk dala;/ ako sam mu vezen jagluk dala,/ to je samo da ga boli glava. (Maglajlić, 1997: 63); Spremih sestru da ga nađe,/ nit bi sestre, nit' ga nađe!/ Spremih dragog da ga nađe,/ dragi dođe, prsten nađe! (Maglajlić, 1997: 95); Eno zora, svanut' mora,/ pusti me, draga moja, da idem,/ vakat je, draga dušo, da idem! (Maglajlić, 1997: 113) Epifora je korištena, baš kao i anafora, da bi se nešto naglasilo. U ovim slučajevima, naglašavali su se negiranje, potraga i polazak. Simploha ima isti zadatak kao anafora i epifora, s tim da ona predstavlja njihov svojevrsan spoj: I kad dođe, p'jan mi dođe,/ i kad dođe, s jadom dođe... (Maglajlić, 1997: 74)

Figure konstrukcije se još nazivaju i sintaktičkim figurama jer su one zapravo figure rasporeda ili poretka riječi. Određenim rasporedom se nastoji prenijeti punoća osjećanja, ali je bitno postići i ritmizaciju cijele sevdalinke.

Polisindet najbolje ispunjava funkciju ritmizacije sevdalinke. Utekla je pašina robinja/ i odnijela dva tovara blaga/ i ukrala sahat iz njedara/ i odvela ata iz ahara/ i povela Muju haznadara. (Maglajlić, 1997: 36) Uzastopnim korištenjem veznika, čak i kada nisu gramatički potrebni, se postiže specifična ritmizacija svake usmene lirske forme pa tako i sevdalinke. Osim ritmizacije, polisindet doprinosi i buđenju saosjećanja sa lirskim subjektom: Nit' ja jedem, nit' ja pijem,/ nit' ja glad čujem,/ nit' ja spavam, nit' ja dr'jemam,/ nit' ja sna imam, (...) Nit' ga vidjeh, nit' ga sretoh,/ nit' ga poznajem! (Maglajlić, 1997: 60)

Retoričko pitanje je jedna od najvažnijih figura za jezički izraz sevdalinke i za narodnu poeziju uopšte. Nosilac je jake stilske vrijednosti: Može li biti riba bez vode,/ riba bez vode, ptica bez gore?/ I Banja Luka bez kadiluka,/ i šehar Travnik bez pašaluka!/ I Sarajevo bez gaziluka,/ a ja djevojka bez ašikluka?! (Maglajlić, 1997: 46) Na postavljena pitanja, djevojka iz sevdalinke ne očekuje odgovor. Pitanja služe kao izjavne rečenice kojima djevojka naglašava svoj osjećajni stav. Ista je situacija i u sevdalinci L'jepo ti je pogledati: Mili Bože, čudna bega!/ Soko li je? Junak li je?/ Vila li je? Konjic li je?/ Sedlo li je? Srebro li je?/ Uzda li je? Zv'jezda li je?/ Dragi li je? Sunce li je? (Maglajlić, 1997: 85) Ponovno se ne očekuju odgovori na pitanja, niti su to uopšte pitanja. Djevojka retorički naglašava, odnosno otkriva svoja razmišljanja/premišljanja.

Ukoliko bi se morala izdvojiti jedna figura koja bi na sintaksičkom nivou bila najvažnija za sevdalinku, to bi bila slavenska antiteza. To je posebna vrsta antiteze koja se sastoji od pitanja, negacije tog pitanja i odgovora. S obzirom da se najčešće pojavljuje u usmenom pjesništvu slavenskih naroda, dobila je naziv slavenska antiteza. Cijela sevdalinka Šta m' se sjaji na sred Sarajeva je jedna slavenska antiteza: Šta m' se sjaji na sred Sarajeva:/ il' je alem, il' je dragi kamen,/ il' je igla među terzijama,/ il' je đerđef među veziljama?/ Nit' je alem, nit' je dragi kamen,/ nit' je igla među terzijama,/ nit' je đerđef među veziljama,/ već je čaša među bekrijama! (Maglajlić, 1997: 52) U navedenoj sevdalinci doista imamo pitanja, negacije i konačni odgovor. Slavenske antiteze u sevdalinkama koje vrijedi spomenuti su i: Il' si melek, il' džennetska hurija,/ il' te majka kraj dženneta rodila?/ Nit' sam melek, nit džennetska hurija,/ nit' me majka kraj dženneta rodila,/ već me majka ispod srca nosila! (Maglajlić, 1997: 68) i A što mi se Travnik zamaglio,/ ili gori, il' ga kuga mori?/ Niti gori, nit' ga kuga mori,/ djevojka ga okom zapalila,/ crnim okom kroz srčali pendžer! (Maglajlić, 1997: 100) Slavenska antiteza je zaista biser slavenskog, dakle i bosanskog, usmenog stvaralaštva koji ima veliku jezičku vrijednost.

Sintaksostilemi definitivno mogu ponuditi najviše materijala za istraživanje jezičkog izraza sevdalinke. Upravo na sintaksičkom planu dolazi do najuočljivijeg i najznačajnijeg razvijanja, naglašavanja i intenzifikacije osnovne radnje sevdalinke, a to se itekako odražava i na jezik kojim se ta radnja predstavlja.

Semantostilemi

Na semantičkom nivou, za jezički izraz sevdalinke su najbitnije figure riječi (metafora, alegorija i personifikacija), ali i jedna figura misli – poređenje. Figurama riječi se mijenja osnovno značenje pojedinih riječi, a tim procesom se ukazuje na bogatstvo mogućnosti upotrebe jezika. Figure misli se teško mogu odijeliti od figura riječi. Naime, i jedna i druga grupa se bave značenjem riječi. Jedina razlika je u tome što se figure misli bave širim smislom onoga što je rečeno, dok se figure riječi bave neposrednim mijenjanjem značenja riječi. Obje grupe su itekako važne za sevdalinku, njenu strukturu i značenje.

Metafora je jedna od najčešće korištenih figura u sevdalinci jer živopisno stvara ekspresivne i jake izraze. Nerijetko su se djevojke koristile upravo metaforom kako bi dočarale razliku među starim i mladim proscima: Staro vojno, drvo javorovo,/ kiša pada, javor drvo truhne:/ mlado vojno u bostanu lale,/ kiša ide, lale zelenije,/ sunce grije, lale veselije! (Maglajlić, 1997: 65) Umjetnički izraz je jači zbog metafore. Da je djevojka u stihovima rekla da su stari kao drvo javorovo, a mladi kao lale, ne bi ostavljalo isti dojam na čitatelja/slušatelja. Metafora se koristila i prilikom opisivanja drage/dragog. To se primijeti u sevdalinkama I sinoć sam dolazio i Majka Fatu kroz tri gore više. U prvoj, lirski subjekt metaforom opisuje ruke, suze i lice svoje drage: Đirit-safun – tvoje ruke,/ Lašva voda – suze tvoje,/ žarko sunce – lice tvoje! (Maglajlić, 1997: 83) U drugoj, ženski lirski subjekt kune svoga dragog: Tamnica mu moja njedra bila,/ sindžir-halke – moje b'jele ruke,/ bukagije – moje belenzuke! (Maglajlić, 1997: 87) Metafora je naročito korisna prilikom opisivanja djevojačke ljepote: Na čelu joj sunce sjaše,/ ispod grla mjesečina! (Maglajlić, 1997: 86)

Alegorija je često korištena kada se kroz opis bašte i/ili cvijeća opisivao odnos dvoje zaljubljenih. U sevdalinci Dva cvijeta u bostanu rasla se kaže: Dva cvijeta u bostanu rasla:/ plavi zumbul i zelena kada./ Plavi zumbul ode na Doljane,/ osta kada u bostanu sama./ Poručuje zumbul sa Doljana:/ „Dušo moja, u bostanu kado,/ kako ti je u bostanu samoj?“/ Odgovara iz bostana kada... (Maglajlić, 1997: 53) Cvijeće u bašti živi skladno, zajedno čini jednu lijepu sliku. Upravo je zbog toga, pomoću alegorije, odnos dvoje zaljubljenih pojedinaca opisan kroz sliku bostana/bašte i cvjetova zumbula i kade. Motiv cvijeća se koristi i u sevdalinci Karanfil se na put sprema i pjeva: Karanfil se na put sprema i pjeva,/ karanfilka konja voda i plače./ „Karanfile, rosno cv'jeće iz bašče,/ s kim ti mene ludu, mladu, ostavljaš?“ (Maglajlić, 1997: 124) Kada bi se umjesto vokativa karanfile iskoristilo obično poređenje momče, koji izgledaš kao karanfil, osjećajnost, koja je krucijalna za ovu sevdalinku, se netragom gubi. Upravo je zbog prikaza osjećajnosti bitna upotreba alegorije u sevdalinci.

S obzirom da sevdalinka pripada usmenom stvaralaštvu, personifikacija je neizostavna. Pripisivanje ljudskih osobina životinjama, planinama, prirodnim pojavama i sl. je jedna od glavnih odlika usmenog stvaralaštva koja im daje posebnu, karakterističnu osobnost. U sevdalinkama ptice međusobno razgovaraju kao ljudi, ptice razgovaraju sa ljudima, planine razgovaraju međusobno, djevojke razgovaraju sa rosom. Zavadi se orle i sokole,/ oko jedne visoke planine./ Soko kaže: „Moja je planina!“/ Oro veli: „Moja je starina!“ (Maglajlić, 1997: 49); Odgovara ptica lastavica:/ „Hajd' ne luduj, sirota djevojko! (Maglajlić, 1997: 50); Dv'je planine vrh Travnika grada,/

Bukovica, spram nje Vilenica./ Vilenica Bukovicu pita:/ „A što mi se Travnik zamaglio,/ ili gori, il' ga kuga mori?“ (Maglajlić, 1997: 100) i Đul-Fatima po đul-bašči šeta,/ i s mednom rosom razgovara:/ „Medna roso, gdje si zimovala?“/ „U djevojke, pod bijelim vratom,/ gdje se nižu biser i merdžani!“ (Maglajlić, 1997: 122) Personifikacija je apsolutno svojstvena jezičkom izrazu sevdalinke. Sevdalinka bi se teško mogla zamisliti bez personificiranih izraza.

Iako metafora, alegorija i personifikacija imaju mnogo jača značenja i čine više za jezik sevdalinke, ne treba se izostaviti ni obično poređenje s obzirom da se i ono nalazi na semantičkom nivou. Poređenje skreće pažnju na karakteristične osobine stvari, pojava i osoba, otkrivajući sličnosti i razlike koje često izmiču neposrednom iskustvu, iznenađuju i uzbuđuju čitatelja, ili mu pak ukazuju na određeni poseban aspekt promatranja. (Solar, 2001: 84) U narodnoj književnosti našeg područja, za poređenja bi se čak moglo reći da su ustaljeni oblici izražavanja. Nerijetko se dešava da u jednoj sevdalinci možemo uočiti više poređenja: Digao se snijeg uz planine,/ uz planine, mrke Prokletije,/ kao jata b'jelih labudova,/ il' k'o runa prolječnih oblaka... (Maglajlić, 1997: 47) Poređenje se koristilo i kako bi se bolje dočarali doživljaji i/ili osjećanja: Živoj mi je srce ispucalo,/ baš k'o zemlja o Petrovu danu! (Maglajlić, 1997: 103) U sevdalinkama se često koristio i arhaični, tada karakteristični, način poređenja: Ah moj dragi, jedna prilivodo,/ priljevaš se i tamo i amo,/ kajno voda na četiri broda! (Maglajlić, 1997: 83) Korištenje oblika kajno umjesto kao doprinosi tradicionalnoj kićenosti sevdalinke.

Semantostilemi kompletiraju sliku jezičkog izraza sevdalinke. Metafore, alegorije, personifikacije i poređenja pokazuju svo bogatstvo koje sevdalinka može da ponudi, ali i dokazuju da je sevdalinka s pravom kraljica bošnjačkog usmenog stvaralaštva.

Zaključna razmatranja

Sevdalinka je dio bošnjačkog usmenog stvaralaštva, a nastajala je u narodu, prostim govorom koji svi razumiju, a sa ciljem izražavanja i prenošenja osjećanja. Uprkos tome, sevdalinka danas pripada onome što bi se moglo nazvati visokim, odnosno kanonom. Nemoguće je pričati o tradicionalnim bošnjačkim tekovinama, a da se ne spomene sevdalinka. Jezički izraz sevdalinke je pravo filološko bogatstvo. Njegove odlike se mogu pronalaziti i izučavati na svim jezičkim nivoima: fonetsko-fonološkom, morfološkom, sintaksičkom i semantičkom.

Fonetsko-fonološki nivo se bavi glasovima u sevdalinci. Fokus je stavljen na figure dikcije. Aliteracija i onomatopeja doprinose ritmičnosti koja je karakteristična za sevdalinku, a također i živopisno opisuju osjećajnost sevdalinke.

Morfološki nivo izdvaja vrste riječi koje su ustaljene za jezik sevdalinke. To je široka paleta imenica, glagola, pridjeva i brojeva. Vađenjem tih ustaljenih riječi ili njihovim mijenjanjem bi se apsolutno poremetila struktura sevdalinke.

Sintaksički nivo se može posmatrati kao najbogatiji izvor jezičkih odlika sevdalinke. Unutar sintaksostilema se mogu pronaći figure ponavljanja, figure konstrukcije i figure misli. Anafora, epifora, simploha, polisindet, retoričko pitanje i slavenska antiteza su autohtoni dijelovi sevdalinke. Bez njih, sevdalinka ne bi bila ono što je danas.

Semantički nivo također doprinosi bogatstvu jezičkog izraza. Figure riječi su najzastupljenije, ali se često mogu uočiti i klasična poređenja. Metafora, alegorija i personifikacija čine neodvojivi dio narodnog usmenog stvaralaštva, pa tako i sevdalinke.

Osim fonostilema, morfostilema, sintaksostilema i semantostilema, pažnja se treba obratiti i na dijalektizme koji itekako određuju sevdalinke, dakle i njen jezički izraz. Upravo dijalektizmima možemo zahvaliti na podjeli sevdalinke na tri jezička tipa: zapadni (zapadnobosanski), središnji (srednjobosanski) i jugoistočni (hercegovački).

Fonetski dijalektizmi se svode na gubljenja suglasnika, suglasničke asimilacije i disimilacije, grupu hv > f, upotrebu sonanta j u riječima kao što su nejma i tuj. Morfološki dijalektizmi obuhvataju zamjenicu vas umjesto sav i glagolske oblike uljegla i naljegla. Leksički dijalektizmi se svode na pokaznu riječcu nuto, riječce bolan, na, naj i priloge pješe i plaho. Bitno je napomenuti i dosljednu upotrebu suglasnika h.

Zahvaljujući svemu navedenom, sevdalinka je nosilac visoke umjetničke i stilske vrijednosti. Najbolji je pokazatelj čaršijskopoetskog mentaliteta bošnjačkog društva, ali je i zaštitni znak čežnje, ljubavnog žara i ljubavnog jada – sevdaha.

Izvor

1. Maglajlić, Munib, Antologija bošnjačke usmene lirike, Alef, Sarajevo, 1997.

Literatura

1. Durić, Rašid (2016), „*Sevdalinka – alhemija duše*“ – *samouzrastanje u spoznaji i sehara istinskog radovanja duše*, <https://www.tacno.net/kultura/rasid-duric-sevdalinka-alhemija-duse-samouzrastanje-u-spoznaji-i-sehara-istinskog-radovanja-duse/>
2. Durić, Rašid (2018). *Tradicionalna bosanska pjesma: Sevdalinka kao estetski, glazbeni i filološki fenomen*, Dostupno na: <http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-13-no-1-2018-january/the-traditional-bosnian-song-sevdalinka-as-an-aesthetical-musical-andphilologica-l-phenomenon/>
3. Jahić Dž, Halilović S. i Palić I, Gramatika bosanskoga jezika, Dom štampe, Zenica, 2000.
4. Jahić, Dževad, Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora (Trilogija o bosanskom jeziku, knjiga II), Ljiljan, Sarajevo, 1999.
5. Jahić, Dževad, Bošnjački narod i njegov jezik (Trilogija o bosanskom jeziku, knjiga I), Ljiljan, Sarajevo, 1999.
6. Kuba, Ludvik, Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1984.
7. Solak, E. i Arnaut A, „Sevdalinka kao izvor stilskih vrijednosti“, Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka broj 13, Mostar, 2018, str. 67-81 (ISSN 1840-1325)
8. Solar, Milivoj, Teorija književnosti, Školska knjiga, Zagreb, 2001.

LINGUISTIC EXPRESSION OF SEVDALINKA

Abstract

The present paper presents distinctive linguistic and stylistic features of the sevdalinka. Sevdalinks analyzed in this paper were inspired by the collection of sevdalinks from The

Anthology of Bosniak Oral Lyric Poetry by Munib Maglajlić. The linguistic expression of the sevdalinka can be researched on the phonological-phonetic, morphological, syntactic, and semantic level. The sevdalinka showcases folk elements the best because it is raised by people and lives with people. Sensuality and tragedies of life/humans are also emphasized. However, the most important task of the sevdalinka is the expression and transference of emotions and feelings that are far too complex to be presented by the basic conversation. The language of the sevdalinka is a folk language, the language of the period in which it was emerging. However, observed from contemporary linguistic perspective, this linguistic expression is archaic.

Keywords: poetics, sevdalinka, stylistics

Dr. sc. Ibnel Ramić

USMENA TRADICIJA – ZANEMARENI OBLIK KNJIŽEVNOUMJETNIČKOG STVARALAŠTVA

Sažetak

Usmena književnost je najstariji i najdugotrajniji oblik umjetničkog iskazivanja jezikom. U desetinama hiljada godina dugom periodu povijesti, kada su tzv. primitivne ljudske zajednice bile potpuno agrafične, oblici stvaralaštva i djela koja su se živim govorom prenosila i baštinila bili su jedini mogući izraz umjetničkog stvaranja u jeziku. Usmena književnost prethodila je pisanoj književnosti, bila njen izvor i tradicija iz koje je ova crpila svoje životne sokove. Usmena tradicija je, posebno na južnoslavenskom prostoru, imala nezamjenjivu društveno-historijsku ulogu, pogotovo u afirmiranju ovdašnjih nacionalnih književnosti u širem kulturnom kontekstu. Stoga iznenađuje odnos koji je tokom povijesti konstantno iskazivan prema usmenoknjiževnom stvaralaštvu i njegovo podređivanje književnosti nastajaloj u pisanom obliku, a koji nerijetko seže do potcjenjivanja i zanemarivanja.

U radu koji slijedi nastojat ćemo predstaviti neke uzroke i pojavne oblike takvog odnosa prema usmenoj književnosti te utvrditi odnos interferencije usmene i pisane književne tradicije, posebno na primjerima iz bošnjačke književnosti, koji najbolje ilustrira značaj usmene tradicije za kako povijest tako i savremenost tzv. pisane književnosti.

Ključne riječi: *usmena tradicija, pisana književnost, zanemarivanje, interferencija, oikotip*

Uvod

U nauci, usmena književnost generalno, kao kulturna i književnopovijesna činjenica, tokom 20. stoljeća nije osobito visoko kotirala, pogotovo u južnoslavenskom kontekstu, imajući u vidu njenu, rekli bismo odsudnu, ulogu u afirmiranju nacionalne/nacionalnih književnosti ovdašnjih naroda na evropskom književno-kulturnom prostoru.¹ S obzirom na aksiomatski postavljenu tezu da *književnost postoji otkad postoji i čovjek*, a da su primitivne ljudske zajednice, kako je poznato, desetinama hiljada godina bile potpuno agrafične, te je usmena književnost fungirala kao jedini dostupan oblik *umjetničkog iskazivanja jezičnim medijem*, nedostatan interes nauke za ovu oblast donekle iznenađuje. Razmjerno veliki dio ljudske historije, dakle, nesumnjivo je, kad je riječ o umjetničkom izrazu u mediju jezika, bio *pokriven* oblicima stvaralaštva i djelima koji spadaju u usmenu književnost, koji su se jedino živim govorom prenosili i baštinili, tojest u ljudskom pamćenju i u živom govoru jedino i postojali. Iznenađuje, međutim, odnos koji je tokom

¹ Najizrazitiji primjer je Fortisovo objavljivanje znamenite bošnjačke usmene balade *Hasanaginica*, 1774. godine, koje je ovdašnjoj književnoj tradiciji priskrbilo međunarodnu slavu i ugled te privuklo pažnju evropske kulturne javnosti, kao i velikih imena svjetske književnosti, poput Getea, Puškina, Valtera Skota, braće Grim i drugih, a čiju vrijednost ne može umanjiti ni sretna okolnost koincidiranja ovih događanja sa strujanjima romantizma u tom periodu.

povijesti konstantno iskazivan prema usmenoknjiževnom stvaralaštvu i njegovo podređivanje književnosti nastajaloj u pisanom obliku, a što je u evidentnom neskladu sa zapažanjem iznesenim na početku.

Usmena književnost – stvaralaštvo u drugom planu

Svojevrsan potcjenjujući odnos prema usmenoj književnosti može se uočiti i tokom razvoja same povijesti književnosti. Jedan od istraživača koji su se na južnoslavenskom prostoru značajnije bavili pitanjem (su)odnosa usmene i pisane književnosti, Josip Kekez, primjećuje da će svaki pogled na ovu problematiku, bio on letimičan ili cjelovit, pokazati da su *povijesti književnosti redovito bivale povijestima pisane* književnosti (istakao I. R.): „Mnogim povjesničarima natuknica 'povijest književnosti' ne označuje cjelokupan nacionalni književni korpus, oni pod njom podrazumijevaju samo pismom ostvarenu književnost. Druga grupa povjesničara tek skicira usmenoknjiževne podatke smještajući ih u zasebna poglavlja, ali je težište uvijek na pisanom dijelu. Uostalom, i sam naziv 'književnost' u praksi je više podrazumijevao pisanu književnost negoli što bi još upućivao na usmenu.“ (Kekez 1987: 11) Kekez pronicljivo zapaža i to da se u povijestima književnosti u novije vrijeme usmenoknjiževni primjeri donose samo na početku ili *na usjeku* između 18. i 19. stoljeća, „tamo negdje gdje završava tzv. starija i počinje tzv. novija književnost i gdje, kako se donedavno mislilo, počinje njezino sakupljanje i stvaranje po uzoru na nju. Istina, mnoge povijesti govore o usmenoj književnosti usputno, samo u vezi s pojedinim piscem ili razdobljem ističući njezino estetsko, društveno i historijsko značenje za pisanu književnost.“ (Kekez 1987: 11)

Problem zanemarujućeg odnosa prema usmenoj književnosti evidentirala je i Maja Bošković – Stulli, koja o tome progovara u tekstu *Usmena književnost u sklopu povijesti hrvatske književnosti* (Bošković - Stulli 1971: 31-58). I ona govori o *ustaljenom običaju* da se usmena književnost posmatra *odvojeno od tokova pisane umjetničke literature*, kako u antologijama tako i kada se pišu sintetičke nacionalne povijesti književnosti. Pritom spominje i čitav niz istraživača koji su se bavili tim pitanjem, kao što su: Svetozar Petrović, Fran Petre, Marin Franičević, Dragoljub Pavlović, Anton Šoljan, Ivan Slamnig itd. Ističući kako je ovaj problem *zaista važan i ozbiljan*, ona navodi neka od njihovih ključnih promišljanja, poput Slamnigovih, koji smatra da su pisana i usmena književnost „dva aspekta jednoga cjelovitog literarnog procesa“ (Bošković - Stulli 1971: 32) te ističe *fluidnost* granice među usmenom i pisanom književnošću (oratorom i literaturom), smatrajući da je „teško naći odsudnu i veliku razliku između stare 'umjetne' i 'narodne' poezije“ (Bošković - Stulli 1971: 33).

Maja Bošković – Stulli se pita, da li uopće postoji neka bitnija razlika među pisanom i usmenom književnošću, te navodi stav A. Šoljana koji ontološki *poistovjećuje* usmenu i pisanu književnost: „U samoj podjeli književnosti na 'narodnu' i 'umjetnu', koja se više nigdje u svijetu nije održala, ima nešto nezdravo i nelogično. Zar to nije ista literatura, izraz istog jezika i iste nacionalne kulture? Zar je nisu pisali pojedinci koji su pripadali istome narodu? Stvarali je na isti način?“ (Bošković - Stulli 1971: 33)

Koliko god ovaj stav sadržavao nedostataka i podrazumijevao opravdane prigovore, poput činjenice da se usmena književnost ne *piše* nego *usmeno* stvara, da je uloga pojedinca-stvaraoca u njoj *ograničena i relativna* te da se, ipak, ne stvara na istovjetan način kao pisana umjetnička literatura – o čemu, na tragu tzv. *komunikacijskog* pristupa usmenom stvaralaštvu, govori i Maja Bošković–Stulli – možemo ga razumijevati kao glas u odbranu kredibiliteta usmene književnosti.

Dragoljub Pavlović i Pavle Popović, s druge strane, ne dovode u pitanje *specifična obilježja usmene književnosti*, „oni je uzimaju kao književnu pojavu koja se razvijala usporedo s pisanom književnošću, **doticale su se, ukrštavale i uzajamno oplodavale**, te joj stoga žele naći mjesto u okviru povijesti književnosti“ (Bošković - Stulli 1971: 33-34).²

I Josip Kekez smatra da obje književnosti, i usmena i pisana, pripadaju jednom istom narodu, stvarane su jednim istim jezikom, ali iz toga, kaže on, ne proizilazi zaključak da je riječ o jednoj istoj književnosti: one su *istovjetne na razini književnosti*, ali se razlikuju stilski (Kekez 1987: 8). Kekez primjećuje da su *različitost ambijenata i različitost perioda* nastanka i življenja u matičnom komunikacijskom ozračju uvjetovali *tematsku i stilsku nepodudarnost* s pisanom književnošću: „Odsutnost podudarnosti među dvjema književnostima posebno je uvjetovana tehnikom oblikovanja. To znači da usmeni način izražavanja nužno drugačije komponira književni tekst od pisanoga“ (Kekez 1987: 7). Ipak, navedene *genetske i organske* različitosti ni u kom slučaju ne sugeriraju niti podrazumijevaju bilo kakve vrijednosno diskriminativne sudove o jednom od ovih vidova književnosti. Kekez rezolutno i beskompromisno odbacuje mogućnost postojanja bilo kakve *kvalitativne razlike* među njima, ukazujući na razlike u naglascima na primat jedne odnosno druge ovisno o literarnim epohama te poetičke razlike determinirane različitim *tehnikama* komuniciranja: „... niti je usmena bolja od pisane, kako je smatrao romantizam, niti je pisana bolja od usmene, kao što se to danas može nerijetko čuti. (...) Objema im je zajedničko sve ono što ih čini književnostima i obje čine ukupnost ljudskog duhovnog, etnološkog, kulturološkog, antropološkog znanja i zbir su pojedinačnih ostvaraja.“ (Kekez 1987: 8) On smatra kako su *vrsta i potencijalna vrijednost podataka iste* u objema književnostima, pri čemu podrazumijeva *i stvaralačke mogućnosti jezika i korisnika jezika*: „Razlika je jedino u izboru faktičnih motivsko-tematskih i izražajnih podataka: iz iste vrste jedna je izabrala jedne, a druga se opredijelila za drugu sumu podataka, i svaka je na svoj način provela organizaciju teksta. Taj razlikovno-oblikovni proces dviju globalnih poetika 'silazi' niz skalu njihovih subpoetika i zaustavlja se na najmanjoj jedinici, tj. djelu.“ (Kekez 1987:8)

Ravnopravne kulturno-povijesne činjenice

Na tragu izrečenih promišljanja, Josip Kekez generalno spočitava istraživačima i povjesničarima književnosti – izuzimajući donekle, naprimjer, Petra Hektorovića, Stanka Vraza, Antuna Barca i Mihovila Kombola – zanemarivanje usmene književnosti i usmenoknjiževnih pojava, ili njihovo svođenje tek na *usputne napomene* u kontekstu povijesti pisane, tzv. *umjetničke* književnosti. On se snažno suprotstavlja konceptu koji za estetski i umjetnički vrijednu priznaje jedino pisanu književnost, a usmeno stvaralaštvo svodi na gotovo anahronu kulturno-folklornu

² (podvukao I. R.)

pojavu. Ističući svu *pristrasnost* kulturne i naučne javnosti u vezi s ovim pitanjem, kao i dvostruke standarde koji danas postoje, Kekez navodi i jedan hipotetički primjer. Naime, povijest književnosti u kojoj bi izostao njezin pismom ostvareni dio, a da bude riječi samo o usmenom stvaralaštvu, tvrdi Kekez, u današnjem vremenu ne bi bila shvaćena kao ozbiljna gesta, pa zaključuje: „Očito je riječ o subjektivnom stavu stanovišta sadašnjosti, jer u sadašnjosti usmena književnost nema onaj društveni status niti onu snagu optičajnosti koju uživa pisana književnost. A objektivno bi ipak trebalo da drugi tip povijesti bude primljen kao i prvi. Time ne kanimo kazati da nam je potrebna takva povijest, već da povijest književnosti mora povijesne činjenice obaju stvaralaštva objektivno uvažavati“ (Kekez 1987: 12).

Prema tome, uspostavljanje *objektivnog* odnosa prema činjenicama povijesti i poetičkih identiteta obiju vidova književnosti, što prije svega podrazumijeva i primjeren, odnosno ravnopravan, *tretman* usmenoknjiževnog stvaralaštva, trebala bi biti ultimativna zadaća istraživačkih nastojanja svih književnih znanstvenika, jer u potpunosti stoji argumentacija koju, s tim u vezi, iznosi Josip Kekez: „Obje su književnosti povijesna činjenica i jedino ta činjenica može definirati i njen povijesni opis. A činjenica kazuje da je usmena književnost starija od pisane, da joj značenje u nacionalnom trajanju nije manje od učinka pisane književnosti, da ni brojem ni kvalitetom ostvarenih jedinica, također ni brojem percipijenata, ne zaostaje za onima u pisanom stvaralaštvu, da je više usluga pružala pisanoj negoli je od ove uzvratno dobivala“ (Kekez 1987: 11).

Nužna drugačijost komponiranja književnog djela usmene književnosti, zbog usmenog načina izražavanja, odnosno zbog usmenog prenošenja i mnemoničkog *pohranjivanja* djela, može se u objektivnom estetičkom i književnoteorijskom promišljanju sagledavati i s obzirom na okvire, etape i konačne učinke stvaralačkog procesa *en general* (dakle, i kad je riječ o djelima pisane književnosti). Tu se može vršiti usporedba između djela usmene i pisane književnosti s aspekta *(ne)problematičnog autorstva* i s aspekta zrenja i konačnog oblikovanja djela – pa da u konačnom, bez obzira na navedenu *nužnu drugačijost*, ipak moradnemo doći do zaključka da u onom najbitnijem, u onom što umjetničko djelo čini umjetničkim, i nema neke suštinske razlike između jedne sevdalinke i jedne pjesme Maka Dizdara, naprimjer.

Kad je riječ o autorskom konceptu, činjenica da *prvog* ili *izvornog* autora neke sevdalinke ne znamo imenom (odnosno, nemamo podatak o njemu - ko je bio, kad je tačno i kako sročio taj tekst), uopće ne znači da ta lirska pjesma nije *stvorena – iz uma, iz duše, iz daha jednog čovjeka-stvaraoca* (kao što *nesumnjivo* jest stvorena umjetnička pjesma). Specifičnost sevdalinke (ili epske junačke pjesme) kao djela usmene književnosti koje se, prenošenjem *od usta do usta* u određenoj mjeri *nadograđuje*, dakle u nekoj mjeri i mijenja – nije u biti nešto što sam proces nastanka i zrenja umjetničke (autorske) pjesme ne poznaje i ne podrazumijeva³: jasno je da i umjetnička pjesma ima faze svoga zrenja, verzije, redakcije, pa i one magične trenutke kad *riječ sama zalegne na svoje mjesto*, nakon što ju je *autor* dugo vremena bezuspješno tražio (jedino što djelo usmene književnosti zrije i zaokružuje se s tom mogućnošću da *još neko*, osim *prvog izvornog autora* -

³ U svjedočenjima Nadjezde Mandeljštam prenesena je u tom smislu indikativna anegdota u vezi sa prvim čitanjem Nikolaja Gumiljova mladalačkih pjesama Osipovih; za jednu pjesmu Gumiljov mu je rekao: „Osja, ovo je sjajna pjesma, iako će na kraju većinom riječi u njoj biti promijenjene...“

pod uvjetom da se o njemu unutar naučnog diskursa može i treba uopće govoriti - da svoj doprinos u tom smislu). Dakle, jedino je sam porostorno-vremenski okvir konačnog uobličenja usmene tvorevine širi, fluidniji, pa i objektivno *nepregledan* ili manje pregledan, nego što je to slučaj sa umjetničkom pjesmom (o nastanku koje objektivno možemo znati i znamo više, jer o tome može postojati i postoji pisani trag, u sklopu autopoetičkog ili autorefleksivnog očitovanja samog pjesnika, a od 18. stoljeća i legislativno-faktografske podloge u onome što nazivamo *copyright*).

Interferencija usmene i pisane književnosti

Utemeljenost argumentacije prema kojoj i usmena i pisana književnost jednako jesu povijesne činjenice, da je usmena starija od pisane i obuhvata duži historijski period, te da joj je značenje za nacionalnu kulturu ništa manje od značenja pisane, da ni brojem djela ni brojem recipijenata ne zaostaje za pisanom – doista je neupitna, a u ovom kontekstu posebno nas zanima s obzirom na posljednji navedeni stav da je usmena književnost *više dala pisanoj*, no što je od nje dobila.

Riječ je, dakako, o *interferentnom odnosu* koji ove dvije vrste književnoumjetničkog stvaralaštva uspostavljaju tokom čitave povijesti svojih naporednih postojanja. Dobro je poznato kako je svaki narod kroz povijest svoga postojanja stvarao i usmenu i pisanu književnost. Naravno, u tzv. agrafijskoj fazi razvoja ljudskog društva egzistirala je samo usmena književnost, dok se nakon pojave pisma kao civilizacijske tekovine javlja i pisano stvaralaštvo. Sa njegovom pojavom počinje i dinamična povijest usmeno-pisanih književnih suodnosa. „U povijesnomu komunikacijsko-percepcijskom suodnosu usmene i pisane književnosti uočavamo tri faze: u prvoj, agrafijskoj, opstoji isključivo usmena; u drugoj fazi usmena i pisana, ali s pretežitošću usmene; dok u trećoj postoje usmena i pisana, s pretežitošću pisane književnosti“ (Kekez 1987: 8-9). Pisana književnost je već od samih početaka *tvorena usmenoknjiževnim podacima*, kako kaže Josip Kekez: „Utok jedne književnosti u drugu u pravilu je tekao **samo od usmene prema pisanoj** (podvukao I. R.). Jedina je stilskoformacijska iznimka srednjovjekovlje, u kojemu je taj proces tekao obosmjerno. U kasnijim razdobljima samo se u pojedinačnim slučajevima događalo da bi pisana književnost dopirala do usmene.“ (Kekez 1987: 9) Mogli bismo, s dosta osnova, dopuniti Kekezovo mišljenje opaskom da i u 20. i 21. stoljeću imamo određenu tenziju u smjeru profiliranja sadržaja rijetkih preživjelih formi usmene književnosti pod egidom dominantne pisane književnosti i drugih dikurzivnih praksi u medijski prenapućenom tekstualnom univerzumu.

U skladu sa ovim principom, a u kontekstu bošnjačke književnosti, kao vrlo ilustrativan primjer može nam poslužiti jedno svjedočenje Maksimilijana Brauna o alhamijado pjesmi *Ibrahim terzija*, koju je u *Novom Beharu* objavio Alija Nametak, smatrajući da je riječ o narodnoj pjesmi. U međuvremenu, on je uspio rasvijetliti porijeklo pjesme, pa čak odgonetnuti i ime autora, na osnovu čega M. Braun zaključuje: „Pjesma napisana 1872. godine je vremenom, dok nije bila objavljena (1927.), postala 'narodna pjesma'.“ (Braun 2009: 23) Bez obzira na to što ovaj primjer tek potvrđuje tezu da je *samo u rijetkim slučajevima* pisana književnost u tom periodu dopirala do usmene i uranjala u tokove usmenog stvaralaštva, on nam je dragocjen kao svjedočenje o ipak

živom pretakanju bošnjačkog alhamijado pjesništva, tj. *umjetničke* literature, u usmenoknjiževnu tradiciju.

Po Kekezu, postoje tri temeljna razloga zašto je ovaj *interferentni proces* u dužem periodu supostojanja tekao uglavnom od usmene prema pisanoj književnosti: 1) hronološki, 2) sociološko-komunikacijski i 3) poetički, odnosno, estetičko-kvalitativni.

1. *Hronološki razlog* podrazumijeva da je usmena književnost u vremenskom slijedu prethodila pisanoj, da joj uvijek predstavlja tradiciju, te je stalno u prilici da *udovolji potrebi nasljedovanja prve*.

2. *Sociološko-komunikacijski razlog* zasniva se na činjenici da do *zatvorenih agrafijskih ruralnih sredina* teže dopire pisana književna riječ, dok je, pak, ovoj drugoj usmenoknjiževna domaća tradicija kontinuirano stajala na raspolaganju i bila joj bliža i pristupačnija od *uokolnih* evropskih (pisanih). Medijevalna epoha, međutim, predstavlja iznimku, jer su u njoj „obje poetike bile namijenjene slušnoj percepciji, pa dok se dvije književnosti auditivno-performancijski približuju, i interferencija je obostrana“.

3. *Poetički, odnosno, estetičko-kvalitativni razlog* podrazumijeva da je *poetičko-estetički sustav* usmene književnosti bio već izgrađen kada je pisanoknjiževni tek počeo nicati te da je od davnina rezultirao brojnim, stalno izvođenim, i općepriznatim vrijednostima. Osim što je usmenoknjiževni sistem tada već cjelovit, „njegove su tekstovne realizacije ne samo književno jedine, već su estetski posve uspješne i glede jezičnih mogućnosti dakle konačne, pa su društveno uvažavane i vrlo optjecajne, odnosno odavna im je već bio ispostavljen potencijalni izvedbeni kontekst“ (Kekez 1992: 8)

Zahvaljujući međusobnim prožimanjima i utakanjima jedne književnosti u onu drugu, a posebno podsticajima koje je usmena književnost pružala pisanoj tokom većeg dijela njihova povijesnog kohabitiranja, najdosljednije je njegovana *čistota* izvornog narodnog jezika u pojedinačnim pisanim književnim tradicijama *upravo zato jer je usmena književnost najbolje očuvala autentični duh određene zajednice* pred svim povijesnim neravninama, prijetnjama i izazovima. Napose kada je o bošnjačkoj tradiciji riječ, usmena književnost sačuvala je najvažniji element slavenske komponente u identitetu Bošnjaka – *bosanski jezik*, čime je stoljećima potvrđivano „slavensko porijeklo naroda koji je po etničkom kodu, jednako izraženom u jeziku i pjesništvu, stajao na putu miješanja, samoidentifikaciji s Osmanlijama“ (Braun 2009: 18).

Proces prepletanja usmene i pisane književnosti, kako smo vidjeli, bio je dvosmjernan, ali nejednakog intenziteta i najvećim dijelom tekao je od usmene tradicije ka pisanom književnom stvaralaštvu. Taj se proces odvijao na tri temeljna načina:

1. sakupljanjem i komentiranjem djela usmenoknjiževnog stvaralaštva,
2. cjelovito inkorporiranim primjerima, i
3. *govorenjem na narodnu*, tj. nasljeđivanjem jezika i stila usmenoknjiževnog stvaralaštva te novim osmišljavanjem njegovih motiva i tema, odnosno, intertekstualnom *transformativnom primjenom faktičnih primjera*. (Kekez 1992: 267)

U svojoj knjizi *Hrvatski književni oikotip* (Zagreb, 1992) Josip Kekez na izvjestan način sublimira naprijed iznesene tvrdnje te kroz tezu o *vječnom vraćanju istom* u kontekstu hrvatske

književnosti potcrtava kako se ona „obraćala hrvatskoj usmenoj književnosti od samih početaka i s vremenom ispostavljala nikada dokinutu susljednost“ (Kekez 1992: 262). Pritom napominje kako to ne znači da je ona to činila uvijek na isti način, nego je jedna književnost udovoljavala drugoj prema stilskim potrebama razdoblja, odnosno u njemu ostvarenih pojedinih djela. Uvodeći u raspravu pojam *oikotipa* – „oikotipovi su sinkroni, horizontalni zbir pojedinih tipova stvaralaštva međusobno povezanih stilskom srodnošću“ (Kekez 1992: 262) – Kekez prohodi kroz različita razdoblja hrvatske književnosti, od srednjovjekovlja pa do moderne i savremene književnosti, od *Vinodolskog zakona* iz 1288. godine pa sve do Matoša, Ujevića, Andrića, Aralice ili Vuletića, pokušavajući dokazati vitalitet i funkcionalnost usmenoknjiževnih modela, jezika i stila pretočenih u stvaralaštvo hrvatskih pisaca u tim razdobljima. Na taj način argumentirao je stavove o arogantnom i pomalo potcjenjivačkom odnosu spram usmene književnosti, iznesene ranije, naprimjer u spominjanoj i citiranoj knjizi *Usmeno-pisani književni suodnosi*, primjerice da je usmena književnost nazivana narodnom, pa čak i *pučkom*, „čime se izricalo da živi u manje civiliziranoj, ruralnoj sredini, gotovo kao prirodna i ne toliko individualna kreativna pojava“, ili njenog imenovanja *tradicionalnom književnošću*, što je nerijetko pratio „teoretski neprihvatljiv stav da je tradicija već time što je prošlost, minornija od suvremenosti“ (Kekez 1987: 14).

Kekezove stavove o vrijednosti usmene književnosti i njenom pretakanju u stvaralaštvo pisane literature, te utjecaju usmenoknjiževne tradicije na pisce tzv. umjetničke književnosti mogli bismo uočavati i na primjerima iz bošnjačke književne tradicije različitih perioda. O tome često piše Muhsin Rizvić, koji ističe da je slavensko biće Bošnjaka „u slatkom majčinskom zboru bosanskog jezika“ čuvala upravo njihova usmena književnost, koja je, kako on kaže, u nauci „najmanje osporavana i kao pojava i kao književna vrijednost“:

„Osobitost bošnjačke narodne književnosti pokazuju: agonalna etika junaštva i pobratimstva narodne epike, uz dodatak merhameta prema protivniku i mjestimične izraze samoironije i komike; emocionalno-patrijarhalna dramatika balade (*Hasanaginica*, *Smrt Omera* i *Merime*, balada o braći Morićima), o čemu Meša Selimović kaže: 'Naše najljepše narodne balade i romanse su muslimanske; erotika čekanja i neostvarive čežnje u sevdalinki (o kojoj piše Skender Kulenović: 'Svijet je ovo dozlaboga čulan: i mašta o raju mu je čulna. A pod kamenom patrijarhalnog tabua izrazio se u najčišći ljubavni fluid – ispjevao, u svojoj drijevnoj riječi, jednu od najrafiniranijih i najdramatskijih ljubavnih lirika u svijetu'); fantastika kazivanja i mudrost iskustva u narodnim pričama, poslovicama i predajama, u kojima se čuva kolorit, duh i etika muslimanskog patrijarhata. (...) Sve ovo se osobeno napoređuje sa odgovarajućim oblicima usmene književnosti drugih naroda istog jezika, a predstavlja središnju struju, maticu i odrednicu, duhovno-estetsku samospoznaju sveukupnog razvoja bošnjačke književnosti od njena iskona.“ (Rizvić 1994: 10)

Značaj usmenog stvaralaštva u književnosti Bošnjaka posebno je došao do izražaja u tranzicijskom periodu, ili tzv. razdoblju bošnjačkog književnog preporoda, nakon uspostave austrougarske vlasti. Važno je imati na umu kako je obnavljanje književnosti na osnovama predosmanske, srednjovjekovne pismenosti, odnosno narodnog jezika, bilo moguće jedino kroz vraćanje

usmenom stvaralaštvu. Istina, i u osmanskome periodu bošnjački pisci referiraju se na usmenoknjiževnu tradiciju, ali nesistemske i *više u refleksijama*, kako to primjećuje M. Rizvić: „u stilskim prodorima deseteračkog stiha, u refleksima njena duha i poetike ili u rijetkim zapisima narodnih pjesama i priča (od kojih su oni Bašeskijini najvažniji), odnosno navođenja ponekih stihova iz narodne pjesme, sporadičnog podražavanja njoj, ili tako što piscu skoro nesvjesno pod perom iziđe poneki deseterac, kao u krajišničkim pismima; najzad, u spomenima narodne poezije u orijentalnoj književnosti“ (Rizvić 1994: 19), koji ističe kako „novu epohu preporoda narodna poezija, proza, ispunjava, međutim, svojim štampanim tekstovima i ulazi u osnovu romantičarske poetike njena stvaranja.“ (Rizvić 1994: 20)

Umjesto zaključka

Postojanje usmene književnosti generalno, kao kulturne i književnopovijesne činjenice, uglavnom se ne dovodi u pitanje, pogotovo u južnoslavenskom kontekstu, a s obzirom na njenu, rekli bismo odsudnu, ulogu u afirmiranju nacionalne/nacionalnih književnosti ovdašnjih naroda u evropskom književno-kulturnom prostoru. S obzirom da su tzv. primitivne ljudske zajednice, kako je poznato, desetinama hiljada godina bile agrafične, usmena se književnost nametala kao jedini dostupan oblik *umjetničkog iskazivanja jezičnim medijem*.

Iznenaduje, međutim, odnos koji je tokom razvoja povijesti književnosti konstantno iskazivan prema usmenoknjiževnom stvaralaštvu i njegovo podređivanje književnosti nastajaloj u pisanom obliku. Tako je u ovom radu naveden čitav niz argumenata koji potvrđuju kako su teoretičari i povjesničari književnosti bili pristrasni favorizirajući pisanu književnost u odnosu na usmenu tradiciju, do te mjere da su – kako kaže Josip Kekez – povijesti književnosti redovito bivale, zapravo, povijesti *pisane* književnosti, a mnogim povjesničarima natuknica *povijest književnosti* ne označava cjelokupan nacionalni književni korpus, nego oni pod njom podrazumijevaju samo pismom ostvarenu književnost.

S druge strane, navedeni su i stavovi autora poput Josipa Kekeza, Maje Bošković – Stulli, Ivana Slamniga, Antuna Šoljana i drugih, koji su dizali svoj glas u odbranu kredibiliteta usmene književnosti. Oni tvrde kako ne postoji bitna razlika između pisane i usmene književnosti, kako su obje književnosti povijesna činjenica, kako je to ista literatura, izraz istog jezika i iste nacionalne kulture, te da je usmena književnost starija od pisane, da joj značenje u nacionalnom trajanju nije manje od učinka pisane književnosti, da ni brojem ni kvalitetom ostvarenih jedinica, također ni brojem percipijenata, ne zaostaje za onima u pisanom stvaralaštvu, da je više usluga pružala pisanoj negoli je od ove uzvratno dobivala.

U radu je bilo riječi i o tzv. interferentnom odnosu koji ove dvije vrste književnoumjetničkog stvaralaštva uspostavljaju tokom čitave povijesti svojih naprednih postojanja. Naravno, u tzv. agrafijskoj fazi razvoja ljudskog društva postojala je samo usmena književnost, dok se nakon pojave pisma kao civilizacijske tekovine javlja i pisano stvaralaštvo. Sa njegovom pojavom počinje i povijest usmeno-pisanih književnih suodnosa. Ustanovili smo kako je utok jedne književnosti u drugu u pravilu tekao samo od usmene prema pisanoj, te smo naveli razloge zašto je ovaj *interferentni proces* tekao upravo na taj način.

Zahvaljujući međusobnim prožimanjima i utakanjima jedne književnosti u onu drugu, a posebno podsticajima koje je usmena književnost pružala pisanoj tokom većeg dijela njihova povijesnog kohabitiranja, najdosljednije je njegovana *čistota* izvornog narodnog jezika u pojedinačnim pisanim književnim tradicijama, upravo zato jer je usmena književnost najbolje očuvala autentični duh određene zajednice pred svim povijesnim neravninama, prijetnjama i izazovima. Napose kada je o bošnjačkoj tradiciji riječ, usmena književnost sačuvala je najvažniji element slavenske komponente u identitetu Bošnjaka – bosanski jezik.

Značaj usmenog stvaralaštva u književnosti Bošnjaka posebno je došao do izražaja u tranzicijskom periodu, ili tzv. razdoblju bošnjačkog književnog preporoda, nakon austrougarske okupacije. Obnavljanje književnosti na osnovama predosmanske, srednjevjekovne pismenosti, odnosno narodnog jezika, bilo je moguće jedino kroz vraćanje usmenom stvaralaštvu, čime je samo potvrđen značaj i vitalnost usmenoknjiževne tradicije, koja *odolijeva* čak i izazovima savremenog društvenog i kulturnog konteksta.

Literatura

1. Bošković-Stulli, M. (1971). *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*. Zagreb: Školska knjiga
2. Braun, M. (2009). *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*. Preveli: Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić. Sarajevo: Dobra knjiga
3. Kekez, J. (1987). *Usmeno-pisani književni suodnosi. Izbor rasprava i ogleda*. Nikšić: Univerzitetska riječ
4. Kekez, J. (1992). *Hrvatski književni oikotip*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu
5. Rizvić, M. (1994). *Panorama bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Ljiljan

ORAL TRADITION – NEGLECTED FORM OF LITERARY CREATION

Abstract

Oral literature is the oldest and the most long-lasting form of the artistic language expression. In the tens of thousands of years long history, when so-called primitive human communities had been completely agraphic, the forms of creativity passed down by word of mouth were the only possible expression of artistic creation in language. Oral literature preceded written one and it was tradition and source where the written literature drained life blood from. In South Slavic region, oral literature tradition has had irreplaceable socio-historic role, especially in affirmation of domestic national literatures in a wider cultural context. Therefore, it is surprising that oral literature creativity was subordinated to the written form literature throughout history, which often led to underestimation and negligence of the oral literature.

This paper aims to present some causes and forms of previously mentioned attitude towards oral literature. We will try to identify interference between oral and written literary tradition using

particular examples from Bosniak literature, which illustrates importance of oral tradition for both, history and contemporaneity of so-called written literature.

Key words: *oral tradition, written literature, negligence, interference, oikotype*

Ikbal Smajlović, MA

AKTOVKA „DEKRET“, DRAMA IZ SAVREMENOG MUSLIMANSKOG ŽIVOTA DERVIŠA IMAMOVIĆA – ZAČETAK AUTOROVOG SOCIJALNOG ANGAŽIRANJA

Sažetak

Drama „Dekret“ ujedno je i početak Imamovićevog bavljenja književnošću i njome je pobijedio na „Gajretovom“ književnom konkursu 1932. Ova, ali i drama „Žrtve tradicije“ bave se raznolikim i aktuelnim društvenim pitanjima. Ona se zanima za porodicu i prikazuje ju. Bavi se odnosima između muškarca i žene, također i „ženskim pitanjem“, propitujući poziciju i slobodu žene u tradiciji i u novom, modernom društvu. Drama tretira i odnose države, tj. vlasti prema običnom čovjeku te odnose bogatih i siromašnih, školovanih i neškolovanih itd. Izgrađena je na sukobu Đulage i Fadila čiji se likovi modeliraju u figure među kojima se uspostavlja odnos binarnih opozicija: staro / mlado, moderno / zaostalo, napredno / retrogradno, modernizacija / tradicija, školovanje / fizički rad i sl.

Ključne riječi: *socijalna problematika, socijalna književnost, angažiranost, ideologija, tradicija, porodica, žensko pitanje*

Uvod

Govoreći o socijalnoj problematici u pripovijesti „Halda“ Derviša Imamovića¹, dotakli smo se ukratko i životopisa ovog autora kao i njegovih životnih svjetonazora i preokupacija te, također, naznačili njegove osnovne poetičke karakteristike i skicirali mu pripadajuće mjesto i doprinos razvoju socijalno angažirane bosanskogercegovače, odnosno bošnjačke književnosti. Imajući u vidu tadašnje svekolike društveno-političke prilike, a pozivajući se i na druge eminentne teoretičare, historičare i kritičare (Rizvić 1980, Tutnjević 1982, Gajević 1991, Vučković 1991, Imamović 1996.) te neke dodatne koji će uokviriti i upotpuniti sliku (Matvejević 1977, Kalezić 1975.), kazivali smo o socijalnoj angažiranosti ovog pisca, kako u sferi aktivnog angažiranja u socio-političkom životu tadašnje Zenice i BiH uopće, tako i u domenu književnosti, odnosno samog literarnog rada.

Vrijeme nakon dolaska Austro-Ugarske Monarhije, odnosno prvo prije, a potom i vrijeme nakon I svjetskog rata, donosi i nove izazove za BiH, naročito za muslimane, odnosno Bošnjake. To doba obilježava osobite promjene na socijalnom planu i pred ljude stavlja novi i težak izazov – mora se konačno raskinuti višestoljetna veza s Istokom i iz neke vrste feudalnog uređenja prijeći u novi sistem kojeg nameće Zapad. To ne znači samo površinske promjene na društveno-političkom planu nego se odnosi i na ukorijenjenu vezu sa orijentalnom kulturom i načinom života uopće. Takva situacija zahtjeva dupli napor – s jedne strane, treba se posve uklopiti u novi sistem

¹ Pogledati: Smajlović (2018.) u: zbornik Saznanje, 1/18, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, str. 453-460

i saživjeti s onim što on nameće i donosi, te s druge strane, zadržati i spasiti od izumiranja svoju kulturu, autohtonost i identitet. Taj nezavidni položaj dovodi Bošnjake u situaciju da se „zatvore u sebe“, da se vraćaju i veličaju svoju bogatu prošlost, da stvaraju kult porodice (kuće, avlije, bašči...) i da na život gledaju kroz romantičarski veo sjećanja. Zato će se duži period svim tim i na takav ili sličan način baviti i umjetnici, jer se to nametnulo kao opsesivna i uvijek aktualna tema. Svemu ovome pridonosi i nezavidan položaj Bošnjaka kojima se u kasnije formiranoj državi oduzimaju prava, nerijetko bivaju ubijani, a agrarnim režimom od zemljoposjednika se oduzimaju njihove parcele i dijeli zemlja. Sve to dodatno komplicira ionako tešku postratnu situaciju, te ih gotovo preko noći dovodi u očajne i dezorijentirane ljude novog doba.

Pored i nakon takvih umjetnika javlja se i generacija mladih pisaca drugačijih shvatanja i pretenzija, koji će na temeljima te i takve književnosti pokušavati da pronađu načine da se uklope u novi svijet (kasnije polahko izgrađujući novu „savremenu poetiku“ na zasadima minulih poetika i vremena, pa će se iz njihovog preplitanja i međutjecaja izroditi u konačnici i svojevrsni *poetski pluralizam* s krajnjim ciljem uklapanja u savremene i globalne književne tokove) a kao glavni problem i smetnju vidjet će u socijalnim teškoćama ovdašnjeg čovjeka i njegovoj pasivnosti i trpnji, što će postati osnova na kojoj će graditi djela. Sve ovo je, bar isprva, i bio tek pokušaj, budući da su umjetnici u takvim dramama, odnosno djelima nastojali tretirati socijalne probleme, ali s takvom unaprijed određenom „ideologijom“ i praksom, vrlo teško je ostvariti i neka velika i naročito vrijedna književno-umjetnička ostvarenja.

Dakle, valjalo je prestati s dotadašnjim načinom razmišljanja i književnog stvaranja i okrenuti se tadašnjim prilikama i aktuelnim procesima. To prvenstveno znači da se mora prestati vraćati u prošlost te tako „razbiti“ tradicionalno, dogmatizirano gledanje na svijet, koje je dotad bilo pokušaj opstrukcije novom vremenu i prilikama koje se nameću i značilo je samo regresiju i nepotrebno odlaganje suočavanja sa neminovnim.

Nekolicina novih umjetnika, među koje ubrajamo i Imamovića, polahko počinju da mijenjaju situaciju, više ili manje originalno i uspješno, iznoseći u svojim dramama jedan drugačiji pogled na tu temu i posmatrajući stvari liberalnije i sa socijalnog aspekta, odnosno nastojeći da stvore određenu vrstu socijalne drame. Ipak, vrlo je mala razlika u odnosu na prethodne s elementima folklornog stvaralaštva i tradicije, a i same teme su već poznate i često korištene.

Na sličan način i o sličnim temama pisali su tada i brojni drugi, pretežno bošnjački pisci, pokušavajući pronaći svoju mjesto i ulogu u krajnje kompleksnim društveno-političko-književnim uvjetima te se priključiti modernim poetičkim strujanjima na temelju tradicije i kulturnog naslijeđa. Imamović je čitav svoj život posvetio borbi za Slobodu i klasnu pravdu i jednakost, odnosno za prava potlačenih i ugroženih, naročito radnika, te osim direktnim ličnim angažiranjem na socijalno-političkom planu, on nastoji da i kroz svoja djela utiče na „osvještavanje“ naroda. U profiliranju njegove ličnosti, ali i književnog ukusa, djelovanja i stvaranja, po osobnom priznanju, naročito je utjecala brojna literatura regionalnih i svjetskih književnika koja se ticala socio-klasnih nepravdi, društvenog uređenja i jednakosti, odnosno koja je bila marksistički opredijeljena. Teme njegovih djela uglavnom su bile slike iz radničkog života, socijalnog života, društvenih nepravdi i dr., koje se događaju pod „nenarodnim“ režimom. Dakle, Imamović svojim

temperamentom i karakterom, kao i književnim djelovanjem i ukusom, bar u svojoj prvoj fazi, pripada onoj poetičkoj tendenciji u književnosti XX stoljeća koju nazivamo socijalnom književnošću (Smajlović 2018: 453).

„Dekret“, ali i drama „Žrtve tradicije“ bave se raznolikim i aktuelnim društvenim pitanjima, oslikavajući sredinu u kojoj nastaju u svoj njenoj složenosti. Ona se zanima za porodicu i prikazuje ju, bavi se odnosima između muškarca i žene (oca i majke, oca i kćeri, momka i cure, odnosno muža i žene), ali i odnosima države i vlasti prema običnom čovjeku, odnosima bogatih i siromašnih, školovanih i neškolovanih, te tretira pitanja novog načina života spram tradicije i bogatog naslijeđa, posebno naspram žene, njenih sloboda i emancipacije u novom društvu. O ovim temama govore i brojne druge drame drugih pisaca ovog perioda (i ne samo drame). Ovdje ćemo istaknuti promišljanja A. Muradbegovića (zapisana u različitim člancima i iz različitih povoda, napisana u periodu 1921 – 1924) kao ilustraciju te svekolike problematike pomenutog doba iz pozicije savremenika i književnika. On pokušava objasniti razloge takve smetenosti muslimana u novom vremenu, odnosno njihove izgubljenosti, otuđenosti i izolacije koji ih sputavaju da se integriraju bez problema u novonastali socijalni ambijent. Kao osnovne uzročnike takvog stanja navodi *historiju, familijarni život, socijalni život, vjeru i kulturu* uopće, tretirajući svaki od navedenih elemenata u zasebnom odjeljku. Muradbegović objašnjava da imamo muslimanski svijet kao jedan posve zaseban organizam kojeg je oblikovalo minulo vrijeme, stvorivši od njega „državu u državi“ sa zasebnom formom i upravnim aparatom.

A upravo taj muslimanski element – najčišći i najsačuvaniji tip naše rase – cijelim svojim životom, svojim psihičkim i fizičkim organizmom, vrišti i vapi za jedno, velikom formom, u kojoj bi njegova izolacijom sputana snaga našla dovoljno mjesta za svoju nutarnju i vanjsku ekspanziju. Danas taj element ulazi u novu formu naše nacije u svome starom obliku. Njegovo se ropstvo produžuje, a njegov nacionalni i kulturni progres onemogućuje. On će, ovako, i dalje živjeti okovan u kvrge svoje male, protuprirodne forme, krzljaviti, izlagati se procesu stahovite degeneracije, umirati naprasitom smrću i raspadati se upravo u srcu naše nacije koja traži svoje ozdravljenje. Njegova je izolacija osigurana, ali je zato i njegov život ugrožen (Muradbegović 1987: 180 i 181).

Muradbegović objašnjava tragiku sadašnjice i pokušava opovrgnuti mišljenja da su muslimani najzaostali dio naroda iznoseći upravo suprotne tvrdnje, ali i naglašavajući nužne promjene i „pročišćavanje“ *okcidentalnom civilizacijom* kako bi se to i pokazalo:

Mišljenje da su Muslimani najviše zaostali dio našeg naroda, dolazi iz krivih informacija, a ove su crpene upravo iz te vanjske strane njihove kulture, koja nije sistematizovana. Uistini, Muslimani ne samo da su jedan od najkulturnijih dijelova našeg naroda, nego se može reći da spadaju među najkulturnije mase u Evropi, ako se kultura jednog naroda ne mjeri po njezinoj formalističkoj nego po nutarnjoj strani, i ako je familijarni život dostojno mjerilo za njezinu veličinu. Ali muslimanskoj kulturi nedostaje vanjska forma, fali sistem. Bez dobre forme ne može se imati dovoljno zamaha ni prostora za progres. U tome leži tragedija muslimanske sadašnjice. Muslimani moraju svoju kulturu pročistiti okcidentalnom civilizacijom, jer orijentalna forma ne samo da nije zgodna, nego je i tuđa njihovu karakteru. Ona visi na njima kao loša zakrpa, kao

privjesak. Škola, pismo, sudovi, moraju biti zajednički i nacionalni, da u njima narod može sebe naći i sebe zaštititi. Prosvjetni fondovi moraju služiti nacionalnoj prosvjeti, kao što je i sama vjera muslimanska služila naciji. Sam islam, je divna forma za ekspanziju naše nacije, ali sistemi koji su i njega sputali, ne mogu biti korisni Muslimanima. Sistem mora učiniti jednu kulturu produktivnim, organskim bićem, a ne anorganskom materijom. Ovaj se sistem, stoga, mora mijenjati. Forme su tuđe, sadržaj je naš, - našem se sadržaju mora dati naš oblik. Muslimanski element voli svoju otadžbinu i svoj narod. [...] Njega se ne smije izrabljivati i odbacivati, kao tuđinca. muslimani su ostali izolirani da bi sačuvali svoje jugoslovensko biće, i oni isad još jednako s tim lancem oko vrata vrludaju desno i lijevo. oni ne vide pravca kojim bi se orijentirali, i traže se. [...] Njih se mora i ekonomski zaštititi, dok se ne stabiliziraju i ne orijentiraju (isto, str. 191 i 192).

Aktovka „Dekret“ (drama iz savremenog muslimanskog života) Derviša Imamovića – začetak autorovog socijalnog angažiranja

Upravo dramom „Dekret“ Imamović pobjeđuje na „Gajretovom“ književnom natječaju i njome počinje svoj književnoumjetnički rad. Ona prikazuje jednu muslimansku porodicu koja se polahko iznutra urušava i propada. Dakako, ovo valja i simbolično čitati i tumačiti – porodica kao osnovna ćelija društva sinogdoški označava i cijelo društvo i njegovu trenutnu poziciju i stanje, odnosno porodica svojom metonimijskom produženošću može emanirati i stanje društva u cjelini, zrcaleći pri tome skalu njegovih pojava modaliteta i deformiteta.

Đulaga, čovjek koji je samo formalno glava te porodice koja je na rubu potpunog siromaštva i koja strahuje da će im država oduzeti mašinu i jedini izvor primanja, potpuno je izgubljen i dezorijentiran u novonastaloj situaciji. Postao je pijanac koji maltretira svoju porodicu i svog bratića i želi da ga otjera iz svoje kuće. Nikako se ne može niti se želi uklopiti u postojeće društvo te se strogo i slijepo drži svojih uvjerenja, dogmatično, neracionalno i najčešće nedosljedno i kontradiktorno. Upravo takvi njegovi stavovi izazivaju i dramski sukob s nećakom Fadilom, mladim i učenim čovjekom koji stanuje kod njega, budući da nema svoje roditelje i da čeka **dekret** koji će mu omogućiti da se zaposli, riješi pitanje vlastite egzistencije i postane svoj čovjek. Ova dva lika zastupaju antipodne figure koje se realiziraju na planu binarnih suprotstavljenosti: staro/mlado, moderno/zaostalo, napredno/retrogradno, modernizacija/tradicija, školovanje/fizički rad itd.

Đulaga je gotovo uvijek pijan i u takvom stanju svu svoju nemoć, izgubljenost, krivicu i bol svaljuje na Fadila i ruži ga i direktno i indirektno, pokušavajući na taj način umiriti savjest od vlastite nemoći, krivice i nebrige za porodicu (osim deklarativno). I to pijanstvo možda se može tumačiti još i simbolički – kao Đulaginu zaslijepljenost tradicijom, tvrdoglavošću i ukorijenjenim navikama što opet rađa krajnju dezorijentiranost i letargiju u svakodnevnom životu, čime se dodatno ističu razlike između ove dvije figure, ali se i simpatije čitatelja nesumnjivo usmjeravaju na Fadilovu stranu.

Đulaga je propio pare koje su namijenjene za otplatu šivaće mašine, pa Đulaginca i Fatma neprestano strahuju od mogućnosti da će im ona biti oduzeta te da će tako ostati i bez to malo primanja koja imaju i od kojih žive čuvajući vlastiti „obraz“.

ĐULAGINCA: Šuti, šuti, dobro je i ovako. Šta bi da nam nije toga Pinte i ove mašine? Po Đulagi bi krepali od gladi! Nego, kad dobiješ to novaca od Pinte, kupit ćeš nam za njih kahve i šećera, da imamo za obraza, ako nam kogod dođe.

FATMA: Eh, samo ako ih on već ne bude naplatio. Znaš ti njegov običaj, ode pa naplati prije nego što je i gotovo, a mi od toga nekad ne vidimo ni pare koristi. (Imamović 2004: 49)

Sve što bi trebao „izgalamiti“ u kafani, ako već, eto, ide tamo, Đulaga sačuva za svoje ukućane, posebno za Fadila. Autor na taj način sve probleme i poteškoće, dodatno osiljene, bez obzira na njihovo izvorište i uzrok, ponovo vraća pod kućni obiteljski krov, demonstrirajući tako i njihovu retrogradnu silinu u okviru same porodice. Fadil je njegov otjelovljeni podsjetnik na sve poraze i nemoć od kojeg nikako ne može pobjeći niti se skriti (čak ni pijan!), jer mu je pod kućnim krovom (kako drugačije objasniti toliku želju da ga izbaci i otjera, iako tim ništa neće značajno promijeniti?). On je donekle i njegova materijalizirana i hodajuća savjest – kritizirajući Fadilov način života i opredijeljenost ka „novom“, on, zapravo, sebe kinji za vlastite grijehe koji stoje nasuprot svim načelima za koja se deklarativno zalaže. Tako više nije u pitanju samo sukob generacija nego se problem prenosi i na jedan kompleksniji nivo. Đulaga prebacuje Fadilu što vazda bulji u knjige umjesto da uzme motiku i da konkretno doprinese, mada ni sam to ne radi već dodatno materijalno ugrožava porodicu pijančenjem. Posebno je izrevoltiran saznanjem da je Fadil pokušao njemu iza leđa obrazovati i podučavati Fatmu, a to, po njemu, ne znači ništa drugo doli potpunu katastrofu i stranputicu koja će samo „povlašiti“ njegovu kćer. Ilustracije radi, pomenimo ovdje i Imamovićevo vlastito pismo u kojem, iskazujući posebnu zahvalnost *Vejsilu Mutapčiću* koji je u više navrata sudbonosno uticao na njegov život, govori kako je i njemu otac zabranjivao da se školuje koristeći se čak drastičnim metodama zaključavanja u podrum, dok je Vejsil utjecao na oca da ga pusti na miru.

ĐULAGA: I dan i noć knjiga mu ne ispada iz šaka! Ne načitao je se, dabogda! Još da nisam na vrijeme opazio, i dijete bi mi zaveo, pa da mahnita kao i on po danu i po noći!

FATMA: Pa, babo, kakvo bi bilo zlo u tome, ako bi me naučio čitati i pisati?

ĐULAGA: (mrko) HM...?! I ti to mene pitaš?! Kakvo je zlo, ha?! (udari je) Ti da me pitaš?! Pusti ti horoza na prag, on ode i na pantru! I on bi tebe danas naučio čitati, sutra bi ti odrezao kosu, prekosutra bi bila i u suknji! Dok se ne bi zavela, povlašila, onako, ko i on! Ali, nema! Neće on meni više!... Još danas ću ja njega očistiti iz kuće, neću ja njega u kući više držati! (isto, str. 51)

Đulagina nastojanja za očuvanjem drevnih adeta, tradicionalnog poimanja života u duhu islama, ali, očito, tek onako kako ih sam doživljava i tumači, kao što smo prethodno već pomenuli, djeluju često neracionalno, nedosljedno i kontradiktorno. I u takvim prilikama autor naglašava

dobrano već prisutnu devijaciju i zastranjenje. Prigovorit će Fadilu što hoda gologlav čaršijom videći u tome nepoštovanje i bahatost. Također, napast će i zastupnika koji je došao da im uzme mašinu zbog načina na koji je ušao u njegovu (muslimansku!) kuću te mu tako, navodno udario na „obraz“. Međutim, Đulagi „obraz“ nije na pameti kada pijanči i sve pare spiska u mejhani, ne razmišljajući čime će se prehraniti porodica i čime spasiti čast kada dođu gosti (što je, prema istim kriterijima, onda njegova dužnost – kao muškarca i glave porodice). Neće razmišljati o „obrazu“ ni kada pijan galami uznemiravajući „svetost“ komšiluka, a ponajmanje mu je bio na pameti kada se zagledao u neku kafansku sviračicu i kada je napustio sve kako bi počeo živjeti s njom. Lik sviračice zapravo i jeste materijaliziranje društveno-etičkih povampirenja, odnosno glavnim uzrokom te katalizatorom svih njegovih strmoglavih devijacija. Upravo svime ovim samo se akcentira ukupna izgubljenost, raspolućenost i otuđenost ljudi koje figurira ovaj lik.

DULAGA: Ko dasina kroz čaršiju gologlav! Pa ko je, on je! Čovjek bi rekao: taj ima sto kmeta! A ovamo – šugo, ne mož' biti veći nego što je! Ali neće više, ne! (isto, str. 51)

ĐULAGINCA: (moleći) Polahko, ako Boga znaš! Misliće komšiluk bogzna šta mi je u kući! I tako su nas uzeli na jezik, čitava mahala o tebi i o našoj kući priča. Smiri se, bolan ne nio, ne pravi galame.

DULAGA: (još bjesnije) Neka misli! Neka zna! Neka govori! Neka laje šta god hoće! Meni to ne smeta! Tebi ako smeta, eno ti Bosne – skači! Skači, jer već sam ja sit tebe, tvog komšiluka, onoga paskovića i svega, svega! Svega! Onaj, onaj... Neće on meni više po kući komandovati: Trebae bi viljuške, trebali bi kreveti, trebalo bi ovo, trebalo bi ono! A kući nikakve koristi od njega!... (isto)

FADIL: Ma kad se je on propio?

ĐULAGINCA: Ah, ima dvi-tri godine. Prvo se zagledao u nekakvu sviračicu, pa sve malo pomalo, dok je jednog dana i uze. Iznajmi kuću i s njom se smjesti u nju. Te, kad će sreća, digoše se ljudi, pa posredovaše kod policije, i policija je otjera. Onda on, uz inad, propi se posve. I, eto, tako da ja trpim toliko vrijeme. Od onda kuća više nije vidila hajra od njega. Nego, još da može krv bi nam našu popio. (isto, str. 59)

DULAGA: Pokucao?! Pa unišao?! Znaš li ti da je ovo muslimanska kuća?! Ha?! (poleti da ga udari, ali ga Fadil uhvati za ruku. Fadilu) Šta se ti tu petljaš?!

FADIL: Jesi li svjestan šta činiš?!

DULAGA: Tebe se ne tiče! Ti imaš da kušuješ! Da ne izletiš na njušci napolje! (zastupniku) Zašto si unišao tako?!

ZASTUPNIK: (preplašen) Pa ja sam pokucao...

DULAGA: (cereći se) I tako se, zar, ide u muslimansku kuću? Znaš li ti šta je obraz? Obraz? Znaš li ti šta to znači vidjeti muslimansku ženu?! Znaš li?! To znači – vidjeti svoju vlastitu smrt! (razbjesnio se i ide prema zastupniku raširenih ruku) Obraz! Obraz! Znaš li ti šta je! (isto, str.

Đulaga predstavlja starinski način života koji se u međuvremenu posve izvitoperio a da toga nije ni svjestan, uzevši od novog doba samo ono loše i primitivno i tako nam pokazuje svu tragiku svoje pozicije. S druge strane, Fadil je predstavnik onoga što neminovno dolazi i sušta je suprotnost Đulagi. Tih je i povučen, strpljiv i razuman, obrazovan i pametan, darovit i sposoban – on je sve ono što Đulaga nikad neće niti može biti. Fadil pametno koristi situaciju i uzima najbolje od onoga što mu nudi „novo vrijeme“. Njegova je budućnost svijetla i obećavajuća. Našao je ženu koju voli i koja ga voli, planira brak i porodicu, misli na njihovu sigurnost i dobro, sposoban je da se izbori sa izazovima koji se nameću i strpljivo ih podnosi, ne odaje se porocima itd. Dakle, važno je ovdje uočiti i istaknuti i simboličku razliku koju autor uvodi kada oslikava porodicu (kao osnovnu ćeliju društva) – Đulagina je nefunkcionalna i razorena, a Fadil svoju želi da zasnuje na jakim temeljima i zdravim odnosima, vodeći računa i o materijalnim preduslovima za normalno njezino dalje funkcioniranje na svim poljima. Pozicionirajući sve ženske likove na Fadilovu stranu, jasna je i tendencija autora, odnosno njegova idejna opredijeljenost i dodatno markiranje svih antipoda između ove dvije figure (ili ideologije) i potcrtavanje animoziteta među njima, pri čemu je socijalni element katalizator njihovih distinktivnih vrijednosti. To je posebno uočljivo kada, u kontekstu cijele drame, uzmemo u obzir njen početak, odnosno uvodnu didaskaliju (opis sobe – skromna i minimalistički opremljena; žene u narodnoj nošnji, sto s knjigama, glava mladića koja viri ispod jorgana i dvojna vrata, s lijeve i desne strane, čime se upotpunjava ova simbolistička slika) i njen kraj (Fadil više ne viri i ne skriva se, stoji uspravan i ponosan; jasno je izabrao svoja vrata kroz koja će proći; žene su idalje uz njega i još u narodnoj odjeći, ali posve drugačije; amidža Đulaga se zabavio brojanjem Fadilovog novca dok se on grli sa Zehrom i misli na budućnost).

POŠTAR: (vadi novce iz torbe) Imate primiti neki novac...

ĐULAGA: (mehanički se trgne i stupi jedan korak bliže)

FADIL: A koliko? Koliko?

POŠTAR: (gleda na uputnicu) Hiljadu i petsto dinara.

FADIL: To je nagrada sa Gajretovog dramskog konkursa! To je prva nagrada za dramu!

ZEHRA: Čestitam ti! Čestitam ti! (pružaju ruke)

FADIL: Hvala ti! Kako je divan ovaj osmijeh sreće!

POŠTAR: (broji mu novac.)

FADIL: (kad primi) Eto, amidža! Eto!

(Đulaga poleti za novcima, a Fadil se zagrla sa Zehrom.) (isto, str. 64)

Dakle, kao što smo već prethodno i nagovijestili, socijalna drama društva, naročito onog muslimanskog njegovog dijela, nije samo u novonastalim prilikama i ekonomskoj situaciji već i u njegovoj unutarnjoj raspolućenosti bar na dvije diferencijalne struje koje se žestoko i nepomirljivo međusobno razilaze. I ovdje kao ilustraciju možemo ponovo navesti članke A. Muradbegovića koji i sam svjedoči o takvoj situaciji:

Društvo se muslimansko sastoji iz dva protivnička rova, koji se po svom mentalitetu i po svojim nazorima potpuno razilaze. Jedno je rov tradicionalnih Muslimana, drugo – rov nove civilizovane generacije. Krivo bi bilo oba ova dijela lučiti po godinama i po obrazovanju, jer u oba tabora ima i starijih i mlađih, i pismenih i nepismenih. Ipak se može reći, da najviši muslimanski duhovi, kao i ljudi iz široke mase, lakše razumijevaju zahtjeve vremena: intelektualci, radnici i zanatlije, sačinjavaju većinu nove civilizovane generacije. Tu se dodiruju krajnosti. – Isto se tako može reći da je u većini građanski stalež glavni nosilac reakcije i konzervativne otpornosti. Taj stalež ujedno je i središte one strahovite kružnice koja svojom obodnicom guši cjelokupni muslimanski elemenat, i svojom centripetalnom reakcijom rasipa najaktivnije čestice po periferiji i preko nje. Napredni dijelovi toga svijeta mogu egzistirati samo izvan zatvorenoga kruga. Zato slobodoumniji Muslimani u masama bježe iz te sredine, a u njoj ostaju čuvari mrtvih tradicija, kojima se oko vrata steže uža njihove socijalne ekskluzivnosti. U takvom stanju izbija umiranje i raspadanje toga patrijarhalnoga svijeta koji pogiba i na ekonomskim i na kulturnim područjima. (...) On otvoreno propovijeda da za njega više nije ovo doba, i mirno se prepušta nesmiljenoj sudbini da ga smlavi. Njemu nasuprot ustala je snaga, mladost i bistrina da se otme iz te samoubilačke obodnice, i da sebi stvori nove uvjete za život. U njoj djeluje nagon prirode za samoodržanjem. Ta nova muslimanska generacija oslobađa se tradicije, prečišćava civilizacijom krv od atavističkih primjesa svoga sudbonosnoga porijekla. Ona traži u općoj vitalnoj struji kojom brodi njezina nacionalna i ljudska zajednica, daljnje funkcije svoga pomlađenog života. To je obnova i akcija. Obje ove suprotne energije su nepomirljive, kao vatra i voda, kao život i smrt (Muradbegović 1987: 200 i 201).

Ženski likovi u drami su Đulaginca, Fatma i Zehra. Sviračica se tek spominje, ali se direktno ne pojavljuje. S druge strane, četiri su muška lika i svi se pojavljuju, mada je ta uloga kod zastupnika i poštara posve minimalna. Ovakav odnos sam po sebi je indikativan i donekle simboličan.

To se prenosi i na način na koji govore ženski likovi u drami. Đulaginca i Fatma blago i oprezno se suprotstavljaju Đulagi, često mu stavljajući do znanja da se uopće ne slažu s njegovim mišljenjem ili djelima. Znaju ga, uslovno govoreći, i prekoriti za pojedine postupke ili ga ubijediti da učini nešto protiv svoje volje, ali onako mudro i blago, pod dojmom da to ipak želi i on sam (recimo, kada žele da napusti sobu jer dolazi Zehra). Međutim, kada su same, one vrlo često kazuju sve što misle bez imalo ustezanja želeći rasteretiti dušu i olakšati sebi muku, što ponekad djeluje i pomalo grubo, uz silne kletve i prekore uobličene u formu narodskih izreka i ustaljenih rečeničnih sklopova (npr.: *u čemer mu se, dabogda, stvorila; dabogda ga guje popile; dabogda ga prekinula rakija; dabogda mu kosti u nju zakopali; popio ih, dušmanin jedan; Bog mu platio*). Pomenimo ovdje da je jezik cijele drame arhaičan i bogat turcizmima, čestim rečeničnim konstrukcijama, poslovicama, izrekama, poštapalicama i sl. (*da digne viku; za dlaku će zapeti; ulomio zub na njega; na njega hršum i dan i noć; rabum selamet; beli; bezbeli; ačkosum; hair; dabogda ga guje popile; ja, sinja kukavica; bolan ne bio; pusti ti horoza na prag, on ode i na pantru; kutarisati; bahnuti; bahsuzluk; hiljadu konaka od njega; dina ti; ne krepaj magarče, dok trava ne naraste; illahi jarabi; nema providna dana; dolaf; tebi pamet sole*). Naročito se to odnosi na sekvence u govoru

Dulage, Đulaginec i Fatme (mada nije dosljedno provedena), dok kod Zehre i Fadila preovladava stilski „moderna“ upotreba jezika, a kod zastupnika i poštara administrativni stil.

Za razliku od drugih ženskih likova, Zehra se ponaša vrlo slobodno te se tako i izražava. Ona se ne stidi da priča i umije vrlo lijepo da govori – i kad su u pitanju obične životne teme i kad je posrijedi intelektualni razgovor (Šopenhauer, drama, poezija). Također, njoj nije problem ni da se osami s Fadilom niti da se zagrlje i poljube. Njihov način ašikovanja je drugačiji, moderan – Fadil joj piše pjesme i ne želi skrivati svoju ljubav. Oni su se obećali jedno drugom i već planiraju da se „ukradu“ čim stigne dekret, na šta i Zehra pristaje i s nestrpljenjem očekuje. Dakle, uslov sreće i realiziranja planirane i željene budućnosti ipak je novac.

ZEHRA: Dobro je. Samo je još trebalo da je i otac pročita.

FADIL: Ma, pusti to, to nije ništa. Kako otac...

ZEHRA: Dobro, dobro, samo se ti šali.

FADIL: A ti mi se, opet, bojiš oca?...

[...]

FADIL: A da otac sazna za našu ljubav, siguran sam da bi smjesta napustio svaki podhvat oko moga uposlenja?

ZEHRA: Ne. Ja mislim da i ne bi, ali svakako bi se otežalo ostvarenje naših snova za izvjesno vrijeme. Naravno, bile bi održane nekolicke instrukcije koje bi na jedno uho ušle, a na drugo izašle.

FADIL: A šta misliš, Zehro, šta će on kad jednog jutra ili večeri primijeti tvoj nestanak?

ZEHRA: Ah, o tom nikad ni mislila nisam. A najzad, šta god hoće, jer onda je i tako kasno, a i inače, niko mi ne bi mogao zapriječiti da učinim šta sam naumila.

FADIL: Hvala ti Zehro! Ti me oduševljavaš! Kako da ti za to zahvalim? Ja sam sretan, jer ima bar jedno biće koje se zalaže i za moju sitnost.

ZEHRA: Ha-ha. Doći će vrijeme kad ću ti slobodno reći kako da mi se odužiš za to!

(Imamović 2004: 56 i 57)

Dakle, Zehra je u potpunosti drugačija od ostalih ženskih likova – ne samo da se izražava dijametralno suprotno, koristeći se bogatim fondom riječi i lijepo oblikovanim rečenicama, već ona i razmišlja apsolutno drugačije, ne bježeći od osamljivanja s Fadilom, vođenja slobodnijih razgovora i seksualnih aluzija. Ona je spremna i da se tajno vjenča i pobjegne, odnosno da se usprotivi autoritetu očeve figure zarad vlastite sreće (ali tek onda kada dođe dekret i Fadil dobije posao!), za razliku od Fatme koja se ne usuđuje krišom od oca ni učiti pisati i čitati (a dobije i koji udarac ukoliko to samo i spomene). Dakako, prizor sa Zehrom (njen dijalog s Fadilom), osim što se uklapa i pojačava ideju cijele drame, također stvara i kontrast u odnosu na druge ženske likove, narušavajući stereotipno poimanje o krutoj i dogmatičnoj patrijarhalnoj sredini, ostavljajući prostora i pojedincima da snagom svog intelekta i temperamenta stvore sebi ugodniji ambijent, te uz sve to skupa, pokazuje i lagahno slabljenje starog načina života i nastupanje novog vremena kojem se valja prilagoditi kako bi i vlastita sreća bila nadomak ostvarenja.

Zaključak

Derviš imamović živi i stvara u periodu između dva svjetska rata i pripada plejadi socijalno angažiranih autora. Drama „Dekret“ (1932), kojom je pobijedio na „Gajretovom“ književnom konkursu, početak je njegovog književnog rada. Imamović, uz druge umjetnike i pisce nove generacije, želi i polahko počinje da mijenjaja oblik i ulogu književnosti, nastojeći je, između ostalog, učiniti i oruđem konkretnog i direktnog društvenog djelovanja. Više ili manje originalno i uspješno, Imamović nastoji preokrenuti dotadašnji način razmišljanja i književnog stvaranja te raskrstiti s konstantnim vraćanjem u prošlost i evociranjem junačkih i slavnih dana ili drugih dominantnih tema, iznoseći u svojim dramama jedan drugačiji pogled i posmatrajući stvari liberalnije i sa socijalnog aspekta, odnosno nastojeći da uz ostale slično orijentirane autore stvori određenu vrstu socijalne drame. Ipak, vrlo je mala razlika u odnosu na one prethodne s elementima folklornog stvaralaštva i tradicije, a i same teme su već poznate i često korištene. „Dekret“, ali i drama „Žrtve tradicije“ bave se raznolikim i aktuelnim društvenim pitanjima. Ona se zanima za porodicu i prikazuje ju, bavi se odnosima između muškarca i žene (oca i majke, oca i kćeri, momka i cure, odnosno muža i žene), ali i odnosima države i vlasti prema običnom čovjeku, odnosima bogatih i siromašnih, školovanih i neškolovanih, te tretira pitanja novog načina života spram tradicije i bogatog naslijeđa, posebno naspram žene, njenih sloboda i emancipacije u novom društvu. Prikazujući sliku unutaršnjeg i postepenog urušavanja jedne muslimanske porodice, govori se simbolično, dakako, i o općim i krupnijim temama u punini njihove kompleksnosti – porodica kao osnovna ćelija društva sinogdoški označava i cijelo društvo i njegovu trenutnu poziciju i stanje, odnosno porodica svojom metonimijskom produženošću može emanirati i stanje društva u cjelini, zrcaleći pri tome skalu njegovih pojavnih modaliteta i deformiteta. Izgrađena na sukobu Đulage i Fadila čiji se likovi modeliraju u figure među kojima se uspostavlja odnos binarnih opozicija, drama tretira tada dominantna pitanja i probleme, stidno zadirući i u socijalnu problematiku: staro/mlado, moderno/zaostalo, napredno/retrogradno, modernizacija/tradicija, školovanje/fizički rad itd. Kroz ženske likove zrcali se i nastojanje da se prikaže i položaj žena i odnos prema njima te se na taj način otvori put za rješenje „ženskog pitanja“ u novom društvu. Imamo li u vidu kraj drame (kada je Đulaga zabavljen brojanjem Fadilovog novca, dok se ovaj potonji grli i ljubi sa Zehrom) kao i pozicioniranje svih ženskih likova na Fadilovu stranu, posve su očite Imamovićeve književne tendencije u zastupanju novih i „naprednih“ društveno-političkih ideologija, koje će vremenom postajati sve češće, glasnije i konkretnije.

Literatura

1. Gajević, Dragomir (1991), *Kulturno-istorijski okviri novije književnosti Bosne i Hercegovine (1878 – 1980)*, Institut za književnost, Sarajevo
2. Imamović, Derviš (2004), *Halda i drame*, BZK Preporod Zenica, Zenica
3. Imamović, Mustafa (1996), *Historija Bošnjaka*, BZK preporod, Sarajevo
4. Kalezić, Vasilije (1975), *Pokret socijalne literature*, KZ Petar Kočić, Beograd
5. Matvejević, Predrag (1977), *Književnost i njezina društvena funkcija*, Prosveta, Novi Sad
6. Muradbegović, Ahmed (1987), *Eseji i kritike, članci i polemike*, Svjetlost, Sarajevo

7. Rizvić, Muhsin (1980), *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata I-III*, Svjetlost, Sarajevo
8. Smajlović, Ikbal (2018), *Socijalna problematika u „Haldi“ Derviša Imamovića u: zbornik Saznanje*, 1/18, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, str. 453-460
9. Tutnjević, Staniša (1982), *Socijalna proza u BiH između dva rata*, Veselin Masleša, Sarajevo
10. Vučković, Radovan (1991), *Razvoj novije književnosti*, Svjetlost, Sarajevo

**„DEKRET“ (DRAMA FROM CONTEMPORARY MUSLIM LIFE) BY DERVIŠ
IMAMOVIĆ – THE BEGINNING OF SOCIAL ENGAGEMENT**

Abstract

Drama "Dekret" (Decree) was at the same time the first of his literary works, which also brought him victory at „Gajret's“ literary competition in 1932. This and the drama "Žrtve tradicije" (Victims of tradition) deal with various and temporary social issues. It considers family and describes it, deals with relations between a man and a woman and also deals with „issue of woman“, trying to examine and trying to find her place in tradition and in new modern society. But this drama also deals with relations of the country and government towards the ordinary man, relations between the rich and the poor, the educated and the uneducated. The drama is built around the conflict between Đulaga and Fadil, whose characters are modeled into figures whose relations represent binary oppositions: old / young, modern / backward, advanced / retrograde, modernization / tradition, schooling / physical work etc.

Key words: *social problems, social literature, engagement, ideology, tradition, family, issue of woman.*

ANGLISTIKA

Dr. sc. Edina Rizvić-Eminović

Nirvana Koluh, MA

TYPES AND FREQUENCY OF COMPOUNDS IN A SELECTION OF TEXTS IN ECONOMICS

Abstract

Compounding in English is a complex linguistic phenomenon. Analyses of compounds can be quite demanding as it is sometimes necessary to analyze word classes comprising compounds in order to distinguish between composite nominals and compound nouns. Due to the complexity of their form, it may be rather difficult to interpret their meaning appropriately, especially in the absence of proper contextual clues. The present paper investigates the frequency and types of compounds in a selection of texts in economics collected from the 1995 and 2015 journal volumes. The analysis includes frequency data and comparisons between different types of compounds used in the two-decade period. The results show that the frequency of compounds in economic texts has increased, along with their complexity. The most frequent type were the nominal compounds, neoclassical being the least used.

Keywords: *compounds, economic texts, nominal, neoclassical, verbal*

Introduction

Compounding in English is a complex linguistic phenomenon. While some linguists (Lieber et al., 2011) do not consider compounding a separate word formation process, other linguists do (Plag, 2003). Further, linguists disagree with respect to the terminology they use to define the building blocks of compounds. While Bauer (1983) defines compounds as containing two or more stems, Fabb (1998) considers them to be combinations of two or more words. Matthews, in turn, (1991) uses the term lexemes. According to Lieber et al. (2011), compounding is “a linguistic phenomenon that might at first glance seem straightforward” and is defined as “the formation of a new lexeme by adjoining two or more lexemes”. In contrast to complex words, which are made up of roots and affixes, compounds, according to Plag (2003) are combinations of bases.

The relationship between compound elements can be explained in grammatical terms, as those elements can be nouns, verbs or words derived from a verb or an adjective (Greenbaum, 1996). Nonetheless, the analysis of compounds is not straightforward and is represents the most controversial type of word-formation processes in English (Plag, 2003). The English language is considered to be an open compounding language as most compound elements are written as separate words rather than single or hyphenated units (Ziering, 2018).

Compound words and their usage across different registers and genres of the English language have been the subject of many studies. Secord (2015) investigated compound words

within literary works – the Anglo-Saxon vernacular literature. Pisoschi (2012) conducted a research into characteristics of adjectival compounds in Shakespeare’s sonnets (Pisoschi, 2012), while Brady (1982) investigated poetic use of compounds.

In addition to their role in literature, compounds have also been heavily researched in many studies related to language learning. Gleitman et al. (1970) focus their research on the interpretation of complex three-part compounds and the ability of adults to interpret such compounds. Additionally, investigations into compound words have often focused on specific registers. Agathapoulou (2011, p. 11) refers to Salager’s analysis of compounds in medical and general English as well as Horsella and Perez’s (1991) corpus study of compounds in chemical English. The latter study also has pedagogical implications, suggesting that the most frequent semantic relations in nominal compounds should be taught from the early stages. A corpus study of English scientific texts by Moskowich et al. (2006) focuses on the word-formation process in compounds as a valuable marker of the levels of vernacularisation. Compounds have also been studied in the context of computational linguistics, based on noun compound semantics (Rosario et al., 2001; Kim and Baldwin, 2005; O’Séaghdha, 2008; Tratz and Hovy, 2010) and the relationship between the nouns (Vanderwende, 1994; Lapata, 2002; Nakov and Hearst, 2006; Butnariu and Veale, 2008). The first group of studies investigated the semantics of nominal compounds and the semantics of their component parts, while the latter focused on the direct relationship between the nouns. Studies with the focus on the morphological developments include O Séaghdha and Copestake’s (1998) study noting that with time, older, accepted compounds get somewhat lexicalized and many novel compounds develop, and Mattiello’s (2008) research on slang compounds, which he considers to be a sign of morphological complexity.

Analyses of compounds can be quite complex as it is sometimes necessary to analyze word classes comprising compounds in order to distinguish between composite nominals (*some new cars, two London colleges*) and compound nouns (*shortbread, two ice-creams*). For example, according to Huddleston and Pullum (2002, p. 449), *New* and *London* are separate words, adjective and noun respectively, functioning as attributive modifiers, while *short* and *ice* do not themselves have the status of words; they are bases, adjective and noun respectively, forming parts of compound words. Analysis of compounds within a specific register can be even more challenging due to their frequency and complexity. Citing Halliday, Agathapoulou (2011, p. 11) indicates that, among other features which contribute to the high lexical density of scientific English, compounds may be '*the hardest examples to process*'. Furthermore, some studies suggest that learners face difficulties with the structural form of compounds and the selection of proper contextual clues to interpret their meaning appropriately (D.Ó.Séaghdha, 2008).

While compounding in English is well researched (Lieber 2011), research into the frequency and types of compounds in economics is lacking. Economics as well as many other social sciences is characterized by multidisciplinary (Scarpa, 2001, p. 4-5) as it combines more than one academic discipline. Economic texts are characterized by the frequent use of nominalization as the intent to avoid relative clauses and instead favor the use of parataxis, adding clauses independently one after the other (Brugnano, 2015). One of the main characteristics of

economic texts, similar to other specialized texts, is the abundant use of terminology (Cabré 1999). Because of the frequent nominalization within economic texts and a great deals of terminology, compounds are frequent in this type of texts. Former analyses have shown significant differences between the compounds in spoken and written registers. "Salager's (1984) small corpus analysis reveals that compounds are considerably more frequent in medical than in general English texts and in Biber and Gray's (2010) large corpus analysis, compounds occurred about three times more in English research articles than in oral discourse" (Agathopolou, 2011).

In view of the above, there is a need to analyze compound words in the register of economics, their frequency and types in particular. Such an analysis can prove to be of use in EFL teaching and translation studies in Bosnia and Herzegovina. The aim of this research paper, therefore, is to analyze the frequency and types of compounds occurring in a two-decade period in a selection of economic texts in order to test the hypothesis that there is a trend of increased use of compounds in economic texts, particularly the nominal compounds.

Methodology

The corpus created for the analysis of compounds is a selection of texts in economics based on two journals: "The Quarterly Journal of Economics", Vol. 110, 1995 and "The Quarterly Journal of Economics", Vol. 130, 2015. The Quarterly Journal of Economics is rated as the first out of 347 journals in the 'economics' category with the impact factor of 6662. The very first Quarterly Journal of Economics was published in 1886. It is one of the most appreciated journals in economics and it is edited by native speakers of English language at Harvard University. Thus, the influence of translation on number or type of compounds has been eliminated.

The selection of texts consists of eight texts in the field of both empirical and theoretical macroeconomics, that is, four texts for each volume. As the journal is published quarterly, the chosen sample contained a total yearly publication, that is, four texts published in February, May, August and November. The 2015 sample was taken as the newest available sample at the time and 1995 sample was taken as an older sample for comparison purposes. The two chosen samples were compared based on the number of compounds and their type and complexity.

For each text, the first step was to identify all of the compounds. However, the criteria aforementioned (ortographic, phonological, morphological, syntactic or semantic) were insufficient and there was a need for syntactic tests in many cases. Therefore, compounds were determined by following the noted criteria as well as applying syntactic tests when necessary, particularly Bauer' pronoun substitution test (2006). The test shows that phrases contain separate elements and a pronoun can replace one of them, however, with compounds that is not be the case:

e.g. She borrowed a *red dress*, not a blue one. PHRASE

I wrote it on the *blackboard*, not a white one* COMPOUND

After the texts had been analyzed and all the compounds determined, all the examples of compounds were counted. The second count was performed as well, which excluded compounds repeating throughout the chosen period. This was done in order to obtain frequency of compounds in total as well as based on single examples. The results relating to the compound count including

and excluding repetitions were presented separately for the two periods, as well as in a single table comparing the two journal volumes.

The next step was to determine the compound types according to Plag’s model. The Plag’s model classifies compounds into four types: nominal, adjectival, verbal and neoclassical. Further tables were then created to present compounds according to their type within both samples. Tables include the number count as well as percentages for each type. The internal structure of the analyzed compounds was presented by bracketing, while at the same time a note was made on the length of compounds in question. The length of compounds was presented in tables containing counts and percentages to illustrate the conclusion supporting the hypothesis that the recent period contains more complex compounds. Once again, tables included percentages based on the total compound count as well as the ones based on the second count excluding repetitions. This was done in order to show the effect of the inclusion of repeated compounds on the percentages indicating the complexity of compounds. Additionally, any endocentric compound types were also noted. The samples contained only a single exocentric example *a red tape* (Text 3, 1995).

Results and Discussion

The number of compounds noted in the two chosen journal volume samples is presented in Table 1.

	Total count	Frequency
1995 SAMPLE	1281	30.77%
2015 SAMPLE	2882	69.23%
TOTAL	4163	100.00%

Table 1. Total count and frequency of compounds in the (1995) and (2015) samples

The results presented in Table 1 show that the number of compounds is higher in the 2015 sample, which was to be expected according to the hypothesis. The compound count for the 2015 sample is more than double compared to the compound count for the 1995 sample. When the compounds which repeat throughout a single text are excluded the results are somewhat different. Table 2 shows the total count of compounds excluding repetitions.

	Total count	Frequency
1995 SAMPLE	420	38.78%
2015 SAMPLE	663	61.22%
TOTAL	1083	100.00%

Table 2. The total count of compounds excluding repetitions

Once again, the compound count is higher in the 2015 sample but the difference is smaller. This suggests that the 2015 sample contains more examples of repeating compounds. Table 3 shows the increase of compound count with the inclusion of repetitions and 2015 sample clearly shows higher increase.

	Compounds 1995	Compounds 2015	Increase %
Single count	420	663	158 %
Including repetitions	1281	2882	225 %

Table 3. Compound count increase

These figures add to the hypothesis that the compound count is higher in the more recent periods compared to the past as the compounds are becoming more regularly used and accepted and therefore more repeated. This is also supported by the previously referenced works by O Seaghdha and Copestake (1998) and Mattiello (2008).

When the focus is turned to the individual texts from the two sample periods, each text from the 2015 sample contains higher compound count compared to the texts from the 1995 and this is shown in Table 4, containing the total compound count and Table 5 containing the compound count excluding repeating examples. Moreover, based on the total count presented by Table 4, there seems to be similar frequency of compounds across texts in the 2015 with the biggest difference being 10.23% (Text 3 – 2015 – 20.44%/Text 4 – 2015 – 30.67%). In the 1995 sample the biggest difference is 26.62% (Text 3 – 1995 – 13.43%/Text 1 – 1995 – 40.05%), which is more than double between the two texts. This suggests that compounds are becoming more stable over the years so their numbers do not differ that much.

Compounds 1995			Compounds 2015		
TOTAL	100.00%	1281	TOTAL	100.00%	2882
Text 1 (February)	40.05%	513	Text 1 (February)	24.53%	707
Text 2 (May)	16.08%	206	Text 2 (May)	24.36%	702
Text 3 (August)	13.43%	172	Text 3 (August)	20.44%	589
Text 4 (November)	30.44%	390	Text 4 (November)	30.67%	884

Table 4. Total compound count across texts in the (1995) and (2015) samples

Compounds 1995			Compounds 2015		
TOTAL	100.00%	420	TOTAL	100.00%	663
Text 1 (February)	33.33%	140	Text 1 (February)	21.72%	144
Text 2 (May)	25.24%	106	Text 2 (May)	23.98%	159
Text 3 (August)	15.24%	64	Text 3 (August)	28.36%	188
Text 4 (November)	26.19%	110	Text 4 (November)	25.94%	172

Table 5. Compound count across texts in the (1995) and (2015) sample excluding repeating examples

Based on Table 5, differences are even more noticeable with (2015) sample showing only 6.64% difference (Text 1 – 2015 – 21.72%/Text 3 – 2015 – 28.36%). On the other hand, (1995) sample shows the difference of 18.12% (Text 3- 1995 – 15.21%/Text 1 – 1995 – 33.33%) which is nearly triple compared to the (2015) sample difference. It seems that the exclusion of the repeating compound examples lowers the overall frequency differences across texts in both

samples but it is still in favour of the (2015) sample. Once again, indicating that the (2015) sample contains more evenly distributed compounds across texts, which might be a result of their increasing and more stable percentages in this sample compared to the (1995) one.

When it comes to the length and the complexity of compounds the results show that the 2015 sample contains somewhat more complex compounds compared to the earlier 1995 sample. This supports the proposed hypothesis of the higher complexity of compounds with time. These results are presented in the following Table 6:

Compounds 1995	1281	100.00%	Compounds 2015	2882	100.00%
1 WORD	41	3.20%	1 WORD	37	1.28%
2 WORDS	958	74.78%	2 WORDS	2076	72.03%
3 WORDS	249	19.44%	3 WORDS	691	23.98%
4 WORDS	33	2.58%	4 WORDS	55	1.91%
5 WORDS	0	0.00%	5 WORDS	23	0.80%

Table 6. Compounds according to length – (1995) and (2015) samples

As can be seen, the 2015 sample contains a few percentages less of the 1 word and 2 word compounds compared to the 1995 sample and with the 3 word and 5 word compounds the opposite is true as 2015 sample contains more of the longer compound types. In fact, the 1995 sample contains no examples of 5 word compounds while the 2015 sample contains 23 examples. All of this confirms the hypothesis stating that the compounds get more complex with time. The only evidence to the contrary is a low decrease of the 4 word compounds (less than 1%) in the 2015 sample compared to the 1995 sample. However, the raw compound count is still higher in the 2015 period for all of the compounds and if the repeating examples of compounds are excluded the results are still the same. Table 7 contains the compound length excluding repeating compounds for both (1995) and (2015) samples.

Compounds 1995	420	100.00%	Compounds 2015	663	100.00%
1 WORD	6	1.43%	1 WORD	7	1.06%
2 WORDS	275	65.48%	2 WORDS	425	64.10%
3 WORDS	113	26.90%	3 WORDS	188	28.35%
4 WORDS	26	6.19%	4 WORDS	36	5.43%
5 WORDS	0	0.00%	5 WORDS	7	1.06%

Table 7. Compounds according to length (excluding repeating examples) – 1995 and 2015

The two chosen samples (1995) and (2015) also show further differences across the four texts. Following Tables 8 and 9 contain counts and frequencies based on length of compounds across texts in the two samples.

Compounds 1995	Text 1	Text 1	Text 2	Text 2	Text 3	Text 3	Text 4	Text 4
1-word compound	33	6.43%	3	1.46%	5	2.91%	/	0.00%
2-word compound	371	72.32%	165	80.10%	135	78.49%	287	73.59%
3-word compound	96	18.71%	34	16.50%	26	15.11%	93	23.85%
4-word compound	13	2.53%	4	1.94%	6	3.49%	10	2.56%
5-word compound	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%
Total	513	100.00%	206	100.00%	172	100.00%	390	100.00%

Table 8. Compound count and frequency across texts according to length – (1995)

Compounds 2015	Text 1	Text 1	Text 2	Text 2	Text 3	Text 3	Text 4	Text 4
1-word compound	12	1.70%	1	0.14%	24	4.07%	/	0.00%
2-word compound	629	88.97%	403	57.41%	395	67.06%	649	73.42%
3-word compound	51	7.21%	292	41.60%	146	24.79%	202	22.85%
4-word compound	15	2.12%	6	0.85%	20	3.40%	14	1.58%
5-word compound	/	0.00%	/	0.00%	4	0.68%	19	2.15%
Total	707	100.00%	702	100.00%	589	100.00%	884	100.00%

Table 9. Compound count and frequency across texts according to length – (2015)

Raw count numbers are constantly higher in the 2015 sample but even across texts, except for the Text 1, compounds show similar patterns of distribution where 3 word compounds are higher in the 2015 sample compared to 1995 while the opposite is indicated for the 1 word and 2 word compounds. Interestingly, there was not a single example of 5 word compound across 1995 sample texts. Furthermore, there is a possible reason for the lower numbers of more complex compounds. Wasak (2016) mentions that complex compounds are usually constructed from ‘strongly lexicalized noun-noun compounds’ and concludes that the lack of such strongly lexicalized nominal compounds could be behind lower frequency of more complex compounds. This could especially be true in the case of economics texts as it is expected that in such texts there would be less of the lexicalized nominal compounds compared to other text types. For example, in literary texts or texts within the field of social sciences due to the nature of these texts and wide range of use of many expressions even outside of the specialized, expert circles, it would not be surprising to come across many lexicalized nominal compounds which could lead to further, more numerous and complex cases of compounding. For example, as *textbook* is highly lexicalized it is also often found in other examples such as *morphology textbook* and *grammar textbook*. Another example is that of, *second language* leading to examples such as *second language acquisition*, *second language learning*, *second language research* etc.

The analysis also referred to the types of compounds according to Plag’s model and the results are presented in Table 10.

Type	(1995) Total		(2015) Total	
Nominal	95.32%	1221	98.78%	2847
Adjectival	0.31%	4	0.42%	12
Verbal	0.00%	/	0.00%	/
Neoclassical	4.37%	56	0.80%	23
TOTAL	100.00%	1281	100.00%	2882

Table 10. Frequency of compounds according to type in the (1995) and (2015)

The examples of the most frequent compounds in 1995 and 2015 texts are as follows:

Compounds 1995		Compounds 2015	
Autocorrelation	32	Arbitrage opportunities	23
Air pollution	8	Batch auctions	73
Contract prices	10	Batch interval	64
Contract wage	10	Discount rates	29
Corruption index	10	Heterogeneity	12
Country effect	22	Index points	10
Cross-section regression	17	Labor fluctuations	19
Excess demand	25	Labor supply	36
Inflation rate	28	Lease length	106
Investment rate	24	Liquidity provider	86
Oxygen regime	8	Market design	54
Panel estimation	15	Price differences	16
Wage contracts	12	Price discounts	25
Price index	21	Product market tightness	84
Production function	24	Property age	20
Red tape index	14	Property size	22
River basins	8	School choice program	11
Vector autoregression	16	Treatment villages	18
Water quality	10	Voucher winners	11

As can be seen from the results in both samples nominal compounds take up over 95% of the total compound count and there are no examples of verbal compounds. Interestingly, the frequency of nominal compounds is even slightly higher in the (2015) period with 98.78% compared to the (1995) period with 95.32%. This supports the overall idea that, on one hand, nominal compounding is the most productive type in the English language. Another interesting result is the presence of otherwise rare coordinative copulative compounds or, to be even more specific, dvandva compounds containing proper names. The following are sample examples of coordinative copulative compounds and dvandva subtype respectively:

Coordinative copulative compounds	Dvandva subtype
<i>seller-buyer pair</i>	<i>Dickey-Fuller tests</i>
<i>lag-lead distribution</i>	<i>Phelps-Taylor model</i>
<i>impulse-response function</i>	<i>Solow-Cass-Koopmans model</i>
<i>output-gap coefficient</i>	<i>Hadrick-Prescott filter</i>

Table 11. Example of compound classification from the analyzed sample – (1995) and (2015)

On the other hand, verbal compounding is often questionable and, for example, Marchand (1969) does not even agree with the idea that verbal compounding exists in the English language. While others, such as Bauer and Reunof (2001) disagree with Marchand even they stress the low frequency of verbal compounding as the examples in question are often almost limited to cases of back-formation and conversion.

Furthermore, compared to the (1995) period when adjectival compounds were represented with 0.31%, in the (2015) period that number is 0.42% but they are limited to Text 2. On the other hand, neoclassical compounds show the opposite pattern with the frequency of only 0.80% in the (2015) sample compared to the 4.37% frequency in the (1995) sample. Therefore, while nominal and adjectival compounds contain small percentage increase in the (2015) sample, neoclassical compounds are more present in the (1995) sample. This is why it is also important to include results across texts to see if the examples are contained to a single text. The frequency of compounds according to type across texts in the 1995 and 2015 samples is presented in Tables 12 and 13 respectively.

1995	Text 1		Text 2		Text 3		Text 4		Total	
Nominal	90.06%	462	99.51%	205	96.51%	166	99.49%	1221	95.32%	1221
Adjectival	0.39%	2	0.00%	/	0.00%	/	0.51%	4	0.31%	4
Verbal	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/
Neoclassical	9.55%	49	0.49%	1	3.49%	6	0.00%	56	4.37%	56
TOTAL	100.00%	513	100.00%	206	100.00%	172	100.00%	1281	100.00%	1281

Table 12. Total frequency of compounds according to type across (1995) sample

2015	Text 1		Text 2		Text 3		Text 4		Total	
Nominal	98.30%	695	98.29%	690	98.13%	578	100.00%	884	98.78%	2847
Adjectival	0.00%	/	1.71%	12	0.00%	/	0.00%	/	0.42%	12
Verbal	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/
Neoclassical	1.70%	12	0.00%	/	1.87%	11	0.00%	/	0.80%	23
TOTAL	100.00%	707	100.00%	702	100.00%	589	100.00%	884	100.00%	2882

Table 13. Total frequency of compounds according to type across text (2015) sample

The following are sample examples of the most frequent adjectival and neoclassical compounds:

Adjectival compounds		Neoclassical compounds	
data-consistent	2	Autocorrelation	32
time-invariant	2	vector autoregression	16
product-slack	3	reduced-form vector autoregression	1
Labor-tight	5	biodiversity	1
Product-tight	4	Endogeneity	5
		long-run exogeneity	1
		Heterogeneity	12

Table 14. Adjectival and neoclassical compounds across texts - (1995) and (2015)

When it comes to specific types of compounds, frequencies differ across texts so, for example the adjectival type is contained to a single text in 2015 and two texts in 1995 and the neoclassical type is present in two 2015 texts (*heterogeneity*) compared to three in 1995 texts (*autocorrelation*, *biodiversity*, *endogeneity*). Interestingly, adjectival compounds were often incorporated into larger units:

risk-free discount rate
asset-specific quantity
economy-wide price

However, if we focus on the neoclassical compound type that showed higher frequency in the 1995 sample compared to the 2015 sample we can see that most of the examples (49 out of 56) are contained to a single Text 1 which, as a result, impacted the final frequency percentage. Once again repetitions accounted for most of the examples, for example *autocorrelation* – neoclassical – repeated 32 times in Text 1. To further check this possible influence of a specific text type the total frequency based on compound types across texts excluding the repeating examples was determined and the results can be found in Tables 15 and 16.

1995	Text 1		Text 2		Text 3		Text 4		Total	
Nominal	97.14%	136	99.06%	105	96.87%	62	99.09%	109	98.09%	412
Adjectival	0.71%	1	0.00%	/	0.00%	/	0.91%	1	0.48%	2
Verbal	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/
Neoclassical	2.14%	3	0.94%	1	3.13%	2	0.00%	/	1.43%	6
TOTAL	100,00%	140	100,00%	106	100,00%	64	100,00%	110	100,00%	420

Table 15. Compound types frequency across texts excluding repetitions – 1995

2015	Text 1		Text 2		Text 3		Text 4		Total	
Nominal	99.31%	143	98.11%	156	99.47%	187	100.00%	172	99.25%	658
Adjectival	0.00%	/	1.89%	3	0.00%	/	0.00%	/	0.45%	3
Verbal	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/	0.00%	/
Neoclassical	0.69%	1	0.00%	/	0.53%	1	0.00%	/	0.30%	2
TOTAL	100.00%	144	100.00%	159	100.00%	188	172.00%	172	100.00%	663

Table 16. Compound types frequency across texts excluding repetitions - 2015

We can see that all four text from both (1995) and (2015) period once again contain the highest frequency of nominal compounds (96+%) compared to other compound types, and there are no examples of verbal compounds at all. There was only a single example of an adjectival compound in Text 1 - 1995 (*data-consistent*) and it was repeated twice and only three examples of adjectival compounds in Text 2 – 2015 *product-slack* (3 repetitions), *labor-tight* (5 repetitions) and *product-tight* (4 repetitions). Similar was true for neoclassical compounds with only two actual examples in (2015) one in Text 1 (12 repetitions) and one in Text 3 (11 repetitions) both of which were the same neoclassical compound – heterogeneity. In 1995 there were several examples such as *autocorrelation*, *biodiversity*, *endogeneity* and *exogeneity*. Once again, as with adjectival compounds, neoclassical compounds were often used to create larger nominal compounds such as in the example *autocorrelation coefficient* or for adjectival compounds: *price-level-adjusted (value)*. Therefore, because of the recursive nature of compounds very often adjectival and other compounds end up being incorporated into larger nominal structures which could potentially explain the highest frequency of the nominal compound type.

To conclude, overall, 2015 sample contains far more compounds with and without repeated examples which supports the hypothesis that the number of compounds increases in time. Similarly, while 2015 period did not contain very high frequency of more complex compounds, frequencies were still higher for this period compared to 1995 sample which for example, contained zero 5-word compounds. Furthermore, 2015 sample texts showed more stable distribution across texts. All the differences based on the total frequency, length and complexity and compound types seem to suggest that compounds are gradually becoming more complex and frequent over time which confirms the proposed hypothesis.

Conclusion

The present research focused on the analysis of the total number of compounds in the two chosen Journal Volumes and the analysis of the complexity and type of the identified compound examples. The hypothesis that the frequency of compounds in economic tests is increasing with time along with their complexity has been confirmed. The results revealed that the frequency of compounds is in fact higher in the 2015 Journal Volume, with a quite notable difference compared to the 1995 Journal Volume. The complexity of compounds has also increased with time, as only 2015 Journal Volume contained examples of the five-word compounds and a higher number of three-word compounds. The recursive nature of compounds as well as the notion that, with time,

basic compound elements get more lexicalized and as a result used more often, could explain this noted trend.

Total frequency of compounds for the 2015 sample has more than doubled compared to the 1995 sample with 69.23% compared to 30.77%. If repetitions are excluded, the frequency results are still very close with 61.22% in favour of 2015 sample and 38.78% for the 1995 sample. This brings the increase of compound to 158% with single count and to extremely high 225% including repetitions. This, in turn, shows that compounds are more frequently used in the 2015 period and, if repeated examples are any indicators, they have become more lexicalized.

Based on these results it would seem useful to investigate compound types and their classification and complexity within other areas of economics and to check whether the trend is present in general. A drawback of this research is its focus on a specific branch within economics and there are no other existing results to make comparisons across other disciplines. Similarly, because much of the current research focuses on the semantics of compounds, it would be useful to include frequency and classification analysis and to see whether there are any similarities between certain semantic interpretations and compound types based on form or complexity. Research of compounds including all of their aspects and not focusing only on semantics, forms, types or text types should be done in order to fully analyze their current position and possible trends of their development in the English language. With that in mind, this thesis provides a small contribution to research on compounds, opens further research questions and offers a basis for making more inclusive comparisons or drawing more general conclusions.

References

1. Agathopoulou, E. (2011). "EAP Materials: Insights from Corpus-Based Studies"
2. Bauer, L. (1983). *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Brady, C. (1982). 'Warriors' in *Beowulf: an analysis of the nominal compounds and an evaluation of the poet's use of them*. *Anglo-Saxon England*, 11.
4. Brugnano, M. (2015). *Investigating the Language of Economics: A Linguistic Analysis and Translation of "Basic Economics" by T. Sowell* (Chapters 20 and 21).
5. Butnariu, C. and Veale, T. (2008). *A Concept-Centered Approach to Noun-Compound Interpretation*. School of Computer Science and Informatics University College Dublin
6. Cabre, M. (1999). *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. John Benjamins Publishing.
7. Fabb, Nigel (1998) "Compounding" in A. Spencer and A. M. Zwicky (eds.) *The Handbook of Morphology*, Blackwell: Oxford, 66-83.
8. Gleitman, L. and Gleitman, H. (1970). *Phrase and paraphrase*. New York: W.W. Norton.
9. Greenbaum, S. (1996). *The Oxford English grammar*. London: Oxford University Press.
10. Huddleston, R. D., & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
11. Kim, S. and Baldwin, T. (2005). *Automatic interpretation of noun compounds using WordNet similarity*. . In Proceedings of the 2nd International Joint Conference on Natural Language Processing (IJCNLP2005), pages 945–956.

12. Lapata, M. (2002). *The disambiguation of nominalizations*. Computational Linguistics, 28(3), pp. 357–388.
13. Lieber, R., & Štekauer, P. (2011). *The Oxford handbook of compounding*. Oxford: Oxford University Press.
14. Matthews, Peter H. (1991) *Morphology*, Cambridge University Press: Cambridge.
15. Mattiello, Elisa (2003) *Slang compounds as one case of morphological complexity*. In *Complexity in Language and Text*, Lavinia Merlini Barbaresi (ed.), 343-377. Pisa: Edizioni Plus - Pisa University Press.
16. Moskowich, I., & Garcia, B. C. (2006). *Lop-webbe and henne cresse: Morphological Aspects of the Scientific Register in Late Middle English*
17. Nakov, P. and Hearst, M. (2006). *Using Verbs to Characterize Noun-Noun Relations*. EECS and School of Information University of California at Berkeley
18. O S'eaghda, D. (2008). *Learning compound noun semantics*. Ph.D. thesis, Computer Laboratory, University of Cambridge
19. O S'eaghda, D., Copestake, A. 1998. *Interpreting compound nouns with kernel methods*. Natural Language Engineering 1: 1-27. Cambridge University Press.
20. Pisoschi, C. (2012). *"Compounding in Early Modern English: Shakespeare's sonnets"*. University of Craiova.
21. Plag, I. (2003). *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Rosario, B. and Hearst, M. (2001). *Classifying the Semantic Relations in Noun Compounds via a Domain-Specific Lexical Hierarchy*. Proceedings of the 2001 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing.
23. Scarpa, F. (2001). *La traduzione specializzata*. Milano: Hoepli.
24. Tratz, S. and Hovy, E. (2010). *A Taxonomy, Dataset, and Classifier for Automatic Noun Compound Interpretation*. Information Sciences Institute University of Southern California
25. Vanderwende, L. (1994). *Algorithm for Automatic Interpretation of Noun Sequences*. In Proceedings of the 15th Conference on Computational linguistics, pages 782–788
26. Ziering, P. (2018). Indirect supervision for the determination and structural analysis of nominal compounds.

VRSTE I FREKVENTNOST UPOTREBE SLOŽENICA U TEKSTOVIMA IZ EKONOMSKOG REGISTRA

Sažetak

Tvorba složenica u engleskom jeziku je veoma kompleksan lingvistički fenomen. Analiziranje složenica je često vrlo zahtjevno jer je potrebno analizirati vrste riječi koje ulaze u tvorbu složenica kako bi se napravila razlika između složenih nominala i imeničkih složenica. Zbog složenosti tvorbe ponekad je veoma teško ispravno prevesti značenje složenice, posebno kada nema šireg konteksta. U ovom radu se istražuju frekvencija i vrste složenica u odabranim tekstovima iz ekonomskog registra prikupljenih iz časopisa iz oblasti ekonomije objavljenih 1995. i 2015. godine. Analiza obuhvata podatke o frekvenciji i poređenja različitih tipova složenica u

rasponu od dvadeset godina. Rezultati su pokazali da se frekvencija upotrebe složenica u ekonomskim tekstovima povećala, jednako kao i njihova sloenost. Najfrekventnije su bile imeničke složenice, a najmanje zastupljene su bile neoklasične složenice.

Ključne riječi: *složenice, tvorba, ekonomski tekstovi, nominal, neoklasični*

Dr. sc. Adnan Bujak
Senad Mujičić, MA

USING SONGS IN EFL CLASSROOM

– A case study –

Abstract

The topic of this paper, using songs in EFL classroom, is something that teachers come across on a daily basis in their EFL classrooms. However, not much attention was devoted to the proper use of songs in foreign language classroom. Therefore, the aim of this paper was to present the result of a research done in a primary school “Kačuni” in central part of Bosnia regarding the proper use and effect of songs on acquisition of English language. Subjects in the research were students of different age groups from grade 3 to grade 8. The types of songs and poems used in the research from range from made-for-EFL to popular songs. The research results suggest that songs as a tool for language learning and teaching are a powerful tool which is underappreciated and unused sufficiently in EFL classroom.

Key words: *EFL classroom, using songs and poems, teaching English, primary school*

Introduction

Keeping up with modern language learners requires continuous alertness on the educators' behalf. New trends, crazes, or viral events, in most cases created in English speaking communities, offer a lucrative field for exploring language in an interesting and alluring manner for the contemporary language learner. Therefore, language learning resting on a universal, yet flexible, entity which can withstand the test of time may be the best way to create a language learning approach appealing to different generations and in touch with all the new fashions and trends that come with each new generation. Being universal and perhaps one of the most favorite leisure activities, music offers many aspects that enable the educator to create English lessons in harmony with trends and mindsets popular at a given period. Language learning authorities and creative individuals have experimented with music, songs and song-like material ever since the 1970's (Livingstone, 1973; Harrison 1979; Geller (1986) Jolly (1976). However, a fully operational language learning approach centered around songs is something that is dramatically missing in the English language learning community (Bujak, Mujicic, 2018). This issue has been broadly discussed in terms of theory (Wermke and Mende, 2015; Mora, 2010; Stansell, 2005; Chen-Hatfeck, 1997; Gardner, 1993). However, little has been done to fully contextualize and utilize songs as language learning resources other than as extra activities or vocal tract exercises. Hence, this work aims at exploring the benefits and the pitfalls that occur when using songs as a 'serious' language learning material with the regular EFL primary school students in a school in Central Bosnia. The students learn English as a part of their regular school curriculum.

Research design

The participants in the research are 131 elementary school students of age 8 to 15. The distinction among the students was made according to the level of their knowledge and the music they usually listen to or are exposed to. All students learn English as a foreign language during two or three classes per week, depending on their grade. The overall average grade of all students is 3,1 (on a scale from 1 to 5) classifying them as a moderate language learning group. Different methods, techniques and programs were used to obtain different parameters and data. Both qualitative and quantitative analyses were used throughout the research. Depending on the context, descriptive analysis, t-tests, one-way ANOVA tests and correlation indicators were all used accordingly. The following research hypotheses were tested:

1. Music evokes positive emotions and students are intrinsically motivated to explore, analyze and learn through music.
2. Music has a positive effect on memory and language retention.
3. Students have difficulties transferring memorized language items into different scenarios.
4. The complexity of both nursery rhymes and pop songs prevents students from incorporating acquired knowledge into real life scenarios.

Attitude towards songs

A group of 86 younger students (third, fourth and fifth grade) was surveyed to determine their favorite part during an English language class. The students were divided into two groups according to their age; into younger (pre-teen) and older (teen) students. All students have had English classes for one, two or three years and have had a considerable amount of experience with songs. Six most common classroom activities were chosen and the students expressed their attitude towards each activity by means of a survey based on Likert scale. Due to the student's proficiency level, grade and age, the survey was given in the students' native language. The survey results include:

- Descriptive statistics of the survey based on the Likert scale
- Graph representing the data
- Discussion based on the results

After analyzing the data, the following results were obtained:

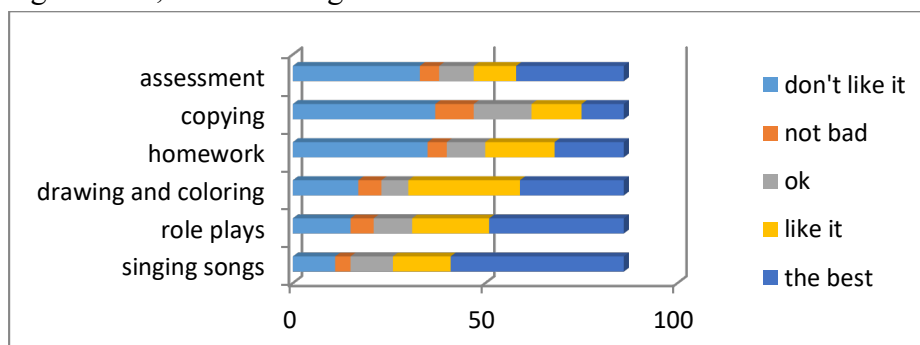

Chart 1: Young learners' attitude towards common techniques and activities used in the classroom

It is clear that the students listed songs, song based activities and song-like material as their favorite part of the English class. A total of 60 students or around 70% said they either liked music or see it as the best part of the class. Expectedly, role playing also scored high with 64% of students choosing it as either to their liking or the best. Surprisingly, tests and assessment also turned out to be quite favorable with the students. As the results show, songs are motivating for the beginner students as they enjoy listening to music and doing song-related activities and tasks. Although the enthusiasm may fade as the students progress into higher grades, as it will become evident later in the paper, some of the enthusiasm will certainly remain ensuring a significant amount of motivation for evoking interest in a song based lesson. As seen from the chart, the students either like or do not like a particular aspect, with little emotions in between. Hence choosing the right way of teaching is vital for further interest and attitude towards English both as a language and as a school subject.

Word order

The fourth grade, as a representative of their age group, consisting of 31 students was tested in order to understand the effect of music on memory and the use of memorized knowledge in different situations. The students were introduced to the popular made-for-EFL song 'Head, Shoulders, Knees and Toes'. The song was played five times; the students had the lyrics and they sang and did the appropriate dance (touching the body parts referred to in the song). No additional exercises were given. Afterwards, each student was shown several pictures of body parts in the same way as they appear in the song (head, shoulders, knees, toes, eyes, ears, mouth and nose, respectively). The students had to name as many parts as they could. The same exercise was repeated later on, only this time students were presented with body parts randomly, i.e. different from the order in which they appear in the song. Slight pronunciation errors and slips were neglected. As each student was naming words, other students were engaged in different activities to avoid learning the words from their classmates' responses. The results include:

- Descriptive statistics of the data
- Unpaired t-test to compare the data sets
- Accompanying graphs and bars
- Discussion based on research results

First, the two test results were compared:

Unpaired t-test (compare two data means)	
Col A (order)	n=31
vs.	
Col B (random)	n=31
Statistic	
Mean \pm sd of Col A (order)	5.161 \pm 2.557
Mean \pm sd of Col B (random)	3.710 \pm 2.854
Difference of means	1.452

C.I. (95%) of mean difference	± 1.377
Lower Range	0.075
Upper Range	2.828
T	2.109
t, critical	2.000
p value	0.0391
Are the means different ($p < 0.05$)?	Yes
One or two-tailed?	Two-tailed
Significance level at 95%	
Anderson-Darling Normality Test	
Col A (order)	
p value	0.1785
Pass normality test?	Yes
Col B (random)	
p value	0.3846
Pass normality test?	Yes

Table 1: t-test analysis of the two data sets

When the two test results are compared it is evident that the means (5.1 for the order testing and 3.7 for the test of random order) are different, the difference being 1.45. The p value of 0.0391 indicates that there is a significant difference in means between the two test results. As expected the standard deviation was lower with group A, although the standard deviations do not differ much, meaning that students who performed well on the first test, kept their level in the second test as well. Hence the results can be seen as a consequence of a systematic factor rather than other factors. Also the result ranges from maximum to minimum in both tests and both data sets follow normal distribution as displayed by the Anderson-Darling normality test.

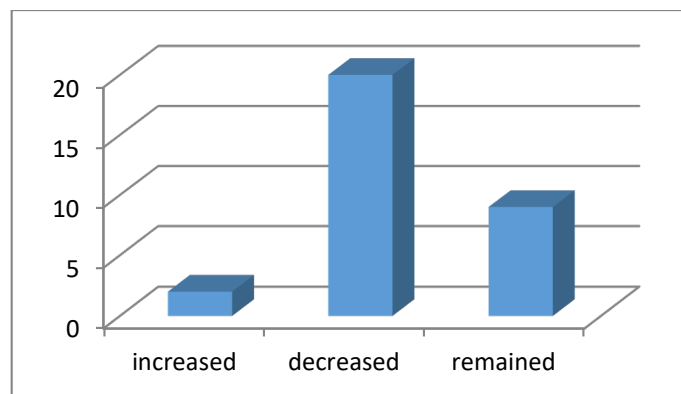

Chart 2: Different student performance of vocabulary recall of randomized words

The first thing to notice in Chart 2 is the decrease in the number of memorized words. When the words were presented randomly 20 students or 64% performed worse as compared to their performance with the same order as in the song. Only 2 students or 6,4% increased their performance, whereas 9 students or 29% performed the same in both tests. Three participants could not recall a single word in both tests.

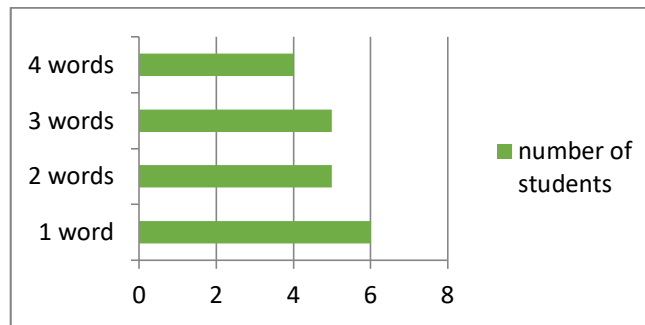

Chart 3: The numbers of words not recalled after the vocabulary was tested

Should we further analyze 20 students who scored lower on the test with random words, we can notice that six (19%) recalled one word less, 5 (26%) recalled two words less, 5 (26%) recalled three words less, whereas 4 (13%) recalled 4 words less, as it can be seen from Chart 3. Individual mnemonic capabilities of each student should be taken into account here. However, the overall average of recalling 2,5 words less per students when the order is changed indicates that songs are an excellent tool for memorization, but plenty of work needs to be done to utilize the memorized lexis in different contexts. In other words, the vocabulary acquired through songs remains bound almost exclusively to the designated song, without the ability to be used on different occasions, what will be elaborated on, further in the paper.

During the research, an interesting phenomenon occurred. Due to language differences, the students often have difficulties pronouncing words with silent letters such as the word *knee* in this case. Since such pronunciation is not common in the students' mother tongue, the word 'knee' is commonly pronounced as /'k'ni/ despite all the corrections and practice. However, after covering the song 'Head, Shoulder, Knees and Toes' something interesting occurred. The students changed the pronunciation of the word (and its spelling) to several forms including /n'izn/, /n'iz'en/, /niz'əns/. The part of the song where 'knees' are mentioned is sung together with the adjacent part 'and toes' /niz 'ən 'toʊz/. The students recognized the assimilation of the part 'knees and toes' as a single word and adopted it, despite having the lyrics. Later on while assessing the students in a vocabulary test, 13 students or 46% wrote one of the aforementioned forms next to the picture of knees. Such an occurrence showcases both the power and the problems of ESL songs. On the one hand, they have such a powerful effect on memory and pronunciation as previously discussed. On the other hand, their linguistic complexity is often in contrast with the students' language level often leading to wrongly acquired items.

Changing the context

A survey similar to the previous was conducted with the same subjects. The students were presented with the ESL song 'Mysterious Mike' which is a part of their textbook. The song deals with the verb *can* which is used with various action verbs. The song contains a short refrain and lists six actions with the verb *can*. It is followed by matching exercises and 'fill in the gap' activities included in the accompanying workbook. After listening, singing and miming the song several times, the students were supposed to learn the song by heart as their homework for next week. In the next class, 18 students completely memorized the song, 6 had minor mistakes with recall on pronunciation and 5 had major problems or failed to learn the song at all. Two students were absent. In the first part of the research the students were presented with flashcards (part of the course book teaching material) showcasing the main protagonist Mike performing actions from the song (the pictures are the same as in the course book). The students had to write down what Mike is doing in each picture. The pictures were shown as they appear in the song. All six actions were presented and minor spelling and sentence structure mistakes were neglected. In the second test everything remained the same, except this time the flashcards were presented randomly. In the third test, the students were presented with actions from the song, but performed by different people, i.e. without Mike. The results include:

- One way ANOVA test
- Descriptive statistics
- Graphic representations
- Discussion based on the results

The three test results were compared by means of a one way ANOVA test:

One-way ANOVA			
Statistic			
F	3.665		
F, critical	3.105		
Number of groups (e.g. columns)	3		
p value	0.0298		
Column means significantly different (p<0.05 ?	Yes		
Significance level: 95%			
ANOVA Table	SS	df	MS
Source of variations			
Between groups (e.g. between columns)	34.506	2	17.253
Within groups (Error)	395.448	84	4.708
Total	429.954	86	
Bartlett Test			
Statistic			
Df	2		
Chi square value	0.155		
Critical value	5.991		

p value	0.9252		
Pass test on equal variance (p>0.05)?	Yes		
Significance level: 95%			

Table 2: One way ANOVA test comparing the three data sets

The p value of 0.0298 indicates that the three means differ significantly. Bartlett's test shows that there is an equal variance within the three tests, i.e. the student kept their performance throughout the three tests; $p: 0.9252$; ($p>0.05$). This is confirmed by conducting basic statistics test on the three groups where the standard deviation is similar in all three groups:

Data size (n)	29	29	29
Mean	3.655	3.138	2.138
Error	0.385	0.411	0.411
Standard deviation	2.075	2.216	2.216
C.I. (95%) of mean	± 0.789	± 0.843	± 0.843
Lower range	2.866	2.295	1.295
Upper range	4.444	3.981	2.981
Minimum	0.000	0.000	0.000
Maximum	6.000	6.000	6.000

Table 3: Descriptive statistics of the three data sets

In all three tests the students achieved both minimum and maximum scores. When the three means are compared, the results are self-evident. As the students are removed from the song context, their recall and performance are lowered. Due to additional activities and memorizing the song, the difference between ordered and random image presentation is not quite significant; the means being 3.6 for ordered and 3.1 for random presentation. However, when presented with material different from one in the song, but with the same meaning, the results plummeted down. These results highlight the importance of a missing element that can enable the student to use acquired language chunks in different settings. As Johnson and Memmott (2005) noted: 'Even though many studies have reported that vocabulary recall or grammar can be learned through music, no studies showed that new vocabulary or grammar could be used productively in speech and composition'. An enormous gap needs to be filled to bridge memorization and recall with practical use. The reduction in performance is evident from Chart 4 which presents the students' scores as the language material displayed in songs is placed in different contexts:

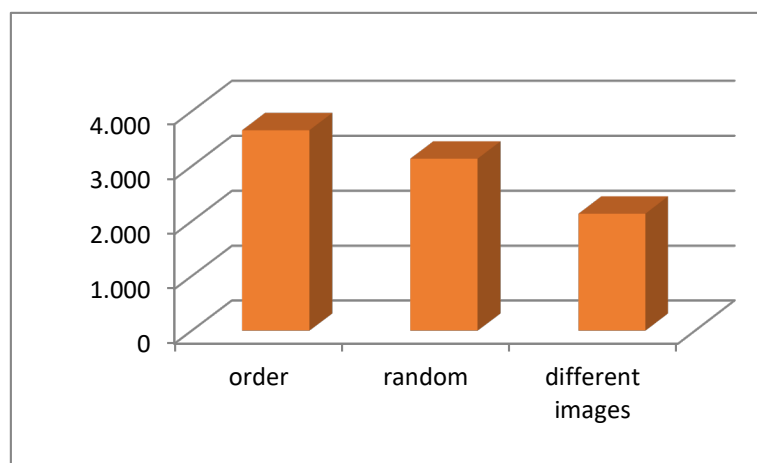

Chart 4: The difference in means among the three data sets

Although such research is hard to put in numbers, teaching experience usually shows that young learners are eager to participate in a lesson based on a song. They enjoy singing, dancing or miming the actions or words presented in songs. Songs are an element that gives English a status of something more than just a subject taught on a particular day. Catchy rhythm coupled with the repetition of linguistic elements creates opportunities for easy memorization. Remembering his English lessons as a pupil, Abbot (2002) stated that it is 'not uncommon to forget everything from EFL lessons except the few songs that have been taught.' However, easy memorization does not yield practical results. Students do sing the song outside the classroom, but fail to use the memorized material when needed. Despite their age and immaturity to think outside the given parameters, young learners are more than capable of transferring simple concepts to different scenarios as presented in the previous sections of this work. Hence, more research needs to be done to create a universal way of presenting songs in classroom to provide students with the ability to acquire new material in a similar way as they did with their respective mother tongue.

Older learners - Favorite music

This part of the research deals with modern songs of different genres. It can be divided into two parts. The first one deals with a survey conducted in two classes: 7th and 8th with a total of 60 students. All the students are members of primary school 'Kacuni' aged 13 to 15. In the first part of the research the goal was to consider the students' attitude towards foreign music. Primarily, the students were asked if they listened to music in English. The results show that the majority does.

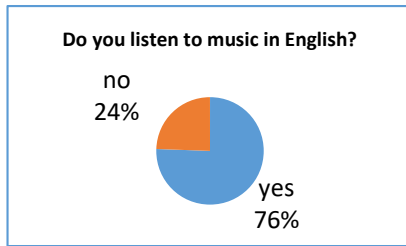

Chart 5: Student's answers concerning exposure to L2 music

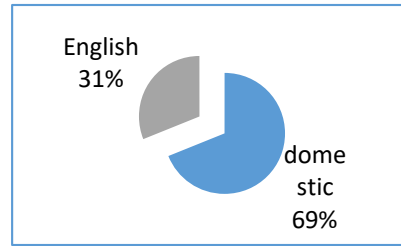

Chart 6: Student's selection of music

In the second part of the survey the students were asked to state which music they favor: domestic (and all music in L1) or English. The results went in favor of the former (Chart 6).

Given the fact that the students attend a local school and have much more access and exposure to domestic music, Chart 6 indicates that English music rates quite well.

Lyrics recognition and word recall

The 7th and 8th grade students who favored English music were chosen as participants of the second group. Their first task was to list the title and author of their favorite song. All the students completed the task and even six of them brought the accompanying lyrics. The first point to be tested was the memorization and recognition of words in each participant's favorite song. This activity resembles the one conducted with younger learners. The students were enthusiastic and eager to get started. The lyrics of each song were used in the exercise and 8 words were deleted to create a simple gap-fill exercise. Each student got their lyrics to complete the task. In the second part of the research the students were given the same exercises, except that this time they were given the opportunity to listen to the music (without words) of the song. The idea was to test both the memorization of the song they selected for themselves and to check whether the melody, tone and rhythm of the song would affect the recall process. This part of the research includes:

- Descriptive statistics
- T-test comparing the two data sets
- Graph representation
- Discussion based on the results

In the first phase the students performed quite poorly. Nobody completed all eight words, and the overall average was 3.53 words per student. Despite the fact that they were always prompted by their educators to investigate language and learn outside the classroom, but in terms of research results, all their listening to their favorite song has not given significant results.

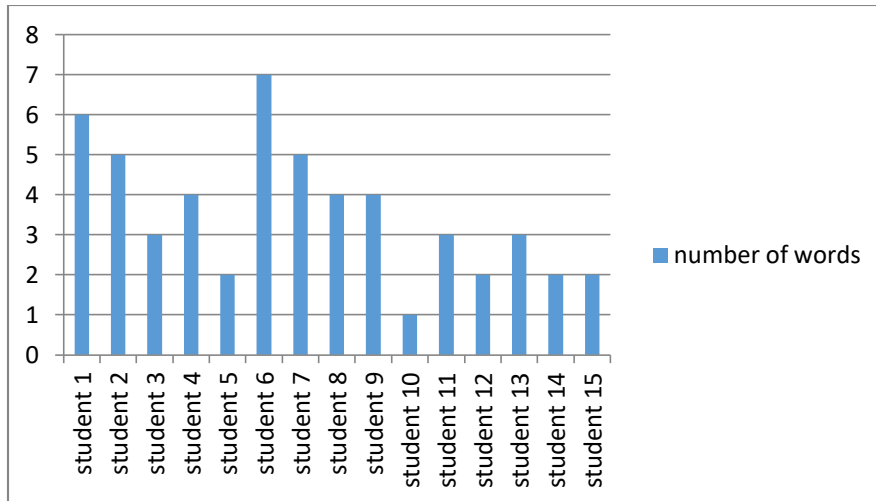

Chart 7: Lyrics recall without melody

As previously stated, in the second phase the students performed the same task, only this time each student listened to the karaoke version of the song, i.e. without lyrics. The two end results were compared by means of an unpaired t-test:

Unpaired t-test (compare two data means)	
Col A (without melody)	n=15
vs.	
Col B (with melody)	n=15
Statistic	
Mean \pm sd of Col A (without melody)	3.533 \pm 1.685
Mean \pm sd of Col B (with melody)	4.133 \pm 2.100
Difference of means	-0.600
C.I. (95%) of mean difference	\pm 1.424
Lower Range	-2.024
Upper Range	0.824
t	0.863
t, critical	2.048
p value	0.3954
Are the means different ($p < 0.05$)?	No
One or two-tailed?	Two-tailed
Significance level at 95%	

Table 4: T-test comparing the two data sets

The p value of 0.3954 from Table 4 indicates that the small difference in the two means (0.6) is not statistically significant. Although the melody was stimulating for some students and it did not cause anyone to lose focus, none of the students performed worse with the music. All in all, it can be said that listening to foreign music enables students to memorize the pitch, the melody

and the rhythm of a song, but recalling individual words and phrases is a major issue. Even when the melody is included, the process of recall did not significantly increase.

Although the chart visually shows a significant difference between the two results, the difference of 0.6 words per student cannot be taken to be statistically important. Infrequent use of songs in the classroom does not allow students to develop cognitive mechanisms that will enable them to utilize the vocabulary locked inside their heads.

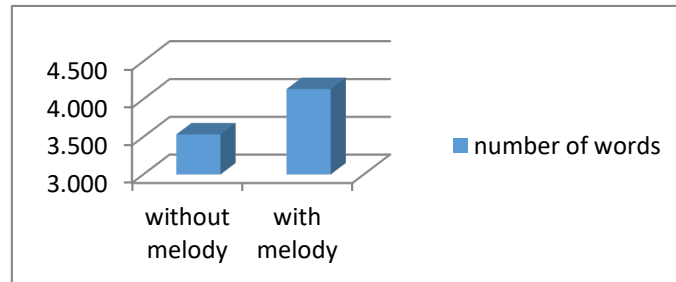

Chart 8: Number of recalled words with and without the melody of the song

Song comprehension

The next aspect in the research was the comprehension of the song. Each song was used as a material for creating comprehension questions and exercises. This part of the research includes:

- Descriptive statistics
- Unimpaired t-tests
- Graphical representation of the results
- Discussion based on the results

To form a baseline, the students were given a domestic song titled *Skoljka*, performed by a popular domestic author Dino Merlin. The song was presented with lyrics followed by comprehension questions. The students had no difficulties with such an exercise, achieving almost a perfect score. Simple comprehension questions on a domestic song did not pose a problem for the group since a total of 87% either answered all questions correctly or made one mistake.

However, when the group was presented with the same task but with their favorite English songs, the results were completely different. Each student was also presented with the L1 translation of the questions, to avoid any ambiguities or misunderstandings.

Only 5 students (33%) answered all four questions correctly or made one mistake. The majority of the group answered either two or one question.

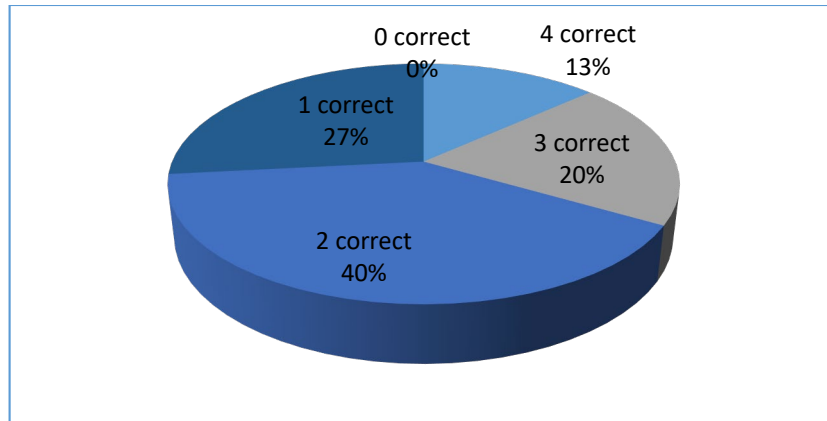

Chart 9: Comprehension of the students' favorite L2 song

Obviously, comparing test results of an exercise conducted in the students' L1 with an exercise conducted in L2 cannot yield conclusive results. However, the results about L1 songs indicate that students are fully capable of understanding the basic language structure of a song in their native language. The fact that elements such as analysis or synthesis were omitted suggests that the students should have been able to understand the same language structure in an L2 song they were previously acquainted with. However, the lack of a systematic approach to working with songs deprived the students of such a possibility.

Vocabulary acquisition

This part of the research deals with vocabulary. The students were tested to see how well they knew words appearing in the lyrics. Once more, each student was given a sheet containing 5 words from his/her favorite song alongside with 10 explanations and translations. Five explanations matched the five words, whereas the other five were used as distracters to avoid lucky guesses. Both word explanations and L1 equivalents were given to make sure that the students of all proficiency levels and learning styles fully understand their task. This part of the research includes:

- Unimpaired t-tests
- Graphical representation of results
- Discussion based on the results

In terms of vocabulary recognition, the students performed as follows:

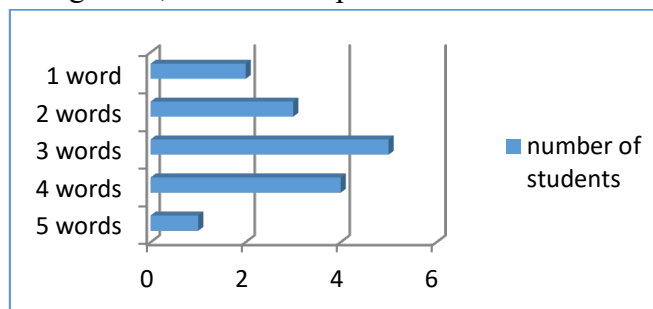

Chart 10: the number of words from the lyrics correctly matched

Averaging at 2,93 words per student, the results indicate a considerable understanding of individual words in the song. But did the students really learn new words, or were they already familiar with words that happened to appear in the song? It was fairly easy to test this issue. The students were simply given the same test, but *only* this time not with the words from their favorite songs, but from a different song chosen by their classmates. The two data sets were then compared:

Unpaired t-test (compare two data means)	
Col A (their song)	
vs.	
Col B (other song)	
Statistic	
Mean \pm sd of Col A (their song)	2.933 \pm 1.163
Mean \pm sd of Col B (other song)	3.067 \pm 1.223
Difference of means	-0.133
C.I. (95%) of mean difference	\pm 0.893
Lower Range	-1.026
Upper Range	0.759
T	0.306
t, critical	2.048
p value	0.7619
Are the means different ($p < 0.05$)?	No
One or two-tailed?	Two-tailed
Significance level at 95%	
Anderson-Darling Normality Test	
Col A (their song)	
p value	0.6726
Pass normality test?	Yes
Col B (other song)	
p value	0.5695
Pass normality test?	Yes

Table 5: Vocabulary retention from student's favorite song compared to a random song

Both the p value of 0.7619 and the t value of 0.306 indicate that there is no significant difference between the two means. What's more, the difference in means is 0.133 in favor of vocabulary recognition of a random song. Hence, the students kept their performance and some even performed better with words taken from new lyrics. Such performance suggests that the results from the previous tests are a consequence of previous knowledge, not exposure to a particular song. The students simply fail to acquire new vocabulary through sole listening to songs.

Conclusion

Both younger and older students are usually excited and enthusiastic when a song-based activity is introduced during a class. As the initial survey showed, the young learners see songs and song like material as their most favorable part of the class. The young learners tend to be quite open minded in terms of song selection; they may select a favorite song or a rhyme based on a trivial factor such as the song's visual representation in a book. Nevertheless, it appears to be quite difficult to utilize their enthusiasm. Despite their enthusiasm and readiness to eagerly participate in activities involving different children's songs, research results indicate that young learners fail to facilitate their love for music in terms of language enhancement. The results have shown that a simple change of word order causes learners to lose their performance and undermine all the benevolent effects of music. Hence, the memorization process triggered by song exposure is reduced to mere pastime activity with younger learners. Songs need to be an integral part of the curriculum backed up by sound methodological principle to transfer the young learner's love for music into something more tangible in terms of language learning, whereas we must be aware of some mis-pronunciation issue that may crop-up as a result of sound assimilation in songs, as well. Older learners, on the other hand, established themselves as a much more complex group to work with. Even though the majority of them listens to some sort of English music and a significant portion (31%) favors foreign music over domestic music, as seen in Charts 5 and 6, their diverse selection of favorite artists and songs makes the process of song selection more complex. Listening to English music promotes English culture and the overall affection for the English language. However, similar to their younger counterparts, the older learners fail to benefit from L2 exposure due to complex language and a lack of a systematic approach. Despite having similar music taste as their English speaking peers, the students do not have the needed cognitive mechanisms to transfer the memorized elements into actual language use. Older learners performed quite poorly in terms of song comprehension as seen in Chart 5 and even failed to acquire new vocabulary from their favorite songs as presented in Table 5. Without proper guidance and techniques, the students get lost in the discourse of pop songs filled with odd structures, exotic vocabulary and uncommon pronunciation. Due to the lack of a systematic approach to song processing, the older learners are deprived of the opportunity to make the most of their recreational song exposure.

Despite different obstacles, music has the potential to be developed as a fully operational and independent means of language learning. It is easy to use, diverse, motivating, culturally biased and apt for all ages and styles. A sound methodology needs to be devised to establish a musical approach and enable its universal utilization. Once created, such a method can be measured against existing ESL/EFL approaches and only then its true efficiency can be discussed. Research on the classroom use of songs needs to be more comprehensive, i.e. embody as many language aspects as possible.

Due to the nature of the topic, a broader way of research needs to be adopted to get more straightforward answers. Research simultaneously following the effect of music on different aspects of language such as reading, writing and speaking within the same group would certainly shed more light on the possibility of deploying music as a key ingredient of language learning.

Similarly, experimental studies using solely music to teach English would test the music's ability as an independent means of language learning.

It appears that a work on this topic opens up more questions than it gives answers. Dismissing the opportunity to incorporate the learners' interests into the classroom is in contrast with the majority of contemporary language learning approaches. Intrinsic motivation, autonomous learning, long term memorization and native like pronunciation are language learning features well worth investigating for.

References

1. Abbott, M. (2002). Using Music to Promote L2 Learning among Adult Learners. *TESOL journal*, 11 (1) pp. 10-17.
2. Bujak A., Mujicic S (2018). Music and FLL, a theoretical approach. Zbornik radova, Univerzitet Zenici, XVI, 64-80.
3. Chen-Hafteck, L. (1997). *Music and language development in early childhood: Integrating past research in the two domains*. ECDC, 130
4. Gardner, H. (1993). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Britain. Fontana Press
5. Geller, K.E. (1986). Musical mnemonics for learning disabled children. *Teaching exceptional children*, Fall, 28-30.
6. Harrison, B. (1979). *An introduction to the philosophy of language*. London: Macmillan.
7. Jolly, Y. (1975). The Use of Songs in Teaching Foreign Languages. *The Modern Language Journal*, 59(1,2), 11-14. <http://dx.doi.org/10.2307/325440>
8. Johnson, C. M., & Memmott, J. E. (2006). Examination of relationships between participation in school music programs of differing quality and standardized test results. *Journal of Research in Music Education*, 54, 293-307.
9. Livingstone, F. (1973). Did the Australopithecines Sing? *Current Anthropology* 14(1, 2), 25-29. <http://dx.doi.org/10.1086/201402>
10. Mora, C.F. (2000). Foreign language acquisition and melody singing. *ELT Journal*, 54(2), 146- 152.
11. Stansell, J. W. (2005). *The Use of Music for Learning Languages: A Review of the Literature*. University of Illinois at Urbana-Champaign.
12. Wermke, K and Mende, W. (2015). Musical elements in human infants' cries: In the beginning is the melody. *Musicae Scientiae, Special Issue on Music and Evolution* pp151-175.

KORIŠTENJE PJESAMA U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA - A Case Study -

Sažetak

Tema ovog rada, korištenje pjesama u nastavi engleskog kao stranog jezika je nešto sa čime se nastavnici engleskog jezika susreću svakodnevno. Međutim, nedovoljno pažnje se posvećuje odgovarajućoj upotrebi pjesama u nastavi stranog jezika. Samim time cilj ovog rada je da prezentira rezultate istraživanja obavljenog u Osnovnoj školi „Kaćuni“ iz Kaćuna u centralnoj Bosni. Istraživanje je imalo za cilj da provjeri da li se pjesme na pravi način koriste u učionici te kakav je njihov efekat na usvajanje engleskog jezika. Ispitanici su bili učenici različitih dobnih grupa koji su pohađali od 3. do 8. razreda osnovne škole. U istraživanju su korištene ne samo pjesme koje su napisane za učenje engleskog jezika, već i popularne pjesme. Rezultati istraživanja pokazuju da su pjesme veoma moćan alat za usvajanje i podučavanje jezika, ali su veoma često podcijenjene te nedovoljno iskorištene u nastavi engleskog jezika.

Ključne riječi: *nastava stranog jezika, upotreba pjesama, poučavanje engleskog jezika, osnovna škola*

Dr. sc. Melisa Bureković

OZNAČAVANJE LEKSIČKIH JEDINICA KAO IZRAZA NEGATIVNOG POLARITETA

Sažetak

U ovom radu se razmatra koje lingvističke jedinice mogu biti označene kao izrazi negativnog polariteta. Ukazuje se na činjenicu da se određene lingvističke jedinice često javljaju u negativnim kontekstima, ali da to nije dovoljan argument da ih se svrsta u kategoriju izraza negativnog polariteta, jer problem predstavljaju one leksičke jedinice koje se mogu javiti i u nekim pozitivnim kontekstima.

Ključne riječi: *izrazi negativnog polariteta, leksičke jedinice, negativni konteksti, pozitivni konteksti*

Uvod

U svim prirodnim jezicima postoje izrazi koji se često javljaju u negativnim kontekstima, dok je njihovo prisutvo u nekim pozitivnim kontekstima, u najmanju ruku, upitno. Tako je engleski izraz *a thing* prihvatljiv u negativnom kontekstu u primjeru (1a), dok njegovo javljanje u pozitivnom kontekstu u (1b) daje rečenicu čija je prihvatljivost upitna¹, pa bismo mogli zaključiti da je *a thing* moguće leksički označiti kao izraz negativnog polariteta (u nastavku rada: NPI izraz, skraćeno od engleskog *Negative Polarity Items*).

(1) a. I don't want *a thing*.

b. ? I want a thing.

Međutim, u nekim drugim pozitivnim kontekstima, kao što su konteksti dati u (2), izraz *a thing* je u potpunosti prihvatljiv:

(2) a. I want *a thing* – a bag, a phone, something concrete.

b. He wrote up *a thing* for his mother yesterday.

Sudeći po autorici Schmerling (1971), jednoj od lingvista koji su se bavili NPI izrazima i pokušavali ih što preciznije definisati, distribucija izraza kao što je *a thing* ukazuje na probleme koji se mogu javiti prilikom označavanja neke leksičke jedinice kao NPI izraza. U cilju rješavanja takvih problematičnih slučajeva, Linebarger (1980) nudi rješenje koje se ogleda u tome da NPI izrazima smatra one leksičke jedinice koje se mogu javljati samo u negativnim kontekstima, te ističe da je potrebno razlikovati te leksičke jedinice od onih koje se često javljaju u negativnim kontekstima, ali se ipak mogu javiti i u nekim pozitivnim kontekstima. Shodno tome, Linebarger (1980) smatra da se leksička jedinica *a thing* ne može označiti kao NPI izraz, jer je u potpunosti prihvatljiva u pozitivnim kontekstima, kao što su (2a, b), dok prihvatljivost NPI izraza u nekoj

¹ U lingvističkoj literaturi se kao simbol za upitnu prihvatljivost rečenica koristi interpunkcijski znak pitanja, tj. upitnik (?) koji se stavlja ispred date rečenice kao u (1b).

rečenici objašnjava uslovom neposrednog opsega. Kao rezultat različitog pogleda na NPI izraze, neophodno je propitati ponuđenu argumentaciju i dati kritički osvrt na istu, što se u ovom radu upravo čini, prije svega kroz analizu uslova neposrednog opsega koji je ponudila Linebarger (1980), te klasifikaciju NPI izraza.

Uslov neposrednog opsega

Skraćena verzija uslova neposrednog opsega (u nastavku rada ISC, od engl. *Immediate Scope Constraint*), kojim Linebarger (1980) objašnjava prihvatljivost NPI izraza u određenoj rečenici, glasi:

- (3) A negative polarity item is acceptable in a sentence S if in the logical form of S the subformula representing the NPI is in the immediate scope of the operator NOT. An item is in the immediate scope of NOT if (1) it occurs only in the proposition which is the entire scope of NOT, and (2) within this proposition there are no logical elements intervening between it and NOT.

U kontekstima u kojima je ISC narušen prihvatljivost NPI izraza se objašnjava generiranjem negativne implikature u formi X NOT NPI Y, gdje se NPI nalazi u neposrednom opsegu negacije. Drugim riječima, NPI izrazi su u ovim kontekstima licencirani negativnom implikaturom. U primjerima (4a-7a) navode se samo neki od tih konteksta zajedno s njihovim negativnim implikaturama pod (b).

(4) a. I was surprised that she contributed *a red cent*.

b. I had expected her not to contribute *a red cent*.

(5) a. I didn't say that we had *a hope in hell* of winning.

b. I entertained, or at least did not rule out, the possibility that we didn't have *a hope in hell* of winning.

(6) a. Did you eat *any* peas?

b. It's possible that you didn't eat *any* peas.

(7) a. Who *bats an eyelash* when she walks into the room?

b. No one *bats an eyelash* when she walks into the room.

Linebarger (1980: 237) uspostavlja tri klase leksičkih jedinica koje se često javljaju u neposrednom opsegu negacije:

- 1) *izrazi kojima se označava krajnja skalarna vrijednost (scalar endpoints)*², za koje ćemo u nastavku rada, radi uštede prostora, koristiti termin *skalari*,
- 2) *izrazi kojima se označava ublaženo značenje (understaters)*, tj. *ublaživači*,
- 3) *habitualno negirani glagoli*.

Na osnovu stepena ovisnosti o negaciji, svaka od tih klasa habitualno negiranih leksičkih jedinica se dalje grupiše u tri potklase: (1) *neovisne izraze (independents)*, (2) *izraze koji su blizu tome da budu NPI izrazi (near NPIs)* i (3) *prave NPI izraze (true NPIs)*. U nastavku ćemo pojedinačno

² Fauconnier (1975) je prvi uočio da izrazi oblika *a(n) NP* mogu označavati krajnju vrijednost na pragmatičkoj skali. Tako npr. *a drop* upotrijebljeno uz glagol *drink* označava krajnju skalarnu vrijednost, jer je nemoguće popiti manje od kapi.

razmotriti svaku od navedenih klasa s akcentom na mogućnost identificiranja pravih NPI izraza, tj. onih leksičkih jedinica koje mogu biti označene kao NPI izrazi.

Skalari

U skalare koji su neovisni izrazi ubraja se izraz *a verse*. Neovisni izrazi u neposrednom opsegu negacije, poput *a verse* u (8a), mogu označavati krajnju skalarnu vrijednost, međutim mogu se javljati i izvan neposrednog opsega negacije, kao u (8b), gdje imaju doslovno značenje:

(8) a. He hasn't read *a verse* of the Bible.

b. He read *a verse* of the Bible yesterday.

Linebarger (1980: 242), stoga, ističe sljedeće: "*Clearly, the independents are not lexically marked as NPIs and their specialized functioning in the immediate scope of NOT can be predicted from the meaning of the sentence and the relevant facts about the world.*"

U kontekstima u kojima je ISC narušen neovisni izrazi imaju doslovno značenje, a vrlo rijetko značenje krajnje skalarne vrijednosti. Tako, Linebarger (1980, str. 243) tvrdi da je izrazu *a verse* u (9) teško pripisati skalarno značenje, a kao razlog navodi sljedeće: "*Since the independents are not in any way marked, they would be expected to be less likely than marked NPIs to 'trigger a part (b) reconstrual', i.e. to force one to search for an implied sentence in which they are in the immediate scope of NOT.*"

(9) I didn't realize that he had read *a verse* of the Bible.

U skalare koji su blizu tome da budu NPI izrazi spada *a thing*. Ovi izrazi se toliko često koriste u opsegu negacije, označavajući krajnju skalarnu vrijednost, da njihovo javljanje u nekim pozitivnim kontekstima postaje neobično, što se može ilustrovati ranije navedenim primjerima u (1) i (2), ovdje ponovljenim u (10):

(10) a. I don't want *a thing*.

b. ? I want a thing.

c. I want *a thing* – a bag, a phone, something concrete.

d. He wrote up *a thing* for his mother yesterday.

U (10a) *a thing* se nalazi u neposrednom opsegu negacije i označava krajnju skalarnu vrijednost. Prihvatljivost izraza *a thing* bez modifikacije u pozitivnom kontekstu u (10b) je upitna. Međutim, modifikacijom izraza *a thing* pozitivni konteksti postaju prihvatljivi, što je ilustrovano rečenicama (10c, d). S obzirom da se ova klasa leksičkih jedinica ipak javlja u nekim pozitivnim kontekstima, Linebarger (1980) tvrdi da je teško procijeniti da li one mogu biti leksički označene kao NPI izrazi. Međutim, ove leksičke jedinice u kontekstima s narušenim ISC uslovom, kao u (11), imaju značenje krajnje skalarne vrijednosti.

(11) I didn't realize that he knew *a thing* about the Bible.

Skalari koji su pravi NPI izrazi, poput *hold a candle*, su neprihvatljivi u pozitivnim kontekstima, kao u (12b), a njihovo javljanje izvan neposrednog opsega negacije obavezno generira negativnu implikaciju, iako se može desiti da odgovarajuća negativna implikacija nije dostupna, što je ilustrovano primjerom (12c) koji je neprihvatljiv ili krajnje marginalan.

(12) a. His paper doesn't *hold a candle* to Mary's.

b. *His paper *holds a candle* to Mary's.

c. ? He doesn't realize that her paper *holds a candle* to his.

Fauconnier (1975, 1979) je prvi uočio da mnogi skalari, poput *lift a finger, a red cent, a hope in hell* itd., spadaju u prave NPI izraze, jer npr. ukoliko neko nije ni prstom mrdnuo, moguće je zaključiti da ništa nije uradio ili da se uopšte nije pomjerio. S druge strane, skalari koji su neovisni izrazi ili su blizu tome da budu NPI izrazi predstavljaju problem za bilo koju teoriju negativnog polariteta koja zahtijeva da NPI izrazi budu označeni u leksikonu. Tako je Schmerling (1971), uočivši poteškoće vezane za pokušaj pripisivanja leksičke oznake 'NPI izraz' skalarima oblika *a(n) NP*, kao što su primeri u (13), izrazila sumnju da je skalare uopšte moguće leksički označiti kao NPI izraze.

(13) I didn't do *a thing* / hear *a sound* / see *a soul* / eat *a bite* / say *a word* / move *a muscle* / sing *a note* / see *a gray hair* on his head / pay *a cent*.

Ipak, ukoliko za polazište uzmemo analizu koju je predložila Linebarger (1980), po kojoj su pravi NPI izrazi one leksičke jedinice koje se ne mogu javljati u pozitivnim kontekstima, tj. one koje se moraju javiti u neposrednom opsegu negacije, onda možemo reći da je među navedenim skalarima oblika *a(n) N* u (13) jedini pravi NPI izraz *a soul* (u značenju *osoba*), jer nije prihvatljiv u pozitivnom kontekstu, što se pokazuje sljedećim primjerom preuzetim iz Bureković (2018, str. 131):

(14) *I saw *a soul* at the party.

Ublaživači

U svakodnevnoj komunikaciji govornici često koriste ublažene iskaze. Tako se (15a) može upotrijebiti za iskazivanje značenja datog u (15b):

(15) a. I'm not *too* pleased.

b. I'm actually displeased.

U (15a) se nečije nezadovoljstvo, koje je direktno iskazano u (15b), ublažava negiranjem krajnjeg stepena zadovoljstva i to upotrebom izraza *too* u neposrednom opsegu negacije. Izraze, kao što je *too*, koji se često javljaju u neposrednom opsegu negacije da bi se pomoću njih iskazalo ublaženo značenje ili pak sarkazam, Linebarger (1980: 247) naziva *ublaživačima* (*understaters*).

Pored izraza *too*, u ublaživače spadaju *that* u njegovoj nereferencijalnoj upotrebi (16a), izraz *thrilled* (16b) i nenaglašeno *much* (16c), što Linebarger (1980: 247) ilustruje primjerima u (16), a pitanje je da li se ijedna od ovih leksičkih jedinica može smatrati pravim NPI izrazom. S obzirom da se izraz *too* javlja i u pozitivnim kontekstima, kao u (17), gdje umjesto sarkastičnog, ima doslovno značenje, on se onda ne može smatrati pravim NPI izrazom.

(16) a. I don't know *that* much about it.

b. I'm not *thrilled* by your suggestion.

c. She doesn't talk *much*.

(17) There were *too* many people for such a small room.

Imajući u vidu da se od svih preostalih ublaživača, jedino nenaglašeni izraz *much* ne može javiti u pozitivnim kontekstima, što ilustrujemo primjerom (18) koji navodi Israel (2011: 3), on se

jedini, unutar klase ublaživača, može smatrati pravim NPI izrazom, te se, shodno tome, može leksički označiti kao NPI izraz.

(18) *Jeff listens to the Grateful Dead *much*.

Habitualno negirani glagoli

U prethodnim sekcijama smo pokazali da su dva moguća leksička izvora NPI izraza leksičke jedinice koje u neposrednom opsegu negacije iskazuju krajnju skalarnu vrijednosti ili pak sarkastično značenje. U ovoj sekciji, kao treći leksički izvor NPI izraza razmatramo glagole koji su često negirani, kako Linebarger (1980) navodi, iz različitih pragmatičkih razloga, i čija je upotreba bez negacije u određenim kontekstima neprihvatljiva. U tu skupinu glagola se ubrajaju *can help*, *bother*, *believe*, *need*, *care* i *dare*, a da su neprihvatljivi u nekim pozitivnim kontekstima, Linebarger (1980, str. 250-251) ilustruje sljedećim primjerima pod (b), dok su pod (c) navedeni prihvatljivi primjeri:

(19) a. She *can't help* telling George lies.

b. ?? She *can help* telling George lies.

c. She *can help* George.

(20) a. She *didn't bother* helping George.

b. ?? She *bothered* helping George.

c. She *bothered* George.

(21) a. She *didn't believe* how much books they had.

b. ?? She *believed* how much books they had.

c. She *believed* what he told her.

(22) a. You *needn't* stay.

b. ?? You *need* stay.

c. You *need* money.

(23) a. You *don't care* to stay.

b. ?? I *care* to stay.

c. I *care*.

(24) a. I *didn't dare* leave.

b. ?? I *dared* leave.

c. I *dared* to leave.

Tvrđnju da su ovi glagoli pravi NPI izrazi Linebarger (1980: 251) argumentuje time što su rečenice poput (25a) sa interpretacijom (25b) negramatične:

(25) a. *Everybody *can't help* complaining.

b. NOT [Ax: x is a person] (x *can help* complaining)

Pored navedenih, u glagole koji su također često negirani Linebarger ubraja *can stand*, koji smatra neovisnim izrazom, jer su prihvatljive rečenice poput (26), i *mind*, koji svrstava u leksičke jedinice koje su blizu tome da budu NPI izrazi, jer se samo ponekad javljaju u kontekstima u kojima nisu negirani, kao u (27):

(26) Go ahead, he *can stand* it!

(26) I really *mind* his presumptuousness.

Kao razlog učestale upotrebe glagola poput *can stand* u njihovom negiranom obliku, Linebarger (1980: 251) navodi sljedeće: *They tend to be negated for reasons having to do with the real world: one is more likely to report on intolerance than on tolerability, perhaps*. Iako cijenimo pokušaj Linebarger da i unutar klase habitualno negiranih glagola identifikuje prave NPI izraze, ne možemo se složiti da je analiza koju primjenjuje odgovarajuća, jer ne pruža dovoljno uvjerljivu argumentaciju zašto bi se neki od često negiranih glagola trebao smatrati pravim NPI izrazom, a ne izrazom koji je blizu tome da bude NPI izraz, ili pak nezavisnim izrazom.

Zaključak

U ovom radu se razmatralo koje lingvističke jedinice mogu biti označene kao NPI izrazi. Ukazalo se na činjenicu da se određene lingvističke jedinice često javljaju u negativnim kontekstima, ali da to nije dovoljan argument da ih se svrsta u kategoriju NPI izraza, jer problem predstavljaju one leksičke jedinice koje se mogu javiti i u nekim pozitivnim kontekstima. Propitivno se rješenje koje je ponudila Linebarger (1980) u vidu uslova neposrednog opsega negacije na osnovu koga su uspostavljene tri klase leksičkih jedinica koje se često javljaju u neposrednom opsegu negacije: klasa *skalara*, klasa *ublaživača*, te klasa *habitualno negiranih glagola*. Složili smo se s analizom koju Linebarger primjenjuje da bi neke leksičke jedinice koje pripadaju klasi *skalara* i *ublaživača* označila kao prave NPI izraze, međutim kada je riječ o klasi *habitualno negiranih glagola*, smatramo da autorica ne uspijeva na adekvatan način argumentovati zašto bi neki leksički glagol bio označen kao pravi NPI izraz. Ipak, vrijedi istaći da se Linebarger među prvima dotakla pitanja potencijalnih leksičkih izvora NPI izraza i mogućnosti označavanja neke leksičke jedinice kao NPI izraza. Prva je, kao različite klase NPI izraza, prepoznala *skalare* i *ublaživače*, stavljajući pri tome u fokus značaj pragmatike pri identifikaciji neke leksičke jedinice kao NPI izraza. Tako su, kao što smo vidjeli, NPI *skalari* vezani za iskazivanje krajnje skalarne vrijednosti, a NPI *ublaživači* za iskazivanje određene doze sarkazma.

Literatura

1. FAUCONNIER, G. (1975). 'Polarity and the Scale Principle', *Proceedings of the Chicago Linguistic Society* 11: 188-99.
2. FAUCONNIER, G. (1979). 'Implication Reversal in a Natural Language', in F. Guenther and S. J. Schmidt (eds.), *Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages*. Dordrecht: D. Reidel, 289-301.
3. ISRAEL, M. (1996). 'Polarity Sensitivity as Lexical Semantics', *Linguistics and Philosophy* 19: 619-66.
4. ISRAEL, M. (1998). 'The rhetoric of grammar: scalar reasoning and polarity sensitivity'. PhD. Dissertation, UC San Diego.
5. ISRAEL, M. (2006). 'Saying less and meaning less', in B. Birner and G. Ward (eds.), *Drawing the boundaries of meaning: Neo-Gricean studies in pragmatics and semantics in honor of Laurence R. Horn*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 143-62.

6. ISRAEL, M. (2011). *The Grammar of Polarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. LINEBARGER, M. (1980). 'The Grammar of Negative Polarity', PhD. Dissertation, MIT.
8. LINEBARGER, M. (1987). 'Negative polarity and grammatical representations', *Linguistics and Philosophy* 10: 325-87.
9. LINEBARGER, M. (1991). 'Negative polarity as linguistics evidence', in L. M. Dobrin, L. Nichols and R. M. Rodriguez (eds.), *Papers from the Parasession on Negation 27, 2*. Chicago: CLS, 165-88.
10. SCHMERLING, S. (1971). 'A Note on Negative Polarity', *Papers in Linguistics* 4: 200-206.
11. BUREKOVIĆ, M. (2018). 'Riječi i izrazi negativnog polariteta u engleskom jeziku i njihovo sintaksičko ponašanje'. Doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.

LABELING LEXICAL UNITS AS NEGATIVE POLARITY ITEMS

Abstract

This paper discusses the question of what linguistic units can be labeled as Negative Polarity Items. It points to the fact that certain linguistic units often occur in negative contexts, and that this characteristic does not prove to be a sufficient argument to classify them as Negative Polarity Items, since the problem lies within those lexical units that can also occur in some positive contexts.

Key words: Negative Polarity Items, lexical units, negative contexts, positive contexts

Goran Grubešić, MA

ENGLISH NULL SUBJECT RELATIVE CLAUSES IN THE ARKANSAS REGIONAL VARIETY

Abstract

*Modern Standard English does not license null subjects in finite clauses, making the subject an obligatory element whenever the verb is inflected for person, number and tense, even when the meager English morphology fails to show it. A rare exception to this rule are relative clauses in certain non-standard varieties of English in which the *wh*-word or *that* which would otherwise occupy the subject position are not pronounced. This seems to be a systematic feature of those varieties and it is claimed to be under the influence of sociolinguistic factors, such as the level of formality, and to appear under specific syntactic conditions. This paper will examine some of these factors by analyzing a regional dialect found in the southern United States as depicted in the speech of characters in the crime drama series "True Detective".*

Key words: *relative clause, null subject, non-standard variety, sociolinguistic factors*

Introduction

English finite clauses in standard varieties require an overt subject, which makes the latter sentence of the pair ungrammatical:

- (1) a. *He complains all the time about his job.*
 b. **Doesn't understand my problems at all!*

This has not always been the case. Subjects in English finite clauses could be realized as null elements, i.e. those that lack phonological properties or content, but carry semantic properties or meaning (Aljović, 2017) in Old English, but even at that time they were in decline (van Gelderen, 2013). Cognola describes this process as a gradual change from a partial null subject (NS) language to a non-NS language (2018). According to Baugh, "The Middle English period was marked by momentous changes in the English language. (...) [Changes] in the English grammar reduced English from a highly inflected language to an extremely analytic one" (1993, p.154). It is this morphological evolution that is sometimes cited as one of the reasons why null subjects became illicit in the recent stages of English, in contrast to the verbs in earlier stages which carried a richer set of agreement inflections that could help identify the subject even when it was not pronounced (Radford, 2009). Null subjects were encountered up until the Early Modern English period and Radford provides an example from Shakespeare's *Othello* (p.347):

Lives, sir. (Iago, Othello, IV. i, in reply to "How does Lieutenant Cassio?")

Cognola (2018), however, states that null subjects are not restricted to languages with rich agreement, and that they can be identified through discourse. Moreover, a mechanism is proposed by which in languages with poor inflectional morphology where the subject-verb agreement is not

visible (audible) *pro* is controlled by a clause-external antecedent and interpreted via feature inheritance.

When it comes to English relative clauses, Kortmann (2005) claims that gapping of the subject position is an extremely wide-spread phenomenon in non-standard varieties of English in and outside the British isles. Instances of such null subjects can be found in certain non-standard varieties in the United States and they involve the omission of the relative pronoun when it functions as the subject of the relative clause, the structure which will be the main focus of this paper:

(2) *We also had to talk to all other cops () worked the Woodard scene.*

This apparent exception is also found in other languages, for instance Old French and Czech allow for null subjects in embedded clauses, while not in the matrix clause (Kučerova, 2014), and in modern Hebrew a third person subject can be dropped under embedding. Kato relies on examples from Chinese to call this "controlled *pro*-drop" which involves only subjects of subordinate clauses (1999, p.6). Cognola (2018) mentions examples from Russian in which null subjects are only allowed when the antecedent is very close, usually an immediately preceding definite NP. Some linguists such as Camacho (2016) analyze the null subject as a weak pronoun which undergoes phonological deletion. Kortmann (2005) similarly argues that English preverbal pronouns in connected speech often tend to be realized as phonologically reduced forms. Quirk (1985) joins them by describing the case above as slovenly or subaudible pronunciation. He goes on to list the specific contexts in which this is permissible, namely in very informal speech, if the antecedent is an indefinite pronoun and most commonly in cleft and existential sentences, giving the following examples (p.1250):

(3) a. *There's a table () stands in the corner.*

b. *It's Simon () did it.*

Trudgill (2000), on the other hand, claims that formality is one of key extra-linguistic factors which can have a linguistic effect and goes on to say that styles in English are mainly distinguished by vocabulary differences, but also syntactic ones. This is in line with what Scott (2013) terms informal style nulls, which contribute to the intimate tone of discourse, the effect which can justify the extra effort on the part of the hearer in processing null subjects.

The present paper primarily intends to observe the influence of extra-linguistic factors in the use of null subjects in a subset of subordinate clauses, the relative clauses in which the relative pronoun functions as the subject of the embedded clause, namely the level of formality which is emphasized by Quirk (1985), but also race, sex, class and age to see if they might also affect the frequency of null subjects in those contexts. The examples of null subjects in relative clauses will also be checked for the linguistic factors mentioned above that could possibly exert effect - the antecedent proximity and category and the presence of cleft and existential sentences.

Methodology

Since, according to Trudgill (2000), "in the Anglophone world, it is rather unusual for nonstandard dialects to occur in formal situations" (p.84), it was evident that to collect sufficient

data featuring null subjects in relative clauses it would be preferable to observe the spoken language, rather than analyze available written texts. For this reason, and due to the lack of access to native speakers of nonstandard varieties, the corpus selected for this research needed to be readily available and accessible. Therefore, it was decided that the anthology crime drama television series "True Detective", season 3, released in 2019 was to be used. While there is inherent deficiency in using a work of fiction instead of authentic, real life speech for linguistic research, there are also advantages, especially having in mind the aims of this paper; the wider context of the series allows at most times for accurate description of situational factors which determine the level of formality and character (speaker) attributes.

The material surveyed was 8 hours and 15 minutes long, and most of the speech was in the form of dialogues. Not all speech was included in the analysis. Sections such as a priest reading to parishioners from the Scriptures, a teacher reading to students from a book of poetry or a TV newscaster heard in the background were excluded because they did not represent instances of real-life, vernacular use of the local variety. The series takes place in its entirety in the state of Arkansas, in the southern United States at three time periods: in 1980, in 1990 and in 2015. The scenes typically provided ample context to determine the familiarity between the characters, their relationship and the communicative intent, while it was possible to ascertain for most characters, especially the recurring ones, their social background.

Each instance of a relative clause was noted, along with the character information and the level of formality. Character information included their age, estimated based on situational clues and roughly divided into three categories of 'young' (0-20 years of age), 'middle-aged' (20-55 years of age) and 'old' (55 years of age and above); sex, which meant 'male' or 'female'; racial background in the three categories of 'black', 'white' and 'Native American'; class, arrived at by the means of contextual clues (profession, level of education, property owned) and divided into the categories of 'working', 'middle' and 'higher' class; while all instances of sentences containing relative clauses were marked, in a deliberately simplified fashion, either as 'formal' or 'informal', based on the nature of the communicative event in question (for example, police officers questioning a detained suspect vs. spouses conversing at dinner).

There were instances of sentences which had to be disregarded, although they included relative clauses. Those sentences for which it could not be ascertained whether there was a full deletion of the subject or whether it was merely subaudible due to reasons of sound quality were not taken into consideration. They were few in number. Also, here is an example of a sentence containing neither a subordinator nor a relative pronoun and for which it could thus not be unambiguously stated whether it contained a null subject relative clause (4a) or a subordinate *that*-clause with a null subordinator (4b):

- (4) a. *We never knew the workers () climbed the stairs.*
 b. *We never knew () the workers climbed the stairs.*

These were very rare as well and not included in the list.

Results and discussion

There were 174 relative clauses in total that satisfied the criteria explained above and that were further analyzed. Of these, 32, or 18.4% had a null subject. Here are some examples of these null subject relative clauses, with the episode and the exact time in parentheses:

- (5) *She's the one () helped us out with that.* (episode 2, 21:55)
- (6) *'Cause you're the type () like bullying someone weaker than you.* (episode 5, 15:50)
- (7) *Helluva day when a gunfight is the second most exciting thing () happens to you.* (episode 6, 2:40)

Note that this variety shows signs of impoverished morphology so the verb might lack inflections and, in addition, some sentence elements might be dropped as well, most often auxiliaries (8) and prepositions (9), or the subject in the main clause (10):

- (8) *Lady seen Julie Purcell in a dream.*
- (9) *Met him some diner.*
- (10) *Killed a dude in a bar fight.*

The lack of morphology on the verb forms and of finite auxiliaries which would aid with establishing subject-verb agreement might further undermine the explanation offered by Radford (2009), since even this variety which is lower on the scale of morphological richness compared to the standard variety licenses null subjects.

Certain other salient aspects of morphology and syntax of this variety will only be mentioned but not further analyzed since they are not perceived as pertinent to the matter at hand, for example, past tense formation in (11) and multiple negation in (12):

- (11) *I oughta knowed something was too wrong.*
- (12) *Don't have no kids, man.*

What might be of relevance to the present analysis is that other elements in subordinate clauses are occasionally also dropped, for example the *wh*-element in adverbial clauses in (13), the complementizer *'if* in (14) or prepositions which are parts of prepositional verbs in (15):

- (13) *A lot of guys have trouble, (when) they come back.*
- (14) *(If) you ever learned that, you wouldn't be telling me this.*
- (15) *You seem like the kinda type that thing matters (to).*

Going back to the null subject clauses and the character background, it is apparent that the quantity of examples found is tilted in favor of middle-aged (77%), male (83.3%) characters. This imbalance reflects the fact that the overall number of lines spoken by male characters in middle class professions greatly outnumbers those spoken by female characters. The series' focus on the male perspective reduces the quantity of female speech from which to extract useful data, but still some inferences can be made. Most of the examples (74.7%) are spoken by middle class characters, with only 5.7% spoken by higher class characters and 19.6% by working class characters. The racial composition is 50.6% black, 47.1% white and 2.3% Native American. The data for the overall number of lines by all characters was not collected, so the numbers above cannot be indicators of the frequency of relative clauses in the speech of a particular social category, but they

are a good estimate of the focus the series places on certain social groups. The data for the total number of relative clauses has been summarized in Table 1:

Social / contextual criteria			
Sex	Male 145 (83.3%)	Female 29 (16.7%)	
Age	Young 2 (1.1%)	Middle-aged 134 (77%)	Old 38 (21.9%)
Class	Working 34 (19.6%)	Middle 130 (74.7%)	Higher 10 (5.7%)
Race	Black 88 (50.6%)	White 82 (47.1%)	Native American 4 (2.3%)
Formality	Formal 66 (37.9%)	Informal 108 (62.1%)	

Table 1. The distribution of relative clauses by social and contextual criteria

Keeping in mind the general percentage of relative clauses which have a null subject (18.4%), the results for racial groups stay close to this average, with black characters using null subjects 19.3% of the time and white characters 18.3% of the time. Native Americans feature very little in the series, and only one of them uses relative clauses, but since their overall number is just 4, the 0% occurrence of null subjects is deemed statistically irrelevant. While one of the working hypotheses was that the null subjects might be a feature of African American Vernacular English, these results do not bear it out.

In regard to the level of formality, 24.2% of relative clauses in formal speech contained null subjects, compared to only 14.8% of their informal counterparts. This seems to contradict Quirk's (1985) prediction that only very informal contexts may yield such constructions. Even allowing for a rather large margin of subjectivity, which to some extent is always present in ascertaining what counts as formal and what as informal circumstances, the results still seem to indicate that the (low) level of formality is not the decisive factor in increasing the frequency of null subjects.

The social class of the characters also yields some unexpected results. Although one might suppose that the speech of the working class might be further away from the standard variety and as such feature a larger percentage of null subjects, that is also not borne out by the numbers. In fact, the working class characters demonstrated the lowest percentage of null subjects at 14.7%, followed by middle class at 19.7% and higher class at 20%. Since the overall sample size of relative clauses in the speech of higher class characters is only 10, the results for that section of characters might be dismissed, but the general tendency in any case does not favor the class-related expectations.

As regards to the sex of the characters, the male characters surpass slightly the average frequency of null subjects with 21.4%, but the female characters show almost no occurrences with

the low 3.4% (1 out of 29). This was an instance of formal speech by a black character. To account for the racial background (which has an average of 19.4%) having an influence in this case, the single instance was compared to the total number of relative clauses uttered by female black characters, which is 14, bringing it up to 7.1%, which is still well below the percentage of male black characters. This could indicate that null subject use is heavily influenced by the speaker's sex.

Finally, the age did not affect the results in a significant way. Young characters did not have a substantial presence in terms of talking time, therefore it comes as no surprise that out of the small sample size of 2 relative clauses neither one contains null subjects. The middle-aged and old characters feature null subjects 18.7% and 18.4% of the time, respectively, results which are close to the general percentage and not too far apart from each other. There does not seem to be an apparent generational gap or diachronic change in the use of null subjects.

Social / contextual criteria

Sex	Male 31 (21.4%)	Female 1 (3.4%)	
Age	Young 0 (0%)	Middle-aged 25 (18.7%)	Old 7 (18.4%)
Class	Working 5 (14.7%)	Middle 25 (19.7%)	Higher 2 (20%)
Race	Black 17 (19.3%)	White 15 (18.3%)	Native American 0 (0%)
Formality	Formal 16 (24.2%)	Informal 16 (14.8%)	

Table 2. The total number of null subject relative clauses and their frequency within the respective social groups and contexts

To summarize the section on extra-linguistic factors, it is noticeable that race and age do not significantly affect the frequency of null subjects. The level of formality, however, and the social class do show deviations from the general average, but in somewhat surprising ways. The sex of the characters seems to offer the clearest results: the female characters are much less likely to use null subjects in relative clauses than male characters, almost none at all.

The attention will now turn to some structural factors mentioned previously which could be common in the instances of null subject relative clauses. Regarding the Quirk's (1985) description of null subjects which follow indefinite pronouns, 15.6% of examples were a match, for example:

(16) *Mainly, ya'll seekin' anything () mighta got overlooked.* (episode 4, 41:30)

The percentage of existential and cleft sentences was much higher at 40.6%, for example:

(17) *There's another buddy () went to prison in Oklahoma.* (episode 1, 45:55)

(18) *She's the one () helped us with that.* (episode 2, 21:55)

Still, a lot of the sentences were neither of the existential or cleft type, nor did they have an indefinite pronoun as an antecedent:

(19) *I wanna thank the volunteers () came out with us today.* (episode 1, 47:45)

(20) *They don't exactly wear signboards () say psycho killer.* (episode 4, 28:10)

Finally, testing the prediction that, similar to some other languages, the antecedent needs to stand in close proximity to the null subject, we get the result of 90.6% instances where that is the case, i.e. the null subject immediately follows the nominal which is the antecedent. In the remaining 9.4% the antecedent is followed by a postmodifier with which it forms a complex noun phrase, so it is not physically adjacent to the null subject of the relative clause, for example:

(21) *There's a little whole in her wall () came back out to Will's closet.* (episode 6, 7:55)

The proximity therefore doesn't seem too relevant, since there can be at least one intervening element between the antecedent and the null subject of the relative clause, and presumably more of them as well, although none of the examples in the corpus show this.

Conclusion

When trying to explain how this particular linguistic phenomenon fits into the grammar of English, even if it a grammar of a regional variety which diverges from many grammatical principles present in the standard variety, one has to account for the fact that it only occurs in this narrow context of relative clauses in which the expected relative pronoun *that* or *who* functions as the subject of the relative clause. The subject omitted in a main clause may be analyzed as a case of ellipsis and it can be inferred from the context, and this is common even in the standard variety. The lack of the obligatory subject in the relative clause, however, is rather viewed by some linguists as a phonologically reduced element (barely audible) or a null subject by others. Some fringe explanations of the phenomenon are radical and presuppose major deviations from the established theories of grammar, such as Jansen's (1991) *contact clause* which sets aside certain conventional restrictions in the theory of generative grammar, namely *the Single Mother Condition*, allowing the two clauses to effectively share (govern) the same constituent, obviating the need to explain the null subject altogether. Whatever the accurate and elegant linguistic description may be, the fact remains that null subject relative clauses present an interesting oddity contrasted to Modern Standard English and that they are indeed grammatical, rule-based expressive tools available to speakers in the respective varieties.

This paper has intended to show that some of the evidence for the systematic nature of null subjects of relative clauses comes from the manner in which sociolinguistic factors may influence its frequency. It is not a matter of random occurrence or an occasional case of slip of the tongue in informal speech, but rather a commonly present linguistic variable that may be affected by extralinguistic factors such as the sex of the speaker or even class and level of formality to a degree. While the results attained in this survey have to be received with caution, the conclusions reached might warrant a further examination of the phenomena with the help of informants, which could, for example, take the form of acceptability judgment surveys to indicate whether the provisional assumptions about the effect of speaker sex on the frequency of null subjects are borne out in the

real world. There could be underlying sociolinguistic factors unforeseen and untested by this study that could also affect the frequency, which opens new avenues to explore and new ways to tackle this intriguing linguistic phenomena.

Works Cited

1. Aljović, N. (2017). *Non-finite clauses in English*. Publisher: Author.
2. Baugh, A. C., & Cable, T. (1993). *A history of the English language* (4th ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall .
3. Camacho José. (2016). *Null subjects*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Cognola, F. (2018). *Null subjects in generative grammar: a synchronic and diachronic perspective*. Oxford: Oxford University Press.
5. Gelderen, E. V. (2013). Null Subjects in Old English. *Linguistic Inquiry*, 44(2), 271–285. doi: 10.1162/ling_a_00127
6. Jansen, B., & Schlenk, K.-J. (1991). Subjectless Relative Clauses in Early Modern English: Ellipsis of Relative clauses or Contact Clauses? *Neophilologische Mitteilungen*, 92(1), 47–61.
7. Kato, M. A. (1999). Strong and weak pronominals in the null subject parameter. *Probus*, 11(1), 1-38. doi: 10.1515/prbs.1999.11.1.1
8. Kortmann, B. (2005). *A comparative grammar of British English dialects: agreement, gender, relative clauses*. Berlin: Mouton de Gruyter.
9. Kučerová, I. (2014). The Syntax of Null Subjects. *Syntax*, 17(2), 132–167. doi: 10.1111/synt.12015
10. Pizzolatto, N. (2019). *True Detective*, Season 3, HBO.
11. Quirk, R. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English language*. London: Longman.
12. Radford, A. (2009). *Linguistics: an introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Scott, K. (2013). Pragmatically motivated null subjects in English: A relevance theory perspective. *Journal of Pragmatics*, 53, 68–83. doi: 10.1016/j.pragma.2013.04.001
14. Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. London: Penguin.

ODNOSNE REČENICE SA IZOSTAVLJENIM SUBJEKTOM U DIJALEKTU ENGLESKOG JEZIKA U AMERIČKOJ SAVEZNOJ DRŽAVI ARKANSAS

Sažetak

Standardna varijanta savremenog engleskog jezika ne dozvoljava izostavljanje subjekta u finitnim klauzama, dakle subjekt je obavezan rečenični element kada predikat iskazuje lice, broj i glagolsko vrijeme, makar to ne bilo jasno iz morfologije predikata. Jedan od rijetkih izuzetaka su odnosne klauze u nekim nestandardnim varijantama engleskog jezika u kojima se odnosna

zamjenica, koja inače zauzima mjesto subjekta, ne izgovara. Ovo je sistematična odlika tih varijanti za koju se tvrdi da je pod utjecajem sociolingvističkih faktora, poput nivoa formalnosti, i da se javlja u specifičnim sintaksičkim okruženjima. Ovaj rad ima za cilj da ispita utjecaj nekih od tih faktora u regionalnoj varijanti sa juga Sjedinjenih američkih država analizirajući govor likova iz televizijske drame "True Detective".

Ključne riječi: *odnosna klauza, izostavljen subjekt, nestandardna varijanta, sociolingvistički faktori*

GERMANISTIKA

Dr. sc. Amela Ćurković

FACHLICHER UND LANDESKUNDLICHER BERICHT ÜBER DIE STUDIENREISE NACH DEUTSCHLAND

Sažetak

U ovom programskom izvještaju se prezentiraju detalji studijske posjete Njemačkoj grupe studenata Odsjeka za njemački jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zenici u oktobru 2019. Posjećena su tri univerziteta u Bavarskoj, Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Universität Bayreuth i Universität Bamberg. U okviru dvodnevni posjeta svakog od univerziteta studenti su posjetili odsjeka germanistika gdje im je upriličena prezentacija studijskih programa, posebno master studijski programa, i razmjenjivali iskustva sa njemačkim studentima. Prisustvovali su i na niz predavanja i aktivno učestvovali na seminarima, obišli univerzitetske kampuse i posjetili univerzitetske biblioteke. U poslijepodnevni satima studenti su obilazili kulturno-historijske znamenitosti Münchena, Nürnberga, Erlangena, Bayreutha i Bamberga.

Ključne riječi: stručna posjeta, germanistika, master studijski programi, kultura, povijest

Eine Gruppe von 15 Studierenden des dritten Studienjahrs der Germanistik Abteilung der Philosophischen Fakultät in Zenica hat zusammen mit ihrer Gruppenleiterin, Prof. Dr. Amela Ćurković, eine Studienreise nach Deutschland organisiert, aufgrund des gewährten DAAD-Stipendiums. Das Vorhaben dieses Projekts war:

- den Studierenden der germanistischen Abteilung der Universität in Zenica einen Einblick in das deutsche Universitätssystem zu vermitteln;
- sich über verschiedene Diplom- und Masterstudienprogramme ausgewählter Universitäten vor Ort zu informieren;
- an die schon bestehende Zusammenarbeit durch die Gastdozentur in Zenica von Herrn Dr. Michael Mayer (2015-2016) von der Universität Bayreuth anzuknüpfen;
- die Vertiefung von schon bestehenden landeskundlichen Kenntnissen durch das Studium in Zenica;
- die Begegnung und Austausch mit deutschen Studierenden und Wissenschaftlern vor Ort.

Es wurden drei Universitäten besucht, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Universität Bayreuth und Universität Bamberg, wie auch die folgenden fünf Städte: München, Nürnberg, Erlangen, Bayreuth und Bamberg. Während der Studienreise hat man sehr viel in der sehr kurzen Zeit gesehen, gehört und gelernt. Die Reise dauerte 9 Tage (19.-27.10.2019) mit An- und Rückreise und die Gruppe hat jeweils zwei Tage an jeder Universität verbracht.

Die Eindrücke und Erfahrungen von der Studienreise können aus drei verschiedenen Blickwinkeln betrachtet werden. Erstens der fachliche Teil, der sich auf den Besuch der

Universitäten bezieht: Da hat die Gruppe an den Germanistikabteilungen die Informationen über die verschiedenen Studienmodelle des I und II Zyklus bekommen. Die Studiengänge sind, anders als in Bosnien und Herzegowina (BuH), durch Module gestaltet. Weiterhin konnten die Studierenden an mehreren Vorlesungen und Seminaren teilnehmen und dadurch mit deutschen Professoren und Studierenden diskutieren und ihre Erfahrungen und Kenntnisse austauschen. Außerdem waren die Besichtigungen des gesamten Universitätscampus mit allen Einrichtungen sehr eindrucksvoll.

Zweitens der landeskundliche Teil der Studienreise: In den fünf Städten, die die Gruppe besuchte, erlebte man verschiedene Epochen, das Mittelalter, den Barock und die Neuzeit, und zwar in den Städten München, Nürnberg, Erlangen, Bayreuth und Bamberg. Da hat man viele Sehenswürdigkeiten besichtigt, Kultur erlebt, viel über Besonderheiten dieser Region gehört, wie z.B. über die Tradition von kleinen Familienbrauereien mit vielen Biersorten usw.

Drittens hat die Gruppe neue Kontakte geknüpft, und zwar an den drei Germanistiken mit den Leitern der einzelnen Studiengänge, mit den einzelnen Professoren, mit den Leitern der Internationalen Büros der drei Universitäten und den Kontaktpersonen in den Welcome Zentren, wie auch mit den deutschen Studierenden vor Ort. Alle waren sehr freundlich und die Gruppe wurde überall herzlich empfangen.

Außerdem hat man mit Dr. Michael Mayer von der Abteilung für Neuere Deutsche Literatur an der Universität Bayreuth die schon bestehende langjährige Zusammenarbeit gefestigt. Er hatte nämlich an der Abteilung für Germanistik an der Uni in Zenica im Wintersemester 2015/16 einige literaturwissenschaftliche Fächer unterrichtet. Aufgrund dieser Zusammenarbeit wurde ein MoU (Memorandum of Understanding) zwischen den zwei Universitäten zuerst auf zwei Jahre unterzeichnet und danach, vor kurzem, wieder auf weitere fünf Jahre verlängert.

Wenn man die Studienbedingungen in Deutschland und in BuH vergleicht, kann man folgendes sagen: Wie schon am Anfang angedeutet, ist das System der Studiengänge in Deutschland anders als in BuH. In Deutschland gibt es Module statt feste Kollegien für jedes Studienjahr und für jedes Semester. Bei den modular gestalteten Studiengängen kann man die Module selbst wählen nach Interesse und im Rahmen der vorgeschriebenen Richtlinien und des Schwierigkeitsgrades. Dazu stehen die Studienberater den deutschen Studierenden zur Seite, um ihnen bei der Auswahl und Selbstgestaltung des Studienprogramms zu helfen. Das könnte schon als vorteilhaft erscheinen, weil man dadurch mehr Freiraum hat, eigenen Interessen und Neigungen zu folgen. Ganz klarer Vorteil besteht aber infrastrukturell durch den Universitätscampus, wo die Studenten alles auf einem Platz haben, was sie für das Studium brauchen: Vorlesungsräume, Bibliothek, Mensa, Forschungseinrichtungen, Grünflächen, Studentenwohnheim, Sportanlagen usw. Der Universitätscampus in Bayreuth ist so ein moderner Campus, wo die Studenten sich sehr wohl fühlen. Sogar die Jugendherberge, wo wir übernachtet haben, gehört zu dem gleichen Areal.

Weitere Erfahrungen während der Reise, die besonders hervorzuheben sind: Zunächst die fachlichen Gespräche mit Dr. Michael Mayer von der Uni Bayreuth. Er hat der Gruppe u.a. die barocke Stadt Bayreuth gezeigt. Vor der Statue von Jean Paul in der Stadtmitte erzählte er eine interessante Geschichte mit vielen unbekanntenen Tatsachen über diesen Schriftsteller, der ein

Zeitgenosse von Schiller und Goethe war, und dessen Romane zu der Zeit als Bestseller galten. Dann das „Brownbag“ Seminar von Prof. Dr. Dirk Niefanger über "Simplicissimus", ein Roman aus dem 17. Jh., wie auch seine Begrüßungsvorlesung über die Geschichte der Universität Erlangen-Nürnberg, als eine der drei ältesten Universitäten Deutschlands, mit der viele bekannte Personen als Lehrende oder Lernende verbunden waren, wie z.B. Georg Simon Ohm, Ludwig Tieck, Hans Magnus Enzensberger usw. Die anderen anregenden Veranstaltungen, an denen die Gruppe teilnehmen durfte, waren z.B. in Erlangen Arthur Schnitzlers Prosawerk bei Prof. Krämer, Inklusion bei Prof. Konrad, und in Bayreuth Deutsche Sprachgeschichte und die Dimensionen des Sprachwandels bei Prof. Bachmann-Stein, Deutsche Grammatik und ihre Didaktik bei Doz. Lüthgens, Kafkas Erzählungen bei Doz. Cha.

Außerdem war die Gruppe besonders von dem Markgräflichen Opernhaus und dem Richard-Wagner-Festspielhaus in Bayreuth begeistert, wie auch von Bamberg, als eine der schönsten mittelalterlichen Städten Europas, wo etwa 1200 Althäuser im Stadtzentrum unter UNESCO Schutz als Weltkulturerbe erklärt worden sind. In der Teilbibliothek für Sprachwissenschaften der Universität Bamberg konnte man das reiche Angebot an Sammlungen von Fachliteratur und Zeitschriften für einige Stunden genießen. Und in Erlangen hat jeder Teilnehmer von der Gruppe eine altgriechische Goldmünze in die Hand gedrückt bekommen, die zur Antikensammlung der Universität Erlangen-Nürnberg gehört, und für die man, wie vom Kustos Dr. Boss erklärt, 30 Tonnen Getreide in der Antike kaufen konnte.

Das ganze Programm der Studienreise wurde vollständig eingehalten. Von Anfang bis Ende der Reise herrschte unter allen Teilnehmern eine gute Stimmung. Die Gruppe war sowohl von dem fachlichen als auch von dem landeskundlichen Teil des Programms begeistert. Die Studierenden nahmen aktiv an allen Seminaren teil. Prof. Dr. Niefanger lobte die ganze Gruppe bei seinem Seminar, indem er bemerkte, dass die Studierenden den im Seminar bearbeiteten Text sehr gut verstanden und kommentiert haben.

Bei den Präsentationen über die Masterstudienprogramme, wie „Sprachwissenschaft des Deutschen“ mit Sprachgeschichte, Gegenwartssprache und Deutsch als Fremdsprache, oder die Kombinationen der Forschungsbereiche wie „Literatur und Medien“, entwickelte sich für die Studierenden eine neue mögliche Perspektive für das weitere Studium und sie stellten viele Fragen zu den Immatrikulationsvoraussetzungen. Auch in den mehreren Gesprächsrunden mit den deutschen Studierenden hat man sich lebendig und sachlich über die diversen Erfahrungen zum Studium ausgetauscht.

Zusammenfassend kann man sagen, dass die Studienreise sowohl fachlich als auch landeskundlich sich als eine sehr nützliche Erfahrung für die Studierenden erwiesen hat. Besonders beeindruckend war die Tatsache, dass die Studenten diese Gelegenheit, die ihnen durch das DAAD-Stipendium ermöglicht wurde, wirklich schätzten: Mit großem Interesse und Aufmerksamkeit wurden ihrerseits die neuen Erfahrungen und Informationen wahrgenommen und in den verschiedenen Veranstaltungen wurde unter reger Diskussionsteilnahme diskutiert. Die oben genannten Ziele des Vorhabens wurden vollständig erfüllt: Die Studierenden haben Informationen speziell über Programme bekommen, die für ihre Weiterqualifikation sinnvoll sein

können. Außerdem stellen die Begegnungen mit deutschen Studierenden und Wissenschaftlern wie auch die Vertiefung von schon bestehenden fachlichen und landeskundlichen Kenntnissen durch das Studium in Zenica eine große Bereicherung dar, wie auch eine einmalige Gelegenheit, über den Tellerrand zu schauen und den eigenen Horizont zu erweitern. Deshalb geht ein besonderer Dank an den DAAD für das Stipendium und diese gebotene Möglichkeit.

PROGRAM REPORT ABOUT THE STUDY VISIT TO GERMANY

Summary

This program report presents details of a study visit to Germany by a group of students at the Department of German Language and Literature at the Faculty of Philosophy in Zenica in October 2019. The three universities in Bavaria, the Friedrich-Alexander University Erlangen-Nürnberg, University of Bayreuth and University of Bamberg were visited. During the two-day visits to each of the universities, the students visited German departments where they were presented study programs, especially master programs in German Studies, and exchanged experiences with German students. They also attended a series of lectures and actively participated in seminars, visited university campuses and university libraries. In the afternoon, students visited the cultural and historical sites of Munich, Nürnberg, Erlangen, Bayreuth and Bamberg.

Keywords: *study visit, German studies, master study programs, culture, history*

UDK 821.112.2-84:801.66
UDK 821.163.4(497.6)-84:801.66
UDK 821.111-84:801.66
UDK 801.66

Izvorni naučni rad

Dr. sc. Belma Šator

RIMA U POSLOVICAMA NJEMAČKOG, BOSANSKOG I ENGLESKOG JEZIKA

Sažetak

Ovaj rad jeste dio opširnijeg istraživanja poslovice od 2010. godine pa do 2017. godine, sa fokusom na poslovice njemačkog i bosanskog jezika, a tek kasnije je uslijedilo bavljenje i poslovicama u engleskom jeziku. S obzirom da je za poslovicu karakteristična profinjena forma koja se ne postiže samo kratkoćom i sažetošću, nego i natprosječnim govorom, koji ju čini dojmljivom i trajnom, vrlo je zanimljiv fenomen ritma, rime i slikovitosti koja doprinosi tome. Ovaj rad će se upravo baviti rimom kao jednim od osnovnih stilskih obilježja poslovice u njemačkom, bosanskom i engleskom jeziku.

***Ključne riječi:** poslovice, peremija, paremiologija, kontrastivna lingvistika, stilistika, frazeologija*

Uvod

Lutz Röhrich (1973:9) smatra da se poslovicom izražavaju općevažne rečenice koje sadrže iskustva svakodnevnog života, sud ili mišljenje, opomenu, propis ili mudro pravilo. Röhrich (1973:9) povezuje poslovicu sa ponašanjem tako što smatra da je poslovice čvrsta rečenica koja je izraz mišljenja o našem ponašanju ili poziv na određeno ponašanje.

Wolfgang Mieder (1978:215) zaključuje da su poslovice u narodnoj mudrosti često preuzimale didaktičku funkciju. Njihov didaktički karakter nije u tome da posreduju „suhoparnu“ školsku mudrost, nego da predstave životna iskustva mnogih generacija, koje bi mlađim generacijama poslužile kao životna orijentacija. Mieder smatra da poslovice izražavaju životne mudrosti bez bilo kakve tendencije *a priori*. S obzirom da se poslovice koriste kao savjeti, utjeha, opomena, opravdanje, argument itd, njihova didaktičnost je samo jedna od mnogobrojnih funkcija. Pod prisutnosti u narodnom govoru se, prije svega, misli na učestalost i popularnost poslovice. Seiler (1922:2) navodi: „Der Gedanke muss fasslich und nicht allzu hoch sein, die Worte allgemein bekannt und dem Volke vertraut. Das Sprichwort muss ein wirkliches Volkswort sein.“ Ovo ne mora značiti da se svaka poslovice može pronaći svugdje, jer određene poslovice proizlaze iz određenih poslovnih krugova ili socijalnih slojeva. Seiler (1922:3) dalje navodi: „Es gibt Sprichwörter, die mehr in den höheren, und solche, die mehr in den niederen Schichten eines Volkes zu Hause sind (...). Zwischen beiden Klassen liegt eine breite Mittelschicht von solchen Sprichwörtern, deren sich alle Schichten des Volkes ohne Unterschied bedienen (...). Dieser Mittelklasse gehören nicht nur die verbreitetsten, sondern auch die meisten Sprichwörter an.“

Kada je zatvorenost u pitanju, Seiler navodi sintaktički čvrstu cjelinu poslovice. On (1922:2) navodi da se nijedan bitan rečenični član poslovice ne može mijenjati, kao što je to slučaj u frazemima (*sprichwörtliche Redensart*). Profinjena forma, koja je karakteristična za poslovice, se ne postiže samo kratkoćom i sažetošću nego natprosječnim govorom, koji poslovice čini dojmljivom i trajnom. Tome doprinose stilistički spoljašnji i unutrašnji oblici kao što su ritam, rima, paralelizam i slikovitost (usp. Seiler, 1922:3). O formi poslovice pisao je i Mieder (2006:19), te je ustanovio šabloniziranost kao jedan od osnovnih postulata poslovice, kao npr:

Unutrašnja rima: *Eile mit Weile.*

I jare i pare.

Aliteracija: *Gleich und gleich gesellt sich gern.*

Mi o vuku, a vuk na vrata.

Paralelizam: *Kommt Zeit, kommt Rat.*

Dobra krava, dobro mljeko daje.

U vremenu kada ljudi nisu imali sredstva kojima su mogli posredovati i prenositi svoje „duhovne proizvode“ važnu ulogu je imao ritam jezika koji je podupirao i potpomagao pamćenje i na taj način je bilo omogućeno prenošenje mudrosti sa generacije na generaciju. Pomoću ritmičnosti koju posjeduju poslovice mogu se lako izraziti poetski i filozofski sadržaji kao što pokazuje poznata njemačka poslovice *Morgenstund' hat Gold im Mund*. U germanskim i romanskim jezicima uobičajena forma rime jeste na kraju stiha, iako su poznati i drugi oblici rime. Također je nepobitna činjenica da čovjek pomoću parabola i slikovitih izraza bolje shvata i poima stvarnost i njihov smisao (Umurova, 2005:66 f.).

Rima u poslovicama njemačkog, bosanskog i engleskog jezika

Forma poslovice je karakteristična po rimi, a pretpostavlja se da se pomoću rime, ritmičnosti i slikovitosti lakše pamti, posebno ukoliko se rima pojavljuje na kraju stiha. U ovom radu su ekscerpirane sve poslovice sa rimom na kraju, u njemačkom i bosanskom jeziku, a nakon toga su se tražili ekvivalenti u engleskom jeziku, bez obzira da li posjeduju rimu na kraju ili ne. Za ovo istraživanje korišten je Njemačko-bosanski poslovični rječnik (2015) autorica Šator i Hasanica, te online izdanje Cambridge rječnika (<https://dictionary.cambridge.org/>) za ekvivalente u engleskom jeziku.

Ekscerpirano je ukupno 16 poslovice za svaki jezik, što je ukupno 48 poslovice. Sve paremije u njemačkom i bosanskom jeziku imaju rimu (32), a sa rimom je tek šest engleskih ekvivalenata, dok 10 engleskih poslovice jesu ekvivalenti poslovicama u njemačkom i bosanskom jeziku, no nemaju rimu.

Analizirat ćemo prvo one poslovice koje u sva tri jezika imaju rimu, a nakon toga one koje imaju rimu samo u njemačkom i bosanskom jeziku.

Rima u sva tri jezika:

1. *wie du mir, so ich dir*
kako ti meni, tako ja tebi
what goes around, comes around

Semantika prve poslovice u sva tri jezika je ista, također postoji i rima na kraju u sva tri analizirana jezika. Interesantno je da postoji i leksičko-strukturna podudarnost u njemačkom i bosanskom jeziku- iste sastavnice, eliptična struktura. Poslovica koja se rimuje, a ekvivalent je u engleskom jeziku nije eliptična, nego se radi o kompleksnoj rečenici sa dva predikata u prezentu. Rimu ostvaruju riječi „mir-dir“, „meni-tebi“, „around-around“. U engleskom jeziku možemo konstatirati da se pojavljuje i paralelizam.

2. *aufgeschoben ist nicht aufgehoben*
što je odgođeno, nije i zaboravljeno
postponed ist not abandoned

Poslovica *što je odgođeno, nije i zaboravljeno* rimuje se u sva tri jezika, te ima sličnu i strukturu. U njemačkom i engleskom radi se čak o identičnoj strukturi (prosta rečenica), redosljediu i vrsti riječi, dok u bosanskom jeziku poslovica sadrži semantički slične riječi, ali se one pojavljuju unutar složene rečenice, te je samim tim i više elemenata koji je sačinjavaju. Inače je ova poslovica latinskog porijekla i zabilježena je još u 5. stoljeću i, također, je krasi rima: *quod differetur, non aufertur*. Poslovica se pojavila u komentarima na psalme još u 5. stoljeću, a komentari su objavljeni u 16. stoljeću. Pisac komentara je kaluđer Arnobije Mlađi.

3. *der Mensch denkt und Gott lenkt*
čovjek snuje, a Bog odlučuje
man proposes, God disposes

U sva tri jezika se radi o ekvivalentnim paremija koje se rimuju. Razlike su minimalne: u njemačkom i bosanskom jeziku rečenice su povezane koordiniranim veznikom „a“, dok je to u engleskom jeziku asindetska rečenica. Semantika riječi koje se koriste u navedenim poslovicama je „bliža“ u njemačkom i engleskom jeziku („čovjek misli“ u njemačkom, u engleskom „predlaže“, a Bog „upravlja/rukovodi“, dok u engleskom Bog „raspoređuje i upravlja“). Ova poslovica se može pronaći u skoro svim evropskim jezicima, a prvi put je zabilježio kralj Salomon unutar knjiga „Mudre izreke“ ili „Poslovice“ koje su jedna od knjiga Biblije i Starog zavjeta, a pisane su pjesničkim stilom, tako da ne iznenađuje prisustvo rime. Čak u Homerovoj „Ilijadi“ možemo pronaći sličnu poslovicu koja glasi otprilike: *čovjek osmisli, a Zeus okonča stvari drugačije*.

4. *ohne Fleiß kein Preis*
bez muke nema nauke
no pains, no gains

Poslovica *bez muke nema nauke* bilježi rimu u sva tri jezika, a strukturno su, također, sve tri poslovice slične- u njemačkom i engleskom jeziku javljaju se bespredikatske, eliptične strukture, dok u bosanskom jeziku imamo prostu rečenicu sa ličnim glagolskim oblikom „nema“. Sastavnice paremija u sva tri jeziku su semantički vrlo slične. U sva tri jezika prva imenica je „muka/trud“, dok je druga imenica u njemačkom i engleskom jeziku sinonim- u oba jezika je to imenica koja se na bosanski može prevesti kao „nagrada/zarada“. Slična izreka je zabilježena još 700 p.n.e. kod grčkog pjesnika Hesioda i glasi otprilike: „rad nas neće oskrvniti/obeščastiti, ali lijenost hoće“.

5. *Sammet am Kragen, Kleien im Magen*
spolja gladac, a iznutra jadac

no reliance can be placed on appearance

Poslovice koje se u sva tri jezika pojavljuju sa istim značenjem „da nije sve onako dobro kako izgleda“ imaju različite sastavnice i strukturu. U njemačkom jeziku, ako bismo doslovno preveli poslovicu, ona bi glasila: „somot/baršun na kragni, mekinje u stomaku/trbuhu“, dok je doslovan prijevod engleske poslovice: „ne može se uzdati u vanjštinu/izgled/ ne može se polagati nada u izgled“.

6. *sich regen, bringt Segen*

bez muke nema nauke

of idleness comes no goodness

Za bosansku poslovicu *bez muke nema nauke* pronađen je još jedan par ekvivalenata u njemačkom i engleskom jeziku koji se rimuju. Struktura je nešto drugačija- u njemačkom je to prosta rečenica sa infinitivom I u funkciji subjekta, ličnim glagolskim oblikom u prezentu i imenicom u akuzativu. Ako bismo doslovno preveli njemačku poslovicu, ona bi glasila: „pokretanje donosi blagodat“. Struktura engleske poslovice je koncipirana po modelu: prepozicija „of“, imenica „idleness“, lični glagolski oblik u prezentu, atributski upotrebljeno „no“ i imenica „goodness“. Doslovan prijevod engleske paremije je: „od besposlice nema/ne dolazi dobro“.

Rima u njemačkom i bosanskom jeziku:

1. *einmal ist keinmal*

jednom k'o ni jednom

once won't hurt

Poslovice u njemačkom i bosanskom jeziku imaju rimu, čak i slične sastavnice, osim što je u njemačkom jeziku stavljen znak jednakosti ličnim glagolskim oblikom „ist“, dok u bosanskom jeziku nema predikata, nego između sastavnica stoji poredbena čestica „k'o“. Engleski paremija, ekvivalent, se pojavljuje u formi proste rečenice i nema rimu.

2. *Wie gewonnen, so zerronnen*

Kako došlo, tako prošlo

Easy come, easy go

Njemačka i bosanska poslovice ne samo da imaju rimu, nego su strukturno identične, a i sastavnice su iste. U engleskom jeziku se radi o paremiji koja također ima sličnu strukturu, s tim da se ne radi o participu II, kao što je to slučaj u njemačkom i bosanskom, nego se radi o infinitivu I. U engleskom jeziku se ponavlja na početku ista riječ „easy“, a doslovan prijevod bi bio „lahko dođe, lahko prođe/ode“.

3. *Viele Hände machen der Arbeit schnell ein Ende*

Kad se male ruke slože, sve se može

Many hands make light work

U njemačkoj poslovisci rimuju se imenice (Hände-Ende), dok se u bosanskoj poslovisci rimuju lični glagolski oblici (slože-može). Razlika je u tomu što se u njemačkoj poslovisci radi o „mnogo ruka“, dok su u bosanskom jeziku „male ruke“. Drugi dio se razlikuje i strukturno, a i što se tiče sastavnica. Inače je njemačka poslovice izražena prostom rečenicom, dok se u bosanskom jeziku pojavljuju dva glagola, pa možemo zaključiti da je rečenica kompleksna. Engleska paremija, koja

je ekvivalent, strukturno odgovara njemačkoj poslovice- također se radi o prostoj rečenici sa jednim glagolom. Što se tiče sastavnica koje čine ovu poslovice, radi se, kao u njemačkom jeziku, o „mnogo ruka“, također se pojavljuje imenica „posao“. Prvi pismeni dokaz za navedenu poslovice pronalazimo početkom 18.stoljeća u njemačkom jeziku.

4. *Eigener Herd ist Goldes wert*

Svoja kućica, svoja slobodica

There's no place like home

Doslovan prijevod njemačke poslovice bi bio: „vlastiti šporet je zlata vrijedan“, a rimuju se imenica „Herd“ sa pridjevom „wert“. U bosanskom jeziku nema predikata, a rima je ostvarena deminutivima „kućica-slobodica“. Engleski ekvivalent nema rime, a doslovan prijevod glasi: „ne postoji mjesto kao što je dom“.

5. *Wie der Herr, so das Gescherr*

Kakav lonac, takav i poklopac

Like master, like man

Poslovice u sva tri jezika imaju istu strukturu, gdje se vrši kompariranje dvije imenice: poredbena čestica „kao“, imenica, poredbena čestica „takav“, imenica. U njemačkom jeziku rimuju se imenice („Herr-Gescherr“), u bosanskom također („lonac-poklopac“), dok u engleskom jeziku nema rime („master-man“), ali ima aliteracija. Imenice koje se rimuju u njemačkom jeziku su „gospodar-remenje“, s tim da se kod „remenja“ koristi izraz „Gescherr“ upravo da bi se postigla rima, a misli se na „Geschirr“- imenica kojom se opisuju remenarski proizvodi za životinje (npr. za konje). Poslovice je nastala u sva tri jezika po uzoru na latinsku izreku *qualis dominus, talis et servus* („kakav gospodar, takv i rob“) koja, također, ima rimu, a pojavila se u satirama Petronija (rođen 11. godine), rimskog političara i pisca.

6. *Heute rot, morgen tot*

Danas jesmo, sutra nismo

Here today, gone tomorrow

U njemačkom jeziku se rimuju pridjevi „rot-tot“ (crven-mrtav, doslovan prijevod „danas crven, sutra mrtav“), pri čemu se misli na crvene obraze, koji simboliziraju zdravog čovjeka. U bosanskom jeziku rima se ostvaruje predikatom u prvom licu množine „jesmo-nismo“, a u engleskom jeziku nema rime. U sva tri jezika se pojavljuju prilozi „danas“ i „sutra“. Ova poslovice je u DDR-u svojevremeno poslužila kao antikomunistička parola i protest u vrijeme izgradnje Berlinskog zida (1961.godina) koji je godinama razdvajao građane zapadne i istočne Njemačke.

7. *Jugend kennt keine Tugend*

Mladost-ludost

Young people are all the same

I u njemačkom i u bosanskom jeziku rima se ostvaruje imenicama: bosanski „mladost-ludost“, njemački „Jugend-Tugend“ (mladost-vrlina). Doslovan prijevod njemačke poslovice je: „mladost/omladina ne poznaje vrline“. U bosanskom jeziku poslovice čine samo ove dvije imenice, kojima je stavljen znak jednakosti interpunkcijom, dok u njemačkom jeziku struktura

poslovice ima model proste rečenice: subjekt, predikat, objekat. Engleski ekvivalent nema rimu, a doslovan prijevod je: „mladi ljudi su svi isti“.

8. *Morgenstund hat Gold im Mund*

Ko rano rani, dvije sreće grabi

The early bird gets the worm

Smatra se da su ove poslovice nastale po uzoru na latinsku poslovicu *aurora habet aurum in ore* (zora ima zlato u ustima), čime se aludira na Auroru (rimska božica zore i jutra) koja je imala zlato u kosi i u ustima, te na latinsku poslovicu *aurora musis amica*, sa značenjem „zora je prijateljica muza/muzama“, a preneseno značenje je da je jutro najbolje vrijeme za bilo kakav posao. U njemačkoj poslovice se rimuju imenice „Morgenstund-Mund“, gdje se kod imenice „Morgenstund“ izbacilo „e“ koje je inače satavni dio imenice „Stunde“, a u bosanskoj poslovice rima je postignuta ličnim glagolskim oblicima u prezentu „rani-grabi“. U njemačkom jeziku se radi o prosto rečenici, dok se u bosanskom jeziku poslovice realizira na razini kompleksne rečenice. U engleskom jeziku nema rime, a struktura odgovara prosto rečenici. Doslovan prijevod engleskog ekvivalenta glasi: „ptica koja rani, uhvati crva“.

9. *Hoffen und Harren machen zum Narren*

Vjerovanje ludom radovanje

He that lives in hope dances to an ill tune

Smatra se da je ova poslovice nastala po uzoru na izreku rimskog pjesnika Ovidija *fallitur auguro spes bona saepe suo* sa značenjem „dobra nada se često upropasti vlastitim očekivanjem“. Njemačka poslovice se pojavljuje prvi put u 16. stoljeću u tekstovima Hansa Sachsa, njemačkog književnika i obučara. Rima se u njemačkom i bosanskom jeziku ostvaruje preko imenica „Harren-Narren“, „vjerovanje-radovanje“, dok je u njemačkom jeziku strukturno poslovice realizirana prostom rečenicom, u bosanskom je to eliptična struktura bez predikata. U engleskom jeziku nema rime, a struktura paremije je kompleksnija (nezavisna rečenica i ubačena atributska rečenica „that lives in hope“). Doslovan prijevod engleskog ekvivalenta glasi: „on, koji živi u nadi, pleše uz bolesnu melodiju“.

10. *Wer den Pfennig nicht ehrt, ist des Talers nicht wert*

Ko nije zadovoljan na orahu, nije ni na tovaru

A penny saved is a penny earned

Njemačka poslovice (doslovan prijevod: „ko ne poštuje pfennig, nije vrijedan ni talira“) ostvaruje rimu ličnim glagolskim oblikom u 3. licu prezenta i pridjevom (ehrt-wert), dok su to u bosanskom jeziku imenice „orahu-tovaru“. U oba jezika struktura poslovice je ista- kompleksna rečenica. Engleski ekvivalent nema rimu, a paremija je iskazana prostom rečenicom sa sastavnicama: imenička fraza sa participskim atributom „saved“ uz imenicu „penny“, predikat, imenička fraza sa participskim atributom „earned“ uz istu imenicu „penny“. Doslovan prijevod engleske poslovice glasi: „sačuvan peni je zarađen peni“. U njemačkom jeziku ova poslovice se u sličnom obliku pojavljuje kod Martina Lutera *wer den Pfennig nicht achtet, der wird keines Guldens Herr*, čiji doslovan prijevod glasi „ko ne poštuje pfennig, taj neće imati niti jedan gulden“.

Zaključak

U ovom radu je tretiran fenomen rime u paremiologiji njemačkog, bosanskog i engleskog jezika, s obzirom da upravo rima, ritam i slikovitost doprinose karakterističnoj formi koju posjeduje poslovice. Ekscerpirano je 48 poslovice, po 16 iz svakog jezika, te su analizirane semantika, forma, etimologija i rima, koja se pojavljuje u većini primjera (79%). Na ovom malom korpusu dokazano je i potvrđeno da je rima jedno od osnovnih stilskih obilježja poslovice, koja je sastavni dio pismene i usmene komunikacije u sva tri jezika. S obzirom na dobivene rezultate, istraživanja ovakvog tipa imaju potencijal da unaprijede kontrastivna paremiološka istraživanja, te učenje stranih jezika, gdje izrazi sa prenesenim značenjem često predstavljaju kamen spoticanja.

Stručna literatura

1. Burger, Harald / Buhofer Annelies / Sialm, Ambros (1982): *Handbuch der Phraseologie*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
2. Hain, Mathilde (1951): *Sprichwort und Volkssprache*, Gießen, Wilhelm Schmitz.
3. Jovanović, Jelena (2006): *Sintaksa i stilistika srpskih narodnih poslovice*, Knjiga I i II, Beograd, Jasen.
4. Matulina, Željka (1998): *Obrada poslovice u dvojezičnom rječniku*, Filologija 30-31, Zagreb, 249-260.
5. Mieder, Wolfgang (1978): *Ergebnisse der Sprichwortforschung*, Bern.
6. Mieder, Wolfgang (1982): *Antisprichwörter*, Band I, Wiesbaden, Verlag für deutsche Sprache.
7. Mieder, Wolfgang (1983): *Deutsche Sprichwörter in Literatur, Politik, Presse und Werbung*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
8. Mieder, Wolfgang (1992): *Sprichwort – Wahrheit!?: Studien zur Geschichte, Bedeutung und Funktion deutscher Sprichwörter*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
9. Mieder, Wolfgang (1999): *Sprichwörter / Redensarten-Parömiologie*, Studienbibliographien Sprachwissenschaft, Band 27, Heidelberg, Julius Groos.
10. Mieder, Wolfgang (2003): „*Die großen Fische fressen die Kleinen*“ Ein Sprichwort über die menschliche Natur in Literatur, Medien und Karikaturen, Edition Praesens.
11. Mieder, Wolfgang (2004): „*Andere Zeiten, andere Lehren.*“ Sprach- und kulturgeschichtliche Betrachtungen zum Sprichwort. In: Steyer, Kathrin (Hg.) *Wortverbindungen-mehr oder weniger fest*. Berlin, Walter de Gruyter. S. 415-438.
12. Mieder, Wolfgang (2006): „*Andere Zeiten, andere Lehren.*“ Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation, Baltmannsweiler, Schneider Verlag Hohengehren.
13. Prodanović, Jaša (1938): *Moral i humanost u našim narodnim poslovice*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. VIII, sv. 1-2, 602-607, Beograd.
14. Röhrich, Lutz / Mieder, Wolfgang (1973): *Sprichwort*, Stuttgart, Metzler.
15. Seiler, Friedrich (1922): *Deutsche Sprichwörterkunde*, München, Beck.

16. Umurova, Gulnas (2005): *Was der Volksmund in einem Sprichwort verpackt...* Moderne Aspekte des Sprichwortgebrauchs-anhand von Beispielen aus dem Internet, Bern, Peter Lang.

Rječnici, zbirke, enciklopedije

1. Čedić, Ibrahim ...(et al.) (2007): *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezik u Sarajevu.
2. Duden (2002): *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich, Dudenverlag.
3. Lukić, Zlatko (2005): *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze u BiH*, Sarajevo, Šahinpašić.
4. Ljubušak, Mehmed-beg Kapetanović (2003): *Narodno blago*. Sarajevo, Preporod.
5. Prndelj-Šator, Belma / Hasanica, Memnuna (2015): *Njemačko-bosanski poslovični rječnik*, Mostar, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru.
6. Röhrich, Lutz (2006): *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Bde. I-III. Freiburg / Basel / Wien, Herder Verlag.
7. Simrock, Karl (2003): *Die deutschen Sprichwörter*. Düsseldorf, Albatros Verlag.

Internetski izvori

<https://dictionary.cambridge.org/>

RHYME IN GERMAN, BOSNIAN AND ENGLISH PROVERBS

Summary

This article is part of a more extensive exploration of proverbs from 2010 to 2017, focusing on German and Bosnian proverbs, and later the research was focused on English proverbs. Given that the proverb is characterized by a sophisticated form that is achieved not only by brevity and conciseness, but also by above average speech, which makes it impressive and lasting, it is a very interesting phenomenon of rhythm, rhyme and picturesqueness that contributes to this. This article This pape will deal precisely with rhyme as one of the basic stylistic features of the proverb in German, Bosnian and English.

Keywords: *proverb, peroemia, paroemiology, contrastive linguistics, stylistics, phraseology*

Dr. sc. Almina Lisičić-Hedžić

PARTICIPSKJE KONSTRUKCIJE U NJEMAČKOM I BOSANSKOM, HRVATSKOM, SRPSKOM JEZIKU

Sažetak

Participske konstrukcije su kako u njemačkom tako i u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku rečenični kondenzatori koji nemaju subjekat. One imaju vrijednost rečenice i kao takve preuzimaju funkciju atributa ili adverbijala. U adverbijalnoj funkciji mogu nositi različita značenja i zamijeniti zavisnu klauzu sa finitnim oblikom glagola, umjesto kojeg u participskoj konstrukciji imamo particip. Pojam „satzwertig“ koji je u upotrebi kada definiramo formu i funkciju ovih struktura, najbolje ih određuje, što bi značilo da participske konstrukcije nisu zavisne rečenice, ali da svakako imaju vrijednost zavisne rečenice. Kontrastivna analiza pri kojoj su se uspoređivale njemačke participske konstrukcije sa svojim prijevodnim ekvivalentima vršena je na književnom prijevodnom korpusu, dok su ilustrativni primjeri za participske konstrukcije ekscerpirani iz novinskog korpusa.

***Ključne riječi:** participske konstrukcije, rečenični kondenzatori, participi, glagolski prilozi, glagoski pridjevi*

Uvod

Predmet ovoga istraživanja su participske konstrukcije u njemačkom i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku. Analizom će se utvrditi koji to participi mogu formirati participske konstrukcije, potom će se odrediti značenja participskih konstrukcija i ustanoviti na koje elemente nadređenih struktura se odnose. Osim toga definirat će se različite sintaksičke funkcije participskih konstrukcija. Kontrastivnom analizom će se identificirati sličnosti i razlike između navedenih jezika, koje se tiču ovih struktura.

Ova analiza u nastavi njemačkog jezika može poslužiti kao polazište za izradu nastavnih materijala za usvajanje i uvježbavanje navedene gramatičke strukture, čime bi se moglo ciljano pristupiti otklanjanju grešaka. Analiza nadalje može biti od značaja za prevodioce, a takođe može biti korisna pri izradi gramatika, posebno onih kontrastivnog tipa.

Jedan dio jezičkog korpusa čine dnevne i sedmične novine i časopisi sa oba govorna područja i to: *Süddeutsche Zeitung, Spiegel, Focus, Slobodna Bosna, Dani, Start* i *Dnevni avaz*. Radi se o različitim tipovima novina, pa su stoga raznovrstan izvor jezičke građe. Novinski dio korpusa koristiće se u svrhu prikaza datog fenomena u savremenom jeziku.

Za kontrastivnu analizu poslužit će prijevodni korpus. Tu se radi o dva romana Güntera Grassa: „Hundejahre“ iz 1963. godine sa prijevodom¹ pod naslovom „Pseće godine“ i „Beim

¹ Sa njemačkoga preveo Ivan Ivanji. Prijevod se sastoji iz dva dijela.

Häuten der Zwiebel“ iz 2006. godine s prijevodom² pod naslovom „Dok ljuštim luk“. Ovakav izbor korpusa i pristup njegovoj analizi jeste zahtjevniji, ali i dovodi do sveobuhvatnijih rezultata.

Participske konstrukcije u njemačkom jeziku

U njemačkom jeziku participske konstrukcije sadrže particip I ili II. Participsku konstrukciju Feret (2005: 107) opisuje kao oblik sličan rečenici, koji ima vrijednost rečenice, koji nema subjekat i koji se sastoji od participske infinitne glagolske sintagme sa participom I ili II u ulozi predikata i može da osim toga sadrži druge dijelove. Zilić (2002: 153) participske konstrukcije definira kao participe koji, kada im pridružimo druge dijelove rečenice, imaju vrijednost rečenice. Prema IdS-gramatici (1997: 2214) participske su konstrukcije neflektirani participi I ili II koji su prošireni najmanje jednom dopunom ili dodatkom. U nekim gramatikama se participske konstrukcije navode kao jedan od oblika zavisne rečenice (Duden 2006: 1648). Kod Eromsa (2000: 37) su participske konstrukcije jedna vrsta fraza. Po finitnosti Kürschner (2008: 160) glagolske sintagme dijeli na finitne i infinitne, a participske konstrukcije spadaju u infinitne jer ne sadrže lični oblik glagola, nego neflektirani particip.

Participske konstrukcije će se u ovom radu posmatrati kao neflektirani participi koji su prošireni barem jednim elementom, imaju vrijednost rečenice, a nemaju subjekat i odnose se na nadređenu strukturu. U narednom primjeru particip I proširen je jednim elementom: *blau* i participsku konstrukciju možemo transformirati u zavisnu rečenicu.

(1) Er sagte noch: „Das war aber hart“, griff nach seiner Brille – und sackte, **blau anlaufend**, zusammen. (Spiegel 29/2010: 37)

(1') Er sagte noch: „Das war aber hart“, griff nach seiner Brille – und sackte, **wobei er blau anlief**, zusammen.

Participske konstrukcije preuzimaju različite sintaksičke funkcije te tako postoje modalne, kauzalne, konzesivne, kondicionalne, temporalne i atributske participske konstrukcije (Helbig/ Buscha 1999: 661 ff.). Zbog nedostatka veznika odnos zavisne i glavne rečenice nije uvijek potpuno jasan i možemo ga ponekad različito interpretirati. Može se javiti dvosmislenost kada pokušamo odrediti kojoj klasi neka participska konstrukcija pripada. Ponekad je participska konstrukcija zapravo komentar glavne rečenice, što otežava ili čak onemogućava određivanje njene sintaksičke funkcije (Helbig/ Buscha 1999: 665).

Helbig/ Buscha (1999: 661) razlikuju atributske i neatributske participske konstrukcije. Atributske participske konstrukcije se odnose na neku imenicu (ili zamjenicu), dok se neatributske odnose na glagol u glavnoj rečenici. Atributske participske konstrukcije ne mogu zauzeti prvo mjesto u rečenici, a da se pri tom ne promijeni značenje, dok je kod neatributskih permutacija moguća. Atributske participske konstrukcije moguće je transformirati u prošireni participski atribut ili u atributsku relativnu rečenicu, dok neatributske možemo transformirati u zavisnu rečenicu. U narednom primjeru se radi o atributskoj participskoj konstrukciji koja se odnosi na imenicu *Burka-Verbot*, dokazujemo transformacijom iste u prošireni participski atribut (2') i atributsku relativnu rečenicu (2''):

² Sa njemačkoga preveli Boris Perić, Helen Sinković, Nikola Trstenjak.

- (2) Der Bürgermeister von Novara, [...], hatte im Januar ein lokales Burka-Verbot erlassen, **basierend auf ebenjenem Gesetz**. (Spiegel 29/2010: 90)
- (2) Der Bürgermeister von Novara, [...], hatte im Januar ein lokales **auf ebenjenem Gesetz basierendes** Burka-Verbot erlassen.
- (2") Der Bürgermeister von Novara, [...], hatte im Januar ein lokales Burka-Verbot erlassen, **das auf ebenjenem Gesetz basiert**.

Adverbijalne participske konstrukcije mogu imati različita značenja (Helbig/ Buscha 1999: 661 ff.). Temporalne, modalne, kauzalne, koncesivne i kondicionalne participske konstrukcije pobježde određuju radnju glavne rečenice vremenski (3) i (4), načinski (5), uzročno (6) i (7), dopusno (8) i (9) i uslovno (10) i (11):

- (3) Als Brunner, **sich mit Händen und Füßen wehrend**, zu Fall kam, trat Markus mit seinen Turnschuhen auf dessen Gesicht ein. (Spiegel 29/2010: 37)
- (3') Als Brunner, **während er sich mit Händen und Füßen gewehrt hat**, zu Fall kam, trat Markus mit seinen Turnschuhen auf dessen Gesicht ein.
- (4) Auch die jugendlichen Motorradfahrer, **von den Nachwuchs-Imamen zusammen mit der Polizei auf der Straße gestoppt**, ließen sich von Nuri belehren. (Spiegel 31/2010: 54)
- (4) Auch die jugendlichen Motorradfahrer, **nachdem sie von den Nachwuchs-Imamen zusammen mit der Polizei auf der Straße gestoppt worden waren**, ließen sich von Nuri belehren.
- (5) Diese Romane, die **parteiisch kommentierend** Realität [...] abbilden wollten, passten nicht nur politisch in die Zeit. (Spiegel 29/2010: 121)
- (5') Diese Romane, die, **indem sie partiisch kommentieren**, Realität [...] abbilden wollten, passten nicht nur politisch in die Zeit.
- (6) **Eine Erkältung befürchtend**, lief das Kind schnell nach Hause. (Helbig/ Buscha 1999: 666)
- (6) **Da das Kind eine Erkältung befürchtete**, lief es schnell nach Hause. (ibidem)
- (7) **Abgelenkt durch seine schöne Freundin Carbonero** soll Spaniens Torhüter Iker Casillas [...] das 1:0-Tor [...] kassiert haben [...]. (Spiegel 29/2010: 141)
- (7') **Da er durch seine schöne Freundin Carbonero abgelenkt war**, soll Spaniens Torhüter Iker Casillas [...]das 1:0-Tor [...] kassiert haben [...].
- (8) **Obwohl im hohen Maße ungeschichtlich denkend**, erreichten sie bestimmte Einsichten. (ibidem)
- (8') **Obwohl sie im hohen Maße ungeschichtlich dachten**, erreichten sie bestimmte Einsichten. (ibidem)
- (9) [...] der neue flache Tablet-Computer iPad, **erst im April eingeführt**, verkauft sich glänzend. (SZ 166/2010: 15)
- (9) [...] der neue flache Tablet-Computer iPad, **obwohl er erst im April eingeführt worden ist**, verkauft sich glänzend.
- (10) **Vom internationalen Höchststand ausgehend**, kommt man zu einer realistischen Bewertung. (ibidem)

- (10') **Wenn man vom internationalen Höchststand ausgeht**, kommt man zu einer realistischen Bewertung. (ibidem)
- (11) **Anders ausgedrückt**: Der Kampf zwischen CSU und FDP geht noch in dieser Sommerpause in die nächste Runde. (Spiegel 29/2010: 23)
- (11') **Wenn man es anders ausdrücken würde**: Der Kampf zwischen CSU und FDP geht noch in dieser Sommerpause in die nächste Runde.

U narednom primjeru imamo participsku konstrukciju sa modalnim ili kauzalnim značenjem, što pokazuje da je određivanje sintaksičke funkcije zbog nedostatka veznika otežano i odnos zavisne i glavne rečenice ponekad možemo različito interpretirati (Helbig/ Buscha 1999: 665).

- (12) **Authentischem Klang verpflichtet**, [...] wird der enorm vielseitige Kapellmeister als ein lebenswerter Weiser am Pult in Erinnerung bleiben. (Spiegel 29/2010: 138)
- (12') **Indem er sich authentischem Klang verpflichtet hat**, [...] wird der enorm vielseitige Kapellmeister als ein lebenswerter Weiser am Pult in Erinnerung bleiben.
- (12'') **Da er sich authentischem Klang verpflichtet hat**, [...] wird der enorm vielseitige Kapellmeister als ein lebenswerter Weiser am Pult in Erinnerung bleiben.

Subjekti participskih konstrukcija koji se ne navode u samoj participskoj konstrukciji, nego ih imamo navedene u glavnoj rečenici, Kürschner (2008: 167) naziva prikrivenim ili virtualnim subjektima. U korpusu su evidentirani primjeri u kojima se za izražavanje subjekta može upotrijebiti prijedložka sintagma sa *von*:

- (13) Es ist nur eine Minderheitsregierung, doch immerhin stellt die SPD seit Mittwoch mit Hannelore Kraft eine neue Ministerpräsidentin, **gestützt von den Grünen Sylvia Löhrmann**. (Spiegel 29/2010: 19)
- (14) **Aufgeputzt und angefressen vom langen Warten**, hatte die Menge die Öffnung für den Krankenwagen genutzt [...]. (Spiegel 31/2010: 26)
- (15) **Animiert von der Zentrale und bedroht von den Grünen**, will Hannelore Kraft nun noch auf die Linken spekulieren. (Focus 25/2010: 10)

Ako bismo ove participske konstrukcije transformirali dobili bismo sljedeće rečenice:

- (13') Es ist nur eine Minderheitsregierung, doch immerhin stellt die SPD seit Mittwoch mit Hannelore Kraft eine neue Ministerpräsidentin, **die von den Grünen Sylvia Löhrmann gestützt wird**.
- (14') **Da sie vom langen Warten aufgeputzt und angefressen war**, hatte die Menge die Öffnung für den Krankenwagen genutzt [...].
- (15') **Da/ Nachdem sie von der Zentrale animiert und von den Grünen bedroht worden ist**, will Hannelore Kraft nun noch auf die Linken spekulieren.

U transformacijama se radi o zavisnim rečenicama, atributskim i adverbijalnim, sa predikatom u pasivu i agensom u obliku prijedložke sintagme sa *von*.

Participske konstrukcije u njemačkom jeziku su reflektirani participi prošireni najmanje jednom dopunom ili dodatkom. One nemaju subjekat i odnose se na nadređenu strukturu. Imaju vrijednost rečenice i kao takve preuzimaju funkciju atributa ili adverbijala. U adverbijalnoj funkciji mogu preuzeti različita značenja i zamijeniti veliki broj zavisnih klauza sa finitnim oblikom

glagola, umjesto kojeg u participskoj konstrukciji imamo particip I ili II. Pojam *satzwertig* najbolje ih određuje, što bi značilo da participske konstrukcije nisu zavisne rečenice, ali da svakako imaju vrijednost zavisne rečenice.

Participske konstrukcije u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku

Iako naziv participska konstrukcija nije uobičajen u gramatici bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika, u ovom radu, u kojem je njemački jezik polazni, konstrukcije koje sadrže proširene glagolske priloge ili pridjeve, a koje imaju vrijednost rečenice, promatraće se kao participske konstrukcije. U tom kontekstu nezaobilazno je govoriti o posebnoj funkciji pridjeva i glagolskih priloga i pridjeva za koju postoje različiti nazivi kod različitih autora (usp. Subotić/ Petrović 2000: 1141 ff.).

Stevanović (1989: 55 ff.) razlikuje atributsko-prilošku odredbu od apozitiva. Apozitivi su samostalni jer se naknadno dodaju već određenim pojmovima. U oba slučaja radi se o prototipičnoj participskoj funkciji. Atributsko-priloška odredba je istovremeno vezana i za imenicu i za glagol, a apozitivi su prema Stevanoviću pridjevi u odredbenoj službi.

Minović (1987: 46) kao posebnost kod rečeničnih članova navodi proširivanje proste rečenice konstrukcijama sa glagolskim pridjevima ili prilozima. On ove konstrukcije naziva polupredikativnim rečeničnim dijelovima.

I konstrukcije s glagolskim prilozima i konstrukcije s glagolskim pridjevima (ovi drugi u nepredikatskoj službi) mogu se tretirati kao polupredikativni dijelovi rečenice zato što postoji raskorak (razlaz) između službe u rečenici pomenutih glagolskih oblika (i konstrukcija s njima) i njihovog značenja. Tako je zato, dakle, što se glagoli ne nalaze u svojoj standardnoj sintaksičkoj funkciji (predikatskoj). (ibidem)

Kod Brabec/Hraste/Živković (1965: 213) se participske konstrukcije smatraju skraćenim rečenicama. To su skupovi riječi koji nemaju glagolskog vremena ili načina. Sastoje se od pridjeva ili priloga i njihovih dodataka. Participski oblici u ovim konstrukcijama su pridjev trpni, prilog prošli i češće prilog sadašnji. Razlikuju se: sastavne, odnosne, uzročne, dopusne, vremenske i pogodbene skraćene rečenice. Sastavne skraćene rečenice se mogu transformirati u rečenicu koja je sa glavnom rečenicom povezana veznikom *i*. U tom slučaju se nakon preoblike radi o nezavisno složenoj rečenici te više i ne možemo govoriti o glavnoj i zavisnoj rečenici, dok to kod drugih skraćenih rečenica nije slučaj. Primjerice:

(16) Crist je u više navrata došao na plažu u Pansacoli, u društvu predsjednika Obame ili bez njega, **slikajući se u košulji kratkih rukava** [...]. (Dani 682/2010: 52)

(16') Crist je u više navrata došao na plažu u Pansacoli, u društvu predsjednika Obame ili bez njega **i slikao se u košulji kratkih rukava** [...].

U „Gramatici bosanskoga jezika“ (Jahić/ Halilović/ Palić 2000: 445 f.) i „Sintaksi savremenoga srpskog jezika“ (Piper et al. 2005: 548) govori se o rečeničnoj kondenzaciji (zgušnjavanju) pri kojoj se umjesto finitnog predikatnog izraza koristi infinitna ili nominalna formacija kao nepredikativna jedinica, rečenični kondenzator. U funkciji tzv. kondenzatora rečeničnog sadržaja

pojavljaju se takođe glagolski pridjevi i prilozi. Rečenični kondenzatori sintetizuju iskaz i, kao kraće forme, doprinose ekonomičnijem jezičkom izražavanju. (Piper et al. 2005: 548)

Rečenični kondenzator se u „Gramatici bosanskoga jezika“ (Jahić/ Halilović/ Palić 2000: 446) definiira kao „nepredikativna jedinica kojom se predstavlja predikat kondenzirane klauze“. Dakle, umjesto jedne klauze u složenoj rečenici koristi se sintagma „s vrijednošću rečeničnog saopćenja kao dijelom gramatičkog ustrojstva druge klauze“ (ibidem). Između ostalih glagolski prilozi mogu biti u ulozi rečeničnih kondenzatora, a kondenzacija pomoću glagolskih priloga zove se adverbijalizacija (ibidem).

U „Gramatici bosanskog jezika“ (Jahić/ Halilović/ Palić 2000: 450) se takođe govori o posebnom tipu rečeničke kondenzacije pomoću predikatskog apozitiva. Njoj se mogu podvrgnuti klauze s kopulativnim imeniskim predikatima čije leksičko jezgro popunjava adjektivna riječ. Složena rečenica pritom mora biti ili monosubjekatska (tj. klauze moraju imati isti subjekt) ili pak subjekt klauze koja se knodenzira mora biti jednak objektu klauze u čije se gramatičko ustrojstvo kondenzirana klauza uklapa. Kondenzacija se vrši tako što se briše kopulativni glagol, a klauza svodi na leksičko jezgro imenskog predikata, tj. adjektivnu riječ, uz koju još mogu stajati pripadajući zavisni članovi sintagme. (ibidem)

Među primjerima koje su navedeni u ovoj gramatici najčešći su glagolski pridjevi trpni u funkciji predikatskog apozitiva. Dalje se navodi da se predikatskim apozitivom kondenziraju klauze sa komitativnim značenjem, zatim uzročnim, a rjeđe vremenskim, pogodbenim i dopusnim značenjem. „Apozitiv stoji u odnosu dvostuke sintaksičke zavisnosti“ (ibidem). S jedne strane kongruira sa subjektom ili objektom, a s druge adverbijalno određuje predikat. Stoga se kaže da je on dvofunkcionalna jedinica, tj. da ima atributsko-adverbijalnu narav. Ove dvije njegove uloge, međutim, nisu ravnopravne. Sintaksički i značenjski važnijom smatra se njegova veza s predikatom, tj. njegova adverbijalna uloga. (ibidem)

U Sintaksi savremenoga srpskog jezika (Piper et al. 2005: 330) posebno se govori o glagolsko-pridjevskim predikatima kao posebnoj vrsti složenih predikatskih izraza koji imaju predikativni atribut u svom sastavu. Rečenice sa ovakvim predikativnim atributima sadrže lični glagolski oblik i strukturu sa pridjevom ili glagolskim pridjevom i nalaze se na granici između proste i složene rečenice jer predstavljaju „funkcionalni spoj dva semantička predikata u okviru iste proste rečenice“ (ibidem).

U Hrvatskoj gramatici (Barić i dr. 2005: 570) se predikatno proširivanje definiira kao preoblika kojom se predikat jedne rečenice uvrštava u ustrojstvo druge uz njen glagolski predikat. Ta uvrštena rečenica odnosno njezin predikat zove se predikatni proširak. Pridjevi u tim sklopljenim rečenicama nisu atributi jer nisu uvršteni uz imenice nego su predikatni proširci, jer su uvršteni uz glagolske predikate kao njihovo sadržajno proširivanje. (Barić et al. 2005: 571)

Participske strukture takođe preuzimaju službu predikatnog proširka. U Hrvatskoj gramatici razlikuje se imenski i glagolski predikatni proširak analogno distinkciji između imenskog i glagolskog predikata. Participi se mogu naći u obje ove funkcije. Funkciju imenskog predikatnog proširka preuzima najčešće pridjev, a kako smo utvrdili da participi mogu imati sve oblike distribucije koje imaju i pridjevi, to znači da participi takođe mogu preuzeti funkciju

imenskog predikatnog proširka. Imenski predikatni proširak ima funkciju atributa. Glagolski predikatni proširak nastaje uvrštavanjem predikata jedne uz glagolski predikat druge rečenice. Ako se radi o nesvršenom glagolu, u funkciji predikatnog proširka naći će se glagolski prilog sadašnji, dok kod svršenog glagola imamo glagolski prilog prošli. Glagolski predikatni proširak ima funkciju adverbijala. Pri uvrštavanju jedne rečenice u drugu subjekti ishodišnih rečenica ne moraju biti isti, ali to najčešće jesu.

(17) [...] svega 40 opštinskih autobusa kruže gradom, **noseći neuobičajen propagandni oglas** [...]. (Dani 682/2010: 53)

→ Opštinski autobusi kruže gradom.

→ Opštinski autobusi nose neuobičajen propagandni oglas.

Od svih navedenih naziva terminom rečenične kondenzacije se na najbolji način opisuje forma i funkcija konstrukcija u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, koje sadrže participe, a koje imaju vrijednost rečenice. Nadalje možemo razlikovati atributske i adverbijalne konstrukcije. U narednim primjerima vidimo konstrukcije s prilogom sadašnjim s različitim adverbijalnim značenjima: kondicionalna (18), kauzalna (19), finalna (20) i koncesivna (21). Ovdje je potrebno napomenuti da je osnovno značenje priloga sadašnjeg značenje istovremenosti i da je to značenje bez obzira na dodatna adverbijalna značenja uvijek prisutno. Osim toga veoma je bitno dodati da participske strukture nikada nisu jednoznačne i da uvijek postoje i druge mogućnosti interpretacije, što vidimo na osnovu dodatnih transformacija. Tako prvu konstrukciju možemo smatrati kondicionalnom ili temporalnom.

(18) **Analizirajući rad**, ne može se tačno utvrditi šta su teze doktoranta a šta teorijske misli autora iz fusnota. (SB 713/2010: 34)

(18') **Ako se analizira rad**, ne može se tačno utvrditi šta su teze doktoranta a šta teorijske misli autora iz fusnota.

(18'') **Dok se rad analizira**, ne može se tačno utvrditi šta su teze doktoranta a šta teorijske misli autora iz fusnota.

U narednom primjeru konstrukciju možemo interpretirati i kao atributsku ili kao kauzalnu.

(19) [...] uz rijetka stabla nagomilali se ljudi **tražeći dašak hladovine** [...]. (SB 713/2010: 24)

(19') [...] uz rijetka stabla nagomilali se ljudi **jer su tražili dašak hladovine** [...].

(19'') [...] uz rijetka stabla nagomilali se ljudi **koji su tražili dašak hladovine** [...].

(20) **Braneći se**, Radovan Karadžić od početka procesa protiv njega [...] tvrdi kako su mnoge zemlje naoružavale Armiju RBiH [...]. (Dani 697/2010: 9)

(20') **Da/Kako bi se odbranio**, Radovan Karadžić od početka procesa protiv njega [...] tvrdi kako su mnoge zemlje naoružavale Armiju RBiH [...].

(21) [...] a međunarodni sud pravde je samo potvrdio taj nalaz, **ne uzimajući u obzir dokumente Vrhovnog saveta odbrane Srbije** [...]. (Dani 682/2010: 16)

(21') [...] a međunarodni sud pravde je samo potvrdio taj nalaz, **a da nije uzeo u obzir dokumente Vrhovnog saveta odbrane Srbije** [...].

Prilog prošli u obliku konstrukcije, koja ima vrijednost rečenice, može imati različita adverbijalna značenja.³ U našem korpusu smo našli potvrde za neka od tih značenja.⁴ Naredna konstrukcija sadrži glagolski prilog prošli i ima načinsko značenje.

(22) Srbijski predsjednik izrazio je nadu da će se vansudski riješiti pitanje međusobnih tužbi pred Međunarodnim sudom pravde [...] **kazavši „da ga niko ne treba pozivati u Vukovar jer će u njega doći“**. (Avaz 5341/2010: 2)

(22') Srbijski predsjednik izrazio je nadu da će se vansudski riješiti pitanje međusobnih tužbi pred Međunarodnim sudom pravde [...] **tako što je kazao „da ga niko ne treba pozivati u Vukovar jer će u njega doći“**.

Naredna konstrukcija je temporalna, ali ju je moguće interpretirati kao kauzalnu:

(23) [...] **ovladavši prvo elementima u prirodi**, uspijeva ovladati i vlastitim demonima [...]. (Start 304/2010: 19)

(23') [...] **pošto je prvo ovladao elementima u prirodi**, uspijeva ovladati i vlastitim demonima [...].

(23'') [...] **zato što je prvo ovladao elementima u prirodi**, uspijeva ovladati i vlastitim demonima [...].

Narednu konstrukciju možemo interpretirati kao finalnu ili kao modalnu:

(24) Nakon emisije reagirala je udovica Milana Škorića [...], **obavijestivši javnost da je njezin muž bio hrvatski branitelj** [...]. (Dani 682/2010: 50)

(24') Nakon emisije reagirala je udovica Milana Škorića [...], **kako bi obavijestila javnost da je njezin muž bio hrvatski branitelj** [...].

(24'') Nakon emisije reagirala je udovica Milana Škorića [...], **tako što je obavijestila javnost da je njezin muž bio hrvatski branitelj** [...].

Za kondicionalnu konstrukciju sa glagolskim prilogom prošlim koja ima vrijednost zavisne rečenice Piper et al. (2005: 469) navode sljedeći primjer:

(25) **Kupivši ovu knjigu knjigu**, pomoći ćete dečju biblioteku. (ibidem)

(25') **Ako kupite ovu knjigu**, pomoći ćete dečju biblioteku.

Vidjeli smo da je kod konstrukcija sa glagolskim prilogom prošlim često moguće više interpretacija, tako u narednom primjeru pored primarnog temporalnog značenja možemo crpiti i druga značenja kao na primjer načinsko, kauzalno ili finalno.

(26) [...] onim nositeljima kulture mržnje koja se razvija na matrici etnoideoloških kulturnih modela koji su arhaizirali kulturu **vrativši nas u stanje etnoromantizma 19. stoljeća** [...]. (Dani 682/2010: 39)

(26') [...] onim nositeljima kulture mržnje koja se razvija na matrici etnoideoloških kulturnih modela koji su arhaizirali kulturu **tako što su nas vratili u stanje etnoromantizma 19. stoljeća** [...].

³ O tome smo već govorili u poglavlju 2.1.3.5.

⁴ Temporalno značenje je uvijek prisutno.

(26'') [...] onim nositeljima kulture mržnje koja se razvija na matrici etnoideoloških kulturnih modela koji su arhaizirali kulturu **jer su nas vratili u stanje etnoromantizma 19. stoljeća** [...]

(26''') [...] onim nositeljima kulture mržnje koja se razvija na matrici etnoideoloških kulturnih modela koji su arhaizirali kulturu **kako bi nas vratili u stanje etnoromantizma 19. stoljeća** [...].

Ovim se potvrđuje da glagolski prilozi nikada ne gube svoje primarno temporalno značenje. Sve dodatne nijanse značenja nisu njima svojstvene, nego proizilaze iz konteksta (up. Piper et al. 2005: 467 ff.).

Prema Mrazović/ Vukadinović (1990: 109) glagolski pridjev radni se može upotrebljavati umjesto atributske rečenice. Tako u narednim primjerima imamo participsku konstrukciju sa glagolskim pridjevom radnim koja ima funkciju atributa i stoji iza imenice na koju se odnosi.

(27) [...] Engleze to nije interesovalo, mada podrške „narandžastima“, ali ni momcima **odraslim ispod hispanskog neba** nije nedostajalo. (SB 713/2010: 60)

(27') [...] Engleze to nije interesovalo, mada podrške „narandžastima“, ali ni momcima **koji su odrasli ispod hispanskog neba**, nije nedostajalo.

(28) Zidne novine su u mom sjećanju ostale kao časopis **nastao iz ludačke ljubavi prema književnosti i potrebe da se čita dobra aktuelna književnost**. (SB 713/2010: 69)

(28') Zidne novine su u mom sjećanju ostale kao časopis **koji je nastao iz ludačke ljubavi prema književnosti i potrebe da se čita dobra aktuelna književnost**.

(29) [...] odlučili su se prikazati Freddyja Kruegera kao manifestaciju potisnute traume **nastale zbog zlostavljanja u djetinjstvu**. (Dani 682/2010: 62)

(29') [...] odlučili su se prikazati Freddyja Kruegera kao manifestaciju potisnute traume **koja je nastala zbog zlostavljanja u djetinjstvu**.

U korpusu nisu zastupljene adverbijalne konstrukcije sa glagolskim pridjevom radnim. Piper et al. (2005: 825) navode primjer jedne takve konstrukcije sa kondicionalnim značenjem:

(30) **Promrzli od hladnog vetra** oni bi se sigurno razboleli.

Konstrukcije sa pridjevom trpnim s vremenskim (31), kauzalnim (32), kondicionalnim (33) i atributskim ili dopusnim (34) značenjem vidimo u narednim primjerima:

(31) Ta legija stranaca bila je, zvanično, fudbalska reprezentacija Francuske i svoj pohod na vrh okončala je **vođena jednim on najvećih nogometaša svih vremena** [...]. (Dani 682/2010: 71)

(31') Ta legija stranaca bila je, zvanično, fudbalska reprezentacija Francuske i svoj pohod na vrh okončala je **još dok je bila vođena jednim on najvećih nogometaša svih vremena** [...].

(32) [...] **pritisnut čvrstim policijskim dokazima** koji ga terete za iznudu, Memović je zatražio status svjedoka-pokajnika [...]. (SB 713/2010: 3)

(32') [...] **pošto je bio pritisnut čvrstim policijskim dokazima** koji ga terete za iznudu, Memović je zatražio status svjedoka-pokajnika [...].

- (33) **Promatran iz vizure Dodikove politike**, ovaj potez je sasvim jasan i logičan [...]. (Dani 697/2010: 3)
- (33') **Ako ga posmatramo iz vizure Dodikove politike**, ovaj potez je sasvim jasan i logičan [...].
- (34) Osnivati novu instituciju **unaprijed osuđenu na tavorenje** svakako bi bilo neodgovorno [...]. (SB 713/2010: 67)
- (34') Osnivati novu instituciju **koja je unaprijed osuđena na tavorenje** svakako bi bilo neodgovorno [...].
- (34'') Osnivati novu instituciju, **iako bi unaprijed bila osuđena na tavorenje**, svakako bi bilo neodgovorno [...].

U našem korpusu brojni su primjeri atributivskih konstrukcija sa pridjevom trpnim. Ovdje ćemo navesti nekoliko primjera.

- (35) Politička razdrtnost u okviru bošnjačke (etno)politike u Sarajevu i u Federaciji, **praćena slaboćom i dvosmišlenošću hrvatske politike**, i u ovom slučaju manifestira se kao kronično pomanjkanje pravoga i djelatnog odgovora na poteze iz Banje Luke. (Dani 692/2010: 3)
- (35') Politička razdrtnost u okviru bošnjačke (etno)politike u Sarajevu i u Federaciji, **koja je praćena slaboćom i dvosmišlenošću hrvatske politike**, i u ovom slučaju manifestira se kao kronično pomanjkanje pravoga i djelatnog odgovora na poteze iz Banje Luke.
- (36) [...] govori joj policajac u civilu **zadužen za sigurnost putnika**. (SB 713/2010: 22)
- (36') [...] govori joj policajac u civilu **koji je zadužen za sigurnost putnika**.
- (37) [...] a striktno će se pridržavati i ostalih principa ulaganja u pojedinačne vrijednosne papire **propisane od međunarodnih regulatornih tijela iz oblasti islamskog bankarstva** [...]. (Dani 682/2010: 46)
- (37') [...] a striktno će se pridržavati i ostalih principa ulaganja u pojedinačne vrijednosne papire **koji su propisani od međunarodnih regulatornih tijela iz oblasti islamskog bankarstva** [...].

Participske konstrukcije u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku su rečenični kondenzatori koji sadrže jedan od participskih oblika i imaju vrijednost rečenice. Takođe nemaju subjekat, odnose se na nadređenu strukturu i preuzimaju funkciju atributa ili adverbijala. U adverbijalnoj funkciji imaju različita značenja i mogu zamijeniti zavisnu klauzu sa finitnim oblikom glagola.

Kontrastivna analiza njemačkih participa i njihovih prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku

U ovom dijelu rada pristupit će se uspoređivanju participa u oba jezika i to na osnovu prijevodnog korpusa s ciljem da se utvrde sličnosti i razlike koje se tiču participskih konstrukcija u njemačkom kao polaznom jeziku i njihovih prijevodnih ekvivalenata u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku. Primjeri će se analizirati prema različitoj sintaksičkoj funkciji i prema formi

njihovih prijevodnih ekvivalenata i njihovim funkcijama. U slučaju nepotpunih ili neodgovarajućih prijevoda ponudiće se alternativne varijante.

Participske konstrukcije sa participom I i njihovi prijevodni ekvivalenti

Participske konstrukcije sa participom I su rijetke i pretežno imaju modalno značenje. Tako i u narednim primjerima imamo modalne participske konstrukcije kojima u prijevodu odgovaraju modalne participske konstrukcije sa glagolskim prilogom sadašnjim:

- (38) Der Hund Perkun drehte den Kopf auf dem Hals und sah dem Davongehenden **leise keuchend** nach. (Hj: 25)
- (38a) Pas Perkun okrenuo je glavu i **tiho cvileći** gledao je za **onim koji je odlazio**. (Pg I: 43)
- (39) [...] selbst der invalide Lau und sein hochschwangeres Weib, das später nicht etwa schreckhaft, das mit normalem Mädchen niederkommen soll, halten **schwer atmend** Schritt [...]. (Hj: 35)
- (39a) [...] čak i invalid Lau sa svojom suprugom koja je u visokom stanju trudnoće, a koja će roditi normalnu devojčicu, **teško dišući**, drže korak [...]. (Pg I: 51)
- (40) Von einer mäßig frommen Mutter nur selten zum Kirchgang ermahnt, wuchs ich dennoch frühgeprägt katholisch auf: **kreuzschlagend zwischen Beichtstuhl, Haupt- und Marienaltar**. (BHdZ: 48)
- (40a) Iako me je moja umjereno pobožna majka samo rijetko opominjala da odlazim u crkvu, svejedno sam odmalena odrastao izraženo katolički: **križajući se između ispovjedaonice, glavnog i Bogorodičina oltara**. (Djl: 33)

Kod narednih primjera u prijevodu nije upotrijebljena participska konstrukcija, iako je to bilo moguće, što pokazuju navedene transformacije:

- (41) Während die Großmutter Matern die Gans zu retten versuchte und gleich darauf dem armen Lorchen mit dem Kochlöffel zusetzte, rollten **von Steegen kommend**, [...] die drei Zweispänner mit der hungrigen Taufgesellschaft. (Hj: 28)
- (41a) Dok je baba Matern pokušavala da spase gusku i odmah posle toga istukla Loricu varjačom, društvo koje je prisustvovalo krštenju, gladno i u tri dvoprega, već se od Štefena [...] kotrljalo **u pravcu vetrenjače**. (Pg I: 45)
- (41b) Dok je baba Matern pokušavala da spase gusku i odmah posle toga istukla Loricu varjačom, društvo koje je prisustvovalo krštenju, gladno i u tri dvoprega, već se od Štefena [...] kotrljalo **dolazeći u pravcu vetrenjače**.
- (42) Was immer die anderen Chronisten, die mit Brauksel seit neun Frühschichten um die Wette schreiben, **abweichend von Brauksels Meinung** berichten werden [...]. (Hj: 32)
- (42a) Što god drugi hroničari, koji se takmiče sa Braukselom pišući takođe već devet jutarnjih smena, zabeležili **drukčije od Braukselovog mišljenja** [...]. (Pg I: 49)
- (42b) Što god drugi hroničari, koji se takmiče sa Braukselom pišući takođe već devet jutarnjih smena, zabeležili **otstupajući od Braukselovog mišljenja** [...].
- (43) Die Luftschiffe *Graf Zeppelin* und *Hindenburg* konnten bestaunt werden, wie sie **hochglänzend über der Stadt** zum Postkartenmotiv wurden. (BHdZ: 26)

(43a) Ljudi su se mogli čuditi zrakoplovima Grof Zeppelin i Hindenburg, kako se **visoko iznad gradova** pretvaraju u motive s razglednica. (Dljl: 20)

(43b) Ljudi su se mogli čuditi zrakoplovima Grof Zeppelin i Hindenburg, kako se **svjetlucajući visoko iznad gradova** pretvaraju u motive s razglednica.

U korpusu je sadržano 8 primjera za participijske konstrukcije. U bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku im u većini slučajeva odgovara ili može da odgovara prilog sadašnji.

Participijske konstrukcije sa participiom II i njihovi prijevodni ekvivalenti

Participijske konstrukcije sa participiom II potvrđene su u korpusu s 13 primjera. Uključujući i naredna dva primjera u 7 slučajeva u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku se radi o participijskoj konstrukciji koja sadrži pridjev trpni:

(44) Soeben dreht das Stück Leder, **Kriwe genannt**, sein Rindsledergesicht aus dem Wind [...]. (Hj: 12)

(44a) Baš onaj komad kože, **zvan Krive**, okreće od vetra svoje lice kao od goveđe kože [...]. (Pg I: 31)

(45) **Aus den Dachluken des Mietshauses gesehen**, stieg überm Freihafen schwärzlich Rauch auf [...]. (BHdZ: 7)

(45a) **Gledano s tavanskih prozora najamne zgrade**, nad slobodnom lukom uzdizao se crnkast dim [...]. (Dljl: 9)

(46) Damals mögen viele Sammler, **weil heillos auf Kunst versessen**, übermäßig geraucht haben. (BHdZ: 12)

(46a) Bit će da su mnogi sakupljači, **neizlječivo opsjednuti umjetnošću**, u to doba prekomjerno pušili. (Dljl: 12)

(47) Als ich ein Kind war [...] kleckerte ich [...] an einem der Strände [...] verschieden hohe Türme und Mauern zu einer Burg, **bewohnt von Figuren**, die phantastischer Natur waren. (BHdZ: 14)

(47a) Kad sam bio dijete [...] zamrljao bih [...] s tornjevima različite visine i zidina od mokrog morskog pijeska dvorce, **nastanjene likovima fantastične prirode**. (Dljl: 13)

(48) Dort, in der gehügelten Kaschubei, hausen des Briefträgers Kinder noch heute, **geplagt von üblichen Altersgebrechen**. [...]. (BHdZ: 17)

(48a) Tamo, u brežuljkastoj Kašubiji, poštarova djeca žive još i danas, **mučena uobičajenim starosnim tegobama** [...]. (Dljl: 15)

(49) [...] ein [...] Familienmensch, **nicht geschaffen, als Held zu sterben** [...]. (BHdZ: 17)

(49a) [...] obiteljski čovjek, **nipošto stvoren da umre smrću junaka** [...]. (Dljl: 15)

U jednom primjeru kao prijevodni ekvivalent imamo participijsku konstrukciju sa glagolskim prilogom sadašnjim:

(50) [...] er, **hier genannt**, um nie wieder genannt zu werden, inspiziert stromauf stromab das Deckwerk [...]. (Hj: 7)

(50a) [...] on je, **pojavljujući se na ovom mestu**, da ga više nikada ne bismo pomenuli, nadgledavao uzvodno-nizvodno zaklone [...]. (Pg I: 26)

Zavisna rečenica kao prijevodni ekvivalent se pojavljuje u 4 slučaja:

- (51) [...] zu Zettelkram wurde, der seitdem einer Person anhängt, die, **kaum zu Papier gebracht**, nicht wachsen wollte [...]. (BHdZ: 8)
- (51a) [...] ostalo načrčkano na ceduljicama, koje se otad pripisuju jednoj osobi koja je, **tek što sam je stavio na papir**, odbijala rasti [...]. (Dljl: 9 f.)
- (52) Brauksel hat sich also, **wie vorgesehen**, übers Papier gebeugt [...]. (Hj: 18)
- (52a) Brauksel se, dakle, **kao što je bilo predviđeno**, nagao nad hartiju [...]. (Pg I: 37)
- (53) Unter der ersten, noch trocken knisternden Haut findet sich die nächste, die, **kaum gelöst**, feucht eine dritte freigibt [...]. (BHdZ: 9)
- (53a) Ispod prve ljuške, koja je još pucketava i suha, nalazi se sljedeća, koja, **tek što je ogulimo**, vlažna oslobađa treću [...]. (Dljl: 10)
- (54) **Kaum gehäutet**, erneuert sie sich. (BHdZ: 10)
- (54a) **Tek što je oguljen**, on se obnavlja. (Dljl: 10)
- (55) Selten genutzte Wörter, **gesetzt im Nachholverfahren** [...] **allem**, was sich verborgen hält [...]. (BHdZ: 17)
- (55a) Rijetko korištene riječi, **što sam ih u naknadnom postupku** [...] **pridavao svemu** što se drži skriveno [...]. (Dljl: 15 f.)

U jednom primjeru u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku imamo glavnu rečenicu:

- (56) **Auf Wunsch abgefragt von der Mutter**, die die Bildtitel und Namen der Künstler mit zwei Fingern verdeckte, kamen des Sohnes Antworten treffsicher. (BHdZ: 14)
- (56a) **Po mojoj želji majka bi me ispitivala**, prekrivajući s dva prsta imena umjetnika, a moji odgovori bili su sigurni i točni. (Dljl: 13)

Participske konstrukcije s participom II mogu imati različite ekvivalente u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, a većinom im odgovaraju participske konstrukcije sa pridjevom trpnim ili zavisne rečenice.

Rezultati kontrastivne analize

Kontrastivnom analizom participa u njemačkom i njihovih prijevodnih ekvivalenata utvrđeno je da ni za jedan particip u njemačkom jeziku nemamo samo jedan odgovarajući oblik u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, koji bismo mogli smatrati njegovim potpunim ekvivalentom, za svaki oblik postoji više mogućih ekvivalenata. Međutim, moramo naglasiti da se određeni oblici kao prijevodni ekvivalenti pojavljuju češće od ostalih oblika.

Kontrastivna analiza participskih konstrukcija s participom I i participom II vršena je na uzorku od 200 primjera participa I i još toliko za particip II i njihovim prijevodnim ekvivalentima. Analizirano je za svaki od ova dva oblika po 100 primjera iz romana „Pseće godine” i 100 primjera iz romana „Dok ljuštim luk”. U 4,5% primjera particip I se pojavljuje u okviru participskih konstrukcija. Kod prijevodnih ekvivalenata participskih konstrukcija s participom I u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku u 67% slučajeva imamo participsku konstrukciju s glagolskim prilogom sadašnjim. Kako bi se što preglednije prikazali rezultati kontrastivne analize, dat je tabelarni prikaz.

Participska konstrukcija s participom I u njemačkom jeziku	Prijevodni ekvivalenti
„Hundejahre“/ „Pseće godine“, 100 primjera	
7	PK s gl. prilogom sadašnjim 5 Imeničke sintagme u funkciji adverbijala 2
„Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“, 100 primjera	
2	PK s gl. prilogom sadašnjim 1 Pridjevska sintagma 1
„Hundejahre“/ „Pseće godine“ i „Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“, 200 primjera	
9	PK s gl. prilogom sadašnjim 6 Pridjevska sintagma 1 Imeničke sintagme u funkciji adverbijala 2

Tabela 1: Participske konstrukcije s participom I i njihovi prijevodni ekvivalenti

U 6,5% primjera particip II se pojavljuje u okviru participskih konstrukcija. Kod prijevodnih ekvivalenata participskih konstrukcija s participom II u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku u 54% slučajeva imamo participsku konstrukciju s glagolskim pridjevom trpnim.

Participska konstrukcija s participom II u njemačkom jeziku	Prijevodni ekvivalenti
„Hundejahre“/ „Pseće godine“, 100 primjera	
3	PK sa pridjevom trpnim 2 PK sa prilogom sadašnjim 1
„Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“, 100 primjera	
10	PK sa pridjevom trpnim 5 Zavisna rečenica 4 Glavna rečenica 1
„Hundejahre“/ „Pseće godine“ i „Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“, 200 primjera	
13	PK sa pridjevom trpnim 7 PK sa prilogom sadašnjim 1 Zavisna rečenica 4 Glavna rečenica 1

Tabela 2: Participske konstrukcije s participom II i njihovi prijevodni ekvivalenti

Zaključak

Utvrđeno je da participske konstrukcije u njemačkom jeziku mogu zamijeniti veliki broj zavisnih klauza sa finitnim oblikom glagola, umjesto kojeg u participskoj konstrukciji imamo particip I ili particip II. Participske konstrukcije ne sadrže subjekte i odnose se na elemente iz nadređenih struktura. Pojam *satzwertig* koji je u upotrebi kada definiramo formu i funkciju ovih

struktura, najbolje ih određuje, što bi značilo da participske konstrukcije imaju vrijednost zavisne rečenice. One su gramatički nepotpune rečenice jer ne sadrže lični oblik glagola, ali su konstrukcije koje imaju vrijednost rečenice, iako se ne radi o potpunim rečenicama.

Veoma je bitno dodati da participske strukture u oba jezika nikada nisu jednoznačne i da uvijek postoje različite mogućnosti interpretacije. Na kraju možemo zaključiti da, iako nemaju sintaksički subjekat i finitni oblik glagola, participske konstrukcije imaju predikat, a subjekat se može prepoznati i utvrditi na osnovu glavne rečenice. Na osnovu njihove strukture i funkcije mogli bismo ih sasvim opravdano smatrati reduciranim zavisnim klauzama jer one se zajedno sa glavnim rečenicama formiraju u složene rečenice. Potrebno je napomenuti da se, kada kažemo reducirane, ne želi reći da su nastale od zavisnih rečenica, nego da se radi o sintaksički nepotpunim rečenicama. Osim toga utvrđeno je da se zavisne rečenice mogu preoblikovati u participske konstrukcije i obratno – participske konstrukcije možemo transformirati u zavisne klauze.

Za participske konstrukcije sa participom I našli smo 9 potvrda i u 6 slučajeva im u b/h/s jeziku odgovara participska konstrukcija sa pridjevom radnim u istoj funkciji.

Participske konstrukcije sa participom II potvrđene su u našem korpusu sa 13 primjera. U 7 slučajeva u b/h/s jeziku se radi o participskoj konstrukciji koja sadrži pridjev trpni.

Izvori

Novinski korpus

1. DANI, <http://www.bh.dani.com/arhiva/254/t25410.shtml>, 21.02.2012. godine; br. 692 od 17.09.2010. godine.
2. DER SPIEGEL, br. 29 od 19.07.2010. godine; br. 31 od 02.08.2010. godine. (Spiegel)
3. DNEVNI AVAZ, br. 5341 od 19.07.2010. godine; br. 5383 od 30.08.2010. godine. (Avaz)
4. FOCUS, br. 25 od 21.06.2010. godine; br. 29 od 19.07.2010. godine.
5. SLOBODNA BOSNA, br. 713 od 15.07.2010. godine. (SB)
6. START br. 304 od 17.08.2010. godine.
7. SÜDDEUTSCHE ZEITUNG, 165 od 21.07.2010. godine; 166 od 22.07.2010. godine. (SZ)

Književni prijevodni korpus

1. GRAS, Ginter (1965), *Pseće godine*, u dva dijela, s njemačkoga preveo Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd. (Pg I i Pg II)
2. GRASS, Günter (1993), *Hundejahre*, Steidl, Göttingen. (Hj)
3. GRASS, Günter (2006), *Dok ljuštim luk*, s njemačkoga preveli Boris Perić, Helen Sinković, Nikola Trstenjak, VBZ, Zagreb. (Djl)
4. GRASS, Günter (2008), *Beim Häuten der Zwiebel*, dtv, München. (BHdZ)

Literatura

1. BARIĆ, Eugenija/LONČARIĆ, Mijo/MALIĆ, Dragica/PAVEŠIĆ, Slavko/PETI, Mirko/ZEČEVIĆ, Vesna/ZNIKA, Marija (2005), *Hrvatska gramatika*, 4. izdanje, Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta, Školska knjiga, Zagreb.

2. BRABEC, Ivan/HRASTE, Mate/ŽIVKOVIĆ, Sreten (1965), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
3. BRESSON, Daniel/ DALMAS, Martine (ur.) (1994), *Partizip und Partizipialgruppen im Deutschen*, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
4. DUDEN (2006), *Die Grammatik*, Herausgegeben von der Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
5. EROMS, Hans-Werner (2000), *Syntax der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
6. FERET, Andrzej S. (2005), *Das Partizip im Deutschen und im Polnischen*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
7. HELBIG, Gerhard/ BUSCHA, Joachim (1999), *Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt, Verlag Enzyklopädie, Leipzig, Berlin, München, Wien, Zürich, New York.
8. JAHIĆ, Dževad/ HALILOVIĆ, Senahid/ PALIĆ, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom Štampe, Zenica.
9. KATIČIĆ, Radoslav (1991), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, *Nacrt za gramatiku*, drugo ponovljeno izdanje, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, knjiga 61, Globus, Nakladni zavod, Zagreb.
10. KÜRSCHNER, Wilfried (2008), *Grammatisches Kompendium, Systematisches Verzeichnis grammatischer Grundbegriffe*, 6., aktualisierte Auflage, A. Francke, Tübingen, Basel.
11. MINOVIĆ, Milivoje (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole*, Svjetlost, Sarajevo.
12. PIPER, Predrag/ ANTONIĆ, Ivana/ RUŽIĆ, Vladislava/ TANASIĆ, Sreto/ POPOVIĆ, Ljudmila/ TOŠOVIĆ, Branko (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika, Prosta rečenica*, u redakciji akademika Milke Ivić, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, Beograd.
13. SILIĆ, Josip/ PRANJKOVIĆ, Ivo (2007): *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
14. STEVANOVIĆ, Mihailo (1989): *Savremeni srpskohrvatski jezik II, Sintaksa*, Naučna knjiga, Beograd.
15. SUBOTIĆ, Ljiljana/ PETROVIĆ, Vladislava (2000): *Apozitivni i/ ili predikativni atribut – dijahrono-sinhroni aspekt – terminološko-pojmovna razmatranja*, u *Južnoslavenski filolog*, vol. 56, br. 3-4, str. 1141-1160; <http://scindex.nb.rs/article.aspx?artid=0350-185x0004141S>, 17.02.2012. god.
16. ŠTRKALJ DESPOT, Kristina (2007): *Sintaktička funkcija participa u hrvatskom jeziku 15./16. Stoljeća*, u *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 33, str. 413-429, http://www./hjj.hr/images/Izdanja/Rasprave/33_22_strkalj.pdf, 13.01.2012. god.
17. ZIFONUN, Gisela/ HOFFMAN, Ludger/ STRECKER, Bruno (1997): *Grammatik der deutschen Sprache*, Berlin, New York (Schriften des Instituts für deutsche Sprache).
18. ZILIĆ, Erminka (2002): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Dom štampe, Zenica.

19. ZNIKA, Marija (2005): *Status glagolskih pridjeva*, u *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 31, str. 429-440, http://www.ihj.hr/images/Izdanja/Rasprave/31_18_Znika.pdf, 17.02.2012. god.

PARTICIPLE CONSTRUCTIONS IN GERMAN AND BOSNIAN, CROATIAN, SERBIAN LANGUAGE

Summary

Participle constructions in German as well as in Bosnian, Croatian, Serbian, are subjectless reduced clauses. They have the value of a sentence and, as such, take on the function of an attribute or adverbial. In the function of an adverbial, they can have different meanings and replace a subordinate clause with a finite verb form, which is replaced by a participle in the participle construction. The term "satzwertig", which is used when defining the form and function of these structures, determines them in the best way, which would mean that participle constructions are not subordinate clauses, but that they certainly have the value of a subordinate clause. The contrastive analysis, in which the German participle constructions were compared with their translation equivalents, was done on a literary translation corpus, while the illustrative examples of participle constructions were excerpted from the newspaper corpus.

Keywords: *participle constructions, sentence condensation, participles, verbal adverbs, verbal adjectives*

TURKOLOGIJA

Dr. sc. Edina Solak

Dr. sc. Mirza Bašić

DEVERBALNI SUFIKSI U DJELU *ATEBETÜ'L-HAKAYIK***Sažetak**

Sufiksalna tvorba riječi karakterizira turski jezik, a primarni cilj ovoga rada jeste analizirati deverbalne sufikse koji se upotrebljavaju u djelu Atebetü'l-Hakayık, koje je napisano karahanidskim turskim jezikom. S obzirom na to da karahanidski turski jezik predstavlja sponu između perioda staroturskoga i srednjoturskoga jezika, jedna ovakva analiza trebala bi ukazati na činjenicu koji su se deverbalni sufiksi upotrebljavali i u staroturskome i u srednjoturskome periodu razvoja turskoga jezika. Isto tako, analiza bi trebala pokazati koji su se deverbalni sufiksi zadržali u upotrebi i u savremenome turskom jeziku. Zapravo, trebala bi odgovoriti na pitanje da li su određeni deverbalni sufiksi zadržali istu funkciju i značenje i u savremenome turskom jeziku.

Ključne riječi: tvorba riječi, deverbalni sufiksi, karahanidski turki jezik, savremeni turski jezik

Uvod

Djelo *Atebetü'l-Hakayık* jedna je od najstarijih sačuvanih poema tursko-islamske književnosti. Nije sačuvano mnogo podataka o ovoj poemi, a Arslan Tarhan navodi kako je djelo *Atebetü'l-Hakayık* napisano karahanidskim turskim jezikom te da je posvećeno vladaru Muhammedu Dadu Ispehsalaru (v. Akar 2005: 152).

S druge strane, Ahmed Bidžan Erdžilasan (*Ahmed Bican Ercilasun*) navodi kako je djelo *Atebetü'l-Hakayık* najvjerojatnije posvećeno vladaru Muhammedu bin Sulejmanu, koji je vladao u Semerkandu početkom 12. stoljeća, u periodu od 1102. do 1130. godine (v. Ercilasun 2002: 779).

Rešid Rahmeti Arat (*Reşit Rahmeti Arat*) zastupa mišljenje kako u historiji Turaka nije postojao vladar po imenu Muhammed, već da postoji velika mogućnost da je ovo naziv titule koju su nosili turski vladari u Zapadnome Turkistanu. Pronađeni su podaci o dvojici vladara iz ovoga perioda koji su stekli ovu titulu. Prvi je bio nećak sultana Sandžara Arslan Han II Muhammed bin Sulejman, koji je bio karahanidski vladar u Semerkandu u periodu od 1102. do 1130. godine. Drugi vladar koji je, također, nosio ovu titulu bio je harezmijski vladar Alaeddin Muhammed, koji je vladao u Gurgendžu početkom 13. stoljeću, u periodu od 1200. do 1220. godine (v. Merçil 2011: 193 – 196).

Poema *Atebetü'l-Hakayık* djelo je didaktičkoga sadržaja, a primarni cilj poeme bio je educirati ljude u duhu tursko-islamske kulture i tradicije. Najstariji sačuvani primjerak napisan je ujugurskim pismom i u njemu je naslov djela *Atebetü'l-Hakayık*. U ostalim sačuvanim primjercima nailazi se na različite nazive kao što su *Hibetü'l-Hakayık*, *Gaybetü'l-Hakayık* i sl. (v. Akar 2005: 152).

Kao što je to slučaj i s ostalim djelima klasične islamske književnosti, uvodni dio poeme *Atebetü'l-Hakayık* posvećen je Bogu, Poslaniku i četverici pravednih halifa. Zatim se govori o koristi znanja i štetnosti neznanja te se glorificiraju ljudske osobine kao što su saosjećajnost, velikodušnost i skromnost, a kritiziraju se negativne osobine poput škrtosti i oholosti. Poema sadrži 101 katren i 41 distih.

Nije sačuvano mnogo podataka ni o Edipu Ahmedu, autoru poeme *Atebetü'l-Hakayık*. Rođen je u mjestu Juknek u Turkestanu, a bez obzira na to što je bio slijep od rođenja, uspio je steći zavidno obrazovanje. Ali Šir Nevai spominje ga kao poznatoga turskog pjesnika koji je bio učen i obrazovan (v. Nametak 2013: 49).

Uzimajući u obzir činjenicu da su prijepisi djela *Atebetü'l-Hakayık* sastavljeni u Semerkandu i Istanbulu u 15. stoljeću, može se zaključiti da je Edip Ahmed bio popularan pjesnik među Turcima i nekoliko stoljeća poslije svoje smrti. Ako se tome doda i podatak da ga je spominjao i hvalio i čuveni Ali Šir Nevai, primjećuje se da je bio vrlo cijenjen i među učenjacima. Edip Ahmed predstavlja se kao autor koji je jednostavnim stihovima prenosio savjete i mudrosti širim narodnim masama (Köprülü 1934: 69).

Sačuvano je šest primjeraka djela *Atebetü'l-Hakayık*, od čega se tri čuvaju u Istanbulu, dva su u Ankari i jedan u Berlinu. Jedan prijepis koji se čuva u Istanbulu napisan je arapskim pismom, drugi rukopis iz Istanbula sastavljen je ujgurskim i arapskim pismom, dok su ostala četiri prijepisa napisana arapskim pismom.

Godine 1906. u biblioteci *Ayasofya* Nedžip Asim (*Necip Asım*) pronašao je djelo koje je napisano ujgurskim i arapskim pismom. Ispostavit će se da je to prijepis djela *Atebetü'l-Hakayık* koji je Abdurezak Bahši (*Abdürrezzak Bahşı*) sastavio u Istanbulu 1480. godine. Nedžip Asim objavio je nekoliko stranica ovoga djela u mađarskome časopisu *Keleti Szemle* upoznavši naučni svijet s ovom poemom. Godine 1918. Nedžip Asim objavio je djelo pod naslovom *Atebetü'l-Hakayık* u kojem je objavio originalni tekst poeme, ali i prijevod i vrlo detaljna tumačenja.

Godine 1925. pronađeni su novi prijepisi djela *Atebetü'l-Hakayık*. Na istome mjestu, u biblioteci *Ayasofya* Nedžip Asim pronašao je prijepis koji je sačuvan u najboljem izdanju. Ovaj prijepis ispisan je ujgurskim pismom, a priredio ga je poznati kaligraf Zejnelabidin. Godine 1925. Jean Deny objavio je naučni članak u kojem je ispravio nekoliko grešaka koje je uočio u studijama Nedžipa Asima, a prije svega je ispravio naslov poeme koji je Nedžip Asim pročitao kao *Hibetü'l-Hakayık*.

Rešid Rahmeti Arat (*Reşit Rahmeti Arat*) objavio je djelo pod naslovom *Atebetü'l-Hakayık* u kojem je, pored originalnoga teksta, priređen i prijevod, ali i detaljna analiza. Naime, Arat je poemu *Atebetü'l-Hakayık* podijelio u dva dijela, i to na poglavlje A i poglavlje B. Poglavlje A čini originalni dio teksta, a poglavlje B sadrži dijelove poeme koji su dodavani u kasnijim prijepisima (v. Sever 2011: 74 – 77).

Primarni cilj ovoga rada jeste analizirati upotrebu denominalnih sufiksa u djelu *Atebetü'l-Hakayık*, a kao temeljni izvor građe koristi se djelo Alija Hasana Yücela pod naslovom *Edib Ahmed Yüknekî Atebetü'l-Hakayık*. U ovome djelu priređen je originalni tekst poeme *Atebetü'l-Hakayık*, a stihovi su ispisani i latiničnim pismom. Pored toga, tekst je transponiran i u savremeni

turski jezik, što pruža dobre temelje za analizu tvorbe riječi u karahanidskome turskom jeziku, ali i za kontrastivnu analizu kada je u pitanju upotreba denominalnih sufiksa u karahanidskome i savremenome turskom jeziku.

Deverbalni sufiksi u djelu *Atebetü'l-Hakayık*

Sufiksalna tvorba riječi karakteristična je za turski jezik, a derivacijski sufiksi predstavljaju sufikse koji mijenjaju semantičko značenje riječi na čiji se korijen ili osnovu dodaju. Derivacijski sufiksi dijele se na deverbale i denominalne. Deverbalni sufiksi dodaju se na korijen ili osnovu glagola te na taj način deriviraju novu riječ, dok denominalni sufiksi izvode novu riječ tako što se dodaju na korijen ili osnovu imenske riječi (v. Čaušević 1996: 436 – 437).

Deverbalni sufiksi za izvođenje imenskih riječi u djelu *Atebetü'l-Hakayık*

Deverbalni sufiksi klasificiraju se u dvije skupine. Prvu skupinu čine deverbalni sufiksi za izvođenje imenskih riječi, a drugu deverbalni sufiksi za izvođenje glagola. Deverbalni sufiksi za izvođenje imenskih riječi jesu derivacijski sufiksi koji se dodaju na korijen ili osnovu glagola i na taj način izvode imensku riječ (v. Korkmaz 2003: 67).

Deverbalni sufiks *-(I)g*

U karahanidskome turskom jeziku deverbalni sufiks *-(I)g* predstavlja sufiks koji služi za tvorbu imenica apstraktnoga značenja, ali i za tvorbu pridjeva i priloga (v. Ercilasun 2004: 351 – 352). U savremenome turskom jeziku ovakvu funkciju ima deverbalni sufiks *-gI* (v. Čaušević 1996: 442).

biliglig biligni edergen bolur (105)

Bilgili, bilgili peşinden gider (105)

bilig tatgın ay dost biliglük bilür (106)

Ey dost, bilginin tadını bilgili bilir (106)

bilig bildürür erke bilig kadrini (107)

Bilgi bildirir insana bilginin kadrini (107)

biligli biligsiz adın ne kılur (108)

Bilgisiz odun ne yapsın bilgiyi (108)

U 106. i 107. stihu originalnoga teksta poeme *Atebetü'l-Hakayık* primjećuje se da se imenica *bilig*, koja je značenjski ekvivalent imenice *bilgi* (*znanje*), tvori dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-(I)g* na korijen glagola *bilmek* (*znati, poznavati*). Dakle, dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-(I)g* na korijen glagola derivira se imenica apstraktnoga značenja.

ne türlü arıgsız arır yudıse (111)

Türlü kirler yıkanmakla arınır (111)

U 111. stihu uočava se da se pridjev privativnoga značenja *arıgsız* (*prljav, nečist, lišen čistoće*) tvori dodavanjem denominalnoga sufiksa *-sIz* na osnovu opisnoga pridjeva *arık*, koji predstavlja značenjski ekvivalent pridjeva *temiz*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *čist, uredan* (v. Đinđić 2014: 1313). Isto tako, uočava se da se opisni pridjev *arık* izvodi dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-(I)g* na korijen glagola *arımak*, koji je značenjski ekvivalent

glagola *yıkamak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *prati, oprati* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1063). Dakle, u 111. stihu može se primijetiti kako se dodavanjem deverbálnoga sufiksa *-(I)g* na korijen glagola derivira opisni pridjev.

katig kizle razing kiři bilmesün (169) *İyi gizle sırrını, kimse bilmesin* (169)

U 169. stihu deverbální sufiks *-(I)g* dodaje se na korijen glagola *katmak* te se na taj način izvodi prilog *katig*, koji je značenjski ekvivalent priloga *sıkı*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *čvrsto, snažno* (v. Đinđić 2014: 1188).

Deverbální sufiks *-gUçI*

U karahanidskome turskom jeziku deverbální sufiks *-gUçI* upotrebljava se za izvođenje imenica kojima se upućuje na profesiju ili, pak, na vršioca određene djelatnosti (v. Ölmez – Kaçalın 2011: 33). U savremenome turskom jeziku gotovo identičnu funkciju ima deverbální sufiks *-IçI* (v. Čaušević 1996: 443).

resul erne otka yüzin atguçı (151) *Resul, insanı ateşe yüzükoyun atan* (151)

U 151. stihu deverbální sufiks *-gUçI* dodaje se na korijen glagola *atmak* (*bacati, baciti*) te se na taj način izvodi imenica *atguçı* (*bacacı; onaj koji baca; onaj koji je bacio*), kojom se označava vršilac radnje.

Deverbální sufiks *-(I)m*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbální sufiks *-(I)m* služi za tvorbu konkretnih i apstraktnih imenica (v. Čaušević 1996: 443; Ercilasun 2004: 351).

ayur sen kedim ton şarab aş kirek (297) *Sen dersin ki giyim, şarap, aş gerek* (297)

U 297. stihu originalnoga teksta poeme *Atebetü'l-Hakayık* uočava se kako se deverbální sufiks *-(I)m* dodaje na korijen glagola *kedmek*, koji je značenjski ekvivalent glagola *giymek*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *oblačiti, obući*. Na taj se način derivira imenica *kedim*, koja predstavlja značenjski ekvivalent imenice *giyim*, koja u savremenome turskom jeziku ima značenje *odjeća, odijelo* (v. Đinđić 2014: 557).

Deverbální sufiks *-(I)ş*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbální sufiks *-(I)ş* služi za deriviranje imenica kojima se ukazuje na način vršenja djelatnosti te na rezultat te djelatnosti (v. Čaušević 1996: 343 – 344; Ölmez – Kaçalın 2011: 34).

ol ol akl ukuş huş hiredka mekan (47) *O akıl, anlayış, bilinç mekânı* (47)

U 47. stihu deverbalni sufiks *-(I)ş* dodaje se na korijen glagola *ukmak*, koji je značenjski ekvivalent glagola *anlamak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *razumijevati, razumjeti, shvatiti*. Na taj se način derivira imenica *ukuş*, koja predstavlja značenjski ekvivalent imenice *anlayış*, koja u savremenome turskom jeziku nosi značenje *shvatanje, prosuđivanje, rasuđivanje* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 52).

Deverbalni sufiks *-(U)t*

U karahanidskome turskom jeziku deverbalni sufiks *-(U)t* služi za izvođenje imenica koje ukazuju na rezultat radnje (Ölmez – Kaçalın 2011: 34).

isiz edgü işke yanut bolmaz ol (374) *İyi ya da kötü işin yanıtı gecikmez* (374)

U 374. stihu uočava se da se deverbalni sufiks *-(U)t* dodaje na korijen glagola *yanmak*, koji je značenjski ekvivalent glagola *dönmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *okretati se, okrenuti se, vraćati se, vratiti se* (v. Đinđić 2014: 424). Na taj se način derivira imenica *yanut*, koja nosi značenje *povratna informacija, odgovor*. Zapravo, leksema *yanut* značenjski je ekvivalent imenice *yanıt*, koja u savremenome turskom jeziku ima značenje *odgovor* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1039).

Deverbalni sufiksi za izvođenje glagola u djelu *Atebetü'l-Hakayık*

Deverbalni sufiksi za izvođenje glagola jesu derivacijski sufiksi koji se dodaju na korijen ili osnovu glagola i na taj način deriviraju novi glagol (v. Ercilasun 1984: 21; Ergin 1993: 190; Korkmaz 2003: 123).

Deverbalni sufiks *-(I)l*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbalni sufiks *-(I)l* upotrebljava se za tvorbu pasivnih glagola. Dakle, ovaj se sufiks dodaje na korijen ili osnovu glagola koji je u aktivnome glagolskom stanju te se na taj način derivira glagol u pasivnome glagolskom stanju (Ercilasun 1984: 33 – 34).

Pasivno glagolsko stanje jeste stanje u kojem gramatički subjekt trpi radnju koja se označava glagolom. Zapravo, u pasivnome glagolskom stanju gramatički subjekt jeste *pacijens*, odnosno trpitelj radnje, što podrazumijeva činjenicu da je gramatički subjekt obuhvaćen radnjom kao objekt (v. Čaušević 1996: 219; Korkmaz 2003: 546 – 547).

tilindin töküldi telim er kanı (142) *Dilleri yüzünden döküldü birçok adamın kanı* (142)

sevülmek tilesen kişiler ara (259) *İnsanlar arasında sevilmek istersen* (259)

haber bar birilse eger ademi (311) *Bir söz var: verilse eğer bir âdeme* (311)

tar erse king erse bitildi ruzung (315)

Darsa da bolsa da yazıldı rizkin (315)

ajun toldı udvan cefa cevr bile (393)

Dünya doldu düşmanlık, cefa, cevr ile (393)

U 142, 259. i 311. stihu poeme *Atebetü'l-Hakayık* primjećuje se kako se pasivno glagolsko stanje izvodi dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-Il* na korijen glagola koji su u aktivnome glagolskom stanju i koji se završavaju konsonantom. U 142. stihu deverbalni sufiks *-Il* dodaje se na korijen glagola *tökmek*, koji je u aktivnome glagolskom stanju i koji je značenjski ekvivalent glagola *dökmek*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *sipati, prosipati*. Na taj se način derivira glagol *tökülmek*, koji je u pasivnome glagolskom stanju i koji je značenjski ekvivalent glagola *dökülmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *biti proliven, biti prosut* (v. Đinđić 2014: 422). Dakle, u ovome se primjeru pasivno glagolsko stanje derivira dodavanjem nastavka *-Il* na korijen aktivnoga glagola koji se završava konsonantom *k*.

U 259. stihu pasivni glagol *sevülmek* (*biti voljen*) tvori se dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-Il* na korijen aktivnoga glagola *sevme* (*voljeti, zavoljeti*), koji se završava konsonantom *v*. Prilikom tvorbe pasivnoga glagola *sevülmek* realizira se glasovna promjena neutralnih u labijalne vokale u okviru koje neutralni vokal *i* prelazi u svoj labijalni parnjak *ü* zato što dolazi nakon dvousnenoga konsonanta *v*. U 311. stihu pasivni glagol *birilmek* (*biti dat*) izvodi se dodavanjem nastavka *-Il* na korijen aktivnoga glagola *birme*, koji se završava konsonantom *r* i koji je značenjski ekvivalent glagola *vermek*, koji ima značenje *davati, dati* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1024).

U 315. i 393. stihu uočava se kako se u karahanidskome turskom jeziku pasivno glagolsko stanje može izvoditi i dodavanjem sufiksa *-l* na korijen određenih aktivnih glagola koji se završavaju vokalom. U 315. stihu pasivni glagol *bitilmek*, koji je značenjski blizak pasivnome glagolu *yazılmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *biti napisan*, derivira se dodavanjem nastavka *-l* na korijen aktivnoga glagola *bitimek*, koji se završava vokalom *i* i koji je značenjski blizak aktivnome glagolu *yazmak*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *pisati, napisati* (v. Đinđić 2014: 1447).

U 393. stihu uočava se da se deverbalni sufiks *-l* dodaje na korijen glagola *tomak*, koji je u aktivnome glagolskom stanju, koji se završava vokalom *o* i koji u karahanidskome turskom jeziku ima značenje *puniti, napuniti*. Na taj se način izvodi glagol *tolmak*, koji je u pasivnome glagolskom stanju i koji ima značenje *puniti se, napuniti se, biti napunjen*. Zapravo, glagol *tolmak* značenjski je ekvivalent glagola *dolmak* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 297).

Deverbalni sufiks *-(I)n*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbalni sufiks *-(I)n* upotrebljava se za izvođenje pasivnih i refleksivnih glagola (v. Ercilasun 1984: 23 – 26; Čaušević 1996: 217 – 220). Već je navedena konstatacija da pasivno glagolsko stanje predstavlja stanje u kojem gramatički subjekt trpi radnju koja se označava glagolom. S druge strane, refleksivno glagolsko

stanje jeste glagolsko stanje u kojem gramatički subjekt i vrši radnju i trpi njene posljedice. Zapravo, u ovome glagolskom stanju gramatički subjekt je i *agens* i *pacijens* jer glagolska radnje ne prelazi na objekt, već se vraća na gramatički subjekt (v. Erdem 2000: 66; Korkmaz 2003: 550).

*bilig birle **bulnur** saadet yolu* (83)

*Bilgiyle **bulunur** saadet yolu* (83)

*tiling bekte tutgil tişing **sınmasun*** (131)

*Dilini sıkı tut ki **kırılmasın** dışın* (131)

*kaza birle **ilnür** tuzakka elik* (456)

*Kazayla tuzaga **düşer** geyik* (456)

U 131. stihu poeme *Atebetü'l-Hakayık* može se primijetiti da se deverbalni sufiks *-n* dodaje na korijen glagola *sımak*, koji je u aktivnome glagolskom stanju i koji je značenjski ekvivalent glagola *kırmak*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *razbijati, razbiti, lomiti, polomiti* (v. Đinđić 2014: 824). Na taj se način tvori pasivni glagol *sınmak*, koji je značenjski ekvivalent glagola *kırılmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *razbiti se, biti razbijen, biti polomljen* (v. Đinđić 2014: 822). Dakle, kada su u pitanju glagoli čiji se korijen ili osnova završavaju vokalom, u karahanidskome turskom jeziku pasivno glagolsko stanje derivira se dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-l* (v. 315. i 393. stih) ili, pak, deverbalnoga sufiksa *-n* (v. 131. stih) na korijen ili osnovu glagola ovoga tipa.

U 83. i 456. stihu može se vidjeti kako se pasivno glagolsko stanje derivira dodavanjem sufiksa *-In* na korijen aktivnih glagola koji se završavaju konsonantom *l*. U 83. stihu pasivni glagol *bulunmak* (*biti nađen, biti pronađen*) izvodi se dodavanjem nastavka *-In* na korijen aktivnoga glagola *bulmak* (*nalaziti, naći, pronaći*), koji se završava konsonantom *l*. U 456. stihu deverbalni sufiks *-(I)n* dodaje se na korijen glagola *ilmek*, koji je u aktivnome glagolskom stanju i koji je značenjski ekvivalent glagola *yakalamak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *hvatati, uhvatiti*. Na taj se način derivira pasivni glagol *ilinmek*, koji je značenjski ekvivalent glagola *yakalanmak*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *biti uhvaćen* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1033). U 83. i 456. stihu uočava se, također, da se prilikom navođenja pasivnih glagola *bulunmak* i *ilinmek* ne upotrebljava pomoćni vokal bez obzira na to što se korijen glagola završava konsonantom. Naime, u karahanidskome turskom jeziku pomoćni vokal ne upotrebljava se ako se poslije deverbalnoga sufiksa *-(I)n* dodaje sufiks koji u konjugaciji glagola označava potvrdni oblik prezenta na *-r* (v. Ercilasun 1984: 22).

*okugan kişining **sevinsün** canı* (44)

*Okuyan kişinin **açılsın** içi* (44)

*tarıglıkta **katlan** tarı edgülük* (192)

*Tarlada **çalış** ve iyilik ek* (192)

*süçüg tattın erse açıkga **anun*** (209)

*Eğer tatlı tattıysan **hazırlan** acıya* (209)

*ulugluk mening siz **alınman** didi* (284)

*Büyükklük benimdir, siz **üzerinize almayın** dedi*
(284)

U 44. i 284. stihu može se vidjeti kako se refleksivno glagolsko stanje izvodi dodavanjem sufiksa *-In* na korijen aktivnih glagola koji se završavaju konsonantom. U 44. stihu refleksivno glagolsko stanje derivira se dodavanjem nastavka *-In* na korijen aktivnoga glagola *sevmek* (*voljeti, zovoljeti*) koji se završava konsonantom *v*. U 284. stihu refleksiv se tvori dodavanjem sufiksa *-In* na korijen aktivnoga glagola *almak* (*uzimati, uzeti*), koji se završava konsonantom *l*.

U 192. i 209. stihu primjećuje se kako se refleksivno glagolsko stanje derivira dodavanjem nastavka *-n* na osnovu aktivnih glagola koji se završavaju vokalom. U 192. stihu refleksivni glagol *katlanmak*, koji je bliskoznačan glagolu *zorlanmak*, koji ima značenje *naprezati se, forsirati se*, izvodi se dodavanjem sufiksa *-n* na osnovu aktivnoga glagola *katlamak*, koji se završava vokalom *a* i koji je značenjski blizak glagolu *zorlamak*, koji nosi značenje *naprezati, forsirati, tjerati nekoga* (v. Đinđić 2014: 1503). U 209. stihu refleksivni glagol *anunmak*, koji je značenjski blizak glagolu *hazırlanmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *pripremati se, pripremiti se, spremati se, spremiti se*, tvori se dodavanjem sufiksa *-n* na osnovu aktivnoga glagola *anumak*, koji se završava vokalom *u* i koji je bliskoznačan glagolu *hazırlamak*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *pripremati, pripremiti, spremati, spremiti* (v. Đinđić 2014: 626 – 627).

Deverbalni sufiks *-(I)ş*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbalni sufiks *-(I)ş* služi za tvorbu reciprocitativnih glagola. Dakle, u turskome jeziku reciprocitativno glagolsko stanje tvori se dodavanjem sufiksa *-(I)ş* na korijen ili osnovu glagola (v. Čaušević 1996: 222 – 224; Korkmaz 2003: 132).

Reciprocitativno glagolsko stanje jeste stanje u kojem se ukazuje na činjenicu da radnju vrše najmanje dva ili više vršitelja koji vrše radnju zajedno i uzajamno. Dakle, u reciprocitativnome glagolskom stanju postoje najmanje dva *agensa* koji vrše radnju zajedno i uzajamno (v. Korkmaz 2003: 553).

*tevazunı berk tut **yapış** kit anga* (268)

*Tevazunu sıkı tut, **sarı** ona* (268)

*negüke bu anı **ulaşu** kınar* (446)

Neden onu durmadan kınar bu (446)

U 268. i 446. stihu uočava se da se reciprocitativno glagolsko stanje izvodi dodavanjem sufiksa *-(I)ş* na korijen ili osnovu aktivnoga glagola. Ako se korijen ili osnova aktivnoga glagola završavaju konsonantom, reciprocitativno glagolsko stanje derivira se dodavanjem nastavka *-Iş*. Ako se korijen ili osnova aktivnoga glagola završavaju vokalom, reciprocitativ se tvori dodavanjem sufiksa *-ş*. U 268. stihu deverbalni sufiks *-(I)ş* dodaje se na korijen glagola *yapmak*, koji u karahanidskome turskom jeziku ima značenje *zatvarati, zatvoriti, lijepiti, zalijepiti* (v. Güner 2008: 280). Na taj se način izvodi reciprocitativni glagol *yapışmak*, koji i u savremenome turskome jeziku nosi značenje *lijepiti se, zalijepiti se* (v. Đinđić 2014: 1432).

U 446. stihu reciprocitativ se derivira dodavanjem nastavka -ş na korijen glagola *ulamak* (*vezivati, vezati*), koji se završava vokalom *a* i koji je značenjski blizak glagolu *bağlamak*, koji ima značenje *vezivati, vezati, spajati, spojiti, ujediniti, udružiti*. Na taj se način tvori reciprocitativni glagol *ulaşmak*, koji je bliskoznačan glagolu *bağlaşmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *ujediniti se, udružiti se* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 100).

Deverbalni sufiks *-DUr*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbali su sufiks *-DUr* upotrebljava se za izvođenje faktitivnih i kauzativnih glagola. Faktitivno glagolsko stanje jeste glagolsko stanje u kojem se od neprijelaznih glagola izvode prijelazni glagoli. Kauzativno glagolsko stanje jeste glagolsko stanje u kojem se od prijelaznih glagola deriviraju dvostruko prijelazni glagoli (v. Tuna 1986: 416 – 417; Korkmaz 2003: 555 – 556).

U karahanidskome turskom jeziku faktitivno i kauzativno stanje glagola derivira se dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-DUr* na korijen ili osnovu glagola koji se završavaju konsonantom ili, pak, na korijen jednosložnih glagola koji se završavaju vokalom (v. Hacıeminoğlu 1996: 145 – 146).

bilig bildürür erke bilig kadrini (107)
yaraglık aşınmı kişike yidiür (329)

Bilgi bildirir insana bilginin kadrini (107)
Yenilecek aşını insanlara yedir (329)

sening maling ol mal ıřınturdugung (433)

Senin malın öbür tarafa götürdüğün maldır (433)

tatlulap ketürdüm kemiřtim yüzük (478)

Sözleri seçerek getirdim, bilinenleri bıraktım (478)

U 107, 433. i 478. stihu primjećuje se da se faktitivni i kauzativni glagoli izvode dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-DUr* na korijen ili osnovu glagola koji se završavaju konsonantom. U 107. stihu poeme *Atebetü'l-Hakayık* deverbali su sufiks *-DUr* dodaje se na korijen glagola *bilmek* (*znati, poznavati*) te se na taj način derivira glagol *bildürmek*, koji ima kauzativno značenje *učiniti da neko zna / sazna nešto*. Zapravo, glagol *bildürmek* značenjski je ekvivalent kauzativnoga glagola *bildirmek*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *saopćavati, saopćiti, objavljivati, objaviti* (v. Đinđić 2014: 215).

U 433. stihu faktitivni glagol *ıřınturmak*, koji je značenjski blizak glagolu *götürmek*, koji ima značenje *odnositi, odnijeti, dostavljati, dostaviti, prenositi, prenijeti*, tvori se dodavanjem sufiksa *-DUr* na osnovu neprijelaznoga glagola *ıřınmak*, koji se završava konsonantom *n* i koji je značenjski blizak glagolu *öne gelmek*, koji nosi značenje *nailaziti, naići, pojaviti se* (v. Đinđić 2014: 1060 – 1061). U 478. stihu faktitivni glagol *ketürmek*, koji je značenjski ekvivalent glagola *getirmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *donositi, donijeti, dovoditi, dovesti,*

derivira se dodavanjem nastavka *-DUr* na korijen neprijelaznoga glagola *kelmek* (*dolaziti, doći*), koji se završava konsonantom *l*. U ovome primjeru dolazi do konsonantske sinkope, odnosno do gubljenja konsonanta *l*, a na ovaj je način deriviran i glagol *getirmek*, koji se u savremenome turskom jeziku tretira kao osnovni bez obzira na to što, gledajući s aspekta historijske gramatike, ima faktitivni nastavak (v. Čaušević 1996: 226).

U 329. stihu poeme *Atebetü'l-Hakayık* uočava se kako se u karahanidskome turskom jeziku faktitivno-kauzativno glagolsko stanje izvodi dodavanjem sufiksa *-DUr* na korijen jednosložnih glagola koji se završavaju vokalom. U ovome se stihu deverbálni sufiks *-DUr* dodaje na korijen jednosložnoga glagola *yimek* (*jesti, pojesti*) koji se završava vokalom, te se na taj način derivira kauzativni glagol *yidürmek* (*hraniti, nahraniti nekoga*). Zapravo, kauzativni glagol *yidürmek* značenjski je ekvivalent glagola *yedirmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *hraniti, nahraniti nekoga* (v. Đinđić 2014: 1448).

Deverbalni sufiks *-(U)r*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku deverbálni sufiks *-(U)r* služi za izvođenje faktitivnih i kauzativnih glagola. Naime, u turskome jeziku faktitivno i kauzativno glagolsko stanje tvori se dodavanjem sufiksa *-(U)r* na korijen ili osnovu nekolicine glagola koji se završavaju konsonantom *t, ç* ili *ş* (v. Čaušević 1996: 225).

<i>keçür</i> sen me ömrüng könilik öze (158)	Ömrünü doğrulukla <i>geçir</i> (158)
<i>asel tatrub</i> ilkin tamag tatitib (207)	Baldan <i>tattırıp</i> ilkin damağı tatlandırır (207)
<i>ahılık şeref cah cemal arturur</i> (258)	Cömertlik şeref, ikbal ve cemali <i>artırır</i> (258)
<i>halimlik suvin saç ol otni öçür</i> (340)	Yumuşaklık suyunu dök, o ateşi <i>söndür</i> (340)
<i>uluglarını buşrup</i> sanga bu mizah (347)	Büyüklerini <i>kızdırır</i> sana bu mizah (347)

U 158, 207, 258, 340. i 347. stihu može se vidjeti kako se faktitivno-kauzativno stanje izvodi dodavanjem sufiksa *-(U)r* na korijen ili osnovu određenih glagola koji se završavaju konsonantom *ç, t* ili *ş*. Analizirajući glagole oprimjerene u 158. i 340. stihu, može se primijetiti kako se faktitivni glagoli tvore dodavanjem nastavka *-(U)r* na korijen određenih neprijelaznih glagola koji se završavaju konsonantom *ç*. U 158. stihu prijelazni glagol *keçürmek* (*provoditi, provesti*) derivira se dodavanjem sufiksa *-(U)r* na korijen neprijelaznoga glagola *keçmek* (*prelaziti, preći, prolaziti, proći*), koji se završava konsonantom *ç*. U 340. stihu deverbálni sufiks *-(U)r* dodaje se na korijen neprijelaznoga glagola *öçmek*, koji je značenjski ekvivalent glagola *sönmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *gasiti se, ugasiti se*. Na taj se način tvori prijelazni glagol *öçürmek*, koji je značenjski ekvivalent glagola *söndürmek*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *gasiti, ugasiti* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 886).

U 207. i 258. stihu primjećuje se da se faktitivni glagoli izvode dodavanjem nastavka *-(U)r* na korijen određenih neprijelaznih glagola koji se završavaju konsonantom *t*. U 207. stihu prijelazni glagol *taturmak*, koji je značenjski ekvivalent glagola *tattirmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *davati nekome nešto da proba, učiniti da neko nešto doživi, iskusiti*, tvori se dodavanjem nastavka *-(U)r* na korijen neprijelaznoga glagola *tatmak* (*probavati, probati*), koji se završava konsonantom *t*. U 258. stihu primjećuje se da se deverbalni sufiks *-(U)r* dodaje na korijen neprijelaznoga glagola *artmak* (*povećavati se, povećati se*) te se na taj način derivira prijelazni glagol *arturmak*, koji je značenjski ekvivalent glagola *artirmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *povećavati, povećati* (v. Đinđić 2014: 120).

U 347. stihu poeme *Atebetü'l-Hakayık* primjećuje se da se prijelazni glagol *buşurmak* derivira dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-(U)r* na korijen neprijelaznoga glagola *buşmak*. Naime, glagol *buşmak* značenjski je ekvivalent glagola *kızmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *naljutiti se, iznervirati se*. Dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-(U)r* izvodi se faktitivni glagol *buşurmak*, koji je značenjski ekvivalent glagola *kızdırmak*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *naljutiti, iznervirati nekoga* (v. Đinđić 2014: 835).

Isto tako, u 207. i 347. stihu uočava se kako se ne upotrebljava pomoćni vokal bez obzira na to što se sufiks *-(U)r* dodaje na glagol čiji se korijen završava konsonantom. U karahanidskome turskom jeziku pomoćni vokal ne upotrebljava se ako se poslije deverbalnoga sufiksa *-(U)r* dodaje sufiks kojim se tvori gerund i koji počinje vokalom (v. Ercilasun 1984: 22). U ovim se primjerima ne upotrebljava pomoćni vokal jer se, nakon deverbalnoga sufiksa *-(U)r*, navodi sufiks kojim se derivira gerund na *-(y)Ip*.

Deverbalni sufiks *-Ar*

I u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku faktitivni i kauzativni glagoli deriviraju se dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-Ar* na nekolicinu glagola koji se završavaju konsonantom *t* ili *k* (v. Ergin 1993: 203; Toprak 2005: 86).

tünetür tününgni kününg kiterip (15) *Karartır geceni, gününü giderip* (15)

kününg kiterip baz yaratup tanga (16) *Geceni giderip aydınlatır tanı* (16)

biligsizlik erni çökerdi kodı (102) *Bilgisizlik insanı aşağı çökertti* (102)

köngüldin çıkargil tavar sukluğun (185) *Bu mal hırsını çıkar gönlünden* (185)

U 15, 16, 102. i 185. stihu može se primijetiti da se faktitivno-kauzativno glagolsko stanje izvodi dodavanjem sufiksa *-Ar* na korijen određenih glagola koji se završavaju konsonantom *t* ili *k*. U 15. i 16. stihu deverbalni sufiks *-Ar* dodaje se na korijen neprijelaznoga glagola *kitmek*, koji je značenjski ekvivalent glagola *gitmek*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *ići, odlaziti, otići*. Na taj se način derivira prijelazni glagol *kitermek*, koji nosi značenje *učiniti da neko / nešto ode, otkloniti, odstraniti nekoga / nešto*. Zapravo, glagol *kitermek* značenjski je ekvivalent

glagola *gidermek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *odstranjivati, odstraniti, otklanjati, otkloniti* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 402). Dakle, u ovim se stihovima uočava kako se faktitivno glagolsko stanje derivira dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-Ar* na glagol čiji se korijen završava konsonantom *t*.

Analizirajući glagole koji su oprimjereni u 102. i 185. stihu, uočava se da se faktitivno-kauzativno glagolsko stanje derivira dodavanjem sufiksa *-Ar* na korijen određenih glagola koji se završavaju konsonantom *k*. U 102. stihu prijelazni glagol *çökmek*, koji je značenjski blizak glagolu *çökertmek*, koji nosi značenje *učiniti da neko klekne, uništavati, uništiti*, tvori se dodavanjem sufiksa *-Ar* na korijen neprijelaznoga glagola *çökmek* (*spuštati se, spustiti se, rušiti se, srušiti se*), koji se završava konsonantom *k*. U 185. stihu faktitivni glagol *çıkarmak* (*vaditi, izvaditi, izvesti*) izvodi se dodavanjem sufiksa *-Ar* na korijen neprijelaznoga glagola *çıkmaq* (*izlaziti, izaći*), koji se, također, završava konsonantom *k*.

Deverbalni sufiks *-t*

U karahanidskome turskom jeziku faktitivni i kauzativni glagoli deriviraju se dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-t* na višesložne glagole čiji se korijen i osnova završavaju vokalom (v. Hacıeminoğlu 1996: 144).

<i>kününg kiterip baz yaratup tanga</i> (16)	<i>Geceni giderip aydınlatır tanı</i> (16)
<i>öğü bilmes erke öğüt öğretür</i> (45)	<i>Övgü bilmeyen kişiye övgü öğretir</i> (45)
<i>bilig birle bilnür törütgen idi</i> (121)	<i>Bilgiyle bilinir yaratan Tanrı</i> (121)
<i>besel yib acıtma ağız yi asel</i> (162)	<i>Soğan yiyip acıtma ağzını, bal ye</i> (162)
<i>yine pendim algıl uzatma emel</i> (293)	<i>Yine öğüdümü dinle, uzun olmasın emelin</i> (293)
<i>tüketür ömürni bu yazum güzüm</i> (472)	<i>Tüketir ömrünü bu yazım güzüm</i> (472)

Analizirajući glagole koji su oprimjereni u 16, 45, 121, 162, 293. i 472. stihu može se primijetiti kako se faktitivno-kauzativno glagolsko stanje tvori dodavanjem sufiksa *-t* na korijen ili osnovu višesložnih glagola koji se završavaju vokalom. U 16. stihu faktitivni glagol *yaratmak*, koji je značenjski blizak glagolu *aydınlatmak*, koji ima značenje *osvjetljavati, osvjetliti*, izvodi se dodavanjem nastavka *-t* na osnovu višesložnoga neprijelaznog glagola *yaramak*, koji se završava vokalom *a* i koji je bliskoznačan glagolu *aydınlamak*, koji nosi značenje *svijetliti, zasvijetliti, blistati, zablizati* (v. Đinđić 2014: 143).

U 45. stihu primjećuje se da se kauzativni glagol *öğretmek* (*podučavati, podučiti, osposobljavati, osposobiti*) derivira dodavanjem sufiksa *-t* na osnovu višesložnoga prijelaznog

glagola *öğüremek* (*učiti, naučiti*), koji se završava vokalom *e*. Uočava se da se u ovome primjeru realizira vokalna sinkopa u okviru koje dolazi do gubljenja vokala *ü* iz drugoga sloga korijena lekseme *öğür*.

U 121. stihu uočava se kako se prijelazni glagol *törütme* izvodi dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-t* na korijen neprijelaznoga glagola *törüme*. Naime, glagol *törüme* značenjski je ekvivalent glagola *türeme*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *nastajati, nastati, pojavljivati se, pojaviti se*, dok je glagol *törütme* značenjski ekvivalent glagola *türetme*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *stvarati, stvoriti* (v. Đinđić 2014: 1362 – 1363). U 162. stihu faktitivni glagol *acitme* (*zagorčavati, zagorčati, nanositi bol, povređivati, povrijediti*) izvodi se dodavanjem nastavka *-t* na osnovu dvosložnoga neprijelaznog glagola *acime* (*postajati gorak, postati gorak, boljeti*), koji se završava vokalom *ı*.

U 293. stihu prijelazni glagol *uzatme* (*produžavati, produžiti, pružati, pružiti, razvlačiti, razvući*) derivira se dodavanjem sufiksa *-t* na korijen dvosložnoga neprijelaznog glagola *uzame* (*produžavati se, produžiti se, pružati se, pružiti se, razvlačiti se, razvući se*), koji se završava vokalom *a*. U 472. stihu faktitivni glagol *tüketme* (*trošiti, potrošiti*) tvori se dodavanjem nastavka *-t* na korijen višesložnoga neprijelaznog glagola *tükeme* (*trošiti se, potrošiti se*), koji se završava vokalom *e*.

Deverbalni sufiks *-GUz*

U karahanidskome turskom jeziku faktitivni i kauzativni glagoli deriviraju se i dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-GUz* na nekolicinu glagola čiji se korijen ili osnova završavaju sonantom *r* (v. Tekin 2003: 27).

ölüglerni tırgüzme asan anga (20) *Ölüleri diriltme onun için kolaydır* (20)

U 20. stihu deverbalni sufiks *-GUz* dodaje se na korijen neprijelaznoga glagola *tirme*, koji je značenjski ekvivalent glagola *dirime*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *oživljavati, oživjeti*. Na taj se način izvodi prijelazni glagol *tırgüzme*, koji je značenjski ekvivalent glagola *diriltme*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *oživljavati, oživjeti nekoga* (v. Đinđić 2014: 404). Dakle, faktitivno glagolsko stanje derivira se dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-GUz* na glagol čiji se korijen završava sonantom *r*.

Zaključak

Analiza konkretnih primjera iz poeme *Atebetü'l-Hakayık* pokazala je da su se u karahanidskome turskom jeziku upotrebljavali i deverbalni sufiksi za izvođenje imenskih riječi i deverbalni sufiksi za izvođenje glagola. Kada se govori o deverbalnim sufiksima za deriviranje imenskih riječi, u poemi *Atebetü'l-Hakayık* zabilježena je upotreba nastavaka *-(I)g*, *-gUçI*, *-(I)m*, *-(I)ş* i *-(U)t*. Analiza konkretnih primjera ukazala je na činjenicu kako su se u karahanidskome turskom jeziku dodavanjem deverbalnoga sufiksa *-(I)g* derivirale imenice apstraktnoga značenja. Pored toga, u analizi se moglo primijetiti da su se ovim sufiksom mogli tvoriti i priloz, ali i pridjevi

privativnoga značenja. Analiza je pokazala da su se u karahanidskome turskom jeziku dodavanjem nastavka *-gUçI* na korijen ili osnovu glagola izvodile imenice kojima se ukazuje na profesiju ili na vršioca određene radnje. Kada se govori o deverbalnome sufiksu *-(I)m*, u poemi *Atebetü'l-Hakayık* moglo se uočiti kako se ovaj nastavak i u karahanidskome turskom jeziku upotrebljavao za tvorbu apstraktnih i konkretnih imenica. Isto tako, analizirajući stihove poeme *Atebetü'l-Hakayık*, moglo se vidjeti da se deverbalni sufiks *-(I)ş* i u karahanidskome turskom jeziku upotrebljavao za tvorbu imenica kojima se upućuje na rezultat određene djelatnosti. Važno je naglasiti činjenicu da je analiza pokazala da deverbalni sufiksi *-(I)m* i *-(I)ş* imaju gotovo identičnu funkciju i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku. Konkretni primjeri iz djela *Atebetü'l-Hakayık* pokazali su kako je u karahanidskome turskom jeziku deverbalni sufiks *-(U)t* služio za tvorbu imenica koje upućuju na rezultat određene radnje, stanja ili zbivanja.

Kada se govori o deverbalnim sufiksima kojima se deriviraju glagoli, u poemi *Atebetü'l-Hakayık* evidentirana je upotreba nastavaka *-(I)l*, *-(I)n*, *-(I)ş*, *-DUr*, *-(U)r*, *-Ar*, *-t* i *-GUz*. Izuzimajući nastavak *-GUz*, u analizi se moglo primijetiti da deverbalni sufiksi za izvođenje glagola imaju gotovo identičnu funkciju i značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku. Naime, u analiziranim stihovima vidjelo se da su se u karahanidskome turskom jeziku faktitivni i kauzativni glagoli izvodili dodavanjem nastavka *-GUz* na nekolicinu glagola čiji se korijen ili osnova završavaju sonantom *r*.

Rezultati dobiveni u ovome radu donose nove spoznaje na području tvorbe riječi u karahanidskome turskom jeziku te predstavljaju pravi potencijal za daljnja istraživanja, naročito u okviru tvorbe riječi staroturskoga, srednjoturskoga, ali i savremenoga turskog jezika.

Izvori i literatura

1. Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
2. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
3. Đinđić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
4. Đinđić, Marija (2014), *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
5. Ercilasun, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
6. Ercilasun, Ahmet Bican (2002), "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 759 – 783.
7. Ercilasun, Ahmet Bican (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
8. Erdem, Mevlüt (2000), *Historical development of reflexive, reciprocal, causative and passives in Turkish*, Doktorska disertacija, University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, Manchester.
9. Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 21. Baskı, Bayrak Basım Yayım, İstanbul.
10. Güner, Galip (2008), *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Doktorska disertacija, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

11. Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
12. Köprülü, Mehmed Fuad (1934), “XII. Asır Türk Şairi Edib Ahmed“, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul.
13. Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
14. Merçil, Erdoğan (2011), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
15. Nametak, Fehim (2013), *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut, Sarajevo.
16. Ölmez, Zuhâl, Mustafa Kaçalın (2011), *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
17. Sever, Mustafa (2011), “İlhamını Kur'an-ı Kerim'den Alan Bir Ahlakçı Edib Ahmed ve Atebetü'l-Hakayık“, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 35, İstanbul, 74 – 77.
18. Tekin, Talat (2003), “Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic“, u: Makaleler 1: Altayistik, ed. Emine Yılmaz – Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara, 1 – 38.
19. Toprak, Funda (2005), *Harezm Türkçesinde Fiil*, Simurg Yayınları, Ankara.
20. Tuna, Osman Nedim (1986), “Türkçede Transitive-Causative 'Geçişli Ettirgen' Fiiller, Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselerinin Çözümü“, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XXIV-XXV, İstanbul, 415 – 421.
21. Yücel, Âli Hasan (2016), *Edib Ahmed Yüknê Atebetü'l-Hakayık*, Çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

DEVERBAL SUFFIXES IN *ATEBETÜ'L-HAKAYIK*

Summary

Word formation using suffixes is a characteristic of Turkish language, and the primary objective of this paper is to analyze deverbale suffixes used in Atebetü'l-Hakayık which was written in Karakhanid Turkish. Considering the fact that Karakhanid Turkish is a link between Old Turkish and Middle Turkish, an analysis like this should emphasize the fact that deverbale suffixes were used in Old Turkish and Middle Turkish periods of the development of Turkish language. Also, the analysis should show which deverbale suffixes are still in use in Modern Turkish language. In fact, it should answer the question whether certain deverbale suffixes have kept the same function and meaning in Modern Turkish language.

Key words: *word formation, deverbale suffixes, Karakhanid Turkish language, Modern Turkish language*

MEDIJSKA KULTURA

Dr. sc. Enes Prasko

RAZVOJ NOVIH MEDIJA

Sažetak

Sa društvom koje se kreće prema elektronskom dobu, sve više ljudi komunicira u cyberspacu ne samo da bi imali pristup što više informacija nego kako bi mogli kreirati vlastitu realnost. Događa se revolucija, bukvalno, u svakom ćošku svijeta, nova medijska paradigma. Djeca sutrašnjice se, vjerovatno, neće sjećati emitovanja, radija, muzike ili bilo kojeg oblika informacije ili zabavlačkog medija koji je ograničen na jedan uređaj, jedan ekran ili jedan sistem medijske dostave. Kompjuter je, možda, promijenio osamdesete no komunikacija i mediji mijenjaju način kako naš svijet otkriva informacije danas.

U teorijskom razmatranju odnosa tehnologije i masovnih medija jasno se mogu izdvojiti dva pristupa, jedan pristup koji ističe pozitivne, razvojne, emancipatorske osobine novih tehnologija i drugi, koji ukazuje na porazne posljedice djelovanja tehnoloških promjena. Svojim postojanjem, širenjem i djelovanjem, društveni mediji mijenjaju svakodnevnu interakciju, nestaje razlika između javnog i privatnog, sfera percepcije se mijenja, a granice nestaju. Novi virtuelni svijet ulazi i u domenu djelovanja organizacija, kompanija, koncerna, iskorištavajući mogućnosti, odgovarajući na komentare, potičući interakciju objedinjujući proces trajnog oglašavanja na internetu.

Ključne riječi: *novi mediji, virtuelni svijet, masovni mediji, društvene mreže*

Prateći istoriju medija, moguće je prepoznati kako se kroz cijelo to razdoblje provlači nekoliko istih pitanja. Prvo od pitanja koje se ponavlja kroz cijelu istoriju medija tiče se bojazni da će pojavom nekog novog medija oni stari izumrijeti, odnosno s druge strane, da neki novi medij neće uspjeti preživjeti došavši u konkurenciju s onima postojećima.¹ Što se tiče prvog dijela pitanja, istorijska logika nalaže da novi mediji u pravilu imaju aditivnu a ne supstantivnu snagu. To je vidljivo iz činjenice da su pojavom štampe stari mediji usmene i pisane komunikacije i dalje postojali, kao što i danas štampa, koja je stari medij, postoji, zajedno s televizijom i internetom. Isto tako, pojava televizije, nije ozbiljnije ugrozila tada cvatuću kinematografiju, kao ni pojava interneta tada dominantnu televiziju. No, vrijedi i obratno.

Unatoč činjenici da se stari mediji nikada ne daju lako izgurati sa scene, istorijska logika nalaže da novi mediji u pravilu uspijevaju izboriti svoje mjesto i preživjeti u konkurenciji postojećih medija. Kao što pokazuje druga polovica 20. vijeka, u vrlo kratkim intervalima pojavljivat će se i novi mediji koji će također opstati.

Sa društvom koje se kreće prema elektronskom dobu, sve više ljudi komunicira u cyberspacu ne samo da bi imali pristup što više informacija nego kako bi mogli kreirati vlastitu

¹ Castells M (2009) Communication Power. Oxford University Press, New York

realnost. Događa se revolucija, bukvalno, u svakom ćošku svijeta, nova medijska paradigma.² Djeca sutrašnjice se, vjerovatno, neće sjećati emitovanja, radija, muzike ili bilo kojeg oblika informacije ili zabavljačkog medija koji je ograničen na jedan uređaj, jedan ekran ili jedan sistem medijske dostave. Kompjuter je, možda, promijenio osamdesete no komunikacija i mediji mijenjaju način kako naš svijet otkriva informacije danas.

Početak komunikacijskih tehnologija novih medija donijelo je potpunu transformaciju načina na koji ljudi komuniciraju, dijele znanje i informacije. Ove nove tehnologije nude bezbrojne mogućnosti za angažiranje i učešće javnosti, kao i potencijal za proširenje korištenja medija. Mediji i komunikacije su najbrže rastuća svjetska grana industrije kao i u oblasti brzih i kontinuiranih tehnoloških, političkih, ekonomskih i društvenih promjena. Mnoge stvari u nedavnoj eksploziji otkrića i proširenja ljudskog znanja povezane su sa razvojem medija i komunikacija.

Komunikacija je dugo bila postavljena kao³ paradigma razvojne teorije no vremena se mijenjaju kao i komunikacijska paradigma za društvene promjene. Zadnjih godina svijet je svjedočio najbržoj transformaciji putem razvoja komunikacijskih tehnologija. Ljudska mobilnost i urbanost je u porastu. Geografsko, političko, društveno okruženje se mijenja.

U teorijskom razmatranju odnosa tehnologije i masovnih medija jasno se mogu izdvojiti⁴ dva pristupa, jedan pristup koji ističe pozitivne, razvojne, emancipatorske osobine novih tehnologija i drugi, koji ukazuje na porazne posljedice djelovanja tehnoloških promjena. U teoriji je ova distinkcija prihvaćena, pa se tako govori o tehnološkim optimistima i tehnološkim pesimistima. Ova podjela karakteristična je za razvoj naučne misli o novim informaciono komunikacionim tehnologijama devedesetih godina. Pesimisti zastupaju stav da je svijet digitalnih medija sličan tradicionalnim medijima, da je uslovljen istim ekonomskim, političkim i kulturnim faktorima, te da je samo faza u razvoju medijskog sistema. Drugu grupu čine teoretičari koji sa velikim oduševljenjem analiziraju digitalnu tehnologiju i predviđaju da će ovo novo okruženje unaprijediti demokratiju, a o digitalnim promjenama govore kao o digitalnoj revoluciji.

O efektima interneta velika debata vođena je između 1994. godine i 1998. godine kada je u teoriju ušao termin informacioni autoput. Ova debata bila je uglavnom teorijska. Danas se to pitanje redefinisalo a zaključci se mogu donositi na osnovu činjenica i empirijskih pokazatelja. Novije studije pokazuju da je sada glavno pitanje kako transformisani mediji funkcionišu u društvu koje se promijenilo, u umreženom društvu.

Odnos tehnologije i medija tema je kojom su se bavili teoretičari i prije interneta, jer je tehnološki napredak u medijskoj sferi donosio i ranije velike promjene. Među teoretičarima koji su ključnu ulogu u razvoju društva dodjeljivali tehnologiji je kanadski teoretičar Marshall McLuhan i on je jedan od najznačajnijih predstavnika tehnološkog determinizma. I ne samo to. Kako ističe⁵ Karlos Alberto Skolari, u medijskim studijama pitanje uticaja tehnologije na medije

² Roger Silverstone. *New media and society*, 2006.

³ Bogdanić, A. (1996): *Komunikologija – vodeća paradigma*, Beograd: Čigoja.

⁴ Castells M (2009) *Communication Power*. Oxford University Press, New York

⁵ Scolari, Carlos Alberto (2008). *Hipermediaciones. Elementos para una teoría de la Comunicación Digital Interactiva*. Barcelona: Gedisa.

rijetko je bilo predmet naučnog interesovanja, a kada je bilo u fokusu teorija se bavila preispitivanjem Makluanovih tvrdnji.

Svojim postojanjem i djelovanjem društvene mreže mijenjaju dosad poznati svijet stvarajući društvo prijatelja povezanih zajedničkim interesima i odnosima, a time i podjednakim stavovima spram određenih kompanija, organizacija, proizvoda, te ih obilježavaju zajedničke navike.⁶ Web 2.0 predstavlja novu generaciju web zajednica koje omogućavaju saradnju, interakciju i razmjenu sadržaja. Društvene tehnologije, odnosno korištenje nove web-platforme uklanja i ograničenje vremena i prostora te je na taj način transformiran cijeli sistem mogućnosti i promjene onoga što ljudi zajedno mogu postići. Saradnja pojedinaca kroz djelovanje Weba 2.0 realizirana je kroz društvene medije. Društveni mediji su besplatni internetski servisi koji svojim korisnicima omogućavaju jedan ili više kanala komunikacije s drugim korisnicima u vidu samoprezentacije i stvaranja vlastite publike ili interaktivnosti komunikacije poput prijatelja.

Društvene medije čine: forum, blog, mikroblog, društvena mreža, online udruženje ili društvena web-stranica, a ono što čini društvene medije su pojedinci koji čine društvo (blogeri, tviteri, fejsbukovci...). Svojim postojanjem, širenjem i djelovanjem, društveni mediji mijenjaju svakodnevnu interakciju, nestaje razlika između javnog i privatnog, sfera percepcije se mijenja, a granice nestaju. Novi virtuelni svijet ulazi i u domenu djelovanja organizacija, kompanija, koncerna, iskorištavajući mogućnosti, odgovarajući na komentare, potičući interakciju objedinjujući proces trajnog oglašavanja na internetu.

Kada se govori o najnovijim tehnologijama, danas postoje : ⁷video blogovi, internet telefonija (video, glasovni pozivi, videokonferencije), snimanje uživo i automatska objava na društvenim mrežama (automatsko generiranje videa, zvuka ili slike), Instant messaging. Postoje Web stranice za dijeljenje fotografija, dijeljenje videa, obavještanje prijatelja o raznim aktivnostima, upoznavanje novih ljudi i ponovno povezivanje sa starim prijateljima, ali i stranice koje promoviraju svoje poslovno angažiranje.

Postoji šest tipova društvenih medija: ⁸

- Kolabracijski projekti,
- Blogovi i mikroblogovi,
- Društva sadržaja (Youtube),
- Stranice za društveno umrežavanje (Facebook, Google Plus),
- Virtuelni svjetovi (World Of Warcraft),
- Virtuelni društveni svjetovi (Second Life).

U demokratskoj javnoj sferi postoji paradoks, zbog interneta i društvenih mreža postoji veća sloboda izražavanja i više pluralizma, ali istodobno manja sloboda medija, odnosno kvalitetnih, vjerodostojnih informacija. Drugi paradoks karakterističan je za digitalni sadržaj jer vijesti koje nastaju razmjenom informacija umnoženim kanalima nisu nužno i najvažnije vijesti, nego najnovije vijesti, pa temeljna mjerna jedinica postaje trenutak pojave vijesti, a ne njezin sadržaj.

⁶ Roger Silverstone. New media and society, 2006.

⁷ Hemer O, Thomas T (edn.) (2005) Media and Global Change: Rethinking Communication for Development. Clasco/Nordicom: Buenos Aires/Gothenburg

⁸ Roger Silverstone. New media and society, 2006.

Društvena mreža predstavlja teoretski konstrukt koji je koristan za primjenu u društvenim naukama kako bi se proučavali odnosi između individualaca, grupa, organizacija ili kompletnih društava. Mogućnosti dvosmjerne komunikacije u početku su se ograničavale na posjedovanje Foruma, a pasivno pregledavanje sadržaja nestalo je s pojavom prve stranice za umrežavanje SixDegrees.com. Prva poznata društvena mreža,⁹ u smislu društvenih mreža koje danas poznajemo, zvala se SixDegrees, nastala 1997. godine. a utemeljio ju je Andrew Weinreich. SixDegrees je radila na principu kombiniranja liste prijatelja i povezivanja starih školskih kolega. Ideja za stranicu nastala je prema poznatoj teoriji „Šest stepeni separacije“ koja tvrdi da je svaki čovjek udaljen od drugog čovjeka za 6 stepeni, odnosno 6 koraka.

Myspace kao web stranica za društveno umrežavanje s interaktivnim pristupom, korisničkom mrežom prijatelja, ličnih profila, blogova, grupa, fotografija, muzike i videa, preuzeta od strane News Corporationa u julu 2005. godine za 580 \$. MySpace je bio najveća društvena mreža na svijetu od 2005. – 2009., te je u junu 2006. godine nadmašila Google kao najposjećenija web stranica u SAD-u. Facebook je nadmašio MysSpace po broju posjetilaca širom svijeta 2008. godine.

Postoji široki niz popularnih društvenih mreža, poput ¹⁰Google Plus, Tumblra, SnapChata, Pinteresta, spomenuti ćemo najvažnije: Facebook, Twitter, Instagram, YouTube i Google+ koji se najčešće analiziraju u okvirima poslovne uspješnosti.

Facebook je društvena internetska mreža, osnovana 2004. godine od strane Mark Zuckerberga. Prilikom nastajanja uloga Facebooka bila je međusobna komunikacija i razmjena informacija između studenata sveučilišta Harvard. Godinama kasnije postaje jedna od najpopularnijih mreža kojoj su se priključile brojne srednje škole, razni univerziteti, velike kompanije. Sjedište Facebooka nalazi se u Kaliforniji.

Twitter je društvena mreža za mikro – blogging, odnosno za slanje i čitanje kratkih poruka (sastoje se od maksimalno 140 znakova) koje su nazvane tweetovima potaknut idejom osnivača Jack Dorseyja. Registrirani korisnici su u mogućnosti čitati i objavljivati tweetove. Sjedište Twitter Inc. nalazi se u San Franciscu, a broji preko 25 predstavništava širom svijeta. Twitter je posebno poznat po korištenju od strane medijskih organizacija (javnih i komercijalnih televizijskih kuća, koncerna štampanih medija, poznatih novinara, reportera) zbog mogućnosti trenutnog plasiranja informacija. Etabliran kao vrlo moćan alat za čitanje vijesti i promociju.

LinkedIn je poslovna društvena mreža čija je osnovna svrha povezivanje poslodavaca i ljudi kroz isticanje poslovnih i karijernih kvaliteta, nastaje potreba za saradnjom, ostvarenjem poslovnih partnera i razvitka profesionalnih sposobnosti. Nastala je s ciljem učinkovitog predstavljanja profesionalnih sposobnosti njenih članova, povezivanja njenih članova i spajanja poslodavaca s zainteresiranim radnicima. LinkedIn kao najveća svjetska poslovna društvena mreža služi za razmjenu poslovnih iskustava, sudjelovanje u raspravama, djeljenje zanimljivih sadržaja i pronalaska novih poslodavca.

⁹ Hansen J (2006) The threat to the planet. New York Rev. Books

¹⁰ Hemer O, Thomas T (edn.) (2005) Media and Global Change: Rethinking Communication for Development. Clacso/Nordicom: Buenos Aires/Gothenburg

Instagram mobilnu aplikaciju za objavljivanje fotografija i videa su osmislili Kevin Systrom i Mike Krieger, a 12. aprila 2012. Facebook je kupio Instagram za milijardu dolara.

YouTube je mrežna usluga za razmjenu video zapisa na kojoj korisnici mogu postavljati, pregledavati i ocjenjivati video zapise, čija je domena aktivirana 15. februara 2005. Utemeljitelji YouTubea su Chad Hurley, Steve Chen i Jawed Karim, bivši zaposlenici tvrtke PayPal. YouTube kao besplatan medij postao je sredstvom promoviranja anonimnih filmskih autora i muzičara koji su ovim putem stekli popularnost i probili se u tradicionalne medije poput radija i televizije.

Google+ društvena mreža je lansirana 28.06.2011., na kojoj je moguće uključiti tekst hipervezama, grafiku, statične i pokretne slike, te je moguće uz objavu na Google+ postaviti isvoju lokaciju uz samu objavu.

Jedna od karakteristika svih društvenih mreža je međusobno umrežavanje.¹¹ Objava s Facebooka vodi na tweet i objavu na Instagramu, odnosno redoslijedom kako se postavi u postavkama. Svaka od navedenih platformi je umrežena, tako smo prisutni 24/7 sa svojim korisnicima, konstantnom interakcijom, što je vrlo bitno za poslovnu i marketinšku sferu, a zbog razvitka mnogobrojnih društvenih mreža i neograničene mogućnosti internet tehnologija, razvile su se i brojne analitičke stranice za analizu istih, te isto tako i tvrtke koje naplaćuju usluge analiza društvenih mreža, kao garanciju uspješnosti na samom tržištu.

Literatura

1. Arsenault, A. & Castells, M. (2006). Conquering the minds, conquering Iraq: The social production of misinformation in the United States - a case study. Information, Communication, & Society.
2. Ashby P. (2009.) , Understanding interactive marketing communication, US.
3. Bal, Fransis (1997): Moć medija, Beograd: Clio.
4. Bjelica M, Jevtović Z, (2006.), Istorija novinarstva, Cigoja štampa, Beograd.
5. Bogdanić, A. (1996): Komunikologija – vodeća paradigma, Beograd: Čigoja.
6. Berlogar J., (1999.): 135-136 i 141, Organizacijsko komuniciranje: od konfliktova do skupnoga pomena, Gospodarski vestnik, Ljubljana Slovenija.
7. Breton, Filip (2000): "Izmanipulisana reč", Beograd, Clio.
8. Castells, M. (2005). Global governance and global politics. PS: Political Science & Politics.
9. Castells M (2009) Communication Power. Oxford University Press, New York
10. Colombo F (1993) Le tecnologie della comunicazione, Milan: Bompiani.nuove
11. Grbeša, M. (2005). Kriza javnog komuniciranja i ideja građanskog novinarstva.
12. Hansen J (2006) The threat to the planet. New York Rev. Books
13. Hemer O, Thomas T (edn.) (2005) Media and Global Change: Rethinking Communication for Development. Clacso/Nordicom: Buenos Aires/Gothenburg
14. Hesmondhalgh, D. (2007). The Cultural Industries, London: Sage.
15. Kazys Varnelis (2008) "Beyond Locative Media" in Varnelis, Kazys (edn.) Networked Publics. The MIT Press

¹¹ Roger Silverstone. New media and society, 2006.

16. Kesić , Tanja (2003) Integrirana marketinška komunikacija. Zagreb: Opinio
17. Lančić, R.D. (2010) Novi mediji i odnosi s javnošću. Zagreb. Meyrowitz, Social Behavior. Oxford.
18. Lash S, Lurry C (2007) Global Culture Industry. The Mediation of Things. London: Polity.
19. Marshall McLuhan (1965): Understanding media, New York: Hill.
20. Roger Silverstone. New media and society, 2006.
21. Scolari, Carlos Alberto (2008). Hipermediaciones. Elementos para una teoría de la Comunicación Digital Interactiva. Barcelona: Gedisa.

NEW MEDIA DEVELOPMENT

Abstract

In a society moving towards electronic age, ever more people are communicating in cyberspace in order not only to have access to more information but also to be able to design their own reality. Revolution is breaking out, literally, in every corner of the world creating a new media paradigm. Children of tomorrow will not probably even remember broadcasting, radio, music or any other form of information or entertainment media limited to only one device, screen or media delivery system. Computers have possibly changed the Eighties but nowadays communication and media change the way we discover information.

Theoretical approach to the relationship between technologies and mass media can be clearly differentiated into two approaches. One advocates for positive, developmental and emancipation features of new technologies and the other which indicated harmful consequences coming as a result of technological changes.

Through their existence, expansion and activities, social media change out daily interaction. Difference between public and private is diminishing, sphere of perception is altered and boundaries are disappearing. New virtual world is entering activities in the domain of organizations, companies and holdings. It uses the possibilities, replies to comments, encourages interaction through unification of permanent internet advertising.

Keywords: *New media, virtual world, mass media, social networks*

Dino Pašalić, MA

KOMPARATIVNA ANALIZA TRADICIONALNIH I NOVIH MEDIJA – NESTANAK PRVIH ILI NADGRADNJA DRUGIH

Sažetak

Tradicionalni mediji posljednjih godina, uz sve masovniji razvoj interneta, suočavaju se sa promjenama koje se nisu dogodile od njihovog postojanja. Naime, brojni mediji poput televizije, novine, radija, knjiga i časopisa ljudi sve više zamjenjuju samo jednim medijem - digitalnim. Kako internet preuzima primat kod svakog čovjeka, tako se ljudi sve više okreću digitalnim uređajima, pametnim telefonima i računarima sa kojim, koristeći internet, pronalaze informacije i zabavu. Na taj način napuštaju se tradicionalne metode.

Razvojem uređaja modernog doba, poput pametnih telefona (Smartphone), tableta, ali i e-čitača, digitalni, odnosno novi mediji postižu sve veću ekspanziju i popularizaciju među korisnicima. Budući da danas živimo u ubrzanom svijetu, jednostavnost, dostupnost i portabilnost postaju standardi, a što je zapravo glavna karakteristika novih medija. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da još postoji šačica ljudi, ljubitelja printanih medija, koji se pokušavaju oduprijeti navali digitalnih medija. To su starije generacije, koje ne mogu zamisliti jutarnju kafu bez printanih medija i dobrim dijelom doprinose opstanku printanih medija na tržištu. S druge strane, nove generacije odmah se odlučuju na digitalne medije, ne pokušavajući osjetiti čari tradicionalnih medija, naprotiv, doživljavaju ih skupim i dosadnim iako ih je moguće kupiti za jedmu marku (!). Slušanje vijesti na radiju i gledanje dnevnika na TV-u, danas su zamijenili novi mediji – portali, gdje u isto vrijeme te vijesti čitamo, gledamo i čujemo.

Upravo zbog svega navedenog, nove generacije nalaze se na prekretnici. Tradicija nalaže da se knjige čitaju, međutim, danas ih je sve više u digitalnom obliku – na internetu. Identična stvar je i sa tradicionalnim medijima. Nezamjenjivi miris novina, među mladim generacijama, nažalost, ne predstavlja ništa. Zbog situacije koja vlada u društvu, sve više tradicionalnih medija pokušava opstati praveći svoje platforme i u online obliku, odnosno, na internetu. Ali, postavlja se pitanje da li razvoj novih medija predstavlja nadogradnju tradicionalnih ili njihov nestanak.

Ključne riječi: medij, internet, televizija, novine, radio

Stari vs. novi mediji

Konzumiranje vijesti danas nije isto kao u presatelitskom ili predkablovskom vremenu kada su ljudi čekali svoje jutarnje novine ili se okupljali u za to određeno vrijeme pred televizorom kako bi gledali večernji dnevnik. Konzumiranje vijesti danas nije kao u vrijeme vijesti prije ulaska interneta u naše živote kada su se ljudi “udešavali” u događaje koji se dešavaju širom svijeta preko 24-satnih kanala vijesti. Već duže vrijeme veliki broj čitalaca, gledalaca i slušalaca idu online kako bi došli do vijesti. Televizija, novine i radio su još uvijek tu, ali tu je i rastuća konkurencija od

strane interaktivnih online medija.¹ Logika novih medija, korespondira s postindustrijskom logikom “proizvodnje po potrebi” i dostave “u željenom trenutku”, koju je omogućila upotreba digitalnih kompjutera i kompjuterske mreže u svim fazama proizvodnje i distribucije.²

Tehnološke promjene koje danas kreiraju nove medije dovele su do toga da umjesto termina masovni mediji sve više koristimo termin komunikacijski mediji. Do toga je dovela konvergencija tradicionalnih masovnih medija oko kompjuterske tehnologije i nastanka novih interaktivnih medija kao što je internet, koji ne zadovoljava kriterije za uvrštenje u masovne medije jer njegova organizacijska struktura ne uključuje kao od masovnih medija institucionaliziranu proizvodnju i distribuciju proizvoda, komodifikaciju, i publiku koja dislocirana u vremenu i/ili prostoru ne može sudjelovati u komunikacijskom procesu.

Početak 90-ih u svijetu je nagli porast upotrebe satelitske televizije i interneta označio početak ekspanzije globalne komunikacije. Na temeljima nove digitalne tehnologije, konvergencijom kompjuterske i telekomunikacijske tehnologije te liberaliziranih medijskih politika koje su omogućile privatnu konkurenciju u radiodifuziji na nacionalnim tržištima i globalnih poticaja slobodnoj trgovini (i) audiovizualnim proizvodima međunarodni protok medijskih proizvoda naglo je počeo rasti upravo u vrijeme pojave www-a 1992.

Digitalizacija je omogućila kompjutere, ali i širenje primjene koncepta digitalizacije – da se svaka informacija može prenijeti zapisana u određenoj kombinaciji nula i jedinica (0 i 1). U proteklih dvadesetak godina medijski sustavi i medijske institucije ubrzano se mijenjaju u cijelome svijetu te se smatra da su mediji u tranziciji i na Zapadu. Digitalizacija kao tehnološka promjena omogućuje medije koji ponovno mijenjaju način komuniciranja, zabave i rada. Današnji novi mediji karakteristični su po tome što povećavaju interaktivnost (odjednom je medijima moguće stvarno komunicirati) i olakšavaju amatersku proizvodnju medijskih proizvoda (to je bilo moguće i s fotoaparatom i videokamerama), ali revolucija se zbiva i u distribuciji medijskih proizvoda – internet je promijenio taj aspekt koji je nekad bio rezerviran za medijske industrije. Po tim se ključnim karakteristikama novi mediji razlikuju od tradicionalnih „masovnih“ medija.³ Također, pojava digitalnih medija utjecala je na cjelokupno tržište štampanih medija, koje za rezultat ima mnoštvo promjena. Ne čudi da su na početku pojavu e-knjige mnogi smatrali kao najvećeg neprijatelja štampanih knjiga, međutim, e-knjiga čitateljima pruža interesantnu zamjenu za štampanu knjigu.

Mnogi vide budućnost isključivo u e-knjigama, ali to ne znači nužno kraj štampane knjige.⁴ Izjavom: "Knjiga je mrtva, živjela knjiga!", možemo puno toga zaključiti o budućnosti knjige.⁵ Baš kao i na sve druge tradicionalne medije, tako i na knjige, razvoj modernih tehnologija zasigurno je donio novu prekretnicu i za knjige. Naime, e-knjige dosta su atraktivnije, ali i praktičnije, nego štampana knjiga, međutim, to ne znači da će tradicionalno čitanje knjige biti u potpunosti istisnuto iz upotrebe.

¹ Hadžialić, Sabahudin (2018), Medijska pismenost vs. političke manipulacije, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik

² Manovich, Lev (2006) “Jezik novih medija”, Književna smotra, godište XXXVIII, broj 140 (2)

³ Peruško, Zrinjka, 2011., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko socijalno društvo, Zagreb

⁴ Gomez, J. Print is dead: Books in our Digital Age, Macmillan, New York, SAD, 2008

⁵ Douglas, J., The End of Books--or Books Without End?: Reading Interactive Narratives, The University of Michigan Press, Michigan, SAD, 2001.

Kada raspravljamo o štampanoj i e-knjizi, bitno je napomenuti da se zapravo raspravlja o čitanju. Bilo da čitamo knjigu u štampanom ili digitalnom izdanju, glavna misao vodilja bi trebala biti da potakne ljude na čitanje. Čitanje se oduvijek smatralo vrlo intimnom i pasivnom djelatnošću, no pojavom e-knjiga čitanje postaje vrlo aktivna djelatnost.⁶

Analiza tradicionalnih i novih medija

Tradicionalnim medijima nazvali bismo prvijence u prenošenju informacija, a to su radio i televizijske stanice te štampa kao debii u sferi novinarstva. Novi mediji, kao što su internet portali, koji danas većinom služe za informisanje javnosti, svrstali bi se u kategoriji novih medija a koji sve više zaokupljaju pažnju javnosti. Kada bismo napravili analizu između tradicionalnih i novih medija, prvo bismo se zapitali zašto su uopće novi mediji postali, te da li je bilo potrebe za njima u današnjem vremenu.

Određene promjene u društvu ponukale i određene poteze u pogledu stvaranja novih medija. Sve to opisuju novim marketing realnostima koje se ogledaju u:

1. Globalizaciji
2. Mreži internet tehnologija
3. Deregulaciji tržišta
4. Privatizaciji
5. Pojačanoj konkurenciji
6. Transformaciji trgovinskih lanaca
7. Smanjenju posredovanja
8. Moći potrošača
9. Učešće potrošača
10. Otpor potrošača”⁷

Osim gore navedenih stvari, koje bi se posebno mogle analizirati, veliku ulogu igra i cijena proizvoda za pristup informacijama. Novine koje izlaze svakog dana zahtjevaju i određena sredstva, a o poljima interesovanja često smo u potrebi uzeti i više izdanja dnevno. Samim tim, budžet bi bio oštećen, a internet komunikacija u današnjem vremenu korisnicima nudi puno više svježijih informacija po istoj mjesečnoj cijeni na više izvora.

Za razliku od štampe koje teško mogu za izvor koristiti društvene medije kao što su Facebook, Twitter ili YouTube, koji spadaju u domen “media sharinga”, novi mediji često upravo kao izvor informacija navode društvene medije koje u realtime, stvarnom, vremenu prenose određena dešavanja. Medijski proizvodi dostupni su u cijelom svijetu uglavnom zahvaljujući novim regulacijskim okvirima, a komunikacije i mediji mogu da se prošire i van granica pojedinih zemalja.⁸

Novi mediji, izvori informacija i njihova vrijednost

Kada govorimo o internet medijima i izvoru informacija, ne možemo se samo osloniti na

⁶ Catherine C. Marshall, Reading and Writing the Electronic Book, Morgan&Claypool Publishers

⁷ Kotler, P., Keller, K.L., Marketing Managment, Pearson Education, 14th Edition, 2012.

⁸ Radojković, M., Miletić, M., Komuniciranje, mediji i društvo, Stylos, Novi Sad, 2005.

internet portale koji svakodnevno svojim korisnicima plasiraju informacije. Tu su i drugi izvori na kojima se svakodnevno, s obzirom na to da je društvo “uvijek online” i čine jedan veliki medij i redakciju punu dopisnika, ljudi informišu. Među izvore informacija novih medija ubrajaju se blogovi, servisi za razmjenu sadržaja, društvene mreže, virtuelni svijet i drugo.

Društvene mreže su proizvod novih medija i čine njihovu najdominantniju i najrašireniju podkategoriju. Društvene mreže danas su neiscrpni izvor informacija i sve češći način komunikacije poznatih osoba i utjecajnih ličnosti s novinskim redakcijama, novinarima i dopisnicima, ali i mjesto gdje će novinari saznati određene informacije i imati materijal za svoj članak. Uloga društvenih mreža je od ogromnog značaja zato što one predstavljaju osnovnu pretpostavku aktiviranja potrošača u procesima komunikacije i zato se preko njih odvijaju različite uloge potrošača: od kritizera, preko preporučioaca određenih roba i usluga. Omogućavaju elektronsku propagandu od usta do usta, preko njih se vrši podjela sadržaja raznih formi: od teksta, preko audio do videosadržaja. Na taj način stvara se ogroman oglasni prostor nepredvidivog sadržaja. Za razliku od štampe koja košta, publika na internetu je jeftina, ali i informacije koje dolaze do njih s obzirom na to da su kroz par klikova dostupne medijima koji će je upakovati u vijest i plasirati.

Međutim, dok štampa žali za dolarom ili 1 KM koju bi dobila od korisnika, Facebook i Google koji preko reklama ciljaju svoju publiku zadovoljavaju se svakodnevno s milijardama penija po jednom korisniku koji klikne na određeni sadržaj. Od novih medija, a putem kojih se danas i brojni novinari koriste da saznaju određene informacije, najpopularniji su Facebook, Twitter i Instagram.

Primjera radi, vijest o smrti Michaela Jacksona 2009. Godine, plasirana je preko Facebook i Twitter korisnika mnogo prije nego su to učinile glavne novinske agencije i mreže, odnosno kada je UCLA Medicinski centar zvanično objavio vijest o smrti.

Stranice društvenih mreža, pretraživači i WWW stranice vijesti su objavljivale o velikom broju posjeta na njihovim stranicama tokom prvog sata kada je objavljena vijest tako da su čak pojedine stranice “pale”, odnosno bilo im je nemoguće prići online. Ova jedna vijest je pokazala na koji način se konzumiraju vijesti in a koji način se prostiru unutar društvenih medija, koliko daleko mogu doseći i koliko brzo.⁹ Unutar sfere društvenih medija, vijesti su informacije prenesene usmenim putem, ali na steroidima.¹⁰

U intervjuu koji je dao Nic-u Newmanu, bivšem Regulatoru medijske budućnosti BBC-a, William Dutton sa Internet instituta s Oxforda, je rekao:.. mi smo svjedoci nastanka snažnog novog glasa i mreža koje mogu nastupati nezavisno u odnosu na tradicionalne medije. Visoko umreženi individualci se mogu kretati “unakrst, potkopavati i ići iza granica” postojećih studija.¹¹

Potreba za kombinovanjem tradicionalnih i novih medija

Kada govorimo o tradicionalnim medijima, uprkos današnjem vremenu kada internet

⁹ Hadžialić, Sabahudin (2018), Medijska pismenost vs. političke manipulacije, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik

¹⁰ Jennifer Alajeandro: „Journalism in the age of social media“, Hillary and Trinity Terms, 2010, Velika Britanija

¹¹ N. Newman, „The rise of social media and its impact on mainstream journalism“, Reuters Institute for Study of Journalism, 2009.

mediji/novi mediji preuzimaju tron u društvu u pogledu plasiranja informacija, ne može se reći da se gubi čar tradicionalnih medija. Još ima onih koji će kupiti novine, tokom vožnje poslušati radio ili u večernjem terminu pogledati dnevnik na televiziji. Tradicionalni mediji, postali su tradicija kod konzumenata i teško će se to promijeniti. Međutim, u korist tome govore i informacije s tržišta. Govori u prilog tome i činjenica da su mediji centralni element organiziranja svih aspekata življenja, pa se bez njih ne može zamisliti život u savremenom društvu.¹² Međutim, svaki tradicionalni mediji danas, ako već nema, razmišlja o pravljenu internet stranice na kojoj će plasirati svoje sadržaje. Tako u Bosni i Hercegovini imamo “Dnevni avaz” i “Oslobođenje” koji, kao uspješne novine, imaju i svoja online. S druge strane, pojedine novine su bile primorane ugaziti printanja izdanja poput “Slobodne Bosne” i “Faktora”.

Novinarstvo, dakle, nije mrtvo već samo evoluiralo (usklađeno razvojem tehnologija) i novinari budućnosti se ponovno moraju reuobličavati.¹³ Uzbudljivo vrijeme je pred nama, a kvalitetno novinarstvo je uvijek bilo usmjereno umrežavanju jer su najbolji novinari uvijek slušali, razgovarali i istraživali.¹⁴

Završna razmatranja

Na početku osnivanja medija kao sredstava informisanja, nije se moglo ni pomisliti da će 2019. godine konzumenti imati priliku sve informacije čitati preko internet portala. Od kamenih ploča, na kojima su bile ispisivane informacije o nekim događajima u nekom mjestu, do laptopa na kojem danas konzumenti interneta mogu pročitati informacije iz svakog dijela svijeta dug je put.

Revolucija medija je bila očekivana već s prvim napredovanjem i prvim štampanjem novina kada su iz upotrebe izašle kamene ploče. Danas stotinama godina poslije, nalazimo se u vremenu u kojem se tehnologija mnogo brže razvija nego prije. Poređenjem medija nekada i sada, možemo zaključiti da je potreba za napredovanjem i razvijanjem svakog medija od velikog značaja i za njegov opstanak na tržištu. Potreba konzumenata da se sada i ovog trenutka informišu o određenom događaju natjerala i pojedine printane medije da svoj sadržaj predoče sa papira u binarne sisteme na internetu, koje plasiraju kao internet članke na svojim portalima. Zsigurno je da će u narednom periodu štampa i dalje nastavljati da doživljava svoj pad, međutim, u ovom trenutku nemoguće je sa sigurnošću prognozirati koliko će još ljudi odlaziti na obližnje trafike kako bi kupili novine i nastavili dugogodišnju tradiciju informiranja ili će, ipak, sjediti kući i čekati termin dnevnika na TV-u kako bi se informisali o nekom događaju.

Kada se uzmu u obzir sve navedene činjenice, pohvalno je to da nijedan novi medij nije uništio stari, tradicionalni, medij, nego je doprinio razvoju prethodnog koristeći svoje prednosti. I tradicionalni mediju su se, također, modernizovali, te prilagodili potrebama tržišta i novim tehnologijama.

Dakle, budućnost tradicionalnih medija u nekoj kombinaciji društvenih, online i tradicionalnih medija. Na kraju, ukoliko tradicionalni mediji žele “preživjeti” revoluciju koju

¹² Leburic, Quien, Lovric, Stari i novi mediji, 2008, Split

¹³ G, Iverholser, What is journalism's place in social media?, Nieman Reports, 2009.

¹⁴ C. Beckett, Supermedia, saving Journalism so it can save the world, Blackwell Publishing, 2008

uveliko sa sobom donose društvene mreže, definitivno trebaju više da se personalizuju i budu prisutnije i interaktivne na društvenim mrežama i internetu uopće

Literatura

1. Babić, M., Uvod u medije i komunikacije, Internacionalni Univerzitet Travnik, Travnik, 2015.
2. C. Beckett, Supermedia, saving Journalism so it can save the world, Blackwell Publishing, 2008
3. Catherine C. Marshall, Reading and Writing the Electronic Book, Morgan&Claypool Publishers
4. Douglas, J., he End of Books--or Books Without End?: Reading Interactive Narratives, The University of Michigan Press, Michigan, SAD, 2001.
5. Gomez, J. Print is dead: Books in our Digital Age, Macmillan, New York, SAD, 2008
6. G, Iverholser, What is journalism's place in social media?, Nieman Reports, 2009.
7. Hadžialić, Sabahudin (2018), Medijska pismenost vs. političke manipulacije, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, 2018.
8. Jennifer Alajeandro: „Journalism in the age of social media“, Hillary and Trinity Terms, VelikaBritanija, 2010.
9. Kotler, P., Keller, K.L., Marketing Management, Pearson Education, 14th Edition, 2012.
10. Leburić, Quien, Lovrić, Stari i novi mediji, Split, 2008.
11. Manovich, Lev (2006) “Jezik novih medija”, Književna smotra, godište XXXVIII, broj 140 (2)
12. Peruško, Zrinjka, 2011., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko socijalno društvo, Zagreb
13. Radojković, M., Miletić, M., Komuniciranje, mediji i društvo, Stylos, Novi Sad, 2005.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRADITIONAL AND NEW MEDIA - DISAPPEARANCE OF THE FORMER OR UPGRADE OF THE LATTER

Abstract

Traditional media in recent years, with the increasing mass development of the Internet, is viewed with changes that have not occurred since their existence. Namely, numerous media, such as television, newspapers, radio, books and magazines, are increasingly replacing people with only one medium - digital. As the Internet takes over everyone's primates, people are increasingly turning to digital devices, smartphones, and computers, with which they find information and have fun with the Internet. This is how we release traditional methods.

By developing devices of modern times, such as smart phones (smartphones), tablets, and e-readers, digital or new media achieved by increasing the expansion and popularization among users. Since we live in a fast moving world, simplicity, availability and portability become standards, which is actually the main characteristic of the new media. However, one should not ignore the fact that there are still a handful of people, lovers of print media, who are trying to resist the rush of digital media. These are older generations who can not imagine morning coffee

without print media and are largely contributing to the survival of print media in the market. On the other hand, a new generation immediately decide on digital media, not trying to feel the charm of the traditional media, they though them expensive and boring even if they can buy them only for one mark (!). Listening to the news on the radio and watching the news on TV has today been replaced by new media - portals, where we can also read, watch and hear this news.

Because of all this, new generations are at a turning point. Tradition requires reading of books, however, nowadays, more and more of them are digital - on the Internet. Identical thing with traditional media. The irreplaceable smell of newspapers, unfortunately, represents nothing among the young generations. Due to the current situation in the society, more and more traditional media are trying to survive by creating their platforms and in online form, that is, on the Internet. But the question is whether the development of new media is an upgrade of the traditional media or their disappearance.

Keywords: *media, internet, television, newspaper, radio*

KULTUROLOGIJA

Dr. sc. Hazim Begagić

TEMELJNI PRODUKCIONI MODELI U INSTITUCIONALNOM SUSTAVU IZVEDBENO-SCENSKE KULTURE BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

U europskim zemljama se u proteklom stoljeću razvilo nekoliko specifičnih i prepoznatljivih modela kazališne organizacije. Ti su se modeli na specifičan način razvijali u zemljama Istočne Europe u odnosu na njihovo nakadašnje socijalističko društveno uređenje. Bosna i Hercegovina, kao sastavnica nekadašnje jugoslovenske federacije, zemlja je sa turbulentnom povijesti i jedinstvenim unutaršnjim uređenjem, što se izravno odražava i na njezin kazališni sustav, odnosno kazališne sustave. Programske-repertoarni formati tek se u posljednje vrijeme jasnije definiraju u okviru relativno složenog kulturnopolitičkog sustava zemlje.

***Ključne riječi:** kazalište, kazališni sustavi, kulturna politika, kazališna politika, modeli kazališne organizacije, narodno kazalište, javno kazalište, repertoarno kazalište*

Uvod – Mreža javnih kazališta u BiH

Već brzim pregledom i pogledom na suvremeni kazališni sustav Bosne i Hercegovine lako je konstatirati kako je glavina kazališne djelatnosti u zemlji oslonjena na javni sektor kulture, koji u segmentu izvedbenih umjetnosti čini ukupno 13 javnih kazališnih ustanova sa sjedištima isključivo u tradicionalno većim emisionim centrima kulture.¹ Od tog broja, svega je devet kazališta postojalo i činilo okosnicu bh. kazališne scene do 1992. godine, odnosno do početka troipolgodisnjih tragičnih ratnih razaranja u zemlji nakon kojih tadašnja zajednica klasičnog republičkog uređenja doživljava značajnu unutrašnju političko-administrativnu transformaciju. Sudeći i prema tom broju, Bosna i Hercegovina je oduvijek bila ispod europskog prosjeka u pogledu razgranatosti mreže kazališnih i drugih organizacija izvedbeno-scenske kulture. Tijekom ratnih dejstava, u različitim turbulentnim okolnostima, dolazi do osnivanja tri javne kazališne organizacije, ponajprije u Sarajevu gdje je, u okolnostima opsade i kao svojevrsni oblik duhovnog otpora, sa radom počeo Sarajevski ratni teatar SARTR, isprva u neformalnom obliku, a kasnije i kao javna ustanova.² Među novonastalim javnim kazalištima dvije su institucije te vrste na specifičan način osnovane u Mostaru, obje tijekom ratnih zbivanja devedesetih godina kada u okolnostima agresije i grube devastacije i podjele grada dolazi do svojevrsne diobe postojećih gradskih institucija i njihovog paralelnog utemeljenja, a što je rezultiralo i osnutkom Lutkarskog

¹ Bh. gradovi sa ukupnim brojem javnih kazališta, hronološki - prema godinama utemeljenja prvih kazališta: Sarajevo (4), Banja Luka (2), Mostar (4), Tuzla (1), Zenica (1) i Prijedor (1).

² Sarajevski ratni teatar SARTR utemeljen je već 17. svibnja 1992. godine, na samom početku troipolgodisnje opsade Sarajeva, okupljajući glumce, kazališne umjetnike i suradnike iz tri profesionalna sarajevska teatra koja su zbog okolnosti opsade i tragičnih ratnih razaranja privremeno bila prinuđena obustaviti svoj rad. Već nakon manje od osam mjeseci, 12. siječnja 1993. godine, Odlukom Ratnog predsjedništva Skupštine Grada Sarajeva, SARTR je proglašen kao javna ustanova iz oblasti kulture od posebnog interesa za odbranu grada. (Begagić, 2019)

(1993.) i Hrvatskog narodnog kazališta Mostar (1994.).³ Nakon osnivanja navedenih kazališta devedesetih godina prošlog stoljeća, tek 2007. godine dolazi i do utemeljenja prvog i jedinog poslijeratnog profesionalnog kazališta u obliku javne ustanove, odnosno do pune profesionalizacije Pozorišta Prijedor i njegove uspostave kao trećeg javnog kazališta na prostoru bh. entiteta Republika Srpska, a prvog osnovanog od strane jedne lokalne samouprave. Od navedenih ukupno 13 javnih kazališta njih šest i zvanično pripada formi narodnog pozorišta/kazališta,⁴ uz činjenicu da Pozorište Prijedor, iako nominalno to nije, po svojoj formi i ukupnoj poslovno-programskoj djelatnosti ipak je najbliže tom organizacionom modelu. No, s obzirom na odsustvo pridjeva *narodno* u nazivu ovog kazališta, kao i na činjenicu da je njegov isključivi osnivač lokalna samouprava u formi gradske administracije, Pozorište Prijedor u modelarnom smislu može biti tretirano kao gradsko kazalište, za što je stvoren i snažan osnov i potvrda u novousvojenim kazališnim normativnim okvirima.⁵ Četiri su bh. kazališta svojom misijom usmjerena ka specifičnim skupinama svojih publika - djeci i mladima, i to: dva kazališta isključivo lutkarskog repertoarnog formata,⁶ dok su dva programsko-repertoarno profilirana za djecu i mlade što, između ostalih formi, svakako uključuje i umjetnost lutkarstva.⁷ Za posljednja se dva može reći da u širem smislu pripadaju modelu gradskih/metropolskih⁸ kazališta sa

³ Iako su ratna djelovanja u Mostaru otpočela ranije, 1993. godine dolazi do intenzivnih sukoba koji uzrokuje grubu fizičku podjelu grada na njegov tzv. istočni i zapadni dio. Budući da se zgrade Narodnog pozorišta i Pozorišta lutaka nalaze na lijevoj obali Neretve, u istočnom dijelu grada, jedan dio djelatnika u drugom dijelu grada, uz podršku tadašnjih vlasti, osniva paralelne kazališne ustanove koje su svoje kadrovsko i organizacijsko utemeljenje pronalazili u tradiciji postojećih kazališnih ustanova. Tako je tijekom 1993. godine utemeljeno Lutkarsko kazalište Mostar koje se od samih početaka svog rada pozivalo na tradiciju Pozorišta lutaka utemeljenog 1949. godine, a koje pak nikada nije zvanično prekidalo svoj rad. Rujna 1994. godine utemeljeno je i Hrvatsko narodno kazalište u Mostaru kao *prvo profesionalno kazalište hrvatskog naroda u BiH*. (<http://www.hnk.ba>, uvid obavljen dana 30. 3. 2017.) Prvobitni utemeljitelj tog kazališta bila je godinu dana ranije proglašena Hrvatska Republika Herceg Bosna koja je predstavljala tadašnji pokušaj spornog administrativno-političkoga organiziranja teritorije koje su vojno kontrolirale postrojbe Hrvatskoga vijeća obrane BiH i koja nikad nije doživjela svoju pravnu afirmaciju u međunarodnim okvirima. Grad Mostar kasnije je preuzeo osnivačka prava i obveze najprije nad Lutkarskim kazalištem, a kasnije i nad Hrvatskom narodnom kazalištu, zajedno sa Hercegovačko-neretvanskim kantonom. Do tada, osnivačka prava nad tim je Kazalištem imala udruga građana HZHB, dok su Kanton i Grad povremeno financirali rad kazališta.

⁴ Hronološki, prema zvaničnim godinama osnivanja, sa aktualnim imenima kazališta i uz navođenje njihovih trenutnih osnivača: Narodno pozorište u Sarajevu (1920) – Kanton Sarajevo; Narodno pozorište Republike Srpske Banja Luka (1930) – Republika Srpska; Narodno pozorište Mostar (1949) – Grad Mostar/Hercegovačko-neretvanski kanton; Narodno pozorište Tuzla (1949) – Grad Tuzla/Tuzlanski kanton; Bosansko narodno pozorište Zenica (1950) – Grad Zenica; Hrvatsko narodno kazalište Mostar (1994) – Grad Mostar/Hercegovačko-neretvanski kanton.

⁵ Skupština RS je krajem 2016. godine usvojila novi Zakon o pozorišnoj djelatnosti tog bh. entiteta, koji predstavlja najmlađi bh. kazališni zakon i koji jedini predviđa specifičnu podjelu kazališta na ukupno pet organizacionih formi, u okviru koje se, pored narodnog kazališta, između ostalog, predviđa i organizacioni oblik gradskog kazališta, i to kao „(...) 2) stalno repertoarsko pozorište koje se bavi pripremanjem i javnim izvođenjem scenskih i muzičko-scenskih djela (...)“ (čl. 13., stav 1., alineja 2. ZOPD RS - „Službeni glasnik RS“ br. 92/16).

⁶ Pozorište lutaka (1949) i Lutkarsko kazalište (1993), oba sa sjedištem u Mostaru, a nad kojima osnivačka prava i obveze ima Grad Mostar.

⁷ Hronološki, prema zvaničnim godinama osnivanja, sa aktualnim imenima kazališta i uz navođenje njihovih trenutnih osnivača: Pozorište mladih Sarajevo (1950/1977) – Kanton Sarajevo i Dječije pozorište Republike Srpske Banja Luka (1955) – Republika Srpska.

⁸ Pod metropolom ovdje se prihvata šira definicija koja metropolu definiše kao veliki grad ili urbanu sredinu koja je značajan ekonomski, politički, i kulturni centar države ili regije, što u bh. i regionalnom kulturnom kontekstu grad Sarajevo nesumnjivo jeste.

specifično profiliranom repertoarnom politikom kojom se u prvi plan stavlja razvitak ekperimentalijih i alternativnijih kazališnih formi.⁹

Model repertoarnog kazališta

U svojoj knjizi u oblasti teatrologije i analize kazališnih sustava, posebice onih Jugoistočne Europe: „Resetting the Stage: Public Theatre Between the Market and Democracy“¹⁰ (*Početi iznova - Promena teatarskog sistema*)¹¹ u kojoj iznimno pregledno i sustavno analizira kretanja i trendove suvremenih europskih kazališnih sustava, Dragan Klaić¹² vrlo vješto obrađuje složenu temu kazališnih produkcionih modela, razmatrajući repertoarna kazališta i različite forme kazališnih trupa kao dva neovisna modela kazališnih produkcija čije postojanje u normalnim društvenim okolnostima omogućavaju upravo javni fondovi. Pri tome, Klaić u obzir uzima uistinu širok spektar brojnih modelskih varijanti i opcija, a u svojoj analizi ističe i njihov međusobni utjecaj, nove trendove, iznoseći i mogućnosti njihovih promjena. U poglavlju o repertoarnim kazalištima i njihovim ograničenjima i prilagođavanjima, Klaić navodi kako je upravo model repertoarnog kazališta¹³ obilježio „mnoge faze razvoja umetničkog pozorišta tokom XX veka i, uz male izmene, primenjivan je u stotinama pozorišnih kuća. Ideja o postojanju pozorišta na čijem čelu se nalazi snažna umetnička figura koja oblikuje prepoznatljiv estetski profil, pozorišta koje ima stalni glumački ansambl, kao i administrativno i tehničko osoblje, u svojoj zgradi, sa jednom ili više scena, sa svojim radionicama i objektima za izradu dekora, i koje računa na stalnu, raznovrsnu publiku - to je ideja koja čak i danas preovlađuje pozorišnim pejzažem zemalja nemačkog govornog područja i dobrim delom Srednje, Istočne i Severne Evrope.“¹⁴ Naravno, i sam Klaić to ističe, uz određene izmjene i specifičnosti, takav se model javljao i u Zapadnoj i Južnoj Europi, ali rjeđe i nikada ne predstavljajući preovlađujući model kazališne organizacije u tim sustavima. I upravo se takav oblik kazališta naziva repertoarnim, zato što ista skupina umjetnika i ostalih suradnika pravi određeni broj predstava tijekom sezone, koje se zatim prikazuju prema rotirajućem ili sekvencijalnom rasporedu. (Klaić, 2012.) Naravno, ovakav je obrazac prvenstveno zasnovan na pretpostavci kako jedno kazalište „može da održava stalni glumački ansambl u kome su glumci različitih generacija, i da će oni biti deo tog pozorišta nekoliko sezona,

⁹ Kamerni teatar 55 (1955) i Sarajevski ratni teatar SARTR (1992), oba sa sjedištem u Sarajevu, a nad kojima osnivačka prava i obveze ima Kanton Sarajevo, kao i nad ostala dva profesionalna javna kazališta u Sarajevu, uz Javnu ustanovu MES - Međunarodni teatarski festival - Scena MESS Sarajevo (199).

¹⁰ Klaić, D. (2012). *Resetting the Stage: Public Theatre Between the Market and Democracy*. Intellect books, Bristol (dio prijevoda preuzet iz: „Teatron“, časopis za pozorišnu umetnost br. 156/157, jesen/zima 2011., Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd - prijevod: Danica Ilić)

¹¹ Objavljeno u prijevodu: Klaić, D. (2016) *Početi iznova - Promena teatarskog sistema*. Beograd: CLIIO.

¹² Dragan Klaić (1950-2011) bio je značajan kazališni povjesničar i kulturni analitičar. Predavao je kulturnu politiku i umjetnost na sveučilištu u Leidenu. Održavao je predavanja na brojnim sveučilištima, govorio na konferencijama i simpozijima te radio kao savjetnik, urednik, kolumnist, istraživač i trener. Područja njegova angažmana su suvremene kazališne umjetnosti i prakse, europske kulturne politike, strategije kulturnog razvitka i međunarodne kulturne suradnje. Knjige i radovi su mu objavljivani u bivšoj Jugoslaviji, Velikoj Britaniji, SAD, Nizozemskoj i Norveškoj.

¹³ Autor se pri tome referira na model koji je izvorno ustanovljen i potvrđen na primjeru Moskovskog hudožestvenog akademskog teatra (Moskovsko umjetničko akademsko kazalište; akronim: MHAT), još 1898. godine.

¹⁴ Klaić, D. (2012). *Resetting the Stage: Public Theatre Between the Market and Democracy*. Intellect books, Bristol (dio prijevoda preuzet iz: „Teatron“, časopis za pozorišnu umetnost br. 156/157, jesen/zima 2011., Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd - prijevod: Danica Ilić)

ako ne i tokom čitavog svog radnog veka, učeći jedni od drugih uz umetničko sazrevanje, počevši od malih uloga pa sve do onih koje zahtevaju veću odgovornost u okviru repertoara. Specifičan i prepoznatljiv pozorišni stil spaja pojedinačne talente u jednu snažnu kolektivnu umetničku celinu, koju pojačava prisustvo jednog ili više stalnih reditelja. Očekuje se da predstave budu uspešne do te mere da postignu veliku gledanost i ostanu na repertoaru nekoliko sezona, a da neke od njih budu izvedene sto ili više puta.“¹⁵ Autor navodi i brojne nedostatke koje ovaj, i dalje sveprisutni i u bosanskohercegovačkom kazališnom sustavu apsolutno dominantan model kazališne organizacije, svakodnevno pokazuje dovodeći u pitanje svoje vlastito postojanje.¹⁶

Kratki povijesni pregled nastanka i razvitka mreže repertoarnih kazališta u BiH

Po završetku Velikog rata (1914-1918.), na Balkanskom poluotoku kreirana potpuno nova politička mapa, znatno drugačija od one dotadašnje. Naime, ideje o južnoslovenskoj integraciji, razvijane i proklamovane nekoliko desetljeća unazad, na izvjestan su način prvi put dobile priliku za svoju ozbiljnu realizaciju osnivanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) u čiji je sastav uključen i kompletan teritorij Bosne i Hercegovine. Odmah po nastanku nove državne zajednice, u kontekstu potrebe za uspostavljanjem i uređenjem novog sustava kulturne politike prilagođenog novonastalim društveno-političkim okolnostima, a sa njime i novog kazališnog sustava, značajni kazališni reformator Milan Grol iznio je prijedlog da se kao temelj uređenja kazališne djelatnosti uzme Zakon o Narodnom pozorištu u Beogradu, jedan od prvih *lex specialis* propisa na prostorima novouspostavljene Kraljevine iz oblasti kazališne djelatnosti, usvojen 1911. godine u Kraljevini Srbiji (Begagić, 2019.). Sukladno novim političkim prilikama predložena je nova kategorizaciju kazališta koja je podrazumijevala tri osnovne vrste: „1) tri državna narodna (nacionalna) kazališta (Beograd, Zagreb i Ljubljana); 2) pet subvencioniranih oblasnih narodnih kazališta (Sarajevo, Skoplje, Novi Sad, Split i Osijek) i 3) potreban broj povlaštenih gradskih kazališta,¹⁷ koja bi vršila u isto vreme i ulogu putujućih kazališta.“¹⁸ Nedugo nakon što je ovaj prijedlog izložen, Ministarsko ga je vijeće usvojilo već krajem 1919. godine, te donijelo rješenje o novom ustrojstvu kazališne organizacije u Kraljevini (Jovanović, 2007). U skladu s tim rješenjima i pomenutom odlukama, a u okviru definiranih ciljeva, intenzivirale su se aktivnosti na osnivanju, te je sa radom konačno počelo Narodno pozorište u Sarajevu – prvo bh. profesionalno

¹⁵ Ibid.

¹⁶ U tom smislu, Klaić ističe kako većina današnjih glumaca želi da njihova karijera bude dinamičnija i promjenljivija. „Oni žele da rade na različitim projektima i s različitim partnerima i rediteljima, kao i da, pored pozorišta, budu angažovani i na filmu i televiziji. Mnogi osećaju potrebu da iskorače iz stalnog angažovanja u okviru ansambla. Unutar ansambla glumcu je sve poznato i može da se oseća lagodno, ali takođe postoji i jasna hijerarhija, sve je predvidljivo, „zagušljivo“, ima previše planiranja i logistike, a može i da ne bude dovoljno inspirativno u umetničkom smislu. Naročito glumci koji žive u većim gradovima imaju svest o većem broju mogućnosti i imaju potrebu da ih iskoriste. Međutim, interesovanje publike za predstave nije dovoljno veliko, pa se one sve češće igraju samo jednu sezonu, možda dve, i onda se skidaju s repertoara da bi se stvorilo mesto za nove predstave.“ (Klaić, 2012.)

¹⁷ Među *povlaštenim gradskim kazalištima* nije se nalazilo niti jedno kazalište iz BiH. Bila su to kazališta u Nišu i Kragujevcu u Srbiji, u Makedoniji Bitoljsko kazalište kao ispostava NP u Skoplju, zatim u Srbiji (Vojvodini) NP u Novom Sadu koje bi predstave izvodilo u Somboru i Subotici i imalo ispostavu za istočnu Vojvodinu u Vršcu. U Hrvatskoj i Sloveniji to su bila putujuća kazališta u Varždinu i Mariboru.

¹⁸ Jovanović, T. Zoran. „Milan Grol - pozorišni reformator“. Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku. Beograd. (2003) (preuzeto iz Begagić, 2019)

kazalište koje je u prvih četvrt stoljeća svog rada djelovalo kao isključivo dramski teatar.¹⁹ Kazalište je, nakon niza ranijih neuspjeha u realizaciji ideje o njegovom osnivanju, zvanično utemeljeno potkraj 1919. godine, svega mjesec dana po usvajanju državne odluke o novoj kazališnoj organizaciji, iako je s radom započelo tek godinu dana kasnije.²⁰ Brojni kroničari razvitka modernog kulturnog i kazališnog sustava Bosne i Hercegovine suglasni su da upravo osnivanje Narodnog pozorišta u Sarajevu predstavlja svojevrsnu prekretnicu za kasnije procese razvitka izvedbenih umjetnosti u BiH, a da se samim činom utemeljenja prvog sarajevskog institucionalnog kazališta praktično došlo do „prelomnog trenutka u kazališnom životu Bosne i Hercegovine: stvoreno je jedno čvrsto profesionalno jezgro oko kojeg će se ubuduće koncentrirati i razvijati ne samo glumačka umjetnost već i dramska književnost, zatim kazališna kritika, pa i kazališna publika kao integralni dio predstave kao kazališnog čina.“²¹ Nakon što je kralj Aleksandar I. Karađorđević u Kraljevini SHS uveo monarhističku diktaturu početkom 1929. godine, poznatu kao *šestojanuarska diktatura*, monarhija mijenja ime i postaje Kraljevina Jugoslavija. Ubrzo se mijenja i administrativni ustroj zemlje sa podjelom na devet banovina koje uglavnom nisu slijedile prirodne i dotadašnje povijesne granice. Prostor Bosne i Hercegovine ovakvim je teritorijalnim ustrojem administrativno bio razbijen na četiri *banovine*.²² U skladu s novonastalim stanjem na političkoj mapi Kraljevine, pokušava se uspostaviti i kazališni sustav. Nakon otvaranja i prvog desetljeća rada Narodnog pozorišta u Sarajevu, „više kao rezultat političke nego umjetničke potrebe“²³ u Banja Luci je, aktom bana Vrbaske banovine Svetislava Milosavljevića, 2. rujna 1930. godine utemeljeno Narodno pozorište Vrbaske banovine, drugo profesionalno bh. kazalište. Iako je do tada bila tek mali bosanski grad, Banja Luci je upravo ova povijesno-politička činjenica donijela profesionalno kazalište mnogo ranije nego što je to bio slučaj sa drugim bosanskohercegovačkim kulturnim centrima i većim gradovima.

Svih preostalih sedam repertoarnih kazališta u formi javnih ustanova kulture u državnoj svojini redom su, u okviru proklamovanog modela nove kulturne politike u skladu sa socijalističkim principima društvenog uređenja, osnovale republičke ili lokalne socijalističke vlasti u Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Zenici i Banja Luci, i to u periodu od svega šest godina, od 1949. do 1955. godine.²⁴ Nakon osnivanja Kamernog teatra, 1955. godine, narednih 37 godina - sve do stjecanja svoje neovisnosti u BiH nije utemeljeno niti jedno javno kazalište. To praktično znači da

¹⁹ Tek nakon Drugog svjetskog rata i formiranjem socijalističke Jugoslavije, sarajevsko Narodno pozorište dobija i svoje glazbeno-plesne segmente umjetničkog djelovanja osnivanjem Opere 1946., odnosno Baleta 1949. godine. Time je Bosna i Hercegovina, među posljednjim zemljama u Europi, dobila svoje prve, i do današnjeg dana jedine profesionalne operne i baletne ansamble (Begagić, 2019).

²⁰ Nakon što je renoviran i adaptiran objekt tadašnjeg Društvenog, odnosno Oficirskog doma u centru grada, zgrada u kojoj Narodno pozorište u Sarajevu djeluje i danas zvanično je predata Kazalištu i otvorena u studenom 1921. godine. Svečani čin otvaranja pripao je čuvenom srpskom komediografu Branislavu Nušiću, tadašnjem načelniku Umjetničkog odjeljenja Ministarstva prosvjete Kraljevine SHS sa sjedištem u Beogradu. Inače, Kuća na Obali popularni je naziv za NP u Sarajevu, budući da se zgrada nalazi uz obalu Miljacke, u ulici koja danas nosi naziv Obala Kulina bana, nekadašnja Obala vojvode Stepe Stepanovića.

²¹ Lešić, Josip. Skica za (ne)napisanu istoriju pozorišta Bosne i Hercegovine. Sarajevo. (1985)

²² Banovine: *Drinska*, Vrbaska, Primorska i Zetska, samo sa dva banovinska sjedišta u bosanskohercegovačkim gradovima – Sarajevo (Drinska) i Banja Luka (Vrbaska).

²³ Muzaferija, Gordana. Kratka historija teatra u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. (2002)

²⁴ Prema godinama osnivanja (sa današnjim imenima kazališta): **1949.** – Narodno pozorište Mostar, Pozorište lutaka Mostar i Narodno pozorište Tuzla; **1950.** – Narodno pozorište Zenica i Pozorište mladih Sarajevo/1977. (Pionirsko pozorište i Pozorište lutaka), **1955** – Kamerni teatar 55 Sarajevo i Dječije pozorište RS Banja Luka.

je BiH raspad bivše državne zajednice dočekala sa ukupno devet repertoarnih kazališta na tadašnjih cca. 4.400.000 stanovnika, što je predstavljalo okvirni prosjek prema kojem je na nešto manje od pola miliona stanovnika dolazilo jedno profesionalno kazalište.²⁵ Time se BiH nalazila na dnu ljestvice tadašnjih sastavnica jugoslovenske federacije od kojih su neke republike (a zasigurno i Autonomna pokrajina Vojvodina u sastavu Republike Srbije) imale znatno naprednije kazališne sustave u svim segmentima, a posebice razvijeniju mrežu repertoarnih kazališta u različitim modelima i programsko-repertoarnim formatima.

Ipak, za razliku od brojnih istočnoeuropskih zemalja čije su socijalističke vlade u drugoj polovini dvadesetoga stoljeća u okviru svojih nerijetko nerealnih i pretencioznih kulturnopolitičkih modela i planova osnivali kazališta i u izuzetno malim sredinama, u Bosni i Hercegovini ti su se procesi odvijali sustavno i postepeno. Novoutemeljena kazališta bila su dakle „smještena u gradove koji predstavljaju prirodne gravitacione i emisione kulturne centre širih regiona. Sam njihov teritorijalni raspored doprinio je da se kazališna situacija u Bosni i Hercegovini u pogledu mreže nikako nije mogao označiti ni kao hipertrofija niti kao oskudica ovog oblika umjetničkog života. Nije stoga čudno da se u Bosni i Hercegovini djelotvornije, pa ni javno nisu mogle ispoljiti primisli, (a vjerojatno da to neće biti ni ubuduće) o ukidanju nekog kazališta, o prevelikom broju tih ustanova ili druge subjekcije koje bi vodile narušavanju stvorene osnove, što je - podsjetimo se - bilo svojstveno nekim drugim sredinama.”^{26,27}

Temeljni modeli kazališne organizacije

Jedan dio relevantnih autora, među kojima i Hadi Kurić,²⁸ analizirajući kazališnu organizaciju ističu kako je u nekadašnjoj jugoslovenskoj zajednici, kao zemlji samoupravnog socijalizma u kojoj je razvijano društveno vlasništvo, ateizam i federalizam, njegovan oblik kazališne organizacije koji ponajbolje ilustrira model repertoarnog, najčešće narodnog, kazališta. U tom smislu, prema njegovom mišljenju,²⁹ četiri su temeljna produkcijska modela u kojima je europsko kazalište pronašlo svoj izraz: (1) narodno kazalište;³⁰ (2) javne (državne) producentske kuće; (3) privatne producentske kuće i (4) privatne kazališne trupe. Naravno, iako postoje brojne varijacije, autor je mišljenja kako je temelj ovih organizacionih oblika isti i prepoznatljiv širom Europe. Sva četiri modela imaju svoje kritičare i zagovornike i sva četiri su oprobana u praksi. Također, Kurić ističe kako se nijedan od ovih modela ne može s uspjehom primjenjivati bez pratećih struktura i uvjeta koje je, uglavnom, država dužna stvoriti. Pri tome ne misleći isključivo na kazališne dvorane i ostalu infrastrukturu već i na obrazovane kadrove, zakonsku regulativu i

²⁵ Prema zvaničnom popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini ukupno je živjelo 4.377.033 stanovnika, što znači da je na tačno 486.337 žitelja postojalo po jedno javno kazalište.

²⁶ Npr. u tadašnjim narodnim, odnosno socijalističkim republikama Crnoj Gori i Srbiji tijekom pedesetih i šezdesetih godina zatvoreno je i ukinuto na desetine kazališta. Samo u Crnoj Gori su u pedesetim godinama prošlog stoljeća zatvorena čak četiri kazališta, u Kotoru, Nikšići, Cetinju i Pljevljima, neka nedugo nakon osnivanja i profesionalizacije. U BiH nije zabilježen niti jedan takav slučaj.

²⁷ Bogičević, Miodrag. „U znaku novih nastojanja.” Pozorište. Tuzla. 1969.

²⁸ Kazališni umjetnik iz Niša i nekadašnji stalni redatelj Narodnog pozorišta u Sarajevu, sa bogatim iskustvom umjetničkog i znanstveno-istraživačkog rada u europskim kazališnim sustavima.

²⁹ Kurić, Hadi. „Dinamična organizacija pozorišne stvarnosti”. Scena 1-2. Novi Sad. (2009) (preuzeto iz: Begagić, 2014.)

³⁰ Prema načinu, formi i organizacionom obliku koji su se u BiH i ostalim zemljama regiona u manjoj ili većoj mjeri zadržali do danas.

mehanizme kojima se pospješuje razvitak tržišta u kulturi. (Kurić, 2009.) Iako i sam naslov tog rada ukazuje na potrebu dinamične organizacije kazališne stvarnosti, tri desetljeća nakon ulaska u procese tranzicije bh. društva lako se da zaključiti kako nikakve dinamike u kazališnoj organizaciji nema, i kako je, barem u organizacijskom smislu, i dalje prisutan dugogodišnji *status quo* u kojemu dominiraju zastarjeli organizacijski modeli sa vještački rezerviranim pozicijama za narodna kazališta kao svojevrzne nositelje i glavne oslonce kazališnog sustava. Ipak, ističu se i neke od prednosti, kao i nedostaci repertoarnih kazališta prisutnih u tim zajednicama. Prema Kuriću, „repertoarsko narodno pozorište je proizvod čvrstog državotvornog principa na nacionalnoj osnovi, nastalog u devetnaestom veku.“³¹ Istovremeno, takav oblik kazališne organizacije nesumnjivo može biti dobar model, osobito za velike sredine, budući da daje raznovrsnu i zajamčenu ponudu u svakom trenutku, čime je moguće zadovoljiti potrebe velikog broja gledatelja koncentriranih na malom prostoru. Uz određene promjene u organizaciji,³² postojanje modela narodnih kazališta koji može jamčiti pravilan razvitak svim umjetnicima koji su za njega vezani, ujedno dajući raznovrsnu kulturnu ponudu svojoj sredini, bilo bi potrebno i opravdano. S druge strane, usprkos navedenim prednostima, prema Kuriću, model narodnog kazališta posjeduje i niz nedostataka, koje je, prema njegovom mišljenju, „praktično nemoguće ispraviti“. Naime, taj je model isuviše trom i on uistinu nije pogodan za velike turneje i gostovanja, niti za brze odluke o repertoaru sukladno trenutnim potrebama i zahtjevima *tržišta*. U takvom se sustavu sporo postiže dogovor o projektima i planovima, iz prostog razloga što im struktura nije predviđena za takvo što. Kurić je, stoga, mišljenja kako bi narodna kazališta u postojećem obliku svakako trebalo zadržati, ali samo u velikim sredinama. Pri tome od njih ne treba tražiti ono što ona objektivno nisu u stanju ispuniti. Dakle, ostala bi se kazališna ponuda morala oslanjati na preostala tri modela kazališne organizacije.³³ Kao jedno od mogućih rješenja kako se narodna kazališta ne bi „uspavala na lovorikama“ velikih subvencija, čemu su inače itekako sklona, potrebno bi im bilo „stvoriti takmaca u liku državne producerske kuće.“³⁴ (Kurić, 2009) Međutim, iako se pojedini modeli kazališne organizacije nerijetko dovode u vezu sa veličinom i socio-demografskim karakteristikama sredine u kojoj se kazališta nalaze, nitko nije dao odgovor na pitanje koliko veliki gradovi trebaju biti kako bi se na primjer model narodnog kazališta pokazao učinkovitim i potrebnim, usprkos svim njegovim iznesenim nedostacima. Osobito u bh. uvjetima u kojima

³¹ Ibid.

³² Autor u tom smislu predlaže nekoliko interesantnih mjera i rješenja, kao što je uvođenje ugovora za kazališne umjetnike na period od dvije do pet godina (u kojima bi odredbe o ekskluzivnosti zauzimale posebno mjesto), zatim ukidanje, odnosno zatvaranje kazališnih radionica (čije bi specijalizirano osoblje moglo biti prebačeno u privatna poduzeća koja bi davala servis svim kazalištima, a ne samo jednom) i smanjenja administracije, kao često pominjana mjera.

³³ Preostala tri modela kazališne organizacije su: državna producerska kuća, privatna producerska kuća i koncept privatne kazališne trupe.

³⁴ Autor pri tome misli na model državne producerske kuće koji svoje financiranje temelji isključivo na državnom proračunu. Te se kuće osnivaju uglavnom u velikim urbanim sredinama i, zbog komplicirane strukture, rijetko idu na turneje. Iako posjeduju sale gdje igraju predstave, one nemaju sve servise ni tehničke radionice koje uobičajeno imaju narodna kazališta i nemaju stalno uposlene glumce *na plaći*. Umjetnici se angažiraju po ugovoru o djelu, a predstave se igraju u blokovima od po nekoliko mjeseci, s repertoara se ne skidaju čak i kada nisu uspjele ili nemaju publiku. Predstave su najčešće velike i skupe jer državni aparat pokušava nadoknaditi onaj segment kazališne produkcije koju privatno kazalište ne može dosegnuti iz razloga financijske prirode. (Kurić, 2009)

većina kazališnih centara tek da ima nešto više od 100.000 stanovnika, čak i zanemarujući snažne demografske potrebe koje su te sredine redom doživjele u proteklih nekoliko desetljeća.

Neovisna kazališna scena

Za razliku od Bosne i Hercegovine i većine zemalja okruženja, u najvećem broju europskih zemalja, pored mreže javnih i subvencioniranih kazališnih institucija, znatno je veći broj subjekata takozvane neovisne kazališne scene, odnosno poluprofesionalnih i profesionalnih kazališnih skupina među kojima je značajan broj onih koje funkcioniraju potpuno neformalno, dok su neke formirane kao udruge ili neprofitne organizacije, a u pogledu umjetničkih rezultata i teatarskih dometa mnoge od tih skupina iza sebe imaju značajne uspjehe. U tim okolnostima i sa razvijenim alatima podrške i subvencije tim kazališnim modelima, kazališna produkcija može doživjeti istinsku dinamiku i propulzivnost koji jesu svojevrsni temelj stalnom razvitku i traganju za novim, drugačijim i uzbudljivim umjetničkim formama i nekonvencionalnim estetikama. „Većinu trupa osnovali su odlučni pioniri umetnosti i inovatori koji su imali snažne umetničke vizije, koji su okupljali sledbenike i sve one koji im veruju, kako bi iz predstave u predstavu stvarali i sprovodili specifičnu umetničku estetiku. Neke druge trupe oformili su prijatelji, kolege i vršnjaci koji su delili isto mišljenje i nezadovoljstvo zbog postojećeg pozorišnog stanja u njihovom neposrednom okruženju, a na koje su želeli da odgovore alternativnom pozorišnom idejom i praksom koja je za osnovu imala eksperimentisanje. Trupe su nastale iz osećanja ogorčenosti spram komercijalnog i državnog institucionalizovanog pozorišta.“³⁵ Klaić dalje pojašnjava kako su osnivači tih kazališnih trupa prema komercijalnim oblicima kazališta bili ogorčeni upravo zbog njihovih komercijalnih ciljeva, a prema institucionaliziranim oblicima kazališne djelatnosti jer su ih smatrali konvencionalnim, populističkim i, kako slikovito opisuje, očigledno su im izgledali kao „strašna i slepa birokratizovana sila koja uzima mnoge nevine žrtve.“³⁶ Istovremeno, Klaić to i napominje, neke organizacije iz domena izvedbenih umjetnosti koje su bile dijelom bivših pobunjeničkih trupa u međuvremenu su dostigle izvjesnu razinu popularnosti zahvaljujući tome što ih je publika dugoročno i snažno prihvatila, one su prerasle i prevazišle institucionalizaciju zahvaljujući i stabilnijem pristupu državnim subvencijama koji su vremenom stekli. Nažalost, ovakvi iznimno pozitivni primjeri koji bi vodili svojevrsnoj i toliko potrebnoj deinstitucionalizaciji kazališnog sustava, nisu značajnije prisutni u Bosni i Hercegovini, ukoliko izuzmemo rijetke primjere neovisnih kazališnih organizacija koje primarno opstaju zahvaljujući entuzijazmu njihovih pokretača.³⁷

Vrste kazališta u bh. kazališnom pravu

Jedna od rijetkih zakonskih odredbi koja je gotovo na isti način bila prisutna u svih pet kazališnih zakona u BiH ona je koja se odnosi na moguće vrste kazališta i druge organizacione

³⁵ Klaić, D. (2012). *Resetting the Stage: Public Theatre Between the Market and Democracy*. Intellect books, Bristol (dio prijevoda preuzet iz: „Teatron“, časopis za pozorišnu umetnost br. 156/157, jesen/zima 2011., Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd - prijevod: Danica Ilić)

³⁶ Ibid.

³⁷ East-West Centar Sarajevo, Gradsko pozorište Jazavac Banja Luka, Teatar Kabare Tuzla.

oblike u okviru kojih je moguće obavljati kazališnu djelatnost u BiH.³⁸ Dakle, u svim se zakonima jasno navodilo kako se pozorišna djelatnost može obavljati profesionalno ili amaterski. U istim se zakonskim odredbama redom već u narednom stavu navodi kako se kazališnom djelatnosti mogu baviti: (1) kazališta kao javne ustanove; (2) kazališta kao ustanove; (3) kazališne skupine i udruge građana i (4) samostalni umjetnici.

Zakon o pozorišnoj djelatnosti Tuzlanskog kantona (ZOPD TK) u prvobitnoj verziji Zakona iz 2002. godine nije razlikovao kazališta kao javne ustanove i kao ustanove, budući su obje kategorije jednostavno bile obuhvaćene terminom *pozorišta*, dok se u prvobitnom kazališnom Zakonu Zeničko-dobojskog kantona (2002.) također nisu korištene odrednice *kao javna ustanova* i *kao ustanova*, već termini *javna pozorišta* i *pozorišta*.³⁹ U bosanskohercegovačkom sustavu scenskih umjetnosti svakako je najdominantniji i najutjecajniji model profesionalne kazališne produkcije, bez sumnje kazališnih organizacija u obliku javne ustanove kulture u državnoj svojini, gdje se kao osnivač javlja entitet (RS -2), neki od kantona (KS -4, TK -1, HNK -2) ili gradska uprava (Mostar -4, Tuzla -1, Zenica -1, Prijedor -1), odnosno općine kao jedinice lokalne samouprave.

Kazališta kao ustanove, što bi zapravo značilo privatna kazališta, praktično predstavljaju potpunu nepoznanicu i nikada prisutan model ustroja nekog bh. kazališta. Bez sumnje, ideja osnivanja kazališta kao (privatne) ustanove nikada nije zaživjela u bh. kazališnoj praksi, te je, kako to predlaže i Vitomira Lončar (2010), u svim narednim sustavnim razmatranjima izmjene kazališnih zakona, ako do toga u BiH uopće ikada i dođe, potrebno vrlo ozbiljno otvoriti razgovore o toj temi. Kazališne su skupine tek nešto prisutniji oblik formalno-pravnog ustroja koji nije tolika nepoznanica kazališnom sustavu zemlje, iako točnih i provjerenih službenih podataka o njihovom postojanju i broju nema i nije ih moguće dobiti.⁴⁰ Sa druge strane, udruge građana svakako su najčešći i apsolutno najprisutniji oblik organizovanja svih pozorišnih organizacija koje svrstavamo u neovisnu pozorišnu scenu. Prema zakonima o udrugama i fondacijama BiH i FBiH,⁴¹ udruženja predstavljaju svaki oblik dobrovoljnog povezivanja više fizičkih ili pravnih osoba radi unapređenja i ostvarivanja nekog zajedničkog ili općeg interesa ili cilja, u skladu sa ustavom i zakonom, a čija temeljna svrha nije stjecanje dobiti. Upravo takav oblik kazališnog organiziranja najbliža je modelska forma kojoj pribjegava većina kazališnih umjetnika i čime se vjerojatno i najjednostavnije može stvoriti produkcionni okvir za realizaciju umjetničkih projekata, ili za umjetnički rad dužeg kontinuiteta.

Dakle, u pogledu definiranja modela narodnog kazališta u normativnim aktima kulture, regionalna se kazališna zakonodavstva uglavnom bave podjelom u odnosu na kazališni formalni

³⁸ Članak 3. ZOPD KS (2000), članak 5. ZOPD TK (2002), članak 5. ZOPD RS (2001), članak 3. ZOPD ZDK (2002) i članak 3. ZOKD HNK (2005).

³⁹ U seriji izmjena i dopuna pozorišnih zakona do koje je došlo 2010. i 2011. godine jedino je Zakonom o izmjenama i dopunama ZOPD-a TK („SN TK“ br. 13/11) predviđena izmjena ovog članka i praktično njegovo usaglašavanje sa pozorišnom legislativom u drugim kantonima i RS-u. Naime, amandmanom III predloženo je da se u pomenutom članu 5. stav 3. ZOPD-a TK ipak doda tekst (pozorišta) *kao javne ustanove*. Preuzeto iz: Begagić, H. (2019). Normativni okvir kulturne produkcije u Bosni i Hercegovini: Prvi pozorišni zakoni u nezavisnoj BiH. Sarajevo: Akcija / Kultura.ba).

⁴⁰ Kazališni zakoni pored kazališnih registara predviđaju i obvezno vođenje evidencije o kazališnim skupinama, najčešće u obliku zasebnih registara kazališnih skupina koji se vode pri nadležnim ministarstvima, no ti podaci nikada nisu bili dostupni javnosti.

⁴¹ Zakon o udrugama i fondacijama FBiH ("SN FBiH", br. 45/02)

ustroj i njihovo vlasništvo, dok se najprije u kazališnoj legislativi Crne Gore u dijelu Zakona o vrstama kazališta definira pojam narodnog kazališta, kao kazališta koje se „u okviru svoje repertoarske djelatnosti, bavi pripremom i prikazivanjem scenskih djela iz kulturnog naslijeđa (Crne Gore) i svjetskog kulturnog naslijeđa, posebno njegujući savremenu domaću i inostranu dramu, kao i druga muzičko-scenska djela od izuzetnog umjetničkog značaja.“⁴² Dalje, u istom se aktu gradsko kazalište definira kao stalno repertoarno kazalište koje se bavi pripremanjem i javnim izvođenjem scenskih djela, pri čemu može biti organizirano i kao regionalno. U prvobitnim se kazališnim zakonima u BiH donešenim i usvajanim početkom 2000-tih godina, nigdje izrijekom nije definirao model narodnih kazališta, a tek se Zakonom o kazališnoj djelatnosti Republike Srpske iz 2016. godine⁴³ na izvjestan način definiraju osnovne modelske kazališne forme. Naime, u članku 13. tog najmlađeg kazališnog zakona u Bosni i Hercegovini, po prvi se put u povijesti bosanskohercegovačkog zakonodavstva, regulira da kazališta, i to ovisno o njihovu repertoaru i „postignutim umjetničkim dometima“, mogu biti organizirana u pet (5) mogućih organizacijskih formi, i to: (1) narodno kazalište; (2) gradsko kazalište; (3) kazalište za djecu; (4) lutkarsko kazalište i (5) producencko/projektno kazalište.

Zakon dalje precizira i definira te forme na slijedeći način. **Narodno kazalište** je najpreciznije programski definirana organizaciona forma za koju se navodi kako „u okviru svoje repertoarne politike, bavi se pripremom i prikazivanjem scenskih djela iz domaće i svjetske kulturne baštine, posebice njegujući savremenu domaću i inozemnu dramu, kao i druga muzičko-scenska djela od izuzetnog umjetničkog značaja.“ Upravo takva definicija i programska obilježja narodnog pozorišta koja u prvi plan ističe savremena djela predstavlja i svojevrsni iskorak od tradicionalnog poimanja formata narodnog pozorišta sa njegovom primarnom zadaćom njegovanja upravo klasičnih umjetničkih djela i formi.

U svakom slučaju, repertoarno narodno kazalište proizvod je jednog čvrstog državotvornog principa na nacionalnoj osnovi, nastalog još u devetnaestom stoljeću diljem europskog kontinenta, sa snažnim uporištem upravo na prostoru nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije kojoj je pripadao značajan dio teritorije zemalja sastavnica nekadašnje SFRJ (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija - Pokrajina Vojvodina). Socijalistička ideja, što je bio slučaj u Bosni i Hercegovini kao i u ostalim jugoslovenskim republikama, samo je doprinijela da se taj oblik, originalno kreiran u centralnoj Europi, proširi iz glavnih gradova na regionalne centre i veće općine. (Kurić, 2009.) Nakon što se sredinom prošlog stoljeća, točnije u periodu od 30 godina - od 1920. do 1950. godine, završio proces osnivanja narodnih kazališta u svim većim centrima u BiH, tako se formirana struktura zadržala do današnjeg dana, uz činjenicu da je *mreža* narodnih kazališta, 1994. godine na izvjestan način proširena, utemeljenjem Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru, koje je donedavno funkcioniralo sa neobično reguliranim osnivačkim pravima koji su izravno utjecali i na model financiranja i upravljanja, a time i na opću programsko repertoarnu profilaciju i produkcijske specifičnosti tog narodnog kazališta. Klasična teatrološka teorija institucije *narodnih kazališta* najčešće pojednostavljeno definira kao institucionalno repertoarna

⁴² Članak 17. Zakona o pozorišnoj djelatnosti Republike Crne Gore ("Službeni list RCG", br. 60/01 od 18. 12. 2001, "Sl. list Crne Gore", br. 75/10 od 21. 12. 2010, 73/10 od 10. 12. 2010, 40/11 od 8. 8. 2011.)

⁴³ „Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 92/16

kazališta koja „posjeduju svoju zgradu, stalni ansambl i redoviti repertoar.“⁴⁴ Programsko-repertoarna politika ovih kazališta ponajviše se oslanja na domaću i svjetsku dramaturgiju, i suvremenu ali u pravilu svakako nešto više onu klasičnu. Osnivači i vlasnici ovih kazališta državne su administrativne jedinice, tako da ona upravo u pogledu vlasničke strukture mogu biti nacionalna, regionalna i gradska. U bosanskohercegovačkom slučaju i aktualnoj kazališnoj praksi to su entitet (RS)⁴⁵, kantoni (KS, TK i HNK)⁴⁶ i gradovi (Mostar, Tuzla, Zenica i Prijedor).⁴⁷ Osnivači ovih kazališta, u skladu sa zakonskim regulama, postavljaju upravu, odnosno upravne odbore, preko njih utječu na odabir i imenovanje ravnatelja, a imaju i značajna ovlaštenja u kontroli rada kazališta u svim ostalim elementima njihovog poslovanja i upravljanja. Osnivači narodnih kazališta u BiH u pravilu jesu i njihovi osnovni financijeri, iako to nužno i ne moraju biti.⁴⁸

S druge strane, u kazališnom Zakonu RS iz 2016. godine, i model **gradskog kazališta** također je definiran kao stalno repertoarno kazalište, dakle slično kao narodno kazalište, ali bez značajnijih programskih odrednica, već vrlo jednostavno i izuzetno uopćeno - kao kazalište „koje se bavi pripremanjem i javnim izvođenjem scenskih i muzičko-scenskih djela.“ Zanimljive su definicije kazališta za djecu i lutkarskog kazališta, pri čemu se **kazalište za djecu** definira kao kazalište koje „priprema i izvodi glumačke,⁴⁹ lutkarske, baletske i druge predstave namijenjene djeci,“ dakle cjelokupan spektar scenskih djela kojima je glavna i temeljna odrednica mlada publika kao njihova najznačajnija ciljna skupina. Iako Zakon kao jednu od ključnih umjetničkih formi predviđa da kazališta za djecu produciraju i lutkarske predstave za djecu, ipak kao zasebnu organizacionu formu prepoznaje i ona kazališta koja se isključivo bave tom umjetničkom formom. No, zanimljivo je da je **lutkarsko kazalište** definirano kao kazalište koje „priprema i izvodi lutkarske predstave namijenjene djeci i odraslima“, što također predstavlja iskorak u poimanju umjetnosti lutkarstva koja se gotovo u pravilu tradicionalno veže za dječiju publiku. Posebice je značajno da se jedino u ovom bh. kazališnom zakonu kao zasebna organizaciona forma navodi ona najmanje tipična - **producentsko**, odnosno **projektno kazalište**, koje se, prema skromnom zakonskom obrazloženju, bavi „povremenim pripremanjem i javnim izvođenjem scenskih i glazbeno-scenskih djela,“ pri čemu se očigledno akcent stavlja upravo na termin *privremeno*.

Činjenica je da su brojna ministarstva koja, u skladu sa ustavnim rješenjima i ovlastima u Bosni i Hercegovini, u svojim izravnim ili ograničenim nadležnostima imaju ili pitanja kulture,

⁴⁴ Zdravković, Milovan. „Rečnik osnovnih pozorišnih termina“. Beograd: Altera-NP u Beogradu, 2007.

⁴⁵ Narodno pozorište Republike Srpske u Banjoj Luci.

⁴⁶ Kanton Sarajevo (Narodno pozorište u Sarajevu), Tuzlanski kanton (Narodno pozorište Tuzla – osnivačka prava i obaveze podijeljeni sa Gradom Tuzla) i Hercegovačko-neretvanski kanton (Narodno pozorište Mostar i Hrvatsko narodno kazalište Mostar – u oba slučaja osnivačka prava i obaveze podijeljeni sa Gradom Mostarom).

⁴⁷ Grad Mostar (Narodno pozorište Mostar i Hrvatsko narodno kazalište Mostar – u oba slučaja osnivačka prava i obaveze podijeljeni sa Hercegovačko-neretvanskim kantomom), Grad Tuzla (Narodno pozorište Tuzla – osnivačka prava i obaveze podijeljeni sa Tuzlanskim kantomom), Grad Zenica (Bosansko narodno pozorište Zenica – vidjeti narednu napomenu) i Grad Prijedor (Pozorište Prijedor).

⁴⁸ Takve slučajeve ponajbolje potvrđuje primjer Javne ustanove Bosansko narodno pozorište Zenica, čiji je jedini osnivač i puni vlasnik Grad Zenica, dok je Zeničko-dobojski kanton njegov glavni i najveći financijer, u obimu od preko 90% ukupnih godišnjih rashoda, ali bez ikakvih osnivačkih i upravljačkih prava.

⁴⁹ Termin *glumačke predstave* teoretski nije prikladan za ovu vrstu modelskog opisa kazališta i njegove uže profilirane programske djelatnosti, budući da svaki oblik kazališne umjetnosti u izvjesnom smislu podrazumijeva umjetnost glume. Pretpostavka je da se autori zakona ovdje referiraju na dramske predstave u širem značenju tog pojma.

njih ukupno 14,⁵⁰ najčešće i gotovo u pravilu, pored kulture, imaju zajednički resor sa brojnim drugim sektorima društvenih i javnih politika, prvenstveno sa obrazovanjem, ali i sa naukom, sportom, te medijskim i politikama mladih. U takvoj konstelaciji i unutrašnjoj organizaciji tih tijela, razumljivo je kako je kultura pozicionirana relativno nisko na listi prioriteta. S druge strane, i u samoj oblasti kulture u nekim je podsektorima kulture ukupna situacija iznuzetno loša i zapuštena, te nesumnjivo zahtijeva korjenite reforme, ipak upravo kazališta i kazališni sustav, kako se to ističe u određenim analizama,⁵¹ sa svojim brojnim nagomilanim i neriješenim problemima u pozadini, na izvjestan način i ponajviše prijete kulturnim klimama tih sredina. Naime, kazališne su ustanove nerijetko apsolutno najveći korisnici proračunskih sredstava namijenjenih za kulturu, a sa druge strane ne donose im značajnije programske rezultate i uspjehe, u dobroj mjeri se i u sociološkom smislu udaljavajući od zajednica u kojima se nalaze (Mandić, 2017).

Zaključna razmatranja

Nakon pada komunizma kazališni su se sustavi diljem nekadašnjeg Istočnog bloka tek neznatno izmjenili, a subvencije su gotovo svugdje značajno umanjene. Takvi trendovi nesumnjivo prate i bosanskohercegovački kazališni sustav koji je oduvijek po razgranatosti svoje mreže i ukupnoj kapacitiranosti bio ispod europskih standarda. Repertoarna kazališta nastavljaju raditi na stari način, djelimično sretna radi ukidanja cenzure, ali preživljavajući u uvjetima umanjenog državnog financiranja tako da se sve više oslanjaju na dodatne vlastite prihode, primarno od izdavanja prostora, uvodeći i daleko komercijalnije elemente u svoju ponudu. (Klaić, 2012) U međuvremenu ukupni kulturološki kontekst značajno se promjenio pod naletom proizvoda komercijalne industrije kulture, ali i zbog radikalne alternative za trošenje obiteljskih proračuna u vidu novoukazanih mogućnosti, kao i zbog nove potrošačke strasti i društveno-ekonomskog raslojavanja ranije veoma homogenih društava. Poduhvati neovisnih kazališnih skupina i komercijalnih kazališta postali su izravni konkurenti (Stefanova 2000, Popescu 2000).⁵² Vrijedi istaći trend značajnog smanjenja broja javno stalno subvencioniranih kazališta koje u teoriji najčešće nazivamo repertoarskim, što nije zahvatilo bosanskohercegovački niti regionalni kazališni prostor. Gotovo impresivno djeluje podatak da je sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća bilo više od šeststotina subvencioniranih repertoarnih kazališta u Srednjoj i Istočnoj Europi i više od četiristotinepedeset u bivšem SSSR-u, od kojih je svako produciralo između jedne i 16 novih predstava godišnje, a zapošljavala su na neodređeno vrijeme između 100.000 i 150.000

⁵⁰ Ministarstva u okvirima Vijeća ministara BiH (Ministarstvo civilnih poslova), vlada bh. entiteta RS (Ministarstvo prosvjete i kulture) i Federacije BiH (Ministarstvo kulture i sporta), vladama 10 kantona (ministarska tijela za obrazovanje, nauku, kulturu, sport i mlade) i u vladi Brčko Distrikta BiH (Odjeljenje za privredni razvoj, sport i kulturu).

⁵¹ Publicista i analitičar Davor Mandić u svom tekstu iz 2017. godine o hrvatskim kazalištima kao „jalovim sisačima proračuna“ upravo analizira specifičnu poziciju hrvatskih narodnih kazališta u tamošnjem kazališnom sustavu: Mandić, D. (2017) Jalovi sisači proračuna: Zašto hrvatska nacionalna pozorišta više nemaju smisla postojati u sadašnjem obliku. Rijeka: Novi list (dostupno na: <http://www.novilist.hr/layout/set/print/Kultura/Kazaliste/Zasto-hrvatska-nacionalna-kazalista-vise-nemaju-smisla-postojati-usada-snjem-obliku>, preuzeto dana 17. 11. 2019.)

⁵² Preuzeto iz: Klaić, D. (2012). Resetting the Stage: Public Theatre Between the Market and Democracy. Intellect books, Bristol (dio prijevoda preuzet iz: „Teatron“, časopis za pozorišnu umetnost br. 156/157, jesen/zima 2011., Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd - prijevod: Danica Ilić)

djelatnika (Klaić 1997). Usljed kontinuirane redukcije sredstava i promjenom općih principa suvremenih kulturnih politika danas su te brojke značajno drugačije i skromnije.

Iako je u protekla dva desetljeća postkomunističke tranzicije u gotovo svim europskim zemljama prožeto nedostatkom političke volje da se kazališni sustavi naslijeđeni iz socijalizma moderniziraju, u BiH je taj nedostatak u velikoj mjeri obilježen i elementarnim neznanjima, te nemogućnost djelovanja unutar postojećih institucionalnih okvira i datih ingerencija. Da bez odmaka od nekoliko generacija nije moguće izvršiti procjenu kulturalne štete koju je svakoj zemlji posebno donijelo njezinih pola stoljeća socijalizma konstatira i Lukić (2008), ali nastavlja da jednako tako nije moguće procijeniti ni kolika je šteta nastala susretom tog socijalizma s divljim prvotnim kapitalizmom. Pitanje je da li je prijelaz iz onog društvenog sustava u novi ikada doživio svoju završnicu u BiH, ili se ta zemlja usljed niza unutarnjih problema i nedostataka, ipak našla zarobljena u nekom hibridnom i samo njoj svojstvenom društvenom ustroju koji se svakako izravno reflektira na svaki segment društvenog života, a tako, jasno i na kazalište. Međutim, neovisno o svom socijalističkom naslijeđu i današnjem neobičnom ustroju, najtragičniji rat u Europi nakon Drugog svjetskog rata, koji je u tri i pol godine potpuno razorio zemlju, napravio je dramatične promjene u demografskoj i gospodarskoj slici zemlje. Sve je to u konačnici rezultiralo općim padom sustava vrijednosti koji je, možda i ponajviše, primjetan u bh. kulturi. U kulturnoj politici BiH danas vlada konfuzija, nerad, odsustvo sustava u svim segmenetima i nedostatak strateškog upravljanja.

Literatura i izvori

- Bagagić, H. (2019) Osnovne značajke institucionalnog sustava izvedbenih umjetnosti u gradu Sarajevu. Časopis za kazalište, književnost i kulturu „Susreti“, br. 3-4. Brčko: Brčko Distrikt BiH. str. 145. - 156.
- Bagagić, H. (2014) Osnovni pregled suvremene kazališne produkcije u BiH sa osvrtom na zemlje regiona. Časopis za književnost i kulturu „Riječ“, br. 3-4, god. VII. Brčko: Književni klub Brčko Distrikt BiH.
- Bogićević, Miodrag. (1969) U znaku novih nastojanja. Pozorište. Tuzla.
- Jovanović, T. Zoran. (2003). Milan Grol - pozorišni reformator“. Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku. Beograd.
- Klaic, D. (2012). Resetting the Stage: Public Theatre Between the Market and Democracy. Intellect books, Bristol (dio prijevoda preuzet iz: „Teatron“, časopis za pozorišnu umetnost br. 156/157, jesen/zima 2011., Muzej pozorišne umetnosti Srbije, Beograd. Prijevod: Danica Ilić)
- Kurić, Hadi. (2009). Dinamična organizacija pozorišne stvarnosti“. Scena 1-2. Novi Sad.
- Lešić, Josip. (1985) Skica za (ne)napisanu istoriju pozorišta Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- Lukić, D. (2008) Koristiti ili trošiti proračunski novac? u Organizacijski razvoj i strateško planiranje u kulturi: Grad Zagreb, Zagreb: Pučko otvoreno učilište.
- Lukić, D. (2008) Osnovni problemi kazališme (post)tranzicije. Scena, br. 4/08. Novi Sad.

- Mandić, D. (2017) Jalovi sisači proračuna: Zašto hrvatska nacionalna pozorišta više nemaju smisla postojati u sadašnjem obliku. Rijeka: Novi list
- Zakoni o pozorišnoj djelatnosti u BiH 2000-2016. (reference naznačene u fuss-notama)
- Zdravković, M. (2007) Rečnik osnovnih pozorišnih termina. Beograd: Altera-NPB.

FUNDAMENTAL PRODUCTION MODELS IN THE INSTITUTIONAL SYSTEM OF PERFORMING-SCENE CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Several specific and recognizable models of theatrical organization have evolved in European countries in the past century. These models developed in a specific way in Eastern European countries in relation to their former socialist social order. Bosnia and Herzegovina, as a constituent of the former Yugoslav Federation, is a country with a turbulent history and unique internal arrangement, which is directly reflected in its theatrical system, or theatrical systems. Program-repertoire theatre formats have only recently become more clearly defined within the relatively complex cultural-policy system of the country.

Key words: *theater, theater systems, cultural policy, theater policy, models of theater organization, national theater, public theater, repertory theater*

DEMOKRATIJA

Dr. sc. Faruk Kozić

DEMOKRATIZACIJA DRUŠTVA

Sažetak

U radu se govori o procesu demokratizacije kao stalnoj i trajnoj obavezi država i društava. Demokratizacija zavisi od mnogo važnih faktora koji na nju utiču. Rezultat demokratizacije je demokratija, koja je šira i potpunija, sa više prava i sloboda. Demokratizacija podrazumijeva suštinske političke, socijalne, kulturne promjene koje se kreću u demokratskom pravcu. To može biti prelaz iz autokratskog, poludemokratskog ili nedemokratskog sistema u demokratski politički sistem. Rezultat može biti stabilizacija demokratije ili destabilizacija. Na demokratizaciju utiču različiti i brojni faktori. Idealni rezultati demokratizacije su da građani ostvare potpuno svoja prava, pravo glasa, da se ostvari vladavina prava, bolje funkcionisanje sistema, popravi standard građana.

Ključne riječi: *demokratizacija, demokratija, demokratske promjene, promjena režima, autoritarnost, zemlje u razvoju, socijalna skrb, autoritarna politika, političke institucije, zakonodavna politika, modernizacija, tranzicija*

Uvod

Demokratizacija predstavlja nastojanje da se uredi država po demokratskim načelima, a to je i provođenje demokratskih načela i postupaka u život, približavanje vlasti građanstvu i svojim biračima, te širenje humanih, demokratskih odnosa u društvu. U svijetu se vrše raznovrsni i složeni procesi demokratizacije, koji zahvataju pojedine ili sve oblasti društva. Razlike se vide ako se porede ili komparativno promatraju demokratizacije u različitim regionima svijeta. Demokratizacija je oružje protiv raznih oblika nepravde. Ona je proces usvajanja vrijednosti demokratije u državi i društvu i stabilizuje demokratiju. Važna je za sve zemlje, a naročito za zemlje u razvoju i tranziciji. Zahtijeva prihvatanje i poštovanje demokratskih vrijednosti, kao što su sloboda, jednakost, solidarnost, odgovornost, dostojanstvo ličnosti, samopoštovanje i uvažavanje drugog, drugačijeg i različitog... Ona podrazumijeva izgrađivanje i pridržavanje demokratskih principa i procedura u odlučivanju i praktičnom djelovanju, kao što su aktivna i odgovorna participacija, odnosno učestvovanje, dijalog, diskusija, debata, tolerancija, nediskriminacija i pregovori zasnovani na argumentima, a ne na autoritetu i moći, te miroljubivo rješavanje sporova, sukoba i konflikata...

Svi možemo uticati na mijenjanje života ljudi oko nas i sredine u kojoj živimo. Dok svi ne počnemo koristiti svoju moć u javnosti, njome će i dalje upravljati oni koji žele da vladaju drugima, a umjesto onih koji je žele postići opće dobro. (Marilyn French) Demokratizacija podrazumijeva: demokratiju, vladavinu naroda i vladavinu uz poštivanje načela građanstva, ili jednako pravo svih pojedinaca da biraju i da budu birani.

To podrazumijeva *jednake obaveze* svih da se poštuje legitimnost odluka nastalih odlučivanjem izabраниh, poštovanje ljudskih prava: građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, ekoloških, individualnih i kolektivnih prava. To se odnosi i na učešće građana u javnom i političkom životu, efikasan, pošten i transparentan rad svih organa i nivoa vlasti, modernizaciju i efikasnost rada uprave, participaciju građana u donošenju odluka u državi i na lokalnom nivu. Za građane to znači slobodan pristup informacijama kojima raspolažu organi na svim nivoima vlasti. Dva ključna principa procesa demokratizacije su:

– *princip jednakosti* (pravednost, dostupnost i uvažavanje ljudskih prava i jednakih mogućnosti za sve, bez obzira na spol, uzrast, rasnu, etničku, religijsku i političku pripadnost, mjesto življenja i imovinsko stanje, sposobnosti i zdravstveni status...). U procesu demokratizacije ovaj princip jednakosti treba doći do punog izražaja.

– *princip participacije* (sloboda izražavanja mišljenja, okupljanja, udruživanja, izbora i aktivnog učešća građana u odlučivanju u lokalnoj zajednici, državi i društvu, na svim nivoima vlasti, uz prihvatanje odgovornosti). To podrazumjeva učešće građana u raznim poslovima i odlučivanju. U praksi se često zapostavlja pitanje odgovornosti, jer se demokratizacija i demokratija shvataju formalno. Savremene demokratije pružaju mogućnost veće participacije građana.

Demokratizacija je naziv za proces kojim se društveno-političko uređenje¹ neke zemlje transformiše, odnosno prolazi kroz tranziciju prema demokratiji, a to je napuštanje nedemokratskih, autokratskih² ili totalitarnih³ oblika vladavine. Demokratizacijom se relaksiraju, amortizuju razne napetosti ili brojni konflikti u društvu. Ostvarenje demokratije osnovni je cilj tranzicijskih društava, pa je stoga proces demokratizacije osnovni tranzicijski proces, od koga bitno zavise i mnogi drugi transformacijski procesi u cjelokupnom društvu. Početak demokratizacije je takođe važan, kako bi se vidjelo od čega se krenulo i šta se na kraju postiglo. Demokratizacija označava promjenu političkog sistema, uspostavljanje i konsolidaciju demokratskog sistema. To je i obiman proces usvajanja vrijednosti demokratije. Mnoga društva u historiji nastojala su napraviti promjene, provesti reforme i izvršiti demokratizaciju. Ona društva koja su uspjela provesti na vrijeme te reforme mogla su opstati, preživjeti ili se transformisati i prebroditi probleme. Demokratizacija je bila rješenje i spas za društva koja su u problemima, ekonomskim, socijalnim, političkim, kulturnim... Ako su kasnila sa promjenama, onda su imala šansu da stagniraju, zaostaju ili propadnu. Pod demokratizacijom se mogu podrazumijevati procesi

¹ *Politički poredak, političko uređenje ili oblik vladavine* (za koji se ponekad koriste i izrazi *društveno uređenje*, odnosno *poredak*) je naziv za sistem institucija koje čine vlast u nekoj državi.

² *Autokratija* je sistem diktatorske vlasti, gdje jedna osoba posjeduje neograničenu moć nad drugima. Ta vlast nije adekvatno ograničena. Uobičajeni naziv za režime u kojim vlada volja jednog je autokratija. Onaj ko tako vlada je autokrata. Autokratski sistem vrijednosti najčešće se ostvaruje prinudnim sredstvima preko državnih institucija i organa, političkih stranaka, vjerskih grupa, sistema obrazovanja ili grupa za pritisak. (Faruk Kozic, *Priručni leksikon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica, 2018., str.20.)

³ *Totalitarizam*, rjeđe *totalna vlast* ili *totalna vladavina*, je izraz kojim se od druge polovine 20. vijeka tradicionalno opisuju politički sistemi u kojim država posjeduje potpunu kontrolu nad društvom, odnosno nastoji nadzirati i upravljati svim aspektima javnog i privatnog života. (*Leksikon temeljnih pojmova politike: abeceda demokratije*, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994., str.55-57.)

različitog sadržaja, intenziteta i trajanja, od blagih i postepenih promjena do radikalnih revolucija⁴ ili postepenih reformi⁵ koje mogu trajati dugo. Kao primjer mogu poslužiti neke od država zapadne Evrope gdje je demokratizacija počela sa tzv. *građanskim* revolucijama u 17. i 18. vijeku, odnosno gdje su postavljeni osnovi modernog koncepta demokratije. Demokratizacija podrazumijeva tzv. demokratsku konsolidaciju, gdje demokratski poredak postaje stabilan oblik vlasti – da se više ne može vratiti u nedemokratski sistem. Usljed ekonomske i političke nestabilnosti proces demokratizacije se može prekinuti, odnosno demokratizirane zemlje se mogu vratiti u neko nedemokratsko stanje. Kao primjer služi Argentina u 20. vijeku. Razvoj društva ide u pravcu demokratizacije i demokratije. Demokratija dođe kao krajnji cilj.

Doprinosi objašnjenju i afirmaciji demokratizacije

Mnogi su pisali o demokratizaciji nastojeći dati svoj doprinos objašnjenju ovog značajnog društvenog fenomena. Knjiga autora Maldini Pere, *Demokracija i demokratizacija*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2008. godine bavi se s dva aspekta savremene demokratije. Riječ je o demokratiji kao *konceptu* i demokratizaciji kao *procesu*. Prvi obuhvata normativno određenje (vrijednosnu, ideološku i političku osnovu demokratije kao političkoga sistema) i osnovne karakteristike savremene liberalne demokratije. Drugi aspekt je znatno obuhvatniji, širi i kompleksniji, razmatra pitanja demokratizacije, njezinih preduslova, uzroka, oblika uspostave, održanja i razvoja demokratskih sistema u savremenim društvenim uslovima, posebno nakon raspada socijalističkih društava. Nastojao je identifikovati ključne činioce demokratizacijskih procesa na osnovu kojih se demokratija može postići. To su oni koji demokratiju omogućuju i podstiču i oni koji je onemogućuju, usporavaju i koče. Dao je objašnjenje zašto su savremeni pokušaji demokratizacije u svijetu vrlo različiti. Praksa pokazuje da pojedini procesi demokratizacije imaju različite domete i rezultate. Knjiga se bavi razmatranjem demokratizacije kao širokog, kompleksnog i za društva važnog procesa u savremenoj političkoj historiji. Ovi procesi odvijaju se pred nama i mi u njima učestvujemo. U središtu njegovog interesa je problem demokratizacije političkih poredaka, kojim se bavi u osam poglavlja. Autor je posebnu pažnju posvetio razvoju građanske političke kulture u transformacijskim društvima, što definiše kao proces „demokratske resocijalizacije“ koji zahvata individualni i socijalni nivo.⁶ Politička tradicija i kultura, kao i demokratska tradicija i kultura imaju važnu ulogu u procesima demokratizacije.

Demokratizacija znači da svi imaju priliku da se njihov glas čuje. Zdravom demokratskom društvu potrebni su aktivni građani, sposobni upućivati zahtjeve izabranim predstavnicima, kao i

⁴ *Revolucija* je radikalna promjena društvenih odnosa. U političkom smislu označava korjenitu promjenu društvenog uređenja. Riječ *revolucija* znači preokret. U nekim revolucijama učestvuje veliki broj ljudi, ili čak većina neke socijalne grupacije ili naroda, a u drugim samo mala grupa revolucionara.

⁵ *Reforma* (latinski: *reformare*, „preobličiti“, „preobraziti“) je izraz koji u politici označava svako nastojanje da se promjenom zakonodavstva ili načina rada državne uprave poboljša *opće* stanje u društvu odnosno državi, a da se ne dovode u pitanje osnove društvenog, političkog, socijalnog ili ekonomskog poretka. Reforme za cilj imaju poboljšanje efikasnosti državne uprave, zdravlja, školstva, policije, vojske... One za cilj mogu imati i poboljšanje ekonomskog položaja određenih slojeva stanovništva u nastojanju da se smanje socijalne napetosti. Reforma se razlikuje od revolucije po tome što se osnovi sistema ne dovode u pitanje. Razlike između revolucije i reforme nisu jasne, pa neke reforme mogu, kroz duže vrijeme, predstavljati promjenu revolucionarnog značaja.

⁶ Pero Maldini, *Demokracija i demokratizacija*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2008.

efikasne državne institucije koje su otvorene i odgovorne biračima i svim građanima. Organizacija za saradnju i sigurnost u Evropi (OSCE) ima misiju da saraduje sa organizacijama civilnog društva u razvoju njihovih kapaciteta kako bi mogli da zagovaraju i lobiraju za svoje potrebe, kao i sa državnim institucijama, kako bi se osigurali mehanizmi koji bi omogućili učešće građana u odlučivanju o ključnim pitanjima poput javne potrošnje, strateškog planiranja i javne politike. Misija unapređuje kapacitete parlamentarnih tijela zaduženih za nadzor sigurnosnog sektora, čiji je zadatak obezbijediti da sigurnosne institucije postupaju u skladu sa međunarodnim pravom i demokratskim principima, a to parlamentima omogućuje da sigurnosne institucije mogu pozvati na odgovornost.⁷ OSCE pomaže državama učesnicima u izgradnji i konsolidaciji demokratskih institucija. To znači pomoći vladama da postanu odgovornije, transparentnije i reprezentativnije.

OSCE je jedno od glavnih svjetskih regionalnih tijela za ljudska prava, preko Ureda za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) saraduje s vladinim institucijama, političkim strankama i parlamentima i pomaže civilnom društvu u kreiranju javnih politika. ODIHR također podržava napore država koje učestvuju u afirmisanju povećanja učešća žena i mladih u politici, jačanju i demokratizaciji rada parlamenata, razvoju višestranačkih političkih sistema, poboljšanju integracije migranata i modernizaciji sistema registracije stanovništva za izbore.

Demokratizacija je proces proširivanja političkih sloboda i prava građana, kako s obzirom na lične slobode, kao što su sloboda savjesti i vjeroispovijesti, sloboda govora i mišljenja, sloboda udruživanja itd., tako i s obzirom na prava građana u učestvovanju u upravljanju društvenim poslovima na svim nivoima vlasti. Nakon pada Berlinskog zida 1989. godine proces demokratizacije zahvatio je komunističke zemlje. Demokratizacija se provodi i u nedemokratskim društvima borbom za demokratiju, ljudska i politička prava i slobode.⁸ Nedemokratskim sistemima višestruko je potrebna demokratizacija i demokratija.

Krajem 20. vijeka, zahvaljujući padu komunizma,⁹ veliku popularnost je stekla teza da demokratizacija predstavlja nezaustavljiv i nepovratan globalni proces tzv. *kraja historije*. Govorilo se da će vremenom sve zemlje svijeta imati demokratski poredak. To se još nije dogodilo. Raspadom Sovjetskog Saveza nastavili su da se šire procesi demokratizacije u svijetu. Ti znaci vide se i među najautoritarnijim zemljama svijeta. Uvode se oprezni koraci reformi. Ovaj opšti trend demokratizacije ne mora biti stalan, jer je kroz historiju bilo i stagnacija. Demokratizacija je povezana sa globalizacijom¹⁰ i to otvara nove prostore za širenje demokratije i ljudskih prava.

⁷ <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina/democratization>

⁸ proleksis.lzmk.hr/17332/

⁹ *Revolucije iz 1989. godine* je izraz kojim se opisuju niz događaja tokom kojih je 1989. godine, u šest država Istočnog bloka Poljskoj, Mađarskoj, Istočnoj Njemačkoj, Bugarskoj, Čehoslovačkoj i Rumuniji, došlo do nestanka jednopartijskih komunističkih režima i njihove zamjene višepartijskim demokratskim sistemima. Nakon što su sljedeće godine u tim državama održani prvi višestranački izbori, u njima su ostvarile dominaciju antikomunističke i nacionalističke, zapadno orijentisane stranke. Usledio je raspad Sovjetskog saveza, Jugoslavije i pada komunističkog režima u Albaniji. Zbog toga se ti događaji, koji označavaju kraj hladnog rata, često nazivaju *Pad komunizma ili Pad komunizma u Istočnoj Evropi*. Komunistički režimi još uvijek postoje u NR Kini, Sjevernoj Koreji, Kubi. U stranoj literaturi se ponekad koristi i izraz *Jesen naroda*. Revolucije 1989. godine su označile dramatičnu promjenu ravnoteže sila i označile početak post-komunističke ere, odnosno hegemonije neoliberalnog kapitalizma na ekonomskom, liberalne demokratije na ideološkom, te SAD na političkom i vojnom planu.

¹⁰ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2005., str.432-433.

Faktori koji utiču na demokratizaciju društva

Izučavanje procesa modernizacije i demokratske stabilizacije političkih ustanova i političkih procesa u državama govori mnogo o njima. Na demokratizaciju utiču *različiti i mnogi faktori*, uključujući ekonomski razvoj, historiju i civilno društvo. Idealni rezultat demokratizacije je osigurati da svi punoljetni građani imaju pravo da glasaju i da glasaju u svom političkom sistemu, odnosno u svojoj državi. Postoje značajne rasprave o faktorima koji utiču ili ograničavaju demokratizaciju. Mnogo stvari, uključujući ekonomiju, kulturu i historiju, navodi se da utiču na ove procese. Neki od češće spomenutih faktora su: bogatstvo, socijalna jednakost, kultura, obrazovanje, urbanizam, socijalni kapital, diktatorska vlast, prirodni resursi, spoljna trgovina, demokratija protestovanja, svrgavanje diktatura i diktatora, strane intervencije, ratovanje, mir i sigurnost, znanje, dizajn proizvoda i usluga, civilno društvo, tradicija i demokratska kultura... U drugim kontekstima može se govoriti i o novim oblicima i područjima demokratizacije. O demokratizaciji se najčešće misli u kontekstu nacionalne ili regionalne politike, pojam se također može primijeniti na: međunarodna tijela, korporacije, Internet... Može se govoriti o demokratizaciji na lokalnom nivou u okviru lokalne uprave.

Mnoga međunarodna tijela i organizacije, prije svih Ujedinjene nacije, utiču na demokratizaciju. U njima postoji potreba, zahtjev i poziv za reforme i izmjene strukture glasačkih sistema i načina glasanja širom svijeta. Demokratizacija se vrši i primjenjuje u korporacijama u kojima je tradicionalna struktura moći bila usmjerena odozgo prema dolje, jer najbolje znaju šefovi šta i kako treba raditi... To se prilično razlikuje od savjetovanja, osnaživanja nižih nivoa vlasti i odlučivanja i difuzije odlučivanja (moći) u cijeloj firmi, kako to praktično traže brojni zahtjevi i pokreti *za demokratiju na radnom mjestu*. Labava anarhistička struktura, radne grupe za Internet inženjering i sam Internet inspirisali su neke grupe da pozovu na demokratizaciju načina držanja, održavanja i funkcionisanja Interneta i da postoje previše centralizovani dijelovi. Internet predstavlja moćno sredstvo širenja informacija i demokratizacije, a njegov uticaj „prelazi nacionalne i kulturne granice između država, olakšava prenos ideja po svijetu“.¹¹

Međunarodna saradnja je važan i obiman posao i proces koji dovodi do demokratizacije. Američka studija iz 2002. godine utvrdila je da je članstvo u međunarodnim organizacijama „povezano sa prelazima u demokratiju u periodu od 1950. do 1992. godine“. Ulaskom u razne međunarodne organizacije dolazi do usklađivanja sa svijetom i poboljšanja demokratije, ljudskih prava i sloboda. Ova vrsta saradnje i kontakata, razmjene informacija i međusobnog komuniciranja doprinosi demokratizaciji društava širom svijeta.

Demokratizacija znanja predstavlja sticanje i širenje znanja među običnim ljudima, a ne samo privilegovanim društvenim elitama i grupama. Javne biblioteke i moderna digitalna tehnologija poput Interneta igraju ključnu ulogu, jer stanovništvu pružaju otvoren pristup informacijama. Uobičajena, ali pogrešna upotreba riječi „demokratizacija“ znači „masifikacija“, tj. kada niži troškovi i bolja dostupnost znače da prethodno ograničene usluge ili proizvodi postanu dostupni masama potrošača ili preduzeća – kao što su mobilni telefoni, računari, IKEA. „Demokratizacija dizajna“ takođe se može koristiti za kompanije koje dobijaju dizajnerske ideje

¹¹ Isto, str.434-435.

od krajnjih korisnika i svojih radnika. Inovacija u svom modernom značenju predstavlja „novu ideju, kreativne misli u obliku uređaja ili metode“. Inovacije su vezane za modernizaciju i demokratizaciju firmi, preduzeća, proizvodnje, institucija i sistema.

Postoji veza između socijalne jednakosti i demokratizacije. Acemoglu i Robinson tvrdili su da je odnos između socijalne jednakosti i demokratske tranzicije kompliciran: ljudi imaju manje razloga za pobunu u egalitarnom društvu, na primjeru Singapura, pa je vjerovatnost demokratizacije manja. U visoko neravnopravnom društvima je drugačiji odnos prema demokratizaciji, kao što je bila Južna Afrika u vrijeme aparthejda. Preraspodjela bogatstva i moći u demokratiji bila bi toliko štetna za bogate elite da bi učinile sve da spriječe demokratizaciju. Vjerovatnija je demokratizacija kao pojava negdje u sredini, u zemljama, čija elita nudi ustupke, jer prijetnju revolucijom smatra vjerodostojnom, a i cijena ustupaka koju daje nije previsoka. Ovo očekivanje je u skladu s empirijskim istraživanjem i tezama koje pokazuju da je demokratija stabilnija u egalitarnim društvima.

Obrazovanje je važno za demokratizaciju, razvoj i stabilizaciju demokratije. Često se ističe da kroz obrazovanje treba razvijati odgoj za mir, za građane svijeta, interkulturalnost, društvenost, ljudska prava i pravdu, ekologiju, širenje informacija, zakonitost, vladavinu prava, uvažavanje različitosti...¹² Već dugo postoji teorija da obrazovanje podstiče i pomaže stabilna i demokratska društva i njihov razvoj. Istraživanja pokazuju da obrazovanje vodi većoj političkoj toleranciji, povećava vjerovatnoću političkog učestvovanja i smanjuje nejednakost u društvima. Istraživanja pokazuju da „povećanje nivoa obrazovanja poboljšava nivo demokratije“. Demokratizacija obrazovanja intenzivnija je u slabo razvijenim i siromašnim zemljama. Veću potrebu za demokratizacijom i reformisanjem odbrazovanja i društva imaju siromašne i slabo razvijene zemlje. Reformisanjem obrazovanja unose se potrebne promjene.

Postoje istraživanja koja ukazuju da intenzivnija i veća urbanizacija, na različite načine, doprinosi demokratizaciji cjelokupnog društva i njegovog razvoja.

Ako se pravilno koriste *prirodni resursi* mogu pozitivno uticati na demokratizaciju društva. Berkeley Thad Dunning (Kalifornija) predlaže vjerovatno objašnjenje za povratak Ekvadora u demokratiju koje je u suprotnosti s konvencionalnom mudrošću da iznajmljivanje prirodnih resursa podstiče nastanak i opstanak autoritarne vlade. Dunning predlaže da postoje situacije u kojima najam prirodnih resursa, poput onih stečenih naftom, smanjuje rizik distributivne ili socijalne politike prema eliti jer država ima druge izvore prihoda za finansiranje svoje politike. A u zemljama zahvaćenim velikim nejednakostima, što je bio slučaj s Ekvadorom 1970-ih, bila je veća vjerovatnost demokratizacije. Vojnim pučem 1972. godine svrgnuta je vlada uglavnom zbog straha od elite da će se dogoditi preraspodjela. Iste godine nafta je postala sve veći finansijski izvor za zemlju. Zakupnine su korištene za finansiranje vojske. Drugi naftni procvat 1979. godine odvijao se paralelno s ponovnom demokratizacijom zemlje. Ponovna demokratizacija Ekvadora povezuje se velikim povećanjem naftnih najamnina, što je omogućilo ne samo porast javne potrošnje, već je povećalo strah od preraspodjele koja je zahvatila elitne krugove. Iskorištavanje najamnina

¹² Faruk Kozić, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, „Meligrafprint“, Zenica 2011., str.246.

resursa Ekvadora omogućilo je vladi da provede politiku cijena i plata koja je građanima i omogućila nesmetan i brži rast demokratskih institucija i demokratizacije.

Spoljna trgovina i razmjena između država mogu biti u funkciji demokratizacije i modernizacije društva. Studija iz 2016. godine utvrdila je da kvalitetni trgovinski sporazumi mogu da podstiču demokratizaciju zemlje i samu demokratiju. U susretima i kontaktima između država na raznim nivoima saradnje mogu se isticati prednosti demokratizacije i demokratije.

Demokratija protesta pokazuje stepen demokracije društva; govorimo mnogo o demokratskoj tradiciji i demokratskoj kulturi. Istraživanja pokazuju da su protesti zbog demokratije povezani sa demokratizacijom. Mnogi protesti doveli su do značajnih promjena ili reformi u društvima širom svijeta.¹³ *Prijetnja građanskim protestima i potencijalnim sukobima dovodi do demokratizacije i potrebnih i poželjnih promjena.* Istraživanja su pokazala da prijetnja građanskim sukobom podstiče režime na demokratske ustupke, reforme i promjene,¹⁴ koje predstavljaju demokratizaciju.

Svrgavanje diktatora je težak i opasan posao. Ljudi vole vlast i teško je ostavljaju. Pobunjenici mogu svrgnuti svoje diktatore sa ciljem uspostavljanja demokratske vlasti, ali taj je postupak rijetko uspješan. Smrt diktatora rijetko dovodi do demokratizacije ili demokratije.¹⁵

Strane intervencije nisu popularne, ali mogu uticati na proces demokratizacije ili izazvati suprotan efekat. Zato su više i češće štetne nego korisne. Demokratije su često nametane vojnom intervencijom, naprimjer u Japanu i Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata, Avganistanu, Iraku, Siriji, BiH... U drugim slučajevima, dekolonizacija je ponekad olakšala uspostavljanje demokratija koje su ubrzo zamijenile autoritarne režime. Naprimjer, Sirija, nakon što je na početku hladnog rata, stekla nezavisnost od francuske obavezne kontrole, nije uspjela odmah učvrstiti svoju demokratiju.. Većina pokušaja uspostavljanja demokratije vojnim sredstvima nije uspjela. Nametanje demokratije teško uspjeva i pogrešno je, pokazuje praksa.

Ratovi. Jeffrey Herbst u svom poznatom radu *Rat i države u Africi* objašnjava kako je demokratizacija u evropskim državama postignuta ratom i kako je to uzrok stvaranja država u Africi. On pokazuje kako je rat uzrokovao da država postane efikasnija u prikupljanju prihoda, primorao je lidere da poboljšaju administrativne sposobnosti. Stvoreno je okruženje u kojem bi stanovništvo moglo razviti osjećaj za ujedinjenje. Evropske države su bile pod stalnom prijetnjom upada i ratovanja sa svojim susjedima. Ovaj zahtjev da se neprestano budno prati stanje omogućio je razvoj efikasnih sistema naplate prihoda. Propadale su one države koje nisu prikupile dovoljan prihod za rat i opstanak. Rat je stvorio i zajedničku i snažnu povezanost države i njenog naroda. Građani su se osjećali ugroženim kao nacija i jedino su nacije uspjevale opstati. Samo velike države mogu se suprotstaviti hegemoniji velikih sisl. Borbe protiv ratova natjerale su ljude da se više povezuju s državom i da se bolje organizuju, da se stalno demokratizuju i modernizuju svoje države.

¹³ Studija iz 2016. godine utvrdila je da oko četvrtine svih slučajeva protesta zbog demokratije u periodu od 1989. do 2011. godine dovele su do demokratizacije.

¹⁴ Studija iz 2016. godine utvrdila je da nemiri izazvani sušom u subsaharskoj Africi vode režime, u strahu od sukoba, da idu brže u demokratske ustupke i traže demokratske promjene i ustupke.

¹⁵ Jedna je analiza utvrdila da „od 79 diktatora koji su umrli na vlasti (1946-2014) ... u ogromnoj većini (92%) slučajeva, režim i dalje ostaje kao autokratski nakon autokratove smrti.“

Mir i sigurnost stvaraju uslove za demokratizaciju. Ratovi mogu doprinijeti izgradnji države koja prethodi tranziciji u demokratiju. Međutim, rat je već sam po sebi ozbiljna prepreka demokratizaciji. Iako pristaše *demokratske teorije mira* vjeruju da demokratija dolazi prije mira, historijski dokazi pokazuju suprotno. U gotovo svim slučajevima mir je došao prije demokratije. Mala je podrška hipotezi da demokratija stvara mir. Snažni su dokazi za hipotezu da mir vodi demokratiji. To potvrđuje praksa. Christian Welzel-ova teorija o ljudskom osnaživanju tvrdi da egzistencijalna sigurnost vodi emancipaciji kulturnih vrijednosti i podršci demokratskoj političkoj organizaciji. To je u skladu sa teorijama koje se zasnivaju na evolucijskoj psihologiji. Takozvana *teorija legaliteta* utvrđuje da ljudi razvijaju psihološku sklonost jakom vođi i autoritarnom obliku vlasti u ratnim situacijama ili u slučaju kolektivne opasnosti. S druge strane, ljudi će podržavati egalitarne vrijednosti i sklonost demokratiji u situacijama mira i sigurnosti. Posljedica toga je da će se društvo razvijati u pravcu autokratije i autoritarne vlade kada ljudi osjećaju kolektivnu opasnost, dok razvoj u demokratskom smjeru zahtijeva kolektivnu sigurnost. To objašnjava zašto su skoro svi pokušaji uspostavljanja demokratije nasilnim sredstvima propali. Razvoj demokratije često je bio spor, nasilan i obilježen čestim padovima. Usponi su dolazili u miru.

Uticajno istraživanje demokratizacije radi *Freedom House*, koji je nastao tokom hladnog rata. *Freedom House* je institucija i istraživački centar, koji provodi jedno od najopsežnijih „mjerjenja slobode“ na nacionalnom i međunarodnom nivou, a uz to je i mjera demokratizacije. *Freedom House* kategorizira sve zemlje svijeta prema sistemu vrijednosti sa sedam bodova, s preko 200 pitanja o anketi i više predstavnika ankete u različitim dijelovima svakog naroda. Svrstava zemlje u jednu od tri kategorije.

Jedna studija koja je istovremeno ispitala odnos između tržišne ekonomije (koja se mjeri jednim indeksom ekonomske slobode), ekonomskog razvoja (mjenog BDP-om/ stanovnikom) i političke slobode (mjerene indeksom *Freedom Housea*) utvrdila je da visoka ekonomska sloboda povećava BDP/stanovništva i visok BDP po glavi stanovnika povećava ekonomsku slobodu. Visok BDP po glavi stanovnika takođe povećava političku slobodu, ali politička sloboda nije povećala BDP po glavi stanovnika. Nije bilo direktne veze ni između ekonomske slobode i političke slobode ako se BDP/ stanovniku održava konstantnim.¹⁶ Civilno društva je faktor socijalnog, ekonomskog i političkog razvoja te pokretač pozitivnih društvenih promjena, te značajno doprinosi demokratizaciji društva, stabilizaciji i razvoju demokratije.

O procesu demokratizacije pisali su mnogi autori

Različiti su modeli tranzicije u demokratiju i modeli konsolidacije demokratije. U toj aktivnosti politički akteri su uspješni ili nisu. Njihovi projekti i realna politika potiskuju konzervativno i afirmišu demokratsku tradiciju i naslijeđe. To mogu da kombinuju sa procesima modernizacije i demokratske konsolidacije političkog sistema – efikasnost ustanova, demokratskog poretka, popravljjanje legitimnosti demokratske vladavine. Ovim društvenim fenomenom bavili su se mnogi autori.

¹⁶ Ken Farr; Richard A. Lord; J. Larry Wolfenbarger (1998). „Economic Freedom, Political Freedom, and Economic Well-Being: A Causality Analysis“. *Cato Journal*. **18** (2): 247–262. „Archived copy“ (PDF). Archived from the original (PDF) on 2007-02-03. Retrieved 2005-04-11.

Francis Fukuyama napisao je još jedno klasično i poznato djelo u studijama demokratizacije pod nazivom „Kraj historije i posljednji čovjek“, koji govori o usponu liberalne demokratije kao konačnom obliku ljudske vlasti. Međutim, tvrdio je da je širenje liberalnih ekonomskih reformi imalo različite efekte na demokratizaciju. Na mnogo načina, tvrdilo se da su demokratske institucije bile ograničene ili „disciplinirane“ kako bi zadovoljile međunarodna tržišta kapitala ili olakšale globalni protok trgovine.

Samuel P. Huntington napisao je „Treći val“, dijelom kao odgovor na Fukuyamina gledišta, definirajući globalni trend demokratizacije u svijetu nakon Drugog svjetskog rata. Huntington je definirao tri talasa demokratizacije koji su se dogodili u historiji. Prvi talas donio je demokratiju u zapadnu Evropu i sjevernu Ameriku u 19. vijeku. Uslijedio je porast diktatura tokom narednog razdoblja. Drugi talas počeo je nakon Drugog svjetskog rata, ali je oslabio 1962. i sredinom 1970-ih. Posljednji talas počeo je 1974. godine i još traje. Demokratizacija Latinske Amerike i bivšeg Istočnog bloka dio je ovog trećeg talasa.

Slaven Letica napravio je analizu povijesnih procesa u hrvatskom društvu tokom prošlog vijeka koji su uticali na oblikovanje hrvatskog puta prema demokratiji. Autor posebno ističe kako je hrvatsko društvo iskusilo dvije propale totalitarne ideologije (fašističku i komunističku), tri rata (dva svjetska i treći Domovinski), dvije bankrotirane državne ideje (austrougarsku i jugoslovensku), pola stoljeća života u komunizmu (1945-1990) i godine života u stanju ni-demokratije-ni-diktature (1990-2000). U svjetlu ovih iskustava, autor smatra da su tri bitna faktora bila prepreka bržem razvoju demokratije u Hrvatskoj na prelazu u treći milenij: sama priroda antikomunističke revolucije ili demokratskog prevrata, rat, okupacija i oslobađanje zemlje i način selekcije političke elite i državnog vođstva. To je uzrokovalo da nacionalno jedinstvo i polet, stvoreni u periodu 1990-1995. godine nisu iskorišteni kao pozitivna energija za ostvarivanje privrednog i demokratskog razvoja, već su, u periodu 1995-2001. godine, postepeno pretvoreni u stanje masovne apatije, tjeskobe, beznađa i straha od budućnosti. Polazeći od dva poimanja demokratije: kao vrste političkog poretka, tj. oblika vladavine i kao stanja društva i kulture, tj. kao stanja nacije, autor smatra da se jedini izlaz prema demokratiji nalazi u traženju kreativne, stvaralačke, „eksperimentalne misli“. Tek bi takva misao mogla pomoći definisanju „hrvatskog puta“ koji bi trebao postati oslonac novog nacionalnog konsenzusa, privrednog, društvenog i demokratskog razvoja.¹⁷

U članku se polazi od pretpostavke da su vrijednosti demokratije i na njima zasnovane vrijednosne orijentacije ključne za ostvarenje demokratskoga poretka kao glavnog tranzicijskog cilja. Postavlja se stoga pitanje koje su dominantne društvene vrijednosti i vrijednosne orijentacije hrvatskog društva u vrijeme prvoga tranzicijskog perioda i kako utiču na proces demokratizacije. Vrijednosne orijentacije razmatraju se na osnovu rezultata više relevantnih istraživanja, i to s tri aspekta: općeg (modernizacijskog), političkog i sociokulturnog te kroz određene sociopsihološke aspekte formiranja vrijednosnih orijentacija.

¹⁷ Slaven Letica, *Demokratizacija hrvatskog društva: naslijeđe i suvremeni tijekovi*, *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 10 No. 1, 2002., str. 105-113. (<https://hrcak.srce.hr/40234>)

Navodi se niz vrijednosnih orijentacija, njihova obilježja i uticaj na društvene i političke promjene te uticaj tranzicijskih promjena na promjene vrijednosnih orijentacija. Usprkos demokratskoj institucionalnoj i normativnoj konstituciji i uočljivim građanskim i demokratskim društvenim vrijednostima, aktuelnu vrijednosnu matricu u znatnoj mjeri još obilježavaju tradicionalne i ranije društvene vrijednosti. Na takvoj vrijednosnoj osnovi teško je ostvariti demokratsko funkcionisanje društva i usmjeravati njegov demokratski razvoj. Stepenn korespondencije dominantnih društvenih vrijednosti s proklamovanim demokratskim normama relativno je nizak. Čini se da je taj sociokulturni fenomen glavni uticajni faktor demokratskog razvoja, znatno veći od ekonomske i socijalne krize.¹⁸

U odnosu na teorije o talasima demokratizacije Samuela Hantingtona nastao je rad Dejana Bursaća „Demokratizacija u 21. veku“. Autor je analizirao dvije grupe promjena: demokratizaciju autoritarnih režima u istočnoj Evropi, a koji se iz više različitih razloga nisu potpuno demokratizirali odmah nakon pada Berlinskog zida 1989. godine. To su takozvane obojene revolucije u SR Jugoslaviji, Ukrajini, Gruziji i Kirgiziji. Obuhvaćen je i talas pobuna i protesta u arapskim zemljama tzv. Arapsko proljeće. Autor je zaključio da ove obojene revolucije pripadaju trećem talasu. Međutim, Arapsko proljeće pokazalo je drugačije odlike u odnosu na dosadašnje procese demokratizacije.¹⁹

Proces demokratizacije je složen i dugotrajan, a da bi se uspješno proveo, neophodan je sporazumni pristup i dogovor elita o njenoj neophodnosti. Efekti demokratizacije su slabi i kratkotrajni, ako ne postoji dogovor elita. Ova teza o saradnji elita u procesu demokratizacije je opravdana. Kroz iskustva Poljske, Srbije, Gruzije i Ukrajine, vidi se da su demokratske transformacije bile zasnovane na dogovoru političkih elita i organizacija civilnog društva. Elite su bile inicijatori demokratskih promjena i njihovo ujedinjenje je doprinijelo većem angažovanju građana u zahtjevima prema ostvarenju za ljudska i građanska prava, tržišnu ekonomiju i ostale aspekte demokratizacije. Poljska je bila prva bivša komunistička zemlja koja je ušla u proces demokratizacije, na osnovu dogovora svojih elita vlasti, intelektualnih i radničkih, odnosno sindikalnih elita.²⁰ Novije promjene u regionu i svijetu mnogi autori već nazivaju četvrtim talasom demokratizacije.

Arhitekt i sociolog Blaž Križnik u tekstu pod nazivom „Demokratizacija svakodnevnog života i neoliberalni prevrat“, vršio je poređenje Slovenije i Južne Koreje. U tekstu govori o ulozi civilnog društva u demokratizaciji svakodnevnog života u urbanim centrima. Rad je fokusiran na urbane centre. Autor ističe pozitivne primjere Slovenije i Južne Koreje i naglašava važnost praktičnih rješenja koja poboljšavaju svakodnevni život građana.²¹ Razmišljajući o urbanizmu, ekologiji i zdravlju u lokalnoj sredini, možemo mijenjati društvene, političke i ekonomske odnose. Ponekad je i štetno razmišljati samo o velikim pričama, globalnim promjenama i nadnacionalnim institucijama ili funkcionisanju demokratije u svijetu i pojedinim državama. Sve je to važno, ali

¹⁸ Pero Maldini, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju, Vol. 2. No. 1., 2005. (<https://hrcak.srce.hr/38289>)

¹⁹ Dejan Bursać, *Demokratizacija u 21. veku*, Politikon, 2015., br.11, str.40-52.

²⁰ Radosavljević Duško i Matijević Nikolina, *Demokratija – proizvod saradnje elita?*, Politikon, 2014, br. 8, str.22-35.

²¹ <https://onkrajgradbisca.wordpress.com/2013/09/09/demokratizacija-vsakdanjega-zivljenja/>

može se dodati i ono što čini naš život svakodnevno zanimljivim, lijepim, zdravijim, kreativnijim i sigurnijim. To je demokratija našeg svakodnevnog života u kojoj se možemo izolovati od teških tema i problema. To dođe kao jedna vrsta alternative u vrijeme krize, a alternative su konkretne.

Demokratizacija javnih usluga

U demokratskom društvu odnos vlasti prema građanima treba biti drugačiji u odnosu na nedemokratska društva. Vlasti u demokratskim društvima treba da postupaju prema građanima: *ispravno, pravedno i nepristrasno*.²² Javne usluge poput vodoopskrbe, distribucije električne energije i transporta ključne su za ekološku održivost, ali i socijalnu uključenost građana. Te usluge često pružaju neefikasna i korumpirana javna poduzeća i ustanove koje su u potpunosti pod kontrolom političkih stranaka te uglavnom služe partikularnim, a ne javnim interesima. Kao alternativu brojni akteri zagovaraju privatizaciju kroz direktnu prodaju javnih preduzeća, koncesije ili javno-privatna partnerstva, ali u tom slučaju privatna preduzeća dobijaju monopol putem kojeg pokušavaju ostvariti maksimalan profit na uštrb javnih interesa. Često se istražuju modeli demokratizacije javnih usluga kako bi se ispravili nedostaci, problemi i propusti javnog upravljanja. Takvi modeli uključuju različite oblike transparentnosti i participativne demokratije, kako bi razni društveni akteri poput korisnika i radnika, a ne samo predstavnici političkih stranaka, nadzirali javna preduzeća i ustanove u ispunjavanju javnih interesa²³ i obaveza.

Državne institucije imaju obavezu da djeluju u skladu s načelima odgovornosti, istinitosti, djelotvornosti, transparentnosti, kvaliteta, postupanja u dobroj namjeri i poštivanja prema poslovnim partnerima, građanima i javnosti.²⁴

Tranzicija bliskoistočnih država trebala je ići prema demokratizaciji, ali je skretala i u pogrešnom smjeru. Pouke se mogu izvući iz iskustava balkanskih zemalja, koje su u grčevitim nastojanjima, blokadama i opstrukcijama demokratizacije. Demokratska tranzicija može trajati godinama i nikada ne preći u konsolidovanu i stabilnu demokratiju. U tranzicijskim društvima koja su u fazi promjena uvijek je bilo pojedinaca, grupa, udruženja i stranaka koji su nastojali da blokiraju proces promjena i demokratizacije društva.

Evropeizacija kao demokratizacija

Proces evropeizacije država koje nisu članice Evropske unije smatra se procesom demokratizacije ili tranzicije ka liberalnoj demokratiji. Evropeizacija podrazumijeva ispunjavanje kriterija članstva u koje spadaju sloboda, demokratija, poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda, te vladavina prava u skladu sa Kopenhaškim političkim kriterijima. Politika uslovljavanja, u procesu demokratizacije postkomunističkih zemalja, podrazumijeva međunarodni pritisak koji uključuje određene institucionalne promjene, odnosno ispunjavanje određenih političkih uslova. Evropeizacija je demokratizacija, koja se vidi na primjeru zemalja Zapadnog Balkana.

²² Faruk Kozić, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, n.dj., str.94-95.

²³ <https://ipe.hr/program/demokratizacija-javnih-usluga/>

²⁴ Faruk Kozić, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, n.dj., str.244-247.

Demokratizacija se odnosi na političke promjene u pravcu ostvarenja demokratije i predstavlja spor i mukotrpan proces. Postoje tri faze demokratizacije: 1. demokratska liberalizacija ili propadanje autoritarnih i totalitarnih režima, 2. demokratska tranzicija kao formalni proces i 3. demokratska konsolidacija društva. Moguća je *negativna demokratska konsolidacija*: rješavanje ustavnih pitanja, ponašanje političke elite i odnos civilne i vojne vlasti. *Pozitivna demokratska konsolidacija podrazumijeva*: institucionalizaciju novih demokratija, internalizaciju pravila i procedura, širenje demokratskih vrijednosti kroz aktiviranje civilnog društva i popravljane političke kulture. Demokratska konsolidacija uključuje: stabilizaciju, rutinizaciju, institucionalizaciju i legitimizaciju obrazaca demokratskog ponašanja, stvaranje demokratskog ambijenta. Postoje tri karakteristike demokratizacije postkomunističkih zemalja: a) modernizacija, b) državnost, odnosno postojanje problema izgradnje države, državne teritorije, secesionizma, etnonacionalizma, homogenizacije i c) vanjski faktori, kao što je uticaj Evropske unije.

Uticaj Evropske unije na proces demokratizacije na zemlje Balkana je veliki i postepen: pretpristupna faza: uslovljenost ispunjavanjem Kopenhaških kriterija; faza pretpristupnih pregovora (analiza kroz godišnje izvještaje) i faza punopravnog članstva. Evropska unija najviše utiče na institucionalni nivo i političke elite, potom na razvoj političkih stranaka i civilnog društva. Najmanje je vidljiv na nivou razvoja medija i civilnog društva, što se povezuje uz političku i pravnu kulturu komunističkog naslijeđa u kojoj je centralna vlast, odnosno država imala glavnu riječ u prihvatanju i primjeni političkih i zakonskih odluka; od korupcije, zaštite ljudskih i manjinskih prava do reforme pravosuđa. Demokratizacija i promjena režima uglavnom su unutrašnji procesi država. Razna društva i političke režime najviše transformišu unutarnji akteri. Čak se ignoriše činjenica da moderna društva nemaju jedan centar upravljanja. To se vidi na osnovu medijske javnosti, građanskih inicijativa, protestnih pokreta... U savremenim uslovima kao da se isprobavaju nove forme direktnog učestvovanja građana u odlučivanju u odnosu na tehnički napredak i razvoj i fikciju centralnog upravljanja i ubrzanog progressa. Te forme novih oblika i metoda neki nazivaju *eksperimentalnom demokratijom*.

Transformacija sistema u demokratiju može se inicirati i podsticati izvana. Demokratija je oblik vladavine u kojoj narod ili narodi vladaju. Demokratija ima više lica, ali određeni principi moraju biti poštovani – kao što su ustavna vladavina, poštovanje ljudskih prava, odanost vladavini prava, sloboda izražavanja i udruživanja. Formalni preduslovi za postojanje demokratije su: višepartijski sistem, slobodni i fer izbori, ustavom ograničena vlast, podjela vlasti, sloboda udruživanja, sloboda govora, izražavanja i mišljenja, poštovanje ljudskih prava i sloboda (individualni i kolektivnih). Materijalni preduslovi su: politička kultura, razvoj civilnog društva, obrazovanje.²⁵

Demokratizacija Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je izvršila značajne ustavne promjene ustavnim amandmanima iz 1990. godine i nastavila se demokratizirati. Ovim amandmanima izvršene su promjene u društvenoekonomskim odnosima, otvaranjem prema tržišnoj ekonomiji i promjene u političkom

²⁵ http://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2018/11/Europeizacija_i_demokratizacija.pdf

sistemu otvaranjem mogućnosti da se dotadašnji jednopartijski sistem zamijeni sa višepartijskim sistemom i pluralističkom demokratijom. Dotadašnji skupštinski sistem vlasti sa jedinstvom državne vlasti zamijenjen je parlamentarnim sistemom, sa podjelom državne vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudku vlast.²⁶

U decembru 1989. godine izvršene su ozbiljne partijske transformacije za provođenje demokratskih reformi u društvu. Dobijena je načelna podrška za radikalne promjene. Međutim, u društvu su djelovale različite i međusobno suprotstavljene grupe koje su bile raspoređene po različitim pozicijama vlasti. Imale su pasivan odnos prema reformskim zahtjevima, jer su željele zadržati svoj uticaj. Takve grupe su imale vaninstitucionalnu vlast i paralelni uticaj u vitalnim područjima kadrovske politike, privrednog sistema, bankarstva, informisanja... Uslijedile su brojne afere vezane za „Agrokomerc“, Hamdiju Pozderca, Neum...²⁷ U prethodnom sistemu favorizovana je društvena svojina, utopijski koncept udruženog rada, komplikovanost i neefikasnost delegatskog sistema... Mnogi nisu tražili rješenja „koja bi favorizovala novi reformski kurs i afirmaciju tržišne ekonomije“²⁸ nastojeći da vrata društvo unazad, u centralizam unitarizam... Sve to je usporavalo demokratizaciju društva. Usledio je rat i agresija na BiH što je dodatno prekinulo i usporilo demokratizaciju kompletnog društva. Tek nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine obnovljeni su procesi demokratizacije.

U poslijeratnom periodu nastavljeni su procesi demokratizacije i razvoja društva. Ratne rane teško su se sanirale. Trajale su opstrukcije i blokade funkcionisanja i razvoja države. Sve to je usporavalo proces demokratizacije, stabilizacije i razvoja demokratije. Potpuna ili stvarna demokratizacija se čini nemogućom, teško dostižnom, pa ipak „ona se mora dogoditi i sigurno će se dogoditi“.²⁹

Demokratizacija obuhvata i lokalnu samoupravu. Ona se provodi kroz reformu lokalne samouprave.³⁰ Ali, lokalni nivoi vlasti, zapravo jedinice lokalne samouprave imaju izuzetno važnu ulogu postizanju uslova koji omogućuju prijem Bosne i Hercegovine u članstvo Evropske unije. Demokratizacija Bosne i Hercegovine je dugotrajan, složen i težak proces. U tom obimnom poslu i procesu trebalo bi da se riješe etnički problemi, ratno naslijeđe prošlosti, uspostavi vladavina prava, potpuno poštuju ljudska prava... Sva rješenja trebaju biti demokratski donesena, demokratskim metodama i kompromisom. Očekivati je da će BiH na kraju tog procesa postati potpuno demokratska država.

Sloboda medija i demokratizacija

Sloboda medija je mjera nivoa demokratičnosti i razvijenosti društva. Ostvarenje slobode medija kroz omogućavanje raznolike i pluralističke javne rasprave, u širem kontekstu slobode izražavanja, jedan je od prioriteta na putu ka Evropskoj uniji i druge reformske izazove koji stoje pred Bosnom i Hercegovinom, kao kandidatom za punopravno članstvo. EU je predana pružanju

²⁶ Omer Ibrahimagić, *Društveni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Autor, Sarajevo, 2009., str.325.

²⁷ Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, „Harfograf“, Tuzla, 1998., str.272-273.

²⁸ Muhamed Filipović i Nijaz Duraković, *Tragedija Bosne*, „Valter“, Sarajevo, 2002., str.132.

²⁹ <https://hu-benedikt.hr/?p=44347>

³⁰ Mirko Pejanović i Elmir Sadiković, *Lokalna i regionalna samouprava u Bosni i Hercegovini*, „Šahinpašić“, Sarajevo. Zagreb, 2010., str.85-92.

podrške kako Bosni i Hercegovini i ostalim zemljama zapadnog Balkana. Vlasti trebaju riješiti ova pitanja na način da sloboda medija bude garantovana. Očekuje se kreiranje konkretnih akcionih planova u skladu s novim metodologijama pristupnih pregovora s fokusom na pravosuđe, osnovna prava i poglavlja koja se odnose na pravdu, slobodu i sigurnost. Modernoj demokratiji su neophodni mehanizmi predstavljanja i institucionalna podjela na državu i civilno društvo, te izgradnja međunarodnog civilnog društva...³¹

Mediji igraju značajnu ulogu u podsticanju razvoja društva, te je neophodno da svi zajedno preuzmu odgovornost za ispunjavanje uslova koji će spriječiti izloženost javnosti manipulacijama. Ogovornost medija je da vode računa o etici i profesionalnim standardima. Kako bi se omogućio nesmetan rad medija, BiH ima zadatak da provede niz reformi koje su uslov za ulazak u proces pristupanja. Doneseni su brojni zaključci koji su vodilja očekivanih i željenih promjena koje BiH treba ostvariti u narednom periodu.

Sloboda medija u direktnoj je vezi sa stepenom demokratizacije društva. Ne mogu postojati slobodni mediji u nedemokratskim društvima, a demokratizacija društva nije moguća bez slobodnih medija. Činjenica je da je BiH podijeljeno društvo i to se odražava na medijski prostor i demokratizaciju. Posebno zabrinjava činjenica da nema značajnijih pomaka kada je riječ o slobodi medija, te da se prema nekim pokazateljima često pogoršava stanje novinarskih sloboda. Još ima napada i prijetnji novinarima. To najbolje ilustruje koliko je BiH daleko od evropskih i demokratskih standarda.

Potpuno nezavisni mediji su rijetki. Nizak stepen demokratije i ekonomsko siromaštvo društva proizvela su medije zavisne od različitih političkih i ekonomskih centara moći. Pred političkim i ekonomskim pritiscima, otvorenim i javnim, mediji su na putu da potpuno izgube nezavisnost i slobodu. Svemu tome treba dodati i naslijeđe prošlosti, kada su mediji i novinari tretirani kao društveno politički radnici, što je rezultiralo niskim stepenom društvene i profesionalne svijesti o značaju slobode medija. Malo se radilo na popravljajući stanja u ovoj oblasti. Novinarima neće niko pokloniti profesionalnu slobodu, za nju se treba izboriti, a to se može ostvariti profesionalnim pristupom novinarskom poslu. Istovremeno treba se senzibilirati javno mnijenje za sve ove probleme, te javno govoriti o pritiscima na novinare. U svakom demokratskom društvu napad ili pritisak na novinare i medije je štetan i društveno neprihvatljiv.

Nezavisni i profesionalni mediji imaju veliki značaj za tranziciona društva kakvo je bosanskohercegovačko. Oni su važni za snaženje demokratskih odnosa, za afirmaciju slobode izražavanja i za unapređenje stanja ljudskih prava. U BiH stanje je takvo da su mediji uglavnom u rukama političkih centara moći, ali sve češće i u rukama ekonomskih i finansijskih lobija koji njima upravljaju na način koji ne odgovara očekivanjima demokratske javnosti. Vladajući krugovi, umjesto da se okrenu reformama, privlačenju investicija, bave se time kako ovladati medijima, policijom, sudovima, bankama tako da su mediji jedna od bitnih poluga u očuvanju vlasti.

Nadati se da će sadašnja nastojanja građana da se stanje u BiH društvu promijeni uticati na stvaranje povoljnije demokratskije atmosfere. Mediji u Bosni i Hercegovini, bilo da je riječ o privatnim ili o javnim servisima, slabi su, neprofesionalni, potkupljeni i zavisni od političko-

³¹ Džon Kin, *Mediji i demokratija*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1995., str.124-125.

poslovnih središta moći. Sve to kreira nepovjerenje javnosti, neobjektivnost i druge ozbiljne probleme kod uspostavljanja modernog, demokratskog servisa za građane. Svi novinari žele se suprotstaviti pritiscima i objektivno izvještavati. *Politički i finansijski pritisci* koji postoje osnovni su problemi s kojima se susreću vlasnici, urednici i novinari. Istodobno, svi mediji imaju zapravo ograničeno i usitnjeno tržište, koje diktira pogrešno postavljen politički sistem – tako da imamo medije koji su jasno podijeljeni po političkoj ili etničkoj liniji i gdje političke stranke ili konstitutivni narodi imaju svako svoj medij.

Potrebna je bolja podrška EU medijima u BiH. Lokalni javni mediji su pod apsolutnom kontrolom lokalnih vlasti. Privatni mediji, od kojih su neki u direktnom vlasništvu stranaka, politički i ekonomski su zavisni od određenih stranaka i tačno se zna koji medij podržava koju političku opciju. Što se tiče podrške iz EU-a medijima u BiH, ne vidimo pritisak na vlasti da uvedu međunarodne i evropske standarde u Javnom servisu, finansijska pomoć nezavisnim medijima je gotovo beznačajna. Sve je manje treninga, edukacija, specijalizacija za novinare. Najčešće se sve svodi na okrugle stolove ili konferencije na kojima se ukazuje na probleme, daju se neke preporuke, ali to ne može promijeniti stanje.

Uloga medija u procesu demokratizacije i kreiranju savremenog društva velika je i značajna. Funkcionisanje demokratije zahtijeva aktivno učestvovanje građana i nepristranost medija. Demokratske promjene ne dovode automatski do slobode medija, već je u pitanju dugotrajan i složen proces. Demokratski izabrani nosioci vlasti deklarativno prihvataju slobodu medija, ali u praksi sve ostaje po starom. Sloboda medija teško je ostvariva i zahtijeva velike napore civilnog društva u cjelini. Poduzetničkim obrazovanjem stvara se kapacitet za promjenu na nivou pojedinaca i na nivou institucija. To je jedini način kojim se mogu mobilizirati pojedinci i institucije na promjenu, a tek time se svima izjednačavaju šanse.

Demokratizacija otuđene političke vlasti može se odvijati samo kroz transformaciju predstavničke demokratije u neposrednu demokratiju i autokratskog u demokratsko odlučivanje, putem referendumu i drugih oblika ličnog izjašnjavanja građana. Za takvu demokratizaciju društva mogu se boriti one političke partije koje se demokratski organizuju i na demokratskim principima djeluju. Za demokratizaciju otuđene političke vlasti od presudne je važnosti decentralizacija vlasti i upravljanja, demonopolizacija politike i razvijanje slobodne inicijative građana. Razvoj demokratskog društva nije moguć bez demokratizacije cijelog društva. Demokratizacija društva i političkih institucija ne može se zamisliti bez suštinske promjene svojinskih odnosa. Savremena demokratizacija treba biti potpuna i da zahvati sve segmente društva. Ekonomsko i društveno propadanje može se zaustaviti jedino demokratizacijom cjelokupnog društva. Kroz demokratizaciju mogu se „u hodu“ sanirati razvojni propusti.

Zaključak

Razvijenom i zdravom demokratskom društvu potrebni su aktivni građani, sposobni upućivati artikulisane zahtjeve izabranim zvaničnicima, kao i efikasne državne institucije koje su otvorene i odgovorne biračima i koje rade transparentno. Demokratizacija je proces proširivanja političkih sloboda i prava građana, kako ličnih sloboda, kao što su sloboda savjesti i

vjeroispovijesti, sloboda govora i mišljenja, sloboda udruživanja itd., tako i s obzirom na prava građana u učestvovanju upravljanjem društvenim poslovima i drugim oblastima društva. Proces demokratizacije zahvatio je komunističke zemlje nakon pada Berlinskog zida 1989. godine. Demokratizacija se provodi i u nedemokratskim društvima borbom za ljudska i politička prava i slobode. Kontinuiranim procesom demokratizacije, razvojem Evropske unije demokratija je prevazišla nacionalne granice. Ovim procesom demokratizacija i demokratija su istupile iz okvira nacionalnih država. Skeptici se pitaju je li moguće mnogonacionalnu Evropsku uniju demokratizirati. To je historijski slijed razvoja demokratizacije kao procesa i razvoja demokratije kao projekta.

Historija je puna procesa demokratizacije. U mnogim državama demokratizacije su uspjele, a u nekim promjene zaostaju i društva stagniraju. Razvijena demokratska društva mnogo prije i brže prihvataju promjene, demokratiziraju se, upotpunjujući svoju demokratiju. Ovi procesi zavise od stabilnosti, razvijenosti sistema, kulture i demokratske tradicije. Demokratizacija i demokratija bolje uspijevaju ako se ne nameću.

Literatura

1. Bursać Dejan, *Demokratizacija u 21. veku*, Politikon, 2015., br.11, str.40-52.
2. Duraković Nijaz, *Prokletstvo Muslimana*, „Harfograf“, Tuzla, 1998.
3. Filipović Muhamed i Duraković Nijaz, *Tragedija Bosne*, „Valter“, Sarajevo, 2002.
4. Gidens Entoni, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2005.
5. Kin Džon, *Mediji i demokratija*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1995.
6. Kozić Faruk, *Priručni leksikon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica, 2018.
7. Kozić Faruk, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, „Meligrafprint“, Zenica 2011.
8. *Leksikon temeljnih pojmova politike: abeceda demokratije*, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994.
9. Letica Slaven, *Demokratizacija hrvatskog društva: naslijeđe i suvremeni tijekovi*, Diacovensia: teološki prilozi, Vol. 10 No. 1, 2002., str. 105-113. (<https://hrcak.srce.hr/40234>)
10. Maldini Pero, *Demokracija i demokratizacija*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik, 2008.
11. Maldini Pero, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju, Vol. 2. No. 1., 2005. (<https://hrcak.srce.hr/38289>)
12. Maldini Pero, *Obnovljena religioznost i demokratizacija hrvatskog društva*, Hrčak, Vol. 15 No. 6 (86), 2006. (<https://hrcak.srce.hr/18355>)
13. Ibrahimagić Omer, *Društveni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Izdavač: Autor, Sarajevo, 2009.
14. Pejanović Mirko i Elmir Sa vić, *Lokalna i regionalna samouprava u Bosni i Hercegovini*, „Šahinpašić“, Sarajevo, Zagreb, 2010.

15. Radosavljević Duško i Matijević Nikolina, *Demokratija – proizvod saradnje elita?*, Politikon, 2014, br. 8, str. 22-35.
16. Samuel P. Huntington, *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka*, „Stubovi kulture“, Beograd, 2004.
17. Ulrich Bek: *Rizično društvo. U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić, 2001.
18. Ulrich Bek: *Svetsko rizično društvo. u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011.

Internet adrese

1. <https://www.bib.irb.hr/369537> (20.10.2019.)
2. <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina/democratization>
3. proleksis.lzmk.hr/17332/ (19.10.2019.)
4. <https://ipe.hr/program/demokratizacija-javnih-usluga/> (20.10.2019.)
5. http://www.pfsa.unsa.ba/pf/wpcontent/uploads/2018/11/Europeizacija_i_demokratizacija.pdf (20.10.2019.)
6. <http://www.ldamostar.org/publikacije/demokratizacija.pdf> (20.10.2019.)
7. Miklenić Ivan, *Demokratizacija se mora dogoditi*, Glas Koncila (<https://hu-benedikt.hr/?p=44347>) (13 rujan 2015)
8. <https://onkrajgradbisca.wordpress.com/2013/09/09/demokratizacija-vsakdanjegazivljenja/> (10.10.2019)

DEMOCRACY OF THE SOCIETY

Summary

The paper discusses the process of democratization as a permanent and permanent obligation of states and societies. Democratization depends on many important factors that influence it. The result of democratization is a democracy that is broader and more complete with more rights and freedoms. Democratization entails fundamental political, social, cultural changes that are moving in a democratic direction. It can be a transition from an autocratic, semi-democratic or non-democratic system to a democratic political system. The result can be stabilization of democracy or de-stabilization. Democratization is influenced by various and numerous factors. The ideal results of democratization are for citizens to complete their rights, the right to vote, to exercise the rule of law, to improve the functioning of the system, to improve the standard of citizens.

Keywords: *democratization, democracy, democratic change, regime change, authoritarianism, developing countries, democratic deepening, social care, authoritarian policy, political institutions, legislative policy, modernization, transition*

HISTORIJA

Dr. sc. Mirza Džananović

KRATKI PREGLED POVIJESTI OKOLIŠA ZENICE: OD BOSTANA I VINA DO SMOGA I DIMA

Sažetak

Povijest okoliša ili ekohistorija je mlada naučna disciplina koja u bosanskohercegovačkoj historiografiji tek postepeno zauzima svoje mjesto. Intenzivne promjene izvršene u prirodnom okolišu na tlu Bosne i Hercegovine kroz historiju, a naročito u XX stoljeću pružaju veliki broj potencijalnih tema. Istraživanja povijesti okoliša na mikrohistorijskoj razini mogu biti odličan primjer odnosa jedne lokalne zajednice prema prirodi tokom dužeg vremenskog trajanja u prošlosti. Povijest okoliša Zenice je savršen primjer dugotrajnog neodgovornog odnosa ljudi prema okolišu u kojem žive što je čini savršenim kandidatom za case study analizu iz sfere povijesti okoliša industrijskih gradova u Bosni i Hercegovini. U radu se daje pregled povijesti okoliša Zenice u dva velika razdoblja i to u predindustrijskom, od prvog pomena grada pod ovim imenom 1436. godine do 1878. godine, te industrijskom od 1878. do 1992. godine. Analiziran je odnos čovjeka prema prirodi u kojoj živi kao i sveukupne posljedice koje su proistekle iz tog odnosa. Poseban akcenat je stavljen na onečišćenje vode, zemlje i zraka u Zenici kao nusprodukta intenzivnog industrijskog i urbanističkog razvoja.

Ključne riječi: povijest okoliša, Zenica, poljoprivreda, industrijalizacija, zagađenje

Uvod

Proučavanje uzajamnih utjecaja prirode i čovjeka kroz prošlost zadatak je, relativno mlade, naučne discipline pod nazivom ekohistorija ili povijest okoliša. Istraživanje neraskidivih veza čovjeka i prirode prisutno je stoljećima, ali su sistematska proučavanja započela tek nekoliko decenija unazad. Tek sredinom dvadesetog stoljeća pojavljuju se prvi radovi sa temama koje se isključivo bave pitanjem međusobnih relacija prirode i čovjeka u različitim historijskim periodima. U središtu zanimanja ekohistoričara nalaze se brojna pitanja iz sfere odnosa čovjeka prema prirodi, odnosno na koji način se manifestovalo ljudsko poimanje prirode u narodnim vjerovanjima, popularnoj kulturi, književnosti i umjetnosti (Hughes, 2009: 5). Također, zadatak ekohistorije je i utvrditi konkretne posljedice ljudskog djelovanja na prirodu bez obzira da li su one negativne kao što su zagađivanje zraka, vode i tla, globalno zatopljanje i oštećenje ozonskog omotača, smanjenje bioraznolikosti i potpuno uništavanje kompletnih biljnih i životinjskih vrsta, itd, ili pozitivne, poput obnavljanja narušenih ekosistema, pošumljavanja, formiranja zaštićenih prirodnih rezervata i slično (Hughes, 2009: 269). Pomenute i slične teme su u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji bile potpuno zapostavljene, tako da, osim jednog Zbornika radova (Poplava, zemljotres, smog, 2017) gotovo i ne postoji literatura koja se isključivo bavila

poviješću okoliša Bosne i Hercegovine u bilo kojem historijskom razdoblju. Nedostatak obrađenih tema posebno je neshvatljiv, uzme li se u obzir intenzivan i nerijetko negativan odnos prema prirodnom okolišu u brojnim krajevima Bosne i Hercegovine i to kroz gotovo kompletnu njenu prošlost. Prisjetimo se samo masovnog krčenja šuma u Hercegovini tokom XVI stoljeća kada je u potpunosti promijenjen izgled kompletne regije (Redžić, 1987: 97) ili različitih poduhvata u svrhu razvoja industrijskih kapaciteta poput promjene toka rijeka (poput. rijeke Bosne u Zenici), stvaranja vještačkih akumulacija i potapanja velikih zemljanih površina s ciljem proizvodnje električne energije, a naročito zagađenja vode, zemlje i zraka kao nusprodukt proizvodnih kapaciteta u gradovima širom Bosne i Hercegovine. Za nadati je se da će u budućnosti istraživači posvetiti više pažnje ovim i sličnim temama, te time dati jači podsticaj razvoju bosanskohercegovačke ekohistorije.

Istraživanja povijesti okoliša na mikrohistorijskoj razini mogu biti odličan primjer odnosa jedne lokalne zajednice prema prirodi tokom dužeg vremenskog trajanja u prošlosti (Jalimam, 2011: 163-165). Na taj način je moguće preciznije sagledati konkretne i dugotrajne efekte djelovanja čovjeka na prirodu kao i posljedice koje ti izazvani efekti onda imaju na ljude. Time se u potpunosti zatvara krug propitivanja međusobnih odnosa prirode i ljudi na tačno određenom prostoru u precizno utvrđenim vremenskim razdobljima. Zaključci izvedeni tokom tih istraživanja mogu imati i poučan karakter, s obzirom da se svako negativno djelovanje ljudi na prirodu vraća još težim posljedicama po zdravlje i život stanovnika tog područja. Povijest okoliša Zenice je savršen primjer dugotrajnog neodgovornog odnosa ljudi prema okolišu u kojem žive. Radikalne promjene prirodnog okolišaužeg urbanog jezgra Zenice nemoguće je shvatiti bez zalaska u dublju prošlost ovog kraja. Transformacija iz uspavane osmanske kasabe, orijentirane ka razvoju stočarstva i poljoprivrede te u manjoj mjeri tradicionalnog zanatstva, u „uzavreli“ industrijski grad ispunjen betonom, čelikom i dimom, čini Zenicu savršenim kandidatom za casestudy analizu iz sfere povijesti okoliša industrijskih gradova u Bosni i Hercegovini.

Akcentat ovog rada je stavljen na period intenzivne socijalističke industrijalizacije i urbanizacije te njihovih efekata na prirodni okoliš Zenice. Međutim, kako bi se stvorila u potpunosti jasna slika intenziteta promjena u okolišu Zenice nužno je analizirati stanje prirode ovog kraja prije započetog procesa industrijalizacije. Također, iako su najveće promjene okoliša nastupile nakon Drugog svjetskog rata, treba imati u vidu činjenicu da je industrijalizacije Zenice započela već krajem devetnaestog stoljeća, odnosno odmah po okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro – Ugarske monarhije 1878. godine. Zbog svega navedenog možemo utvrditi dva velika razdoblja u povijesti okoliša Zenice i to: predindustrijski, od prvog pomena grada pod ovim imenom 1436. godine do 1878 godine, i industrijski, od 1878. do 1992. godine. U oba navedena perioda moguće je utvrditi niz manjih vremenskih perioda sa određenim specifičnostima, ali bi njihovo detaljnije prezentovanje zahtijevalo previše prostora. Taj vid elaboracije je potpuno nepotreban s obzirom na karakter ovog rada, jer te specifičnosti ne mijenjaju pomenuta razdoblja već ih samo preciznije definišu i opisuju. Zadatak rada je ispitati uzajamne odnose čovjeka i prirode u Zenici tokom dugog vremenskog trajanja, od srednjeg vijeka do savremenog doba, sa posebnim akcentom na dvadeseto stoljeće, odnosno, još preciznije, na period poslije Drugog

svjetskog rata. Cilj je utvrditi uzroke izrazito negativnog odnosa prema prirodnom okolišu Zenice nakon Drugog svjetskog rata, te karakter i intenzitet posljedica takvog odnosa na živote stanovnika grada.

Prirodni uslovi zeničkog kraja

Kako bi se jasnije stekla slika o promjenama prirodnog pejzaža Zenice usljed intenzivnog privrednog i urbanističkog razvoja nužno je utvrditi „originalni“ izgled okoliša ovog grada prije intenzivnih promjena izazvanih efektima ljudskog faktora. Također, prirodno-geografski uslovi poput klime, količine padavina, pravca duvanja vjetrova i njihova učestalost, i drugi, te reljefne karakteristike kao što su visina brda i planina, brojnost rijeka i potoka i slično, u mnogočemu utječu na uslove života ljudi kao i na mogućnosti razvoja određenih privrednih grana.

Prirodna sredina Zenice je dominantno određena sa nekoliko značajnih faktora. U prvom redu to je činjenica da se grad nalazi u zeničkom polju smještenom u kotlini okruženoj planinama srednje visine (Hrelja, 1957: 5). Kotlina je ispresijecana brojnim vodenim tokovima, od kojih se po značaju izdvajaju rijeka Bosna, kao najvažnija ne samo vodena već i generalno prirodna odrednica čitavog područja, te rijeke Kočeva i Babišnjica (Babina Rijeka). Značaj rijeke Bosne za Zenicu posebno se ogleda u činjenici da ona predstavlja jedini kontakt zeničkog polja sa ostatkom srednje Bosne. Naime, prostor zeničkog polja karakteriše izrazita komunikaciona izolovanost, uvjetovana nepovoljnim reljefnim karakteristikama. Zeničko polje je sa svih strana omeđeno planinama i teško prohodnim brdskim putevima. Postoje samo dva moguća ulaza u polje i to dolinom rijeke Bosne kroz Lašvansku sutjesku na jugu i Vrandučku na sjeveru (Bjelovitić, 1968: 8-15). Međutim, teški prirodni uslovi u pomenutim sutjeskama stoljećima su onemogućavali izgradnju kvalitetnih puteva. Tek su krajem devetnaestog stoljeća izgrađene prve putne komunikacije dolinom rijeke Bosne, a u potpunosti se ovladalo tim područjem sredinom 70-ih godina dvadesetog stoljeća izgradnjom magistralnog puta Zenica-Sarajevo (Džananović, 2017: 130). Sve do tada komunikacija naselja u zeničkom polju sa ostalim dijelovima srednje Bosne se ostvarivala brdskim putevima koji su vodili kroz sadašnje naselje Putovići (na trasi od Zenice prema Sarajevu) te preko Vjetrenica (trasa od Zenice prema Travniku). Rijeka Bosna prolazi sredinom zeničkog polja, dijeleći ga na dva dijela, a prije izgradnje mostova komunikacija između dvije obale je ostvarivana preko prirodnih prijelaza ili prevozom skelama.¹ Umjereno kontinentalna klima sa umjereno hladnom zimom i umjereno toplim ljetom, zajedno sa povoljnom godišnjom količinom padavina i kvalitetnim tlom, kao i postojanjem dovoljnih količina vode (osim kiše, tu su i rijeke, potoci te brojna vrela i izvori), čine zeničko polje savršenim za nesmetan razvoj poljoprivrede. Specifičnost zeničkog polja ogleda se u nedostatku vjetra, naročito u periodu od septembra do januara, s tim da najveći broj vjetrova dolazi iz pravca sjevera. Posebna karakteristika zeničkog kraja su česte prirodne magle koje su na godišnjoj razini u prosjeku prisutne oko 130 dana (Bjelovitić, 1968: 28-33). Treba napomenuti da je zenička kotlina bogata naslagama uglja te da njihova eksploatacija ima dugu tradiciju.

¹ Prijelazi preko rijeka su nazivani „brodovima“ te se zbog toga srednjovjekovna župa, a kasnije i osmanska nahija, smještena na području današnje Zenice nazivala Brodom.

Povijest okoliša Zenice od 1436. do 1878. godine

Prostor Zenice u prošlosti je bio dominantno poljoprivredni i stočarski kraj, s tim da se još od ilirskog doba javlja i obrada kamena, primitivno rudarstvo i prerada ruda, a u kasnijem periodu dolazi i do postepenog razvoja različitih zanata. Ipak, razvoj niti jedne od ovih privrednih grana nije suštinski mijenjao prirodni okoliš. Naprotiv, on se provodio u skladu sa prirodnim zakonima od kojih je u osnovi i zavisio. Ljudi su živjeli u okviru uslova koje je zenički kraj omogućavao, s tim da su ga nastojali maksimalno iskoristiti za svoje potrebe. Priroda je bila ta koja je diktirala tempo i uslove života ljudi, iako su još u srednjem vijeku, a vrlo izvjesno još i ranije, prisutni i manji uplivi čovjeka u promjenu okoliša kao što su krčenje šuma ili uvođenje novih neautohtonih ali ipak komplementarnih poljoprivrednih kultura. U ovom dijelu teksta predstaviti ćemo kratki pregled međuodnosa ljudi i prirode na prostoru Zenice od prvog pomena grada pod ovim imenom pa do 1878. godine, sa akcentom na razvoj poljoprivrede kao najznačajnije privredne djelatnosti. Pomenute karakteristike, naravno, važe i za period prije 1436. godine, ali smo se ipak odlučili za precizniji hronološki okvir i poglavlja, ali i rada u cjelini, iz čisto praktičnih razloga. Naime, Zenica se pod tim nazivom prvi put spominje upravo 1436. godine, a otprilike od tog perioda, barem u ovom trenutku, posjedujemo dovoljno kvalitetnih izvora i podataka potrebnih za izabranu temu.

Podaci o Zenici u srednjem vijeku su relativno malobrojni, ali ipak dovoljni za rekonstrukciju njenog izgleda i karaktera (Jalimam, 2010: 33-34). Tokom čitavog srednjovjekovnog razdoblja zeničko polje je imalo lokalni značaj, sa trgovom Zenica kao njegovim najvažnijim urbanim središtem. Razlozi za takav položaj i razvoj su brojni, ali je najvažnija saobraćajna izolovanost, iako su prijelazi preko Bosne, takozvani brodovi, još uvijek ispunjavali svoju funkciju (Bjelovitić, 1968:46). Značajan faktor koji je utjecao na usporen i miran razvoj Zenice je i nepostojanje bilo kakvih rudnika, odnosno prvenstvena orijentiranost stanovništva na razvoj poljoprivrede i stočarstva (Hrelja, 1957: 51). O samom razvoju poljoprivrede te kulturama koje su se uzgajale na područje Zenice najviše možemo saznati na osnovu sumarnog popisa bosanskog sandžaka iz 1468/1469. godine, koji daje jasan prikaz stanja neposredno po osmanskom osvajanju ovog područja. Ti podaci su sasvim relevantni i dovoljni za donošenje zaključaka o načinu privređivanja stanovnika Zenice i prije samog popisa, odnosno barem za period XV stoljeća, a moguće i još dublje u prošlost. Toponomastička analiza i istraživanje u Zenici i okolini također mogu, barem djelomično, upotpuniti sliku privrednog razvoja kompletnog kraja u srednjovjekovnom razdoblju.

Brojni faktori su utjecali na razvoj poljoprivrede u srednjem vijeku, ali i kasnijim periodima, pa osim prirodnih uslova (kvaliteta i izgleda zemljišta, količine vode, klime i tako dalje) vrlo bitan preduslov za stepen intenziteta obrađivanja zemljišta bila je i brojnost stanovništva. Vrlo malo podataka postoji o alatima koji su se koristili za izvođenje poljskih radova, a još manje kolika je bila njihova rasprostranjenost. Ipak, sa sigurnošću se može tvrditi da su radne ruke ljudi bile najvažnija alatka. Ekstenzivni način poljoprivrede je zahtijevao i postojanje velikih njiva i oranica kako bi se na taj način povećao godišnji prinos poljoprivrednih proizvoda (Redžić, 1987: 120-125, 128-129). Najviše su se uzgajale pšenica i nešto manje ječam u ravnijim predjelima, te

zob u brdskim krajevima koja se koristila i za prehranu stoke. O razvoju poljoprivrede svjedoče i toponimi koji ukazuju na proces proširenja obradivih površina. Pa tako na području Zenice postoje brojni predjeli koji u korijenu naziva sadrže naziv KRČ i KRČEVINE, a koji svjedoče o uklanjanju šumskih predjela kako bi se stvorile nove oranice. Postojanje tih toponima zabilježeno je u srednjem vijeku, mada se takva praksa provodila i u kasnijim razdobljima (Ibrahimpasić, 1973: 433-434). U sumarnom popisu iz 1468/69. godine može se primijetiti puno veća zastupljenost njiva na području Zenice u odnosu na livade. Taj podatak nam govori da je ratarstvo bilo puno razvijenije i rasprostranjenije u odnosu na stočarstvo. Zabilježeno je postojanje i nekoliko mlinova u različitim dijelovima Zenice. Također, iz istog izvora saznajemo da je zenički kraj obilovao voćnjacima od kojih su najrašireniji bili orasi, zatim trešnje, šljive, kruške i jabuke. Kao potvrda za tu tvrdnju nam opet mogu poslužiti toponimi pa tako na području Zenice u sumarnom popisu iz 1468/69. godine uočavamo sela Orahovica (Aličić, 2008: 78), Gornja i Donja Višniča, danas Višnjica (Aličić, 2008: 78), a zabilježeno je i prisustvo toponima Trešnjeva glava (Redžić, 1987: 127). Interesantni su podaci o velikom broju vinograda na području cijele Zenice, od kojih su, doduše, neki bili i zapušteni, ali je to ipak posljedica ratnih dešavanja tokom osmanskog osvajanja Bosne. Uzgajanje vinove loze bilo je više karakteristično za južnije krajeve, gdje je imalo dugu tradiciju, ali su poprilično brojni vinogradi zabilježeni i u unutrašnjosti, naročito na području srednje i sjeverne Bosne gdje su klimatski uslovi pružali takve mogućnosti. Prisustvo vinograda u srednjoj Bosni potvrđeno je i putopisima (npr. Kuripešićev iz prve polovine XVI stoljeća), ali i toponimima.² U Zenici i okolini su i danas prisutni brojni nazivi koji u svom korijenu sadržavaju pojam VINO, VINA, VINAC i slično, a praksa uzgoja vinove loze nastavljena je čak i nakon osmanskog osvajanja. Osim poljoprivrede, uzgoj stoke predstavljao je značajno zanimanje srednjovjekovnih stanovnika Zenice. Prvenstveno je bio zastupljen uzgoj sitne stoke, a proizvodi koji su se dobijali (meso, mlijeko, koža i slično) su bili i jedan od najvažnijih trgovačkih i izvoznih artikala o čemu svjedoče i dubrovački izvori. Pored domaćeg stanovništva uzgojem domaćih životinja bavili su se i doseljeni Vlasi, a o njihovom prisustvu na području Zenice govori nam i toponim KATUN, vezan za brdo koje zeničku kotlinu okružuje sa zapadne strane (Hrelja, 1957: 5). Vlasi su se osim uzgoja životinja bavili i prevozom različitih roba, te su imali značajnu ulogu u razvoju trgovine i plasiranju proizvoda kompletnog kraja u druge dijelove Bosne, ali i van njenih granica.

Osmanskim osvajanjem Bosna postaje sastavnim dijelom velike i tada najjače imperije u Evropi. Smatra se da je XVI stoljeće zlatno doba osmanske civilizacije, odnosno vrijeme kada ovo Carstvo izgleda nezaustavljivo. Osim uspješnih vojnih pohoda i konstantnog širenja granica, na teritoriji cijele države dolazi do ubrzanog razvoja gradova i svih grana privrede. Srednja Bosna i zenički kraj tokom kompletnog XVI stoljeća su bili pošteđeni bilo kakvih ratnih razaranja što je omogućilo nesmetan i intenzivan privredni razvoj. O tome najbolje svjedoče podaci iz opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, a kojim je obuhvaćena i nahija Brod, odnosno teritorija savremene Zenice. Stanovnici kasabe Zenica su se u tom periodu bavili zanatstvom te su zbog toga bili oslobođeni i plaćanja rajinskih poreza. O zastupljenosti pojedinih zanata iz tog doba

² Više o vinogradarstvu u srednjovjekovnoj Bosni u Redžić, *Društvo i privreda*, 129-132

teško je govoriti, ali u samom defteru se spominju nalbanti, terzije, papudžije, ali su sigurno postojali i brojni drugi bez kojih život u kasabi ne bi bio moguć.³ Uprkos postojanju snažno razvijenog zanatstva, većina stanovništva se i dalje bavila poljoprivrednim radom i uzgojem stoke. I u samoj kasabi postojale su brojne bašće, voćnjaci i bostani⁴, a zabilježeno je i više mlinova i stupa. Nahija Brod je imala 4257 domaćinstava od čega 4037 muslimanskih (tj. 94,74%), a nemuslimanskih 220 (tj. 5,26%) (Handžić, 2000a: XXXIV). Carskom odredbom utvrđeno je da se u kasabi održava vašar sredinom ljeta, odnosno na Aliđun, u trajanju od 3 dana (Handžić, 2000b: 40). Opširni popis iz 1604. godine nam daje puno više detalja o poljoprivrednim kulturama koje su se uzgajale na području Zenice tog doba. Iako je spisak kultura puno duži, to ne mora nužno značiti da se barem neke od njih, nisu uzgajale i prije. Najzastupljenija je i dalje bila pšenica, a uzgajale su se i leća, zob, lan, kupus, repa, crveni i bijeli luk, a nešto rjeđe i konoplja. Zob se i dalje koristila prvenstveno za prehranu stoke, a lan i konoplja su se koristile za proizvodnju platna, vlakana i konopaca. Voćarstvo je i dalje bilo dosta rašireno, a orasi i trešnje su još uvijek dominirali. Vinogradarstvo je također nastavilo neometan razvoj, s tim da se umjesto vina sada puno češće pravila šira, odnosno sok od grožđa, i to u velikim količinama. Uzgoj stoke je postao još značajniji s obzirom da su brojni zanati zavisili od dostupnosti životinjskih koža. Brojne livade pomenute u popisu kao i prikupljeni porez (ušur) na sijeno svjedoči o zastupljenosti stočarstva u Zenici tokom XVI stoljeća. Po prvi put se pominju i košnice, mada je pčelarstvo vjerovatno bilo zastupljeno još tokom srednjeg vijeka, s obzirom da je jedan od glavnih izvoznih proizvoda srednjovjekovne bosanske države bio pčelinji vosak od kojeg su se pravile svijeće (Handžić, 2000b: 40-54, 112-116, 136-141).

Nakon dugog perioda stabilnosti i prosperiteta od početka XVII stoljeća, Osmansko carstvo postepeno počinje da slabi. Kompletno stoljeće je obilježeno brojnim sukobima, unutrašnjim nemirima i pobunama koja su iza sebe ostavljala nesagledive posljedice na život stanovnika, ali i na razvoj kompletne privrede. Najznačajniji događaj za područje Zenice bio je pohod Eugena Savojskog koji prodire kroz kompletnu srednju Bosnu i na putu za Sarajevo pali i ruši kompletne gradove i naselja. Vrhunac tog pohoda je paljenje Sarajeva, ali podjednako strašna razaranja pretrpila je i Zenica koja je porušena do temelja, a čiji će oporavak potrajati stoljećima. Ipak, interesantni su podaci i utisci koje o Zenici iznose Eugen Savojski i njegov biograf. Oni navode da je zeničko polje pitom kraj čiji je krajolik ispresijecan brojnim i gustim kanalima za navodnjavanje koji omogućavaju bogat prinos. Vojnici su prije potpunog spaljivanja kasabe izvršili temeljitu pljačku, a pri tome su po kućama pronađene velike količine žita i ostalih namirnica. Zbog svega navedenog Zenicu upoređuju sa Egiptom na Nilu, što je naravno i više nego pretjerano poređenje, ali ipak svjedoči o visokom stepenu razvoja poljoprivrede u ovom kraju (Hrelja, 1957: 66). Posljedice pohoda su bile kataklizmične čemu u prilog ide i podatak da je broj stanovnika u Zenici prepolovljen, odnosno spao je na oko 2000 domaćinstava. Situaciju su dodatno

³Handžić (2000b) *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/2*, Bošnjački institut Zurich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 39; Sama činjenica da se u velikoj mjeri uzgajao naprimjer lan, od kojeg se pravila odjeća, ukazuje na nužnost postojanja odgovarajućih zanatlija poput abadžija i tako dalje.

⁴ Iako se pod pojmom bostana danas podrazumijeva prvenstveno lubenice i dinje, u srednjem vijeku, a i kasnije u ovu skupinu se ubrajalo i povrće i razna zelen. Redžić, *Društvo i privreda*, 126

otežali periodični naleti kuge koja je izbijala nekoliko puta tokom XVIII stoljeća (Jalimam, 1991: 27-28). To je vjerovatno jedan od razloga zbog kojeg su inače brojni putopisci po Bosni po pravilu zaobilazili Zenicu, pa su i podaci za pomenuti period dosta siromašni. Nekoliko podataka pronalazimo u izvještaju biskupa fra Mate Delivića koji posebno ističe ljepotu i plodnost zeničkog kraja (Jalimam, 1991: 29). Nešto bolji uvid u svakodnevni život stanovnika pružaju podaci iz sidžila zeničkog naiba s kraja XVIII stoljeća. Zenica je i dalje bila dominantno poljoprivredni kraj sa dosta brojnim baštama, njivama i oranicama, te rasprostranjenim voćnjacima. Ipak, za razliku od prethodnih stoljeća kada su u uzgoju voća dominirali orasi i trešnje, tokom XVIII stoljeća taj primat preuzeo je uzgoj šljiva. Analizom brojnih ostavinskih rasprava i popisa stvari ostalih iza preminulih namijenjenih njihovim nasljednicima, lahko se može primijetiti prisustvo ogromnih količina suhih šljiva, pekmeza i ostalih prerađevina od šljiva (Hrelja, 1957: 68). Razlog nagloj dominaciji šljiva treba tražiti u posljedicama pohoda Eugena Savojskog. Naime, osim same kasabe vojska habsburškog princa je izvršila i pljačku i paljenje brojnih poljoprivrednih gazdinstava, uključujući i voćnjake i vinograde. Bilo je nužno krenuti iz početka, odnosno ponovo zasaditi voćnjake, a obnova zasada oraha, trešnje i vinograda traje puno duže od zasada šljive. Drugim riječima, kako bi se što prije mogli ostvariti dovoljni prinosi voća nužni za prehranu stanovništva, bilo je potrebno forsirati kulture koje će čim prije dati plodove. Šljiva je bila savršen kandidat za tu ulogu, barem kada je u pitanju klima i geografija zeničkog kraja. Osim šljiva, nastavljen je i uzgoj ostalih voćarskih kultura naročito jabuka i krušaka. I u XIX stoljeću razvoj Zenice se nije mnogo razlikovao od prethodnog perioda. Brojni putnici kroz Bosnu kao jednu od svojih stanica odabiru i Zenicu, a u zapažanjima o gradu uglavnom daju slične podatke. Kasaba se i dalje najčešće upoređuje sa dolinom Nila, a ističe se da je Zenica prvenstveno poljoprivredni kraj u kojem se uzgajaju brojne ratarske i voćarske kulture, s tim da se sada po prvi put izričito spominje i uzgajanje dinja i lubenica (Jalimam, 1991: 96). Međutim, krajem stoljeća, odnosno austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine i početkom industrijalizacije zeničkog kraja, uloga, izgled i položaj Zenice se užurbano mijenja. Te promjene se posebno uočavaju na karakteru i izgledu prirodne sredine.

U predindustrijskom razdoblju povijesti okoliša Zenice možemo primijetiti balansiran odnos čovjeka i prirode. Ljudi su živjeli u skladu sa uslovima koje je priroda zeničkog kraja omogućavala. Naravno, i tada su se ti uslovi nastojali maksimalno iskoristiti, a prirodni okoliš prilagoditi, koliko je to bilo moguće, potrebama stanovnika. Iako su se uvodile nove poljoprivredne kulture, one nisu u značajnoj mjeri narušile prirodni balans niti su izmijenile izgled i karakter samog okoliša. Čak ni intenzivniji razvoj pojedinih zanata u kasnijem periodu nije ostavljao trajne posljedice na prirodu, s obzirom da je proizvodni proces bio primitivnijeg karaktera. Sve u svemu, razvoj Zenice do kraja XIX stoljeća bio je obilježen dominacijom poljoprivrede i stočarstva, te u manjoj mjeri zanatstva, ali utjecaji svih pomenutih privrednih grana na stanje i izgled prirodnog okoliša bili su minimalni.

Povijest okoliša Zenice od 1878. do 1992. godine

Dolazak Austro-Ugarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu značio je puno više od puke promjene političkog sistema. Osmansko-balkanski civilizacijski okvir koji je na tlu Bosne i Hercegovine postojao preko četiri stoljeća, preko noći je zamijenjen srednjoevropskim pogledom na svijet. Razlike između ta dva, tokom stoljeća često neprijateljska, sistema bile su očite u privrednom, društvenom, kulturnom, urbanom, arhitektonskom, organizacionom i svakom drugom pogledu. Okupacione vlasti su od početka bile izrazito zainteresovane za iskorištavanje bogatih prirodnih resursa u Bosni i Hercegovini čiju je eksploataciju osmanska vlast u potpunosti zanemarila. Intenzivna ulaganja u saobraćajnu infrastrukturu te brojna rudarska, industrijska i energetska postrojenja, uskoro su izmijenila krajolik brojnih bosanskohercegovačkih gradova. Zenica je jedan od najboljih primjera radikalne promjene unutrašnje strukture i vanjskog izgleda grada za relativno kratak period. Procesi koji su u Zenici pokrenuti krajem XIX stoljeća dodatno su prošireni i ubrzani u kasnijem periodu, pa je čitavo XX stoljeće okarakterisano sistematskom i intenzivnom promjenom, između ostalog, prirodnog okoliša cijelog kraja.

Moderno doba u Zenicu je došlo uskotračnom prugom koju su okupacione vlasti izgradile duž zapadnog ruba grada 1879. godine. Time se Zenica po prvi put u svojoj historiji našla na glavnom saobraćajnom putu u Bosni i Hercegovini, a što će biti vrlo bitan preduslov daljeg privrednog, ali i sveukupnog razvoja grada (Bjelovitić, 1968: 76-77). Ubrzo su izvršena i geološka istraživanja širom Bosne i Hercegovine, a konstantovano je da zenički kraj krije ogromne zalihe kamenog uglja. Zbog toga je već 1880. godine otvoren prvi ugljenokop čime je i zvanično počela intenzivna eksploatacija ovog vrlo vrijednog resursa (Jokanović, 1980: 11-12). Otvaranjem Željezare u Zenici 1892. godine i definitivno su određeni pravci privrednog razvoja grada u narednom stoljeću (Bjelovitić, 1968: 77). Nekada dominantno poljoprivredni kraj ubrzano je mijenjao svoj izgled i pretvarao se u snažno središte industrije i rudarstva. Posljedice te preorijentacije su do izražaja došle tokom XX stoljeća, a osjećale su se u svim sferama života od privrede, urbanizma, različitih društvenih i kulturnih aspekata, ali i posebno na stanje prirodnog okoliša.

Temelji industrijskog razvoja Zenice, udareni krajem XIX stoljeća, konstantno su nadograđivani u narednom stoljeću, s tim da je intenzitet razvoja varirao od perioda do perioda. Razdoblje između dva svjetska rata okarakterisano je prvo stagnacijom, a zatim i opadanjem investicija u industrijske pogone. Tek u posljednjoj fazi Kraljevine Jugoslavije, neposredno pred izbijanje Drugog svjetskog rata, dolazi do novog zamaha industrijalizacije u Zenici, prvenstveno kroz proširenje kapaciteta Željezare. Ipak, izbijanje rata spriječilo je značajnije efekte tih ulaganja na razvoj grada (Džananović, 2015: 222-223). Nakon Drugog svjetskog rata, Zenica ulazi u najintenzivniji period svoje historije, kada se kompletan grad, zajedno sa industrijom, intenzivno širi i poprima potpuno novi izgled i karakter. Tokom manje od pola vijeka trajanja socijalističkog perioda Zenica se uvećava nekoliko puta, što podrazumijeva i teritorijalnu i urbanističku ekspanziju grada na prostore koji su stoljećima služili za razvoj poljoprivrede. Industrija, rudarstvo i urbanizam su u potpunosti izmijenili zenički kraj, a efekti razvoja ovih djelatnosti su najuočljiviji na promjeni prirodnog okoliša. Nažalost, ti efekti su po pravilu bili izrazito negativni, a krajnje

posljedice su najviše osjećali upravo stanovnici Zenice. Na simboličkoj razini, krug se zatvarao na način da su ljudi svojim djelovanjem uništavali prirodu, ali su time zapravo uništavali svoje zdravlje i u konačnici živote. Intenzivan urbanistički razvoj grada, izazvan proširenjem industrijskih i rudarskih postrojenja, doveo je do trajnog zagađenja tla, vode i zraka u Zenici. Osim toga, ljudskim djelovanjem djelomično su izvršene i promjene u samom reljefu u pojedinim dijelovima Zenice, čime je negativno djelovanje čovjeka na prirodu dovedeno do krajnosti. Priča o razvoju Zenice u XX stoljeću je zapravo izlaganje o sistematskom uništavanju okoliša, a korijen te devastacije se nalazio u intenzivnoj industrijalizaciji.

Već je pomenuto da su austro-ugarske vlasti udarile temelje industrijskom razvoju Zenice. Izgradnja pruge, rudnika i željezare za kratko vrijeme pretvorila je osmansku kasabu u moderan srednjoevropski grad, kako po izgledu tako i po karakteru. Modernizacija grada i društva imala je, naravno, i pozitivne i negativne aspekte, ali kada govorimo o odnosu prema okolini u kojoj se živi, onda se to djelovanje može uglavnom okarakterisati kao štetno. Brojni infrastrukturni, privredni, stambeni i drugi objekti u Zenici su podignuti na poljoprivrednom zemljištu visokog kvaliteta, čime je trajno onemogućeno njegovo iskorištavanje za proizvodnju hrane. Još tokom austro-ugarske uprave u blizini osmanskog dijela grada podignuta je centralna Kaznionica, i to na prostoru koji je prije toga služio za uzgoj različitih poljoprivrednih kultura (Sarić, 2006: 144). Nakon Drugog svjetskog rata takva praksa je postala još izraženija, te su velike poljoprivredne površine trajno uništene. Doduše, Zenica je postajala veliki i moderan grad, čiji se razvoj bazirao na teškoj industriji, tako da po definiciji intenzivna poljoprivredna djelatnost nije dolazila u obzir. Ali drugi primjeri ljudskog djelovanja na području Zenice su ostavili takve posljedice na tlo da je njegova upotreba i za građevinske svrhe bila onemogućena ili barem otežana. Naime, razvojem rudarstva i stalnim otvaranjem novih rudarskih jama, a o čijem širenju se često nije vodila precizna evidencija ili je ona vremenom stradavala, trajno je izmijenjena geološka slika Zenice (Jokanović, 1980: 49-51). Brojne slobodne površine su trajno onemogućene za kvalitetnije iskorištavanje, bilo u poljoprivredne ili čak i u građevinske svrhe. Posljedice stalnog potkopavanja tla naročito su došle do izražaja nakon Drugog svjetskog rata kada imamo zabilježene odrone i pojave klizišta koji su nanosili ogromnu štetu u različitim dijelovima grada. Osim toga, uža okolina Zenice je u planskim dokumentima, a na osnovu detaljnih istraživanja i analiza, označena kao „plava“ ili još češće „crvena“ građevinska zona. Drugim riječima, ogromne slobodne površine su bile gotovo beskorisne za bilo kakve građevinske radove čime je onemogućen dalji urbanistički razvoj Zenice. Zbog toga je bilo nužno maksimalno iskoristiti preostale slobodne građevinske prostore, što je u slučaju Zenice podrazumijevalo prelazak na takozvanu „gradnju u visinu“ (Džananović, 2017: 119). Uskoro su panoramom Zenice dominirali visoki soliteri u kojima su brojne porodice provodile svoj životni vijek. Život u soliterima sam po sebi nije toliko problematičan sa aspekta kvaliteta života, ali život „u visini“ u Zenici je podrazumijevao život u smogu.

Smog je specifično zagađenje zraka, karakteristično za velike gradove koji nastaje kao nusprodukt prvenstveno industrijskih postrojenja i saobraćajnih sredstava, a karakteriše ga prisustvo kombinacije magle i dima. Tokom rane industrijalizacije smog se smatrao mirisom razvoja i napretka, ali se uskoro prepoznao i širok spektar njegovog negativnog djelovanja na

zdravlje ljudi. U savremenom dobu gradovi se na različite načine suočavaju sa problemom smoga, a najefikasnija mjera smanjenja aerozagađenja je uklanjanjem njegovog izvora. To se postiže izmještanjem kompletnih postrojenja van gradova ili barem ugradnjom različitih filtera i provođenjem drugih zaštitnih mjera. Ipak, smog je uvijek, u manjoj ili većoj mjeri, prisutan u velikim gradovima, naročito onim čija se osnova razvoja nalazi u različitim industrijskim granama. Na stepen prisustva i dužinu zadržavanja smoga utječe više faktora, a jedan od osnovnih je reljef prostora na kojem se nalazi izvor zagađenja. Zenica ima izrazito negativne prirodne i geografske faktore za razvoj bilo kakvog oblika industrije, posmatrano sa aspekta zagađenjaokoliša. Zeničku kotlinu karakterišehronični nedostatak vjetrova koji bi imali ulogu prirodnih prečistača zraka. Upravo nedostatak vjetrova omogućava smogu puno duže zadržavanje, a samim time i produženo štetno djelovanje na zdravlje stanovnika. Situaciju dodatno otežava krajnje nepovoljno pozicioniranje izvora zagađenja. Naime, glavna industrijskih kapaciteta u gradu smještena je u sjevernom dijelu zeničkog polja. Osnovni pravac kretanja, ionako rijetkih, vjetrova u Zenici je smješten na osi sjever-jug, što znači da i kada se željno iščekivani vjetrovi pojave, oni zapravo ne doprinose smanjenju smoga, naprotiv, još ga više nanose u stambeni dio grada (Bjelovitić, 1968: 30-31). Postojala je ideja o preseljenju stambenog dijela Zenice u najjužniji dio zeničkog polja, kako bi se stanovnici što je moguće više udaljili od izvora zagađenja, ali ta varijanta je odbačena zbog previsoke cijene procesa, kao i zbog činjenice da je taj kraj bio bogat naslagama uglja čija je eksploatacija bila važnija (Grabrijan, Neidhardt, 1957: 457). Intenzitet aerozagađenja je poprimao katastrofalne razmjere pa se Zenica često nalazila na listi najzagađenijih gradova u Evropi i svijetu, ostavljajući iza sebe i metropole poznate po smogu kao što su London i Čikago (Džananović, 2017: 87, 136). Negativne posljedice zagađenog zdravlja najviše su osjećali upravo stanovnici Zenice. Brojne analize su pokazivale visok stepen zastupljenosti različitih plućnih oboljenja izazvanih prisustvom štetnih čestica u zraku (Džananović 2017, 173-174).

Aerozagađenje u Zenici nije samo direktno utjecalo na zdravlje stanovnika, već i dodatno kroz zagađenje poljoprivrednog zemljišta i kultura koje su se uzgajale na tom području. Naime, štetne čestice izbačene kao nusproizvod fabričkih postrojenja u zrak djelomično su padale i na samo tlo. Najviše su bili izloženi predjeli u neposrednoj blizini Željezare poput Tetova, Gradišća na lijevoj, i Gračanice i Pehara na desnoj obali rijeke Bosne. To su prostori na kojima su se stanovnici tradicionalno bavili poljoprivredom, bilo kao dodatno ili čak i glavno zanimanje. Prije intenzivnog proširenja kapaciteta Željezare nakon Drugog svjetskog rata, područje Tetova je bilo poznato po uzgoju lubenica i dinja (Hrelja, 1999: 425). Ipak, to izuzetno kvalitetno poljoprivredno zemljište se nalazilo na trasi izgradnje novih fabričkih postrojenja, te je u svega desetak godina uzgoj bostana u Zenici u potpunosti izumro. Uprkos tome, stanovnici tih krajeva su se nastavili baviti uzgojem različitih poljoprivrednih kultura, ali su plodovi njihovog rada bili pod utjecajem štetnih čestica iz Željezarinih dimnjaka. Istraživanja koja su se povremeno provodila su uglavnom sugerisala potpunu obustavu bilo kakvih poljoprivrednih aktivnosti jer su česticama uprljani plodovi mogli izazvati različite zdravstvene tegobe svim konzumentima (Džananović, 2017: 174-175). Ipak, u praksi se nikada nisu poduzele konkretne mjere na sprečavanju eventualnog uzgoja ili plasmana tih proizvoda. Glavni razlog je bio što bi, u slučaju poduzimanja takvih mjera,

zagađivač to jeste Željezara, ili eventualno lokalna zajednica ili neki viši nivo vlasti, bio dužan pružiti određenu materijalnu satisfakciju.

Međutim, Tetovo se pod udarom Željezare našlo još i prije ogromnog zagađenja, odnosno tokom samog procesa izgradnje metalurškog kombinata u Zenici. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, nove jugoslovenske vlasti su predviđale samo obnovu i modernizaciju Željezare u Zenici, a podizanje centralnog metalurškog kombinata planirano je u Doboju. Razlog tome su bolji prirodni, geografski i saobraćajni uslovi za razvoj crne metalurgije na prostoru Doboja, a jedini nedostatak tog plana je bila visina investicije, jer je podizanje potpuno novog kombinata bila puno skuplja opcija. Sukob sa SSSR-om je u konačnici presudio da se izabere jeftinija varijanta te je time Zenica dobila ulogu glavnog metalurškog centra cijele zemlje (Željezara Zenica, 1967, 16). Uskoro se pokazalo da ni ta opcija nije bila toliko jeftina kako se prvobitno smatralo. Naime, izgradnja tako velikog industrijskog kompleksa zahtijevala je postojanje velike slobodne površine primjerene za podizanje masivnih fabričkih postrojenja. Sjeverni dio zeničkog polja u kojem je Željezara bila smještena je bio u potpunosti okružen brdima, planinama i stambenim naseljima, a bilo je i presječeno rijekom Bosnom. Kako bi se obezbijedio dovoljan građevinski prostor bilo je nužno promijeniti tok rijeke Bosne, te iseliti dosta veliko i gusto naseljeno područje Tetova. U konačnici se to i uradilo, te su već tokom 1948. godine izgrađeni veliki kanal i brana te je tok Bosne pomjeren prema sjeveroistočnom dijelu polja, a staro Tetovo je u potpunosti iseljeno iz plodne nizije u brdske krajeve iznad Željezare (Bjelovitić, 1968: 132). Time je izgled dobrog dijela zeničkog polja u potpunosti trajno izmijenjen.

Kompletno XX stoljeće u Zenici je obilježeno intenzivnim privrednim i urbanim razvojem, te ogromnim promjenama prirodnog okoliša kompletnog kraja. Te promjene su planski rađene uprkos postojanju svijesti o njihovim trajnim i potencijalno ireverzibilnim negativnim posljedicama ne samo na prirodu, nego i na zdravlje i živote stanovnika. Nakon Drugog svjetskog rata negativan utjecaj čovjeka na prirodu u Zenici je posebno došao do izražaja, te su u relativno kratkom periodu voda, zemlja i zrak višestruko i trajno zagađeni. Tradicionalne privredne grane koje su stoljećima bile karakteristične za zenički kraj su u potpunosti potisnute. Uzgoj brojnih, nekada karakterističnih, poljoprivrednih kultura u Zenici je u potpunosti iščezao, a kompletno zeničko polje je zapravo trajno zagađeno i samim time postalo opasno za proizvodnju prehrambenih namirnica uopće. Visoki fabrički dimnjaci su dominirali prostorom na kojem su se nekada nalazila gotovo nepregledna polja bostana, a grad koji su putopisci poredili sa plodnom dolinom Nila sve češće je poređen sa „prijestolnicama smoga“ poput Londona, Čikaga ili brojnih sovjetskih industrijskih centara.

* * *

Pregled povijesti okoliša jednog mikroprostora kroz duži vremenski period omogućava bolje i jasnije sagledavanje čitavog kompleksa uzajamnih odnosa čovjeka i prirode. Pregled povijesti okoliša Zenice je primjer jednog takvog pristupa istraživanju čiji rezultati su dovoljni za donošenje kvalitetnih zaključaka primjenjivih na ostale gradove sa istim ili sličnim razvojem. Dosta širok vremenski okvir kojim se ovaj rad bavi zasigurno ima svojih nedostataka, ali nam ipak omogućava jasniji uvod u stepen intenziteta promjena koje je čovjek svojom intervencijom izvršio

na prirodnom okolišu u kojem živi. Na primjeru Zenice možemo vidjeti da za radikalne promjene u prirodnom okolišu nije potrebno puno vremena. Naprotiv, dovoljno je svega nekoliko decenija kako bi se izvršile ogromne i gotovo trajne promjene na tlu, zraku i vodi jednog prostora. Sve do kraja XIX pa i na samom početku XX stoljeća prostor Zenice je i dalje bio dominantno poljoprivredni i stočarski kraj koji su putopisci još uvijek poredili sa egipatskim plodnim dolinama. Ipak, to je period kada industrija postepeno preuzima sve važniju ulogu u razvoju grada, ali i svakodnevnom životu stanovnika, da bi nakon Drugog svjetskog rata taj proces bio intenziviran. Industrijalizacijom zeničkog polja u tolikoj mjeri je promijenjen njegov izgled i karakter da putopisci iz XVII, XVIII pa čak i XIX stoljeća ne bi prepoznali Zenicu XX stoljeća. Razlozi za to ne leže samo u promijenjenojurbanoj fizionomiji grada, kojim su sada dominirali soliteri umjesto tradicionalnih prizemnih bosanskih kuća, već i zbog radikalne promjene samog izgleda reljefa zeničkog polja usljed potkopavanja i ravnjanja tla u svrhu eksploatacije rudnih bogatstava i izvođenja krupnih građevinskih radova te pomjeranja toka rijeke Bosne na nekoliko mjesta kako bi se omogućio prostor za širenje fabričkih postrojenja. Doduše, postavlja se pitanje da li bi taj putnik namjernik bio u mogućnosti uočiti sve pomenute promjene od gustog smoga koji je postao svakodnevna pojava života stanovnika Zenice. Iako stepen i intenzitet industrijalizacije Zenice nije specifičan primjer, kao što nisu ni posljedice tog procesa, ono što ovaj grad čini karakterističnim, barem u bosanskohercegovačkim okvirima, su povodi i uzroci za izgradnju fabričkih postrojenja ali i visok stepen zagađenosti okoliša u drugoj polovini XX stoljeća. Naime, osim ljudskog faktora, koji je uvijek osnovni uzrok negativnog odnosa prema prirodi, u slučaju Zenice postojali su i otežavajući prirodni uslovi koji su dodatno otežavali ekološku situaciju u gradu. Položaj grada u kotlini, karakterističnoj po nedostatku vjetrova i čestoj prisutnosti guste prirodne magle, činio je ovaj prostor nepodesnim za razvoj bilo kakvog oblika industrije, a naročito ne za razvoj, takozvanih, prljavih industrija poput metalurgije. Toga su bile svjesne i jugoslovenske vlasti koje su pravile planove obnove zemlje nakon rata, ali ih je nepredviđeni sukob sa SSSR-om prinudio na izbor izrazito nepovoljne opcije, to jeste, pretvaranje Zenice u glavni metalurški centar Jugoslavije. Situaciju je dodatno otežavao i položaj samog grada unutar kotline, odnosno činjenica da se nalazio u južnom dijelu polja, tako da je za podizanje industrijskih kapaciteta ostala slobodna samo površina na sjeveru. I taj prostor je bilo potrebno prvo pripremiti, odnosno promijeniti tok rijeke Bosne i izmjestiti brojna naselja, a sve to je zahtijevalo velika materijalna i ljudska sredstva. Međutim, izvođenje tih zahvata, gradu i stanovnicima, je donijelo mnogo problema jer su se sada osnovni izvori zagađenja, fabrički dimnjaci, nalazili na trasi vjetrova koji su sa sjevera donosili štetne čestice u stambena naselja na jugu. Posljedice zagađenja su se vidjele i na prirodi, kroz onečišćenje zemlje, vode i zraka, ali i na zdravlju stanovnika koje je patilo od različitih plućnih i drugih bolesti.

Literatura

Izvori

- Aličić, S. A. (2008), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar
- Handžić, A. (2000a), *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/1*, Bošnjački institut Zurich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000
- Handžić, A. (2000b), *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/2*, Bošnjački institut Zurich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000

Knjige

- Bjelovitić, M. (1968), *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo
- Džananović, M. (2017) *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Udruženje za promociju intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“, Zenica
- Grabrijan D., Neidhardt J. (1957), *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana
- Hrelja, K. (1957), *Zenica i njena okolina*, Istorijski prikaz, Sarajevo
- Hughes, J.D. (2009), *An Enviromental History of the World, Humankind's changing role in the community of life*, SecondEdition, Routledge
- Jalimam, S. (1991), *555 godina Zenice (putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju)*, Dom štampe, Zenica
- Jalimam, S. (2010), *Historija Zenice*, Samostalno autorsko izdanje, Zenica, 2010
- Jokanović, B. (1980), *Rudnik uglja Zenica 1880 – 1980*, Zenica
- Redžić, E. (1987), *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo
- Sarić, M. (2006), *Zenička čaršija i mahale*, Općina Zenica
- Zbornik radova (2017), *Poplava, zemljotres, smog: prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, Zbornik radova, urednik Amir Duranović, Sarajevo, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest
- Željezara Zenica (1967), *Foto – monografija*, Zenica

Članci

- Džananović, M. (2015), *Urbanistički razvoj Zenice za vrijeme socijalističke Jugoslavije (1945.-1992. godine)*, *Zbornik radova sa skupa: Uloga grada i regije u privrednom razvoju i političkom životu Bosne i Hercegovine (1851-1995)*, Muzej Hercegovine Mostar i IKD "University Press"- izdanja Magistrat Sarajevo, Mostar-Sarajevo
- Hrelja, K. (1999), *O historiji Željezare Zenica, Radovi sa simpozijuma "Rudarstvo i metalurgija BiH od prahistorije do početka XX vijeka"*, Zenica 1973; Muzej grada Zenica

- Ibrahimpašić, F. (1973), Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja, *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Muzej grada Zenice, Zenica
- Jalimam, S. (2011), Mikrohistorija na primjeru zeničkog kraja, *Gračanički glasnik* 32/16, Izdavačka kuća “Monos”, Gračanica

A SHORT OVERVIEW OF ZENICA'S ECOHISTORY: FROM MELON AND WINE TO SMOG AND SMOKE

Abstract

Environmental history or eco history is a young scientific discipline that has only gradually taken its place in historiography of Bosnia and Herzegovina. The intense changes made in the natural environment on the soil of Bosnia and Herzegovina throughout history, and especially in the 20th century, provide a large number of potential topics. Micro historical environmental history research can be a great example of a local community's relationship to nature over a long period in the past. Zenica's environmental history is a perfect example of the long-lasting irresponsible attitude of people to the environment in which they live, making it a perfect candidate for a case study of environmental history in industrial cities in Bosnia and Herzegovina. The paper gives an overview of the history of the environment of Zenica in two major periods, in the pre-industrial, from the first mention of the city under this name in 1436 to 1878, and industrial from 1878 to 1992. The relation of man to the nature in which he lives is analyzed, as well as the overall consequences arising from that relationship. Particular emphasis is placed on water, land and air pollution in Zenica as a by-product of intensive industrial and urban development.

Key words: *eco history, Zenica, agriculture, industrialization, pollution*

Senaid Bolić, MA

ŽELJEZARA ZENICA 1892 – 1941.

Sažetak

U ovom radu autor se bavi historijatom zeničke Željezare od njenog osnivanja 1892. godine do izbijanja Drugog svjetskog rata 1941. godine. U tom periodu Željezara Zenica postala je važno preduzeće koje je u predvečerje Drugog svjetskog rata zapošljavalo za tadašnje prilike ogroman broj radnika. Tokom tog perioda Željezara je značajno uticala na privredu, demografiju, školstvo i sve ostale sfere života u Zenici, na što je autor posebno obratio pažnju. U zadnjim godinama pred Drugi svjetski rat, Željezara Zenica biva značajno proširena, naporima Jugoslavije za ekspanzijom svoje metalne industrije, te Zenica postaje važan centar iste. Osnivanje škola, usko je vezano za postojanje Rudnika i Željezare, te je u ovom radu autor na taj segment posebno obratio pažnju.

Ključne riječi: *Željezara, Zenica, industrija, Bosna i Hercegovina*

Razvoj zeničke privrede i Željezare Zenica 1878 – 1918. godine

Austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine počinje nova etapa u historiji Zenice, jer je tada okončana četverovjekovna epoha orijentalno-balkanske i orijentalno-islamske urbanizacije, a započela je epoha modernizacije i oblikovanja po modelu evropskih urbanih cjelina. Ona je postala važno industrijsko središte i postepeno je dobijala oblike evropskog industrijskog grada i po socijalnoj strukturi i po vanjskom izgledu.¹ Glavni razlog za ovako brzu transformaciju treba tražiti u jačem privrednom razvoju grada, koji je bio uvjetovan dobrim geografskim položajem i prirodnim bogatstvom. Odmah po dolasku nove vlasti započinju sa izgradnjom željeznica, pa je već početkom jula 1879. godine u saobraćaj puštena pruga Bosanski Brod – Zenica, a tri godine kasnije završena je i dionica do Sarajeva. Ova pruga je kroz Zenicu prolazila gotovo čitavo stoljeće, a vremenom su oko nje izgrađeni brojni stambeni objekti, uključujući i nebudere u kasnijem periodu. U vremenu o kojem govorimo, pruga je imala presudnu ulogu u budućem razvoju grada i bila je pored bogatstva ovog područja ugljem, glavni razlog za otvaranje Rudnika mrkog uglja (1880. godine), prvog takve vrste u Bosni i Hercegovini.² Rudnik je sve do kraja Drugog svjetskog rata bio najvažnije preduzeće u gradu, jer je zapošljavao najveći broj radne snage, a ostavio je i pečat na urbanizaciju grada izgradnjom stambenih objekata za svoje zaposlenike. Ti objekti izgrađeni su u neposrednoj blizini rudnika i činili su naselje, nazvano Rudarska kolonija, odvojeno od starog, osmanskog dijela grada, koju je činilo pedesetak kuća sa

¹ Ilija Hadžibegović, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća; Institut za istoriju, Sarajevo 2004, 7-9

² Božo Jokanović, Radnički pokret Zenice do 1941. godine, Muzej grada Zenice i Marksistički centar OK SKBiH Zenica, Zenica, 1986, 11-12

nekoliko stanova u svakoj.³ Osim Rudnika u Zenici je izgrađena i puštena u pogon i Fabrika za proizvodnju papira i drvenjače. Ovaj industrijski objekat bečkog industrijalca i carskog savjetnika Eduarda Muslija pušten je u probni pogon u oktobru 1888. godine, a zvanično je otvoren 25. maja 1889. godine, uz prisustvo Benjamina Kalaja i drugih visokih zvaničnika Zemaljske uprave.⁴ Fabrika je bila osposobljena za proizvodnju svih vrsta pisaćeg štamparskog i ambalažnog papira, sa godišnjim kapacitetom 1 200 do 1 400 tona papirnih proizvoda godišnje. U fabrici je bilo zaposleno oko 130, uglavnom domaćih radnika. Osim ovih industrijskih poduzeća, u Zenici je za vrijeme Austro – Ugarske radila i Ciglana koja je spadala među najznačajnije objekte ove vrste u Bosni i Hercegovini. Podignuta je i Centralna kaznionica, u koju su smješteni teži krivci iz cijele Bosne i Hercegovine, pa i šireg područja Monarhije.⁵ Izgradnja industrijskih postrojenja i uvođenje modernih otkrića, dovelo je do naglog porasta broja stanovnika u Zenici, koja je po popisu iz 1879. godine imala 438 kuća i oko 2,000 stanovnika, da bi se 1895. godine broj stanovnika udvostručio, pa je po trećem popisu u Zenici živjelo oko 4,200 stanovnika, a bilo je i 765 kuća. Po zadnjem popisu koji je austro-ugarska uprava 1910. provela u BiH, u Zenici je živjelo preko 7,000 stanovnika, a u gradu je bilo i oko 1,000 kuća. U periodu od 1879. do 1910. godine Zenica je imala priraštaj od 391%, što je značilo da je imala priraštaj veći od prirodnog. Uspostavom austro-ugarske vlasti i ubrzanim privrednim i urbanim razvojem, Zenica je postala privlačna destinacija za mnoge strane državljane. Upravo u ovom periodu u Zenicu se naseljavaju Jevreji aškenazi, koji će odigrati značajnu ulogu u razvoju grada na raznim poljima, a početkom XX stoljeća u centru grada izgrađena je i sinagoga. Treba napomenuti da je u Zenici živjelo i mnogo ljudi iz drugih krajeva Monarhije, a naročito iz Austrije, Mađarske i Češke, ali je teško utvrditi njihov pravi broj za svaku godinu posebno.⁶

U konačnici se može sa sigurnošću utvrditi da dolaskom Austro – Ugarske monarhije započinje moderna historija Bosne i Hercegovine, a naročito Zenice kada su praktično udareni temelji njenom suvremenom izgledu. Zahvaljujući prvenstveno velikim privrednim ulaganjima Zenica doživljava potpunu transformaciju, poprimajući postepeno izgled modernog srednjoevropskog grada. Osim izgleda Zenica je promijenila i karakter, postajući stvarnim središtem srednjobosanske regije, preuzimajući tu ulogu od Travnika, a polako počinje zauzimati

³ Božo Jokanović, Rudnik uglja Zenica 1880-1980, Rudnici mrkog uglja Zenica i „Dom Štampe“ Zenica, Zenica, 1980, 31

⁴ Ovo je bila prva i jedina fabrika papira u Bosni i Hercegovini izgrađena za vrijeme Austro – Ugarske uprave. Njen jedinstveni dimnjak i danas krasi Zenicu i proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Ovako otvorenje Fabrike opisuje Sarajevski list: “*Ne samo Zenica vec cijela Bosna i Hercegovina dobile su s ovom prvom hartijskom fabrikom prvu veliku industrijsku tvorevinu u potpuno modernom smislu, a to je dobitak epochalan. Zaseban željeznički voz iz Sarajeva dovezao je preuzv. g. ministra B. pl. Kallava, poglavara zemlje preuzv. g. barona Appela, doglavnike g. g. podmaršala Davida i barona Kutscheru, upravitelje zem. vlade g. g. vit. Sauerwalda, Angera i financ. nadsavjetnika Krausza zatim i ostale pozvane goste. Vozom je upravljao prometni upravitelj bosan. željeznice, major Urban. Voz je unišao do pred samu zastavama okićenu fabriku u Zenici, gdje je car. savjetnik g. E. Musil s okružnikom g. Horovitzem, s prvacima iz Zenice i sa osobljem fabrike dočekao preuzv. gg. ministra i poglavara zemlje. Mnogobrojni domaci narod pozdravio je Njihove Preuzvišenosti gromkim: živjeo! U prvoj velikoj dvorani fabrike pozdravio je g. Musil Njihove Preuzvišenosti dobrodošlicom zahvalivši ni osobitoj pocasti, koja mu se tijekom ukazala. Preuzv. g. ministar odgovorio je na to kratkom besjedom rekavši, da je otvaranje ove prve hartijske fabrike po sebi veliko djelo, na cemu valja zahvaliti trudu, znanju i vještini car. savjetnika Musila*”, Sarajevski list, 29.5.1889, autor članka nije naveden.

⁵Božo Jokanović, Radnički pokret Zenice, do 1941. godine, Zenica, 1986, 14-17.

⁶ Kraći pregled o stanovništvu je ovdje dat kako bi se čitaocima približile demografske promjene koje su započele dolaskom Monarhije, a nakon II svj. rata , uglavnom zahvaljujući Željezari Zenica i industrijskom razvoju kojem je ona bila glavni pokretač doživjele svoju kulminaciju.(N.A)

poziciju jednog od najvažnijih gradova u Bosni i Hercegovini uz Sarajevo, Banja Luku, Mostar i Tuzlu. Privredni i urbanistički razvoj grada pratio je i razvoj kulture, obrazovanja, sporta sadržajno dopunjujući ekspanziju Zenice, što također ostavlja značajan trag u prošlosti grada.

Željezara Zenica za vrijeme Austro – Ugarske Monarhije

Otvaranje prvog rudnika uglja u Bosni i Hercegovini, povoljni uslovi za snabdijevanje sirovim željezom proizvedenim u Željezari Vareš koja je osnovana 1891. godine, te povoljan saobraćajni položaj zbog pruge Bosanski Brod-Sarajevo, bili su osnovni razlozi za otvaranje Željezare u Zenici 1892. godine. Preduzeće je osnovano kao zadruga, a zvalo se „Eisen und Stahlgewerkschaft Zenica“ - „Gvozdna i čelična zadruga Zenica.“ Akcijski kapital je iznosio 2 600 000 kruna. Godine 1898. pretvorena je ova zadruga u dioničko društvo sa istim kapitalom, koji je od 1900. godine novim emisijama povećan na 3. 500 000 kruna, a 1918. godine na 5 000 000 kruna. Željezaru u Zenici osnovala je grupa privatnih kapitalista; Leon Bondy, trgovac iz Praga, braća Schmidt fabrikanti iz Wilhelmsburga i Hans Pegg von Anheim, također fabrikant iz Aflenza iz Štajerske. Izgradnja je trajala do ljeta 1893 godine.⁷ Od svog osnivanja zenička Željezara ima svoje sjedište u Zenici, a nalazila se uglavnom u interesnoj sferi finansijske grupacije Niederösterreichsen Eskomtgeseellschaft, a u istom preduzeću je zemaljski erar učestvovao s 14% udjela. Na temelju ugovora sa Zemaljskom vladom sa trajanjem do 1929. godine, Željezara je dobijala sirovo željezo iz Vareša, sa obavezom nabavke 20 000 tona godišnje, a uglj iz zeničkog ugljenokopa – dok je staro željezo nabavljala u slobodnoj pogodbi.⁸ Sirovo željezo iz Vareša prerađivano je pudlovanjem u čelik u Zenici do 1898. godine, a od tada istovremeno sa drugim željezarama u Europi postepeno je prelazila na Simens – Martinov proces. Prva Simens–Martinova peć u Zenici je izgrađena 1898. godine, druga 1901, da bi 1904. godine metoda pudlovanja bila posve napuštena. Treća Simens – Martinova peć izgrađena je u Zenici 1913. godine. Gorivi plin proizvođen je u generatorskom pogonu od 15 Kerpely generatora. Električna energija proizvođena je u vlastitoj električnoj centrali.

Proizvodni asortiman Željezare sastojao se od; željeza u šipkama, valjanog i fazonskog željeza, žice i rudarskih šina do 12,5 kg težine po metru. Puni kapacitet 3 SM peći iznosio je oko 56 000 tona, dok je kapacitet valjaonica bio 45 000 tona valjane robe godišnje. Uoči Prvog svjetskog rata, Željezara u Zenici je bila u posjedu „Niederösterreichsen Eskomtgeseellschaft-a“, raspolagala je sa tri Simens–Martinove peći, primljena je za članicu austrougarskog kartela željezara te joj je skroman regionalni status bio obezbijeđen. Uoči Prvog svjetskog rata, 1912. godine, Željezara u Zenici je proizvela 35 000 tona valjanog gvožđa. Bio je to proizvodni rekord koji do 1938. godine nije bio dostignut u Zenici.⁹ Ovo je bio drugi veliki privredni objekat izgrađen u ovom gradu u vrlo kratkom periodu, ali će značaj Željezare porasti naročito nakon 1945. godine, kada ona postaje jedno od najvećih preduzeća u cijeloj Jugoslaviji.

⁷Kemal Hrelja, O historiji Željezare Zenica, radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica, 1999, str. 426 - 427.

⁸ Isto, 425.

⁹ Đerd, Gal, Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, Godišnjak Društva Istoričara, Sarajevo, br. XVII, 1977 -1979.

U ovom periodu postrojenje je bilo dobro locirano u odnosu na gradsko naselje, jer je od njega bilo odvojeno širokim slobodnim prostorom i željezničkom prugom. I Željezara je imala svoju stambenu koloniju u blizini samih postrojenja, a sastojala se od 20 radničkih kuća sa 110 stanova i 15 kuća za činovnike sa 22 stana. Arhitektonski postojale su razlike između pojedinih objekata u Željezarinoj koloniji, jer su zgrade rađene po hijerarhiji tj. najveća zgrada je bila za direktora, manje za inženjere i slabije za majstore strance, dok su najlošije bile za obične, uglavnom domaće radnike.¹⁰ Do 1905. godine, Rudnik uglja u Zenici podigao je 47, a Željezara 10 kuća za radnike i nadglednike.¹¹

Izgradnjom Rudnika, pruge, tvornice papira Centralne kaznionice i Željezare, Zenica se polako od mirne kasabe okružene zelenilom pretvara u industrijski centar. Radništvo u početku čine uglavnom stranci – kvalifikovani radnici, koji su stupili na rad u Željezaru, Rudnik, tvornicu papira ili kao željezničari, te siromašni seljaci iz okoline Zenice koji su postali industrijski radnici te gradska sirotinja. Radni uslovi su bili dosta teški, radni dan je trajao od 12 do 16 sati u Željezari, a 1909. godine radni dan u Rudniku je trajao 9 sati. Niske zarade i teški uslovi rada već u samom početku su naveli radnike na štrajk pa je tako 11. marta 1896. godine zabilježen prvi štrajk zeničkih radnika. Godine 1898. zabilježen je još jedan štrajk zeničkih radnika, a 1906. godine u jednom od najvećih štrajkova u Zenici učestvuje preko hiljadu radnika Željezare i Rudnika.¹²

Prvi svjetski rat je umnogome uticao na daljnji razvoj Željezare Zenica. Kao već etablirano preduzeće, koje je svojim proizvodima „pokrivalo“ cijelu Bosnu i Hercegovinu, a viškove čak i izvozilo u druge krajeve Monarhije te u Bugarsku i Rumuniju, nakon prvog svjetskog rata Željezara Zenica se raspadom Austro – Ugarske našla izložena konkurenciji mnogo jačih željezara iz drugih krajeva Europe. Austro – Ugarski željezarski kartel, koji je štitiio i Željezaru u Zenici se nakon rata raspao, a Srbija čiji carinski zakon se osnivanjem nove države Kraljevine SHS proširio i na Bosnu i Hercegovinu, ovakve industrije nije ni imala, te su jugoslavenske željezare ostale bez ikakve carinske zaštite i to baš u trenutku kad je opet buknuo rat za osvajanje širokog, monopolističkim sporazumima neregulisanog tržišta Austrije, Čehoslovačke, Italije, Jugoslavije, Mađarske i Rumunije.

Željezara Zenica između dva svjetska rata

Raspadom Austro – ugarske Monarhije, Željezara Zenica je praktično ostala bez ikakve zaštite i pomoći države. Ubrzo su strane kompanije počele borbu za jugoslavensko tržište, pa se Željezara Zenica što zbog neregulisanog statusa, što zbog nepostojanja državne zaštite i kapitala našla u veoma nepovoljnom položaju. Konkurenti iz inostranstva ubrzo su počeli obarati cijene, a jugoslovenske željezare, da bi ostale konkurentne i same su morale raditi isto. Željezara Zenica je time najviše bila pogođena jer je ona bila i najudaljenija od izvora uvoznih sirovina. Sem toga, jedino je ona bila pod sekvestrom, sa neregulisanim imovinskim statusom, bez dobre efikasne i odlučne uprave, a sa zastarjelim proizvodnim kapacitetima, koji se nisu mogli takmičiti sa konkurentima iz inostranstva. Imovinski status Željezare Zenica nije regulisan sve do kraja 1924.

¹⁰ Miloš Bjelovitić, Zenica i njena okolina, 90

¹¹ Hadžibegović, Postanak radničke klase i njen razvoj...179.

¹² Grupa autora, Zenica - Društveno – privredna karta , 1973, 53-54.

godine, što faktički znači šestogodišnji gubitak za ovu željezaru, jer se u stanju provizorija, koje se tako dugo oteglu ništa u interesu ove važne fabrike nije poduzelo. Štaviše, činjeno je sve od strane zainteresovanih da je dovedu do propasti. Naprimjer, 1921. godine, Željezara je uspjela da angažuje svega 10 posto svojih kapaciteta, a „radi nedostatka proizvodnje“ 15. jula 1921. je otpustila i određen broj radnika.¹³

U ovom periodu, Željezara Zenica prolazi kroz jedno od najtežih razdoblja od svog postanka. Ne postoji dovoljno inicijative od strane države za njenim unapređenjem, a nemogućnost pristupa sirovinama i stranim tržištima skoro su joj uništili svaku perspektivu. Čak je bila u nepovoljnijem položaju i od ostalih jugoslavenskih željezara, jer su ove uglavnom bile pod kontrolom austrijskog, njemačkog, češkog itd. kapitala, te im konkurencija s te strane nikad nije bila prijetnja u mjeri u kojoj je bila prijetnja željezari u Zenici. Tek 1924.-1925. položaj Željezare Zenica se nešto poboljšao. Poslije velikih gubitaka te godine, nejasno stanje željezare kao akcionarskog (dioničarskog) društva konačno je riješeno njegovim prelaženjem u vlasništvo države. Najprije su akcije od Jadranske banke prešle u posjed Greinitz dd. Sarajevo, zatim u posjed državnog šumsko – industrijskog preduzeća Dobrljin – Drvar (Šipad), a 1. januara 1925. godine u vlasništvo države (ministarstva šuma i rudnika). Zamijenjen je i njemački naziv Željezare sa domaćim, dotadašnji zvanični naziv „Eisenindustrie Aktiengesellschaft Zenica“ protokolisano je kao „Industrija gvožđa Zenica“, ili skraćeno „Eisenwer Zenica“ u „Željezara Zenica“. Za članove Upravnog i Nadzornog odbora birani su činovnici Ministarstva šuma i rudnika i drugih ministarstava.¹⁴ Prvo je vlada nacionalizirala željezaru (preuzevši 64% vlasništva) 1924. godine, a zatim je 1925. godine uvedena i carina na neke čelične proizvode koji su dotada uvoženi bez carine. Od 1924. godine, Željezara je potpuno pod državnom upravom, iako je zadržan karakter dioničkog društva.¹⁵ Od 1925. godine, jugoslavenska vlada u cilju poboljšanja opštenarodne odbrane i razvitka teške industrije pokušava riješiti pitanje Željezare Zenica, te u tom smislu vodi neuspješne pregovore sa engleskim koncernom Vickers Limited, a nakon toga i sa Škomom iz Plzena, a nakon što su isti propali, vlada prelazi 1927. godine na pregovore s njemačkim gigantom Krupp iz Esena, koji je trebao riješiti pitanje Željezare u sklopu ratnih reparacija koje su pripadale Jugoslaviji. Nakon što je Krupp pristao na dogovor, te nakon što su dogovoreni uslovi i od strane njemačke firme potpisan sporazum, kojim je bilo predviđeno da se podigne cjelokupno preduzeće u Zenici, sa pomoćnim postrojenjima i radničkim kolonijama itd, a sve to na teret reparacijskih računa za 57 miliona maraka, jugoslavenska vlada je neobjašnjivo odugovlačila sa svojim potpisom na ugovor. U očekivanju potpisa jugoslavenske vlade, njemačka je vlada 1928. godine obustavila dalje plaćanje reparacija po Dozovom planu. Tek u proljeće 1931. godine, Ministarstvo šuma i rudnika vratilo se na prvobitni Kruppov projekat koji je 2. jula 1931. godine dostavljen reparacionoj komisiji u Parizu, ali sa zakašnjenjem od svega tri dana!¹⁶

¹³ Đerđ, Gal, , Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, Godišnjak Društva Istoričara, Sarajevo, br. XVII, 1977-1979, 215.

¹⁴ Jokanović, Radnički pokret Zenice, 65.

¹⁵ 10 godina Kraljevine Srba..., 163.

¹⁶ Đerđ, Gal, 223 – 224.

Dok se s rješenjem zeničke Željezare odugovlačilo, svijet je pogodila ekonomska kriza, koja se opet najviše odrazila na metalnu industriju. Željezara u Zenici u doba krize je radila samo nekoliko mjeseci godišnje, a poslije pada Krivaje u Zavidovićima (koja je zapošljavala 7 000 radnika), nezaposlenost u zeničkoj Željezari je značila još veći udarac za ionako siromašno bosansko radništvo. Broj zaposlenih u Željezari je spao na minimum od kada je postojala ova fabrika, a oni radnici koji su imali sreću da ne budu otpušteni, morali su se zadovoljiti radom nekoliko mjeseci godišnje, i to uz reducirane nadnice. Posljedice obustave rada u Željezari osjetila su i druga mjesta, posebno državna željezara Vareš i rudnik Kakanj koji su Željezaru snabdjevali sirovinama, te je i ovdje došlo do masovnog otpuštanja radnika. Tek od 1933. godine učinjeni su prvi koraci ka restrukturiranju Željezare i njenoj modernizaciji. U toku 1934. i 1935. godine u Zenici su montirane i stavljene u pogon mašinske instalacije za izradu vučene žice, godišnjeg kapaciteta 4 000 tona, za izradu eksera od 1 700 tona i za izradu oko 430 tona bodljikave žice kao nova grana proizvodnje u Željezari. Time je Zenica krenula naprijed, međutim ni blizu nisu učinjeni potrebni koraci da bi se kapacitet Željezare potpuno iskoristio. U štampi, niti u javnosti nije međutim bilo riječi da je također od 1934. godine Željezara u Zenici dobila pravo proizvodnje puščane municije, mitraljeske municije kao i puščanih i mitraljeskih cijevi, što je bila stvar od interesa za jačanje narodne odbrane Jugoslavije.¹⁷ Godine 1935 – 1936. za Željezaru Zenica su ključne iz više razloga. U tom periodu ona postaje centar nastojanja jugoslavenske vlade da obnovi i pokrene željeznu industriju u zemlji, a centar te industrije trebala je biti upravo Željezara Zenica. Od kraja I svj. rata pa sve do 1935. godine, u Željezari nije učinjeno apsolutno ništa na modernizaciji zastarjelih instalacija ili njihovom proširenju. Instalacije za vučenje žice i fabrikaciju eksera ne doprinose rješenju problema metalne industrije kao takve jer je to o njoj neovisna, prerađivačka, industrija. Pitanje metalne industrije, koje se još od ujedinjenja postavljalo kao ključno pitanje privrede zemlje, ostalo je sve do 1935. godine zapostavljeno i u potpunosti neriješeno. Tek je dolaskom na čelo vlade Milana Stojadinovića i resornog ministra šuma i rudnika inž. Đure Jankovića ovo pitanje, u okviru planova obnove i privredne revitalizacije zemlje, stavljeno na prvo mjesto. Iz izvještaja Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu već su vidljivi rezultati proširenja kapaciteta i modernizacije Željezare. Godine 1934. Željezara je proizvela 15 745 t čelika, godine 1935. proizvedeno je 16.646 t, a 1937. godine 21 418 t sirovog čelika. Uporedo s proizvodnjom rasla je i prodaja koja je godine 1934. iznosila 14 230 t, godine 1935. prodaja je iznosila 17 782 t, a godine 1936. iznosila je 20 895 t. Dakle u odnosu na 1934. godinu prodaja proizvoda Željezare 1935. godine je bila veća za 3 113 t ili 17,50%, a u 1936. godini bila je veća za 6 665 t ili 46,6%.¹⁸ U istom izvještaju Upravnog odbora se ocjenjuju i opće prilike u zemlji kao izrazito povoljne. Potrošnja valjanog gvožđa u zemlji porasla je za 50% i predviđeno je da će i dalje rasti, izgradnja novih željezničkih pruga kao i obnova starih, te zamjena pruga uskog sa prugama normalnog kolosjeka, kao i planovi javnih radova i obnove zemlje što bi, prema predviđanjima, trebalo apsorbovati ogromnu količinu čelika i gvožđa. Stoga je prirodno da je Željezara osjetila dobre strane opće privredne konjunktura i prosperiteta te je uslijed povećane

¹⁷ Isto, 236-237.

¹⁸ Arhiv Travnik (u daljnjem tekstu ATR, naglasio S.B), Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina.

prodaje svojih proizvoda imala znatno povoljnije uslove rada. Fabrika je bila u pogonu cijele godine sa iskorištenjem kapaciteta od 67%, u odnosu na 50% u godini 1935. Osim obnove zemlje, na Željezaru Zenica je povoljno uticalo i stanje na svjetskom metalurgijskom tržištu koje se ubrzano oporavljalo od svjetske ekonomske krize, ali je kao i sama kriza, ovaj oporavak u Jugoslaviji nastupio nešto kasnije, te su se njegove pune posljedice mogle uočiti tek 1936. i 1937. godine.

Također je postojala namjera da se u Zenici stvore uslovi za proizvodnju artiljerijske municije svih kalibara i cijevi za topove, te se Željezara nastavlja razvijati i dalje. Za realizaciju plana vlade o revitalizaciji željezne industrije u Zenici, nabavka tzv. „grube pruge“ bila je od ključnog značaja. Teški profili, željezničke šine, nosači i granatni čelik dotada su uvoženi i iz zemlje su isisavali ogromnu količinu novca. Predviđalo se da će se izgradnjom „grube pruge“ tj. Valjaonice proizvodnja čelika višestruko povećati, te da će kapaciteti domaćih željezara biti u stanju podmiriti više od 80% domaćih potreba, u odnosu na 28% koliko je taj procenat iznosio 1929. godine, u godini najpovoljnije konjunktore. Podizanjem ove nove Valjaonice u Zenici uvoz valjanog gvožđa iz inostranstva smanjit će se na minimum. Dosadašnji uvoz iz inostranstva, samo onih proizvoda koji spadaju u opseg fabrikacije „grube pruge“, a koji se u Jugoslaviji uopće nisu mogli ni proizvoditi, iznose preko 200 000 000 dinara godišnje.¹⁹ Sa stanovišta trgovinske politike, ali i opće nacionalne privrede, podizanje „grube pruge“ predstavlja ogromnu dobit, jer iznos valute samo za jednu godinu za valjane proizvode koji će se ubuduće izrađivati na „gruboj pruzi“, iznosi daleko više nego cjelokupan investicioni kapital, koji će se utrošiti na izgradnju ovih instalacija. Stoga se već 1936. godine pristupilo nabavci „grube pruge“ koja će kasnije činiti jedan od temelja Željezare. Proučena su tehničko – finansijska rješenja svih dospjelih projekata. Prema mogućnostima, na kredit od 150 miliona dinara, nabavljena je valjaonica za teške profile (tzv. gruba pruga) od 800 mm prečnika valjka i u kratkom vremenu (za 16 mjeseci) postavljena u sastavu Željezare Zenica. „Grubu prugu“ izgradila je svjetski poznata firma Krupp-Grusonwerk A.G. Magdeburg – Buckau uz saradnju više vodećih njemačkih firmi. Izgradnja „Valjaonice 800“ počela je 28. maja 1936. godine, a u rad je puštena 3. oktobra 1937. godine. Kako je kapacitet dotadašnje tri Simens – Martinove peći za potrebe Valjaonice postao malen, izgrađena je (1938. godine) nova SM – čeličana od jedne Simens – Martinove peći kapaciteta 35 tona i 3-tonska elektro-peć. Uskoro je u rad puštena i peta po redu SM – peć kapaciteta 50 tona, što je omogućilo da se proizvodnja čelika podigne do najnužnijih količina. U pogon su također puštene i nova Kovačnica i Mehanička radionica (1938 godine) te Valjaonica lima (1939 godine).²⁰

Proširenjem zenička Željezara je postala, za tadašnje prilike, velika fabrika, te je poslužila i kao osnova za izgradnju snažnije jugoslovenske crne metalurgije. Na osnovu Uredbe Ministarskog savjeta, 1. augusta 1938. godine, izvršena je koncentracija proizvodnje osnivanjem koncerna „Jugoslovenski čelik a.d“. Kombinovanjem vertikalne tehnološko – ekonomske povezanosti rudnika željezne rude (Vareš i Ljubija), rudnika uglja (Zenica i Breza) i željezara

¹⁹ ATR, Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina.

²⁰ Jokanović, 67.

(Vareš i Zenica) nastojala se stvoriti materijalna osnova za efikasniju izgradnju novih metalurških objekata i racionalniju proizvodnju i preradu čelika.²¹

Radnici, radništvo, radna snaga Željezare do 1945. godine

Od samog početka svog postojanja, Željezara zauzima važno mjesto u životu Zenice, te vremenom postaje katalizator privrednih ali i društvenih promjena. Broj radnika koji su radili u Željezari stalno se povećavao, a značajan broj radnika tokom Austro – ugarskog perioda pristizao je iz raznih krajeva Monarhije, što je također uticalo i na demografsku sliku Zenice.

Godine 1894. Željezara Zenica je zapošljavala 111(48%) domaćih i 116(52%) stranih radnika, godine 1905. broj domaćih radnika bio je 365(65%), a stranih 192(35%). Godine 1913. Željezara Zenica je imala najviše zaposlenih u čitavom periodu svog dotadašnjeg postojanja; tada je zapošljavala 528(72%) domaćih i 209(28%) stranih radnika. Relativno visok procenat stranih radnika u Željezari Zenica može se objasniti višim stepenom prerade željeza koja je zahtijevala veći broj specijalno kvalifikovanih radnika kojima nije raspolagalo domaće tržište radne snage.²² Zanimljivo je istaći da se od svih privatnih preduzeća iz rudarsko – metalurškog sektora u ovom periodu, broj zaposlenih povećavao jedino u Željezari Zenica, dok su svi ostali pokazivali konstantno znake opadanja ili su u potpunosti prestajali s radom.²³

Većinu kvalifikovane radne snage u Željezari čine radnici iz raznih dijelova Austro – Ugarske Monarhije, koju je uprava Željezare bila prisiljena uvesti zbog toga što u Bosni i Hercegovini jednostavno nije bilo dovoljno stručnjaka koji bi mogli adekvatno odgovoriti zahtjevima proizvodnje. Prema dostupnim podacima, u Željezari Zenica je od 1902. do 1920. godine radilo ukupno 427 radnika iz inostranstva, i to: iz Austrije 203 radnika, iz Češke i Slovačke 78 radnika, iz Mađarske 61 radnik, iz Njemačke 43 radnika, iz Galicije 24 radnika, iz Italije 7 radnika, iz Rusije 4 radnika, iz Albanije 2 radnika, iz Poljske 2 radnika, iz Grčke 1 radnik, iz Francuske 1 radnik i iz Turske 1 radnik.

Prvi direktor Željezare bio je Gustav Schaschl. Na ovu dužnost došao je 1892. godine iz Beča i ostao je do 1906. godine. Njega je smijenio inž. Eduard Hendrics. Na dužnosti direktora bio je od 1906. i ostao je do 1908. godine. On je došao iz Švedske. Od 1908. do 1927. godine na dužnosti direktora Željezare Zenica nalazio se je inž. Paul Freim, koji je u Zenicu došao iz Donawitz-a u Austriji. Tek 1927. godine za direktora Željezare Zenica dolazi prvi Jugosloven inž. Hanno Luckmann iz Slovenije, koji je na ovoj dužnosti ostao do 1932. godine.²⁴ Od samog osnivanja Željezare, strani radnici konstantno pristizu u Zenicu. Od 1892. do 1920. godine broj stranih radnika izgleda ovako:

1896 . godine – 11 radnika	1907. godine – 37 radnika	1918. godine – 17 radnika
1897. godine – 8 radnika	1908. godine – 28 radnika	1919. godine – 27 radnika

²¹ Isto, 68.

²² Ijas Hadzibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo, 1980, 178, 183. i tabela na str. 182.

²³ Isto, 84.

²⁴ Fikret Ibrahimpašić, Nacionalna i socijalna struktura rukovodećeg i stručnog kadra Željezare Zenica od osnivanja 1892. do 1918. godine, radovi sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica 1999. godine, str. 422 – 423.

1898. godine – 3 radnika	1909. godine – 15 radnika	1920. godine – 29 radnika ²⁵
1899. godine – 14 radnika	1910. godine – 12 radnika	
1900. godine – 13 radnika	1911. godine – 29 radnika	
1901. godine – 10 radnika	1912. godine – 22 radnika	
1902. godine – 17 radnika	1913. godine – 16 radnika	
1903. godine – 10 radnika	1914. godine – 8 radnika	
1904. godine – 19 radnika	1915. godine – 2 radnika	
1905. godine – 41 radnik	1916. godine 2 radnika	
1906. godine – 39 radnika	1917. godine – 3 radnika	

Radnici iz Zenice i njene okoline, zaposleni u Željezari Zenica u času njenog otvaranja pa sve do 20-tih godina XX vijeka, uglavnom su bili uposleni na radnim mjestima fizičkih radnika, a tek poneki radnik iz Slovenije ili Hrvatske, zauzimao je mjesto kvalifikovanog radnika, majstora ili poslovođe. Austro – ugarske vlasti jednostavno nisu poklanjale pažnju stručnom usavršavanju i školovanju domaćih radnika.

Od 427 zaposlenih stranaca u Željezari Zenica u periodu od 1892. do 1920. godine raspored radnika stranaca po radnim mjestima bio je ovakav:

- na poslovima uprave i administracije – 51 strani radnik
- valjači u valjaonicama – 125 stranih radnika
- majstori u čeličani – 66 stranih radnika
- bravari – 31 radnik stranac
- kovači – 19 radnika stranaca
- dreeri – 18 radnika stranaca
- švajseri - 9 stranaca radnika
- ađustažeri – 12 radnika stranaca
- zidari – 12 radnika stranaca
- stolari – 9 radnika stranaca
- limari – 8 radnika stranaca
- električari – 16 radnika stranaca
- moleri – 10 radnika stranaca
- remenari/obučari – 8 radnika stranaca
- laboranti – 11 radnika stranaca
- vozovođa/mašinovođa – 3 radnika stranca
- magazineri – 7 radnika stranaca

Od samog početka svog postojanja, osnovu radne snage u Željezari Zenica čini radnik – seljak, koji se uporedo s radom u Željezari, bavi i poljoprivredom, stočarstvom, voćarstvom itd. kao svojim primarnim zanimanjem. Takvi radnici bi nerijetko i napuštali svoj posao u fabrici, da bi se preko ljeta bavili poljoprivredom i ljetnim radovima na njivama. Taj fenomen nije vezan samo za početke Željezare Zenica, nego je on prisutan kroz sve vrijeme njenog postojanja, a tek u najnovije vrijeme radnici Željezare postaju industrijski radnici u pravom smislu te riječi.

²⁵ Ibrahimpašić, 423.

U ovom periodu dolazi i do značajnog porasta ukupnog broja zaposlenih u Željezari Zenica. Godine 1919, taj broj je iznosio 600 radnika. Do 1936. godine, broj zaposlenih u Željezari stagnira i kreće se između 600 i 1350 radnika, zavisno od korištenja njenog proizvodnog kapaciteta. U isto vrijeme, zbog nestalnosti zaposlenja (masovnog otpuštanja radnika) raspon između minimalnog i maksimalnog broja zaposlene radne snage kretao se između 249 i 1379 radnika. Godine 1934. broj zaposlenih u Željezari bio je 899 radnika, godinu dana kasnije (1935. godine) taj broj je iznosio 1136 radnika, a početkom aprila 1937. godine u Željezari je bilo zaposleno ukupno 2100 radnika i namještenika.²⁶ Proširenjem Željezare Zenica znatno se povećava i broj njenih radnika, te u 1940. godini prelazi 4000.²⁷

Nadnice u metalurgiji i rudarstvu su varirale od preduzeća do preduzeća, te su postojale znatne razlike u primanjima između pojedinih preduzeća. Može se reći da su radnici Željezare Zenica u doba Austro – Ugarske imali relativno visoka primanja, koja su bila viša u odnosu na većinu drugih industrijskih grana. Međutim, radnici u željezari Zenica su bili plaćeni po učinku (akordu) ili po režijskoj nadnici i satnici, dok su odbici od zarade bili: doprinosi u Bolesničku blagajnu, novčane globe i stanarine za radnike koji su stanovali u Radničkoj koloniji. Prosječna nadnica u ovom preduzeću 1905. godine iznosila je 2,94 krune i bila je za 34,8% viša od prosječne nadnice u rudniku. Najbolje su bili plaćeni visokokvalifikovani radnici (3,65 – 4,78), a najslabije nekvalifikovani radnici (1,5 – 2 krune).²⁸

Prosječna nadnica u Željezari Zenica 1905 – 1914. godine:

Godina :

1905. - 2,94 kr	1910. - 3,32 kr
1906.- 3,00 kr	1911. - --
1907.- 3,06 kr	1912. - 3,40 kr
1908.- 3,01 kr	1913.-3,39 kr
1909.- 3,10 kr	1914.-3,42 kr ²⁹

Od 1905. do 1916. godine, prosječna nadnica u Željezari porasla je od 2,94 na 4,33 krune ili za 47%, a na ovo su znatno uticale opšte privredne prilike. Od aneksije Bosne i Hercegovine pa do početka Prvog svjetskog rata naročito je veliki porast roba široke potrošnje, da bi taj rast u periodu rata, dostigao kulminaciju, što je najviše pogađalo radnike i ostali siromašni svijet. Cijene nekih životnih namirnica na zeničkoj pijaci (1 tovar) u decembru 1908. godine bile su:

pšenica : 30 – 40 kr

ječam : 19 – 22 kr

kukuruz : 18 – 19 kr

grah : 22 : 24 kr

krompir : 10 kr³⁰

²⁶ ATR, Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina.

²⁷ Isto, 79-80.

²⁸ Jokanović, Radnički pokret..29

²⁹ Hadžibegović, Postanak radničke klase...,232.

³⁰ Jokanović, 31.

Uticaj Željezare na prosvjetu i obrazovanje 1918 – 1941. godine

Kako je već napomenuto, većinu kvalifikovane radne snage u Željezari Zenica prije Prvog svjetskog rata činili su stranci koji su iz raznih krajeva Monarhije dolazili u Zenicu i zauzimali uglavnom važnije funkcije u Željezari. Opća nerazvijenost Bosne i Hercegovine i njena zaostalost u privrednom smislu, odrazila se i na prosvjetu i kulturu uopće. Procenat nepismenog stanovništva je bio izrazito visok, u cijeloj zemlji nije postojao niti jedan univerzitet a prvi fakultet (Poljoprivredni fakultet u Sarajevu) osnovan je tek 1937. godine (sic!). Kao i ostatak Bosne i Hercegovine, tako je i Zenica znatno zaostajala za ostalim krajevima u pogledu školstva i prosvjete. Iz austro – ugarskog perioda je Zenica naslijedila tek 3 osnovne škole, i to sve na području grada, te je 1932. godine na jednu osnovnu školu u Zenici dolazilo 3 928 stanovnika (u odnosu na 1 550 stanovnika kad se uzme u obzir cijela Jugoslavija). U školskoj 1927/28. godini otvorena je Građanska škola zanatsko – industrijskog smjera, koja nešto kasnije mijenja naziv u Mješovita građanska škola trgovačkog smjera. S radom je nastavila i privatna Ženska građanska škola sestara „Dragocjene krvi“, također trgovačkog smjera.³¹ Ovako skromni obrazovni resursi, Rudniku uglja i Željezari nisu mogli obezbijediti ni minimum potrebne stručne radne snage. Stoga je razvoj obrazovanja u Zenici bio potican prvenstveno potrebama Rudnika i Željezare za stručnom i kvalifikovanom radnom snagom. S ciljem obezbjeđivanja iste, osnovane su dvije šegrtske škole; Stručna rudarska škola, koja je bila priznata kao nepotpuna srednja škola i Stručna produžna industrijska škola.³²

Za vrijeme cijelog perioda postojanja Kraljevine Jugoslavije u Željezari Zenica osjećao se manjak industrijskih radnika, pa je nastojano da se stručnim obrazovanjem radnika i izučavanjem zanata poboljša kvalifikaciona struktura radne snage. Prvih godina nakon završetka I svj. rata, kao i u periodu od 1927. do 1933. godine, u Željezari je radio Tehnički kurs za kvalifikovane radnike, a istovremeno u pogonima preduzeća bilo je prosječno godišnje zaposleno oko 20 šegrta ili oko 2% od ukupnog broja radnika. Na izučavanje zanata primani su učenici sa 14 godina starosti i sa završenom osnovnom školom, ali su prednost imali kandidati sa završenom građanskom ili nekom srednjom školom. Polovina šegrtskih mjesta popunjavana je djecom radnika preduzeća, i to prvenstveno onih koji su imali više djece i koji su bili slabijeg materijalnog stanja, dok je ostatak popunjavala Direkcija preduzeća po svom nahođenju. Škola je nastavljala s radom nakon trogodišnjeg obrazovanja jedne generacije, ako je bio dovoljan broj upisanih učenika. Kroz ovu školu učenici i radnici sticali su najelementarnija teoretska znanja iz metalurgije. Sedmični fond nastave iznosio je 8 časova, a izučavani su: srpsko – hrvatski jezik, fizika, toplotehnika, elektromehanika i tehničko crtanje. Nastava je dopunjavana i sa nekoliko časova knjigovodstva i hemije. Polaznici sa završenom školom i položenim završnim ispitom dobijali su zvanje pomoćnika.³³

Proširenje Željezare povećalo je potrebe za stručnom radnom snagom pa je u 1936. godini otvorena trogodišnja profesionalna škola za kvalifikovane radnike, pod nazivom Stručna produžna škola industrije gvožđa d.d. Zenica. Ovim školskim oblikom učenici u privredi i mladi radnici sa

³¹ Jokačić, Radnički pokret..73.

³² Isto, 73.

³³ Jokačić, 83.

završenim zanatom ili srednjom školom, kao i neki stariji čije je radno mjesto zahtijevalo veću stručnost od one koju su imali, sticali su neophodno znanje iz savremene tehnologije industrijskog načina dobijanja i prerade čelika. Početkom 1941. godine ovu školu je, bez radnika koji su bili u radnom odnosu, pohađalo 197 učenika, a najviše učenika izučavalo je bravarski, zidarski, električarski i tokarski zanat.

Tehnički napredak, ostvaren proširenjem Željezare, zahtijevao je i stručnije tehničko osoblje, a preduzeće je visokostručni kadar školovalo stipendiranjem oko 30 studenata koji su pohađali više i visoke škole metalurškog smjera u Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji i Čehoslovačkoj. Zbog ratnog stanja nastalog u ovim zemljama 1939 – 1940. godine, većina ovih studenata prekinula je školovanje. Sve što je rađeno, u periodu 1936 do 1941. godine, na podizanju stručnosti radnika i tehničkog osoblja Željezare nije moglo značajnije poboljšati kvalifikacionu strukturu radne snage, jer je istovremeno došlo do povećanog priliva nestručne radne snage.³⁴

Zaključak

Od svog osnivanja 1892. godine pa sve do izbijanja Drugog svjetskog rata, Željezara Zenica je bila u samom centru razvoja zeničke kotline. Uz Rudnik i Kaznionicu, ona je postala nerazdvojnim dijelom identiteta ovog područja, doprinoseći urbanizaciji i razvoju Zenice na više načina. Za Željezaru se vežu počeci industrije Zenice, rast broja stanovnika i njena demografska ekspanzija te osnivanje prvih stručnih škola u međuratnom periodu. Ona nikada nije postala veliki svjetski „igrač“, ali je u regionalnom smislu imala itekako važnu ulogu. Literature o njenom razvoju nema dovoljno, osim specijalističkih radova Đerđa Gala, i nekoliko monografija čija historiografska vrijednost i nije baš velika, nije se (još) pojavilo djelo koje bi potpuno obuhvatilo historiju Željezare, te se nadamo da će ovaj rad predstavljati korak u tom smjeru.

Izvori

1. Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina (Arhiv Travnik)

Literatura

1. BJELOVITIĆ Miloš, Zenica i njena okolina; ekonomsko geografska studija, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1968,
2. GAL Đerđ, Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, Godišnjak Društva Istoričara, Sarajevo, br. XVII, 1977 -1979,
3. GRUPA AUTORA, Zenica - Društveno – privredna karta , 1973,
4. HADŽIBEGOVIĆ Iljas, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo, 1980,
5. HADŽIBEGOVIĆ Iljas, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća; Institut za historiju, Sarajevo 2004,

³⁴Isto, 84.

6. JOKANOVIĆ Božo, Radnički pokret Zenice do 1941. godine, Muzej grada Zenice i Marksistički centar OK SKBiH Zenica, Zenica, 1986,
7. HRELJA Kemal, O historiji Željezare Zenica, radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica, 1999,
8. IBRAHIMPAŠIĆ Fikret, Nacionalna i socijalna struktura rukovodećeg i stručnog kadra Željezare Zenica od osnivanja 1892. do 1918. godine, radovi sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica 1999
9. JOKANOVIĆ Božo, Rudnik uglja Zenica 1880-1980, Rudnici mrkog uglja Zenica i „Dom Štampe“ Zenica, Zenica, 1980,
10. KRALJAČIĆ Tomislav, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 – 1903), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987

ZENICA STEELWORK 1892 – 1941.

Abstract

In this paper author deals with history of Zenica steel factory from its foundation in 1892, to the beginning of World War II in Yugoslavia in 1941. During this period factory grew to become one of the biggest factories in Bosnia and Herzegovina which at the midst of World War 2 employed several thousands of workers. During this time, Zenica Steelwork factory influenced all aspects of life in Zenica; economy, demography, education, etc, which is also described in this paper. During last year of Kingdom of Yugoslavia, factory was greatly expanded, in efforts of Yugoslavia to strenghten its weak metal industr, so Zenica becomes on of centres of metal production. Foundation of first schools and efforts in education in Zenica are closely related to Mine and Steel Factory in Zenica, so author especially paid attention to this aspect.

Keywords; *Steelwork, Industry, Zenica, Bosnia and Herzegovina*

EDUKACIJA

Dr. sc. Amer Ćaro

POVEZANOST AKTIVNOSTI NASTAVNIKA NA ČASU S MISAONOM AKTIVIZACIJOM UČENIKA

Sažetak

Ovim radom se nastojalo ukazati na važnost misaone aktivizacije učenika u nastavi, na važnost pojave planskih misaonih aktivnosti u nastavi i nastavnom procesu pošto posebno važnu ulogu na razvoj ličnosti ima didaktički utemeljeno učenje i poučavanje prožeto različitim misaonim aktivnostima. Također, u radu su razmatrane vrste i vrijednosti aktivnosti u nastavi. Za razliku od spontanih misaonih aktivnosti, nastava treba biti prožeta planskim misaonim aktivnostima. U radu je ispitana povezanost aktivnosti nastavnika sa misaonim aktivnostima na času. Također je ispitana povezanost nastavnih sredstava s misaonim aktivnostima. Rezultati ukazuju da postoji stvarna značajna povezanost između aktivnosti nastavnika na času i pojavu misaonih aktivnosti na času, kao i da postoji povezanost između nastavnih sredstava i prisustva misaonih aktivnosti. Sve nam ovo ukazuje na važnost aktivnosti nastavnika na času tj. da stvara različite problemske situacije kako bi učenike misaono aktivirao i da se koristi različitim nastavnim sredstvima kako bi za posljedicu imao pojavu više misaonih aktivnosti u izvedbenoj fazi nastave.

Ključne riječi: nastavnik, učenik, misaone aktivnosti, nastava

Uvod i teorijski pristup problemu

*Um nije posuda koju treba napuniti,
već vatra koju treba zapaliti (Plutarh, prema
Jerčić, Sitar, 2013, 26)*

Svjedoci smo vremena u kome nastavnici „bombarduju“ učenike sa raznoraznim informacijama. Često ih zamišljaju kao neke posude koje trebaju napuniti s raznoraznim informacijama, a nikada sebi ne postavljaju pitanje trebaju li njima te informacije, ili je značajnije da učenike osposobimo da misle. Nastavnici često pridaju pažnju kvantitetu znanja, zamerujući kvalitet znanja koji učenici trebaju imati. U svemu tome važnu ulogu ima aktivnost nastavnika na času. Od njegove kreativnosti, motiviranosti, zainteresiranosti zavisi uspješnost ili neuspješnost izvedenog časa. Vakalisa (1996) prema Muratović (2019) navodi da učenike treba posmatrati u međudjelovanju s aktivnostima nastavnika, s obzirom na to da se one nadopunjuju, ali i u odnosu s aktivnostima drugih učenika. Različiti autori ističu da je kvalitet učenja i znanja određen kvalitetom učešća aktera u nastavi (Merseri Littleton 2007, prema Muratović 2019). Nadalje, Muratović (2019) navodi da didaktička osnova aktivnog učenja leži u smišljenoj artikulaciji i integraciji nastavnih postupaka kojima se može ići u pravcu unapređenja mogućnosti aktivnog

učenja. Aktivnost je pojava koja prati svaki dobro organizirani rad. Zbog toga važnu ulogu ima nastavnik.

Kvantum znanja kao komponenta aktivnosti uz odgovarajuće sposobnosti je polazna osnova i rezultat u procesu nastave. Nikakva aktivnost se ne može zamisliti bez neophodnog prethodnog znanja i bez znanja kojeg treba usvojiti u procesu nastave. Aktivno usvajanje znanja je smišljen proces obrazovanja i predstava i pojmova radi otkrivanja suštinskih odlika predmeta, stanja i pojava objektivnog svijeta. Sposobnost predviđanja tih predstava i formiranje pojmova zavisi od načina sticanja znanja kao elementa sadržaja svijesti. Zbog toga je potrebno da se pri objašnjenju gradiva pridržavamo sljedećih didaktičko-metodičkih zahtjeva:

1. Učenike ne treba opteretiti znanjem sa mnogo činjenica i detaljima, jer težnja ka kvantitetu nije u skladu sa ciljevima nastave koja naglašava aktivnost.
2. Stečena znanja trebaju da imaju određen obrazovni kvalitet i da znače sistem naučnih činjenica o prirodi, društvu i ljudskom mišljenju kako bi omogućila formiranje određenih crta mišljenja.
3. Odgojne momente treba ostvarivati uz činjenice obrazovanja bez vještačkih zaključaka radi formalnog odgojnog efekta u nastavi, tj. nastojati da proces odgojnog mijenjanja, proces razvijanja njegovih psihofizičkih snaga i sposobnosti bude sastavni dio obrazovnih elemenata.
4. Stečenim znanjima treba dati formu praktične primijenljivosti za unapređenje svih oblasti ljudske djelatnosti.
5. Poslije svake pravilno obrađene cjeline sadržaja treba izvršiti ponavljanje linijom detalja, a na kraju svake oblasti izvesti zaključke linijom problema (Lekić, 1965, 28).

Misaonost kao komponenta aktivnosti u nastavi znači tok sistematskog sređivanja činjenica i adekvatan poredak prema logici gradiva koje učenici u nastavi usvajaju. Ova složena komponenta aktivnosti u nastavi izražena je elementima opisivanja, upoređivanja, selekcije, zaključivanja, uopštavanja, sistematizacije i drugim vidovima rasuđivanja. Ovi elementi mogu da se jave ili izraze u pojedinim dijelovima nastave, ali je poželjno da budu ravnomjerno zastupljeni u čitavom nastavnom procesu. Misaonost izraženu u raznovrsnim vidovima rasuđivanja treba metodički voditi i pedagoški stimulirati prema uzrastu učenika. U vezi s tim treba naglasiti da sredina osnovnog školovanja (od 11 do 12 godina) znači prekretnicu za modalitet dječije misaonosti. Govoreći o organizovanom radu na misaonom redu Fiker (prema Lekić, 1965, 29) ističe tri načela za obrazovanje i odgajanje misli:

- učenici saznaju jedan postojeći red
- oni sami utvrđuju red
- učenici umeću novo gradivo u već postojeći red

Prvi način rada na misaonom redu je skoro istovjetan sa komponentom sticanja znanja. Učenicima “prenosimo“ činjenice planiranog gradiva, ili ih uputimo da ih sami usvoje uz pomoć priručne literature. Misaona aktivnost je uglavnom svedena na memorisanje podataka iz planiranog gradiva. Time se ne negira izvjesna vrijednost ovog načina razvijanja misaonosti, ali je ona nedovoljna u odnosu na značaj misaonosti kao komponente aktivnosti.

Drugi način rada na misaonom redu je mnogo pouzdaniji i adekvatniji u savremenoj koncepciji aktivnosti. Učenici su upućeni da samostalno utvrde redoslijed činjenica i uzročno-posljedičnu povezanost. Posebnu vrijednost ovog načina rada na misaonom redu je u osjećanju samostalnosti stvaralaštva učenika. Samostalno utvrđivanje reda kao način misaone aktivnosti može se metodički kontrolisati i podsticati na izrazitim analitičkim i sintetičkim individualnim tendencijama učenika. Metodički postupak za sintetički upravljenu misaonu aktivnost je suprotan postupku za nalatičku tendenciju. Prvu vrstu učenika (sintetičku) odvrćamo od detalja radi osnovne ideje, a drugu vrstu učenika (nalatičku) zadržavamo na detaljima misaonom razrađivanju osnovne ideje.

Treći način rada na misaonom redu je unošenje novog sadržaja u stari red. Ovo je najstroženiji i najefikasniji način za intenzivnije misaone aktivnosti. Didaktička suština ovog postupka je u otkrivanju veze i odnosa između prethodnih znanja i novih činjenica i u klasifikaciji novih podataka prema oformljenom nizu predstava i pojmova. Učenike najviše misaono aktivira mogućnost da nove činjenice povežu sa starim, da ih međusobno srede i uključe u postojeći sistem znanja, umijeća i navika (Isto, 1965). Misaonost izražena u raznovrsnim aktivnostima je veoma složen proces i zahtijeva didaktičko-metodičku utemeljenost, kako u pripremanju, tako i u realizaciji i evaluaciji nastave.

Vrste i vrijednost aktivnosti

Lekić (1965) navodi da je aktivnost nerazdvojno vezana za pojavu čovjeka, njegov rad i život. Shvaćena u najopštijem smislu ona može biti nesvjesna i svjesna. Nesvjesna aktivnost obuhvata impulse, nagone, reflekse i druge pojave koje imaju biološku zakonitost i vrijednost za život i rad čovjeka. Svjesna aktivnost obuhvata sve psihofizičke djelatnosti popraćene razumom. Pored ove podjele, aktivnosti možemo posmatrati sa stanovišta vidova postojanja i sa stanovišta načina javljanja.

Sa stajališta načina javljanja prema Lekiću (1965) aktivnost u nastavi može biti spontana i uslovljena. Pokretači aktivnosti su unutrašnje pobude, lični i društveni motivi, spoljašni utisci koji djeluju na naše receptore i drugi subjektivni i objektivni faktori. Načini pojave ovih faktora određuju vrstu aktivnosti. Ako se faktori sami pojavljuju i određuju smjer djelatnosti, onda je to spontana aktivnost, ako ih mi izazivamo radi određivanja smjera djelatnosti, onda je to uslovljena aktivnost. Spontana aktivnost je idealna, ali nije uvijek moguća. Spontana i uslovljena aktivnost se razlikuju po početnom impulsu. U spontanoj aktivnosti impulsi se sami nameću, a u uslovljenoj aktivnosti ih psihološki izazivamo i metodički usmjeravamo. U dobro organizovanoj nastavi spontana i uslovljena aktivnost su sjedinjene. Nastavnik je ključan u upravljanju da li spontanom ili planskom aktivnošću na času.

Sa stajališta vidova postojanja Lekić (1965) razlikuje perceptualnu, intelektualnu i motornu aktivnost. Perceptualna aktivnost pretežno je zasnovana na čulima. Ona je prije svega predstava neophodna za znanje kao komponente aktivnosti. Intelektualna aktivnost je zasnovana pretežno na psihonervnoj funkciji mozga. Ona je prije svega osnova misaonosti kao komponente aktivnosti. Motorna aktivnost zasnovana je pretežno na pokretima tijela. Nadalje, Lekić (1965)

navodi da vrijednosti aktivnosti treba procjenivati prema intezitetu obrazovne, odgojne i praktične djelatnosti učenika u nastavi. Obrazovna vrijednost aktivnosti se povećava selekcijom karakterističnih elemenata koji čine osnovu sadržaja od brojnih podataka koji samo bliže osvjetljavaju osnovnu ideju. To znači da je intezitet aktivnosti učenika upravo proporcionalan kauzalno povezanom osnovom sadržaja, a obrnuto sazmjeran opterećivanju učenika bezvrijednim, nepovezanim činjenicama. Pri obradi nastavnog gradiva treba izbjeći one verbalne metodске postupke koji se štetno odražavaju na obrazovnu vrijednost aktivnosti učenika.

Odgojna vrijednost aktivnosti učenika se ogleda u formiranju njihovih intelektualnih, emotivno-voljnih i socijalnih snaga i sposobnosti. Izvršavanje postavljenih zadataka jača strpljivost, upornost, odlučnost, istrajnost i ostale odlike volje neophodne za aktivan odnos prema sebi i društvu. Praktična vrijednost aktivnosti obuhvata radnotehničku djelatnost učenika i elemente tehničkog odgoja u školi. Savremeno osmišljena nastava pruža mnogo materijala za ostvarivanje praktičnih vrijednosti aktivnosti (Lekić, 1965).

Hove (Howe, 2008) navodi da operacije aktivne mentalne obrade kod ljudi stvaraju snažan i važan uzrok učenja i pamćenja. Od mnogobrojnih faktora koji utječu na to što će osoba naučiti, nijedan nema veći utjecaj od vrste aktivnosti mentalne obrade koje učenik izvodi, namjerno ili drugačije, za vrijeme dok se bavi gradivom ili informacijom koju treba naučiti. Jedan od načina na koji učeničke mentalne aktivnosti pridonose učenju je kroz nametanje strukture ili organizacije novim informacijama. Ljudima se teško dosjetiti informacije kada je ona u obliku velikog broja odvojenih i nepovezanih čestica. Informacija koja je pohranjena na dobro organiziran način je općenito lakše doznati iz pamćenja kad je učeniku potrebna (Howe, 2008). Može se vidjeti da je svaka aktivnost važna, bez obzira da li je perceptualna, intelektualna, motorna, spontana ili uvjetovana i kao takva mora biti prisutna u pripremnoj i izvedbenoj fazi srednjoškolske nastave.

Metodološki okvir istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati povezanost aktivnosti nastavnika na času sa misaonim aktivnostima.

Zadaci istraživanja:

1. Ispitati aktivnosti nastavnika na času;
2. Ispitati povezanost aktivnosti nastavnika na času s misaonim aktivnostima;
3. Identifikovati prisustvo nastavnih sredstava na času;
4. Ispitati povezanost didaktičkih sredstava sa misaonim aktivnostima.

Glavna hipoteza

Pretpostavljamo da postoji povezanost aktivnosti nastavnika na času s pojavom misaonih aktivnosti učenika u nastavi.

Pomoćne hipoteze

1. Pretpostavlja se da nastavnici na časovima najviše potiču učenike na razmišljanje;

2. Pretpostavlja se da postoji visoka povezanost između aktivnosti nastavnika na času i misaonih aktivnosti učenika;
3. Pretpostavlja se da se nastavnici najviše koriste tablom i kredom;
4. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna povezanost između nastavnih sredstava i misaonih aktivnosti učenika.

Statistička obrada podataka

Prilikom statističke obrade podataka koristili su se sljedeći statistički postupci:

- analiza frekvencija i postotaka
- korelacija

Populacija i uzorak

Populaciju su činili svi učenici i nastavnici srednjih škola na području Zeničko-dobojskog kantona. Zbog ekonomičnosti, pristupilo se odabiru prigodnog uzorka kojeg su činili učenici Gimnazije „Musa Ćazim Ćatić“ Tešanj, „Druge Gimnazije“ Zenica, Gimnazije „Rizah Odžević“ Zavidovići, JU Srednje Tehničke škole Tešanj, JU Srednje Mješovite škole Tešanj, JU Stručne Industrijske škole Zenica i Ekonomske škole u Zenici. Opservirano je 129 časova različitih predmeta.

Metode, tehnike i postupci istraživanja

U istraživanju se koristila deskriptivna metoda, zatim servej metoda kao varijanta deskriptivne metode, te metoda teorijske analize i sinteze. Nakon analize i obrade podataka dobijenih ovom metodom vršilo se uopćavanje i poređenje ili komparacija.

Tehnike koje su se koristile u sklopu pomenute deskriptivne metode su:

1. Sistematsko posmatranje - prema Mužiću (1968) svrha sistematskog posmatranja je da se njime što tačnije evidentira i snimi pojava koja se promatra. U našem slučaju posmatrane su misaone aktivnosti učenika i funkcije nastavnika u izvođenju nastave.
2. Skaliranje - prema Mužiću (1968) skaliranje je postupak kojim se prikupljaju sudovi (mišljenja, procjene) ispitanika o osobinama ili postupcima određenih osoba, stvari ili pojava. U našem slučaju skaliranjem se služilo kod protokola sistematskog posmatranja kao ispitivanja mišljenja učenika i nastavnika.

Instrumenti

1. Protokol za posmatranje, sačinjen prema zadacima istraživanja, izračunata je pouzdanost za sva četiri instrumenta, i navedena u prilogima.

Raspon donje i gornje granice pouzdanosti iznosi okvirno 0,60-0,91 što ostavlja široku mogućnost od nezadovoljavajuće do vrlo visoke pouzdanosti. Detaljnom teorijskom analizom došlo se do varijabli. U nastavku je dat pregled pouzdanosti po varijablama, a potpun prikaz pouzdanosti se nalazi u prilogima.

Pouzdanost protokola sistematskog posmatranja posmatranja

- a) Pouzdanost aktivnosti nastavnika u aktivizaciji učenika u nastavi $\alpha=0,69$
- b) Pouzdanost upotrebe nastavnih sredstva u cilju misaone aktivizacije učenika $\alpha=0,60$

Aktivnosti nastavnika na času

Prvi zadatak istraživanja se odnosio na ispitivanje aktivnosti nastavnika na času. Postavlja se pitanje koliko nastavnik stvara problemske situacije kako bi učenike pokrenuo na aktivnost, zatim kojom vrstom aktivnosti se koristi. Nastavnik je taj koji može biti odlučujući faktor u misaonoj aktivizaciji učenika. Aktivnosti nastavnika su prikazane u tabeli 1

Aktivnosti nastavnika	N	Mea n	Media n	Mod e	SD	Skewn es	Kurtosi s
Stvara problemske situacije, postavlja pitanja, učenike usmjerava na traženje odgovora	129	3,59	4,00	4	1,15	-0,92	0,07
Učenike potiče na razmišljanje i izražavanje njihovih misli, tvrdnji, argumenata	129	3,64	4,00	5	1,34	-0,67	-0,79
Misaono aktivnost kojom se koristi nastavnik jesvjesna	129	2,67	2,00	1	1,43	0,23	-1,38
Misaona aktivnost kojom se koristi nastavnik je nesvjesna	129	3,16	3,00	4	1,37	-0,31	-1,17
Misaona aktivnost kojom se koristi nastavnik je perceptualna	129	2,78	2,00	1	1,50	0,16	-1,48
Misaona aktivnost kojom se koristi nastavnik je intelektualna	129	3,17	4,00	4	1,31	-0,53	-1,07
Misaona aktivnost kojom se koristi nastavnik je motorna	129	2,11	1,00	1	1,47	0,86	-0,87
Misaona aktivnost kojom se koristi nastavnik je spontana	129	3,07	3,00	1	1,53	-0,17	-1,48
Misaona aktivnost kojom se koristi	129	2,40	2,00	1	1,44	0,51	-1,19

nastavnik je uvjetovana							
Nedostaje misaona aktivizacija	129	1,88	1,00	1	1,17	1,07	0,07

Tabela 1. Aktivnosti nastavnika na času (deskriptivna statistika)

Iz Tabele 1. je vidljivo da na času nastavnici najviše učenike potiču na razmišljanje i izražavanje njihovih misli, tvrdnji i argumenata (3,64), potom da stvaraju problemske situacije postavljaju pitanja, učenike usmjeravaju na traženje odgovora (3,59). Međutim, iako potiču učenike na razmišljanje često ne dobiju povratnu informaciju od učenika te onda rade svjesno ili nesvjesno greške koje ometaju intelektualno osamostaljivanje učenika poput odgovaranja na vlastita pitanja. Također je evidentno da nastavnici se više služe nesvjesnom misaonom aktivnošću nego svjesnom tj. nisu je u pripremi predvidjeli.

Povezanost aktivnosti nastavnika na času sa misaonim aktivnostima učenika

Drugi zadatak istraživanja se odnosio na ispitivanje povezanost između aktivnosti nastavnika i misaone aktivizacije učenika i prikazana je u tabeli 2

Varijable	Aktivnosti nastavnika	Misaone aktivnosti
Aktivnosti nastavnika		
Misaone aktivnosti	0,64**	

* - statistički značajno na nivou 0,05

** - statistički značajno na nivou 0,01

Tabela 2. Korelacije između aktivnosti nastavnika i misaone aktivizacije učenika utvrđenih hospitoivanjem časova

Iz Tabele 2. je vidljivo da postoji stvarna značajna povezanost između aktivnosti nastavnika i misaonih aktivnosti učenika (0,64) na nivou 0,01. Nastavnici nisu svjesni svoje uloge kada je u pitanju misaona aktivizacija učenika. Oni su ti koji mogu biti pokretačka snaga, svojom aktivnošću zainteresirati učenike za nastavni proces. Nastavnici su jedan od najvažnijih faktora nastave kada je u pitanju misaona aktivizacija učenika u izvedbenoj fazi nastave. Stoga je nastavnicima neophodno ukazivati na povezanost aktivnosti nastavnika na času sa kvalitetom nastave općenito ali i kvalitete znanja koje učenici usvajaju. Time je potvrđena druga hipoteza koja je pretpostavljala da postoji povezanost između aktivnosti nastavnika i misaonih aktivnosti učenika u izvedbenoj fazi.

Zastupljenost nastavnih sredstava

Treći zadatak istraživanja se odnosi na identifikaciju nastavnih sredstava na času. Naime, nastavna sredstva su ta koja mogu da obogate kvalitetu nastave, a samim tim i misaono aktiviraju učenike. Nažalost, naši nastavnici još uvijek se oslanjaju na tablu i kedu iako imamo tzv „z-generacije“ koji bez tehnike i tehnologije ne mogu zamisliti sat. U Tabeli 3. su prikazana nastavna sredstva koja su se koristila prilikom posjete časovima.

Nastavna sredstva	N	Mea n	Media n	Mod e	SD	Skewne ss	Kurtosi s
Tabla	129	2,58	3,00	3	1,09	-0,26	-1,24
Udžbenik	129	2,45	3,00	3	1,03	-0,03	-1,14
Radne sveske, radne listove i drugu pisanu građu	129	2,30	2,00	3	0,98	-0,05	-1,20
Grafoskop	129	1,66	1,00	1	1,01	1,32	0,40
Projekcijska pomagala (računara)	129	1,83	1,00	1	1,20	1,09	-0,34
Videorekorder, TV-prijemnik	129	1,57	1,00	1	1,05	1,64	1,25
Slike, plakate	129	1,55	1,00	1	0,97	1,52	0,85
Plakata	129	1,54	1,00	1	0,97	1,64	1,31
Stvarni predmeti	129	1,24	1,00	1	0,73	3,03	7,94
Računar i internet	129	1,26	1,00	1	0,75	2,83	6,80
Shema	129	1,28	1,00	1	0,77	2,80	6,72
Drugo	129	1,02	1,00	1	0,15	6,40	39,58

Tabela 3. Nastavna sredstva (deskriptivna statistika)

Iz tabele je vidljivo da većina nastavnika koristi tablu (2,58) kako bi misaono aktivirao učenike. Poslije table, nastavnici najviše koriste udžbenike (2,45). Najmanje se koriste stvarnim predmetima (1,24), računarom i internetom (1,26). Sve nam ovo ukazuje da nastavnici služe predavačkom nastavom, gdje su učenici recipijenti određenih obrazovnih sadržaja, zanemarujući stvarno okruženje.

Povezanost nastavnih sredstava sa misaonim aktivnostima učenika

Četvrti zadatak se odnosio na ispitivanje povezanost između nastavnih sredstva i misaonih aktivnosti u izvedbenoj fazi nastave.

Varijable	Nastavna sredstva	Misaone aktivnosti
Nastavna sredstva		
Misaone aktivnosti	0,44**	

* - statistički značajno na nivou 0,05

** - statistički značajno na nivou 0,01

Tabela 4. Korelacija između nastavnih sredstava i misaonih aktivnosti učenika

Iz Tabele 4. je vidljivo da postoji statistički stvarna značajna povezanost (0,44) između nastavnih sredstava i misaonih aktivnosti učenika na nivou 0,01. Nažalost, nastavnici se još uvijek najviše koriste tablom, zanemarujući savremena nastavna sredstva. Time je potvrđena i črtvrta hipoteza koja je pretpostavljala da postoji povezanost između nastavnih sredstava i misaonih aktivnosti učenika.

Zaključak

Na času nastavnici najviše učenike potiču na razmišljanje i izražavanje njihovih misli, tvrdnji i argumenata čime je potvrđena prva hipoteza. Također, postoji stvarna značajna povezanost između aktivnosti nastavnika i misaonih aktivnosti učenika (0,64) na nivou 0,01. Nastavnici nisu svjesni svoje uloge kada je u pitanju misaona aktivizacija učenika. Potvrđena je i druga hipoteza koja je pretpostavljala da postoji povezanost između aktivnosti nastavnika i misaonih aktivnosti učenika u izvedbenoj fazi. Većina nastavnika koristi tablu (2,58) kako bi misaono aktivirali učenike. Postoji statistički stvarna značajna povezanost (0,44) između nastavnih sredstava i misaonih aktivnosti učenika na nivou 0,01. Nažalost, nastavnici se još uvijek najviše koriste tablom, zanemarujući savremena nastavna sredstva. Time je potvrđena i četvrta hipoteza koja je pretpostavljala da postoji povezanost između nastavnih sredstava i misaonih aktivnosti učenika. Neophodno je nastavnicima ukazati na važnost aktivnosti nastavnika na času kao i ulogu savremenih nastavnih sredstava prilikom misaone aktivizacije. Također je važno ukazati nastavnicima na ulogu stvarnih predmeta prilikom misaone aktivizacije učenika.

Literatura

1. Andrić, V., Čudina-Obradović, M. (1996). *Psihologija učenja i nastave*. Zagreb: Školska knjiga
2. Armstrong, T. (2008). *Najbolje škole*, Zagreb: Educa
3. Bakovljević, M. (1982). *Misaona aktivizacija učenika u nastavi*. Beograd: Prosveta
4. Bjelanović Dijanić, Ž. (2011). *Neke metode za razvoj kritičkog mišljenja učenika po ERR sustavu*. Metodčki ogledi. vol.19. br. 1. str. 163-179

5. Bratanić, M., Marišić, T. (2002). *Povezanost motivacije učenika sa stavovima prema nastavniku*. str.1-12
6. Đorđević, J. (1997). *Nastava i učenje u savremenoj školi*. Beograd: Učiteljski fakultet;
7. Jensen, E. (2003). *Super-nastava*. Zagreb: Educa
8. Jerčić, M., Sitar, J. (2013). *Učimo učiti, što je kvalitetno znanje i kako ga stjecati*. Zagreb: Element
9. Koludrović, M., Reić Ercegovac, I. (2010). *Poticanje učenika na kreativno mišljenje u savremenoj nastavi*. *Odgojne znanosti*. vol.12. br. 2. str. 427-439
10. Kramar, M. (2006). *Didaktička analiza u funkciji razvijanja kvalitete nastave*. *Odgojne znanosti*. vol.8 br.1 str.107-132
11. Kuzmanović-Buljubašić, V. (2006). *Pedagoška radionica u funkciji aktivne nastave i učenja na uspjesima*. *Metodički ogledi*. vol.13, br.1. str.123-136
12. Kyriacou, C.(1997). *Temeljna nastavna umijeća*. Zagreb: Educa
13. Lekić, Đ. (1965). *Aktivnost u nastavi*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika socijalističke Republike Srbije
14. Marinković, S. (2011). *Koncepcija aktivnog učenja kao osnova za formiranje novih nastavničkih kompetencija*. *Pedagogija*. vol. 66 br .2, str. 204-214
15. Mattes, W. (2007). *Rutinski planirati, učinkovito poučavati*. Zagreb: Naklada Ljevak
16. Marzano, R., Pickerna, D., Pollock, J. (2006). *Nastavne strategije, kako primijeniti devet najuspješnijih nastavnih strategija*, Zagreb:Educa
17. Mischke, W., Kiper, H., (2008). *Uvod u opću didaktiku*. Zagreb: Educa
18. Muratović, L. (2019). *Motivacija i učenje u nastavi, mogućnosti podsticanja i unapređenja*. Tuzla:OFF-SET
19. Ožegović, D, Jorgić, D. (2005). *Teškoće učenja i aktivnosti učenika*. *Pedagoška stvarnost*, vol. 51, br. 9-10, str. 756-765
20. Poljak, V. (1966). *Didaktičke teme*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor
21. Simeunović, V. (2004). *Organizovanje sistema vaspitanja i obrazovanja u društvenim krizama-uloga učitelja u modelovanju aktivnog učenja*. *Pedagoška stvarnost*, vol. 50, br. 5-6, str. 409-420
22. Stojaković, P. (1986). *Razvijanje sposobnosti učenja*. Sarajevo:Svjetlost-OOOUR zavod za udžbenike i nastavna sredstva
23. Slatina, M.(1998). *Nastavni metod*. Sarajevo: Filozofski fakultet
24. Sučević,V., Cvjetičanin, S. Sakač, M. (2011). *Obrazovanje nastavnika i učitelja u Europskom konceptu kvalitete obrazovanja zasnovanim na kompetencijama*, *Život i škola*, br. 25 (1/2011.), god. 57., str. 11. – 23
25. Tubić, D. (2004). *Atribucije osobina nastavnika i aktivnosti učenika u nastavi*. *Pedagoška stvarnost*, vol. 50, br. 3-4, str. 270-289
26. Vlahović, B. (2004). *Proširene uloge nastavnika*. *Pedagogija* br.3/04, str.3-13

CORRELATION BETWEEN TEACHER'S ACTIVITY IN CLASS WITH REFLECTIVE ACTIVATION OF STUDENTS

Abstract

In this paper it was attempted to point out the importance of reflective activation of students in class, importance of emergence of targeted reflective activities in class and teaching process, considering that didactics-based learning and teaching pervaded with various thinking activities have a particularly vital role in the development of a person. Moreover, kinds and values of activities in instruction were considered in the paper. Unlike spontaneous thinking activities, instruction should be permeated with scheduled reflective activities. In this paper, correlation between teacher's activity and reflective activities in class was examined. In addition, correlation between teaching means and thinking activities was looked into. The results indicate that there is a real substantial interconnectedness between teacher's activity in class and emergence of reflective activities in class as well as that there is a correlation between teaching means and presence of thinking activities. All this is indicative of the importance of teacher's activity in class i.e. teacher's activity generating different problem situations to reflectively engage students. It also points out to the teacher's need to exploit miscellaneous teaching means leading to emergence of more thinking activities in instruction implementation stage.

Keywords: *teacher, student, thinking activities, teaching*

Dr. sc. Izet Pehlić
Sakib Peskić, MA
Dr. sc. Nermin Tufekčić

KVALITET SOCIJALNE PODRŠKE OSOBAMA TREĆE ŽIVOTNE DOBI KOJE IMAJU INSTITUCIONALNU I VANINSTITUCIONALNU PODRŠKU

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je da se istraži kvalitet socijalne podrške osobama treće životne dobi kroz: istraživanje stavova o potrebnoj socijalnoj podršci, dostupnoj socijalnoj podršci i vidovima pružene socijalne podrške osobama treće životne dobi, te da se ustanovi postoji li statistički značajna razlika u stavovima o kvalitetu socijalne podrške osobama treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Od istraživačkih metoda u izradi teorijskog dijela rada korištena je metoda teorijske analize, a u empirijskom dijelu korišten je deskriptivno-analitički servej metod.

Istraživački uzorak se sastojao od 150 osoba treće životne dobi koje koriste domski smještaj kao oblik podrške i 150 osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste domski smještaj.

Rezultati istraživanja pokazali su da postoji statistički značajna razlika u kvalitetu socijalne podrške osobama treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku: osobe treće životne dobi koje imaju institucionalnu podršku imaju veći kvalitet socijalne podrške od osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste domski smještaj.

***Ključne riječi:** socijalna podrška, socijalna mreža, mrežna analiza, model mrežne socijalne podrške*

Uvod

U društvu se uporedo odvijaju aktivnosti na dva nivoa koji su međusobno isprepleteni. Jedan je svijet socijalne svakodnevnice u kojoj se uspostavljaju neformalne relacije između pojedinca i društva, a drugi je svijet formalnih i institucionalnih odnosa u društvu, tj. svijet sistema. U sistemskom se zadovoljavaju objektivne potrebe ljudi, dok je životni prostor orijentisan ka razumijevanju subjektivnih potreba čovjeka.

S ciljem boljeg razumijevanja socijalnog svijeta čovjeka i njegovih socijalnih odnosa, odlučili smo se za korištenje konstrukta „socijalna mreža“, kojim Nobert Elias (1971, 1987) objašnjava međusobno zavisne spletove odnosa pojedinaca u društvu. U tom spletu ljudi, svaki čovjek povezan je s drugim ljudima mnoštvom „lanaca“ koji sačinjavaju socijalne mreže – realne, empirijski opisivne socijalne odnose između pojedinaca. Dakle, po definiciji, socijalna mreža je socijalna struktura sastavljena od niza elemenata (kao što su pojedinci ili organizacije) i njihovih

odnosa, veza ili interakcija. Socijalna mreža pojedinca važan je aspekt socijalne podrške, koja je često određena veličinom, strukturom i karakteristikama socijalne mreže pojedinca.

Koncept socijalne mreže prilagođen je istraživanjima pojedinaca, ljudi i grupa kako bi se saznalo koji strukturalni i sadržajni socijalni odnosi postoje između njih. Ta se istraživanja nazivaju "analizama mreže". Pri tome treba empirijski dokazati da li i koji kontakti i interakcije među tim ljudima ili između ljudi i institucija postoje ili, još bolje, utvrditi koje resurse predstavlja jedna mreža za pojedinca.

Prema Bullinger i Novak (2004), socijalne mreže pojedinca dijelimo na primarne (lične ili mikrosocijalne), sekundarne (institucionalne ili makrosocijalne) i tercijarne (intermedijalne ili mezosocijalne) mreže.

Primarna mreža je lokalna mreža zajednice u kojoj smo rođeni ili smo je sami odabrali i koja obuhvata mikrosocijalno okruženje pojedinca. Tu spadaju četiri područja mreža: porodična, rodbinska, komšijska i prijateljska mreža.

Sekundarne (institucionalne ili makrosocijalne) mreže su suma poslovnih odnosa: sekundarna ili institucionalna ili makrosocijalna mreža podrazumijeva različite socijalne institucije. Njima označavamo javne institucionalne mreže koje su na usluzi građanima i koje sve više dobijaju na značaju.

Tercijarne (intermedijalne ili mezosocijalne) mreže fungiraju kao alternative primarnim i sekundarnim mrežama, te kao posredna instanca između njih (grupe za samopomoć, intermedijalne profesionalne uslužne djelatnosti, nevladine organizacije i dr.) (Bullinger i Novak, 2004: 56–67).

Mrežne analize omogućavaju diferencirajuću analizu različitih oblasti života osoba, strukturiranje njihovog socijalnog okruženja i obrazlaganje realnih socijalnih odnosa. Pomoću odabranih mrežnih varijabli mogu se definirati gustoća, obim, sadržaj, trajanje, intenzitet pojedinih socijalnih mreža jednog čovjeka, da bi se, što preciznije, opisale njegove slabosti i prednosti, kako bi se na toj osnovi odredila neophodna socijalna pomoć i podrška. Poznavanje realnih socijalnih mreža jednog klijenta predstavlja polazišnu tačku za strategiju stručnjaka socijalnog rada i pedagoga.

Bullinger i Novak (2004: 54–55) karakteristike socijalne mreže dijele na strukturalne i interakcionalne.

Značaj socijalnih mreža podrške za osobe treće životne dobi

Za osobe treće životne dobi socijalne mreže imaju poseban značaj, jer socijalne interakcije i socijalna pomoć igraju važnu ulogu u očuvanju zdravlja i prevazilaženju bolesti. Socijalna podrška se može dovesti u vezu s mnogim benefitima za fizičko i mentalno zdravlje (Uchino, 2004, 2009). Osobe sa niskom socijalnom podrškom prijavljuju više supkliničkih simptoma depresije i anksioznosti nego ljudi sa visokom socijalnom podrškom (Lakey i Cronin, 2008; Brewin, Andrews i Valentine, 2000).

Ako osoba nema dovoljno socijalne podrške te nije uključena u socijalne aktivnosti, to može omesti njezino uspješno suočavanje sa životnim teškoćama, usljed čega gubi osjećaj kontrole, što povećava stres koji djeluje štetno na njezino zdravlje (Lučanin, 2003).

Socijalna mreža i socijalna podrška posebno su značajne u sveukupnoj organizaciji i rehabilitaciji starih zbog smanjenja socijalne mreže usljed mentalnih i fizičkih ograničenja, odlaska u penziju, smrti partnera i prijatelja. Općenito, može se reći da su mreže starih ljudi u prosjeku manje od mreže mladih ljudi te da se s godinama smanjuje i veličina socijalne mreže (Engel, Kegerreis i Blackwell, 1996: 15).

Despotović (2012) navodi da se sve funkcije socijalne mreže koje imaju za cilj zadovoljenje potreba osoba treće životne dobi mogu svrstati u tri grupe: psihosocijalna podrška, kognitivna podrška i instrumentalna podrška.

Psihosocijalna podrška obuhvata podršku u sferi očuvanja i podizanja nivoa zadovoljstva životom, postizanja i očuvanja pozitivnog stava prema sebi i drugima, stvaranja uslova za integraciju u socijalno okruženje, obezbjeđenja i unapređenja komunikacije i samorealizacije u društvu i porodici, smanjenja osjećaja beskorisnosti i bespomoćnosti zbog postojećih ograničenja, te promocije mogućnosti i preostalih snaga, odnosno mentalnih i fizičkih potencijala.

Kognitivna podrška, prije svega, odnosi se na davanje informacija (davanje savjeta – konsultacija, bilo da su dio svakodnevnog života ili da se radi o rješavanju finansijskih, pravnih, pa i zdravstvenih problema).

Instrumentalnu podršku čini podrška koja se odnosi na pomoć u zadovoljavanju svakodnevnih potreba, kao što su pripremanje hrane, hranjenje, oblačenje, održavanje higijene, snabdijevanje različitim potrepštinama, pomoć pri fizičkim aktivnostima poput izlaska iz doma, pri šetnji i sl. (Despotović, 2012).

Shodno navedenom, da bi osobe treće životne dobi imale sveobuhvatnu podršku, potrebno im je pružiti sve oblike pomoći:

- emocionalnu pomoć: da dožive pozitivna osjećanja, blizinu, povjerenje i angažman, prihvatanje vlastite ličnosti i osjećanja i da dožive aktivno slušanje;
- podršku pri rješavanju problema: da mogu razgovarati o problemu, dobiti informacije relevantne za rješavanje problema i djelovanje, da dožive ohrabrenje i podršku, dobiju povratnu informaciju o vlastitom ponašanju i doživljajima;
- praktičnu i materijalnu pomoć: da u slučaju potrebe mogu dobiti novac na poklon ili pozajmicu, da pri nekom teškom zadatku dobiju pratnju, podršku ili praktičnu pomoć, da budu oslobođeni zadatka ili opterećenja;
- doživljaj socijalne integracije: da budu uključeni u mrežu socijalnih interakcija i usklađivanje predstava o životu i vrijednostima i
- doživljaj sigurnosti socijalne interakcije: da imaju povjerenje u odnose s ljudima i njihovu raspoloživost (Despotović, 2007).

Karačić (2012) navodi četiri aspekta socijalne podrške koji su važni za razumijevanje povezanosti međuljudskih odnosa, dobiti i zdravlja ljudi, a to su viđenje socijalne podrške kao

stepena socijalne integracije osobe, subjektivnog doživljaja kvaliteta odnosa pojedinca, percipirane pomoći drugih ljudi i stvarno primljene pomoći.

Socijalna podrška podrazumijeva percepciju primljene pomoći, koja je važna zbog osjećaja osobe da u kriznim ili stresnim situacijama može računati na savjete, informacije, instrumentalnu pomoć ili razumijevanje drugih ljudi. Osjećaj da možemo očekivati pomoć od drugih može ublažiti ili spriječiti doživljavanje nekog događaja stresnim (Karačić, 2012).

Izvori socijalne mreže

Prema Katilović (2016), prilikom odabira izvora socijalne podrške pomagači su većinom rangirani od najintimnijih prema manje intimnim. U sistemu podrške postoji hijerarhija izbora grupe podrške i pojedinačnog pomagača, na način da većina ljudi preferira da najprije primi podršku od intimno bliskih osoba. Za starije osobe na prvom mjestu većinom je porodica kao neformalna ili prirodna mreža podrške. Kada je najvažniji porodični pomagač odsutan, izbor pada na sljedećeg u hijerarhijskoj strukturi. Dokazano je da stariji ljudi najviše očekuju da prime podršku od bračnog partnera. Prema Lučaninu (2003), stariji ljudi koji žive u braku sretniji su, zdraviji i žive duže od razvedenih ili udovaca iste dobi. Nakon gubitka bračnog partnera, obično se za podršku usmjeravaju na djecu. Ljubav, društvo i stimulacija koju pružaju djeca umanjuju negativni utjecaj tjelesne onesposobljenosti i gubitaka na psihičku dobrobit, dok sukobi i loši odnosi s odrasлом djecom doprinose lošem mentalnom i tjelesnom zdravlju. Djeca ponekad mogu osjećati ljutnju, krivnju pa i depresiju u situacijama kada nose teret brige za ostarjele roditelje, a nerijetko ovo može voditi i problemima u odnosima s braćom i sestrama kada treba donijeti odluku o tome ko treba brinuti o roditeljima (Galić i sar., 2013). Ako dijete ne postoji ili nije dostupno, povećava se značaj ostalih članova porodice i najbližih krvnih srodnika. Većina starijih ljudi kojima je život dodijelio ulogu nane i djeda navodi da je ta uloga dala novu pozitivnu dimenziju njihovim životima. Braća i sestre u starijoj dobi češće služe za druženje i dijeljenje uspomena nego za direktnu pomoć (Galić i sar., 2013). Ako intimne veze ne postoje ili izostanu u užoj ili široj porodici, članovi socijalne mreže postaju osobe izvan porodičnog kruga, kao što su prijatelji i komšije. Prijatelji i komšije važan su izvor socijalne podrške jer su često bliži od porodice u pružanju pomoći starijoj osobi i učestalosti susreta. Prijateljstva starim ljudima služe kao izvor podrške, topline i povremene pomoći u svakodnevnom životu (Galić i sar., 2013). Na kraju, krug podrške završava se formalnom stručnom podrškom raznih udruženja, vjerskih organizacija, društvenih servisa ili institucionalne podrške (Katilović, 2016).

Model mrežne socijalne podrške u zajednici

Model mrežne socijalne podrške realizira se pružanjem pomoći pojedincu kroz organiziran sistem podrške i on obuhvata nekoliko međuzavisnih i povezanih oblika djelovanja: individualno i mrežno savjetovanje, podržavanje samopomoći, umreženje socijalnih usluga i rad za zajedničko dobro (društveno koristan rad).

U primarnom okruženju, osobe treće životne dobi podstiču se na spremnost da traže i prihvataju pomoć, jačaju svoj lični sistem i otkriju potencijalne izvore pomoći koji su za njih

odgovarajući i važni. Nadalje, umrežavanjem na nivou usluga, pojedinih institucija, kroz bolju koordinaciju i kooperaciju među institucijama (gdje službe i sadržajno sarađuju) nudi se i bolja informiranost osobama treće životne dobi o tome gdje mogu naći odgovarajuću pomoć za potrebe koje imaju. Na tercijarnom nivou podstiče se organiziranje grupa za samopomoć osoba istih ili sličnih problema, gdje jedni drugima kroz lične primjere uspjeha pružaju podršku i dijele korisne informacije kako da prepoznaju i ojačaju svoje lične kapacitete. Učesnici u društveno korisnom radu, u slobodno vrijeme, mogu biti volonteri, pripadnici različitih političkih, kulturnih, umjetničkih i drugih krugova, nosioci važnih i odgovornih funkcija u društvu (npr. medicinski službenik, kroz svoj rad, upoznaje osobe kojima je potrebna određena socijalna podrška i pomaže im da tu podršku ostvare u sekundarnim mrežama). Na ovaj način vrši se povezivanje profesionalno-formalnih sistema podrške sa neformalnim i privatnim mrežama i ostvaruju se nove socijalne mreže podrške za osobe treće životne dobi.

U konkretna polja u kojima je primjenjiv model mrežne socijalne podrške spadaju: pružanje socijalne i emocionalne podrške, posredovanje i umrežavanje resursa na različitim nivoima, zastupanje potreba u zajednici, poboljšanje socijalne interakcije, posredovanje pomoći unutar zdravstva i socijalnog rada, socijalno-pedagoški savjetodavni rad u disfunkcionalnim porodicama, kvalitetno i aktivno provođenje slobodnog vremena, mobiliziranje građana i sl.

Osobama treće životne dobi potrebna je sveobuhvatna i kontinuirana podrška koja se ostvaruje na svim nivoima njihovog socijalnog svijeta kako bi uspjeli preovladati rizične situacije u kojima se nalaze. Takav sistem podrške podrazumijeva:

- *solidarnu zajednicu* (jer se, shodno ovom modelu, socijalna pomoć osobama treće životne dobi odvija u njihovom mikro, makro i mezosistemu, a tu pomoć pruža tim stručnjaka različitih profesija i volonteri iz lokalne zajednice različitih kompetencija);
- *aktivan socijalni rad* (koji se svojim nadležnostima, utemeljenim u zakonima iz oblasti pomoći osobama treće životne dobi, kroz institucije uključuje intervencijama i shodno potrebama, u svome domenu doprinosi sistemu podrške) i
- *raspoloživost socijalnih mreža pojedinca* (dovođenjem u funkciju resursa podrške koji već postoje i koji su trenutno prisutni u neposrednoj blizini osoba treće životne dobi, u njihovim porodicama, prijateljima, komšijama, vjerskim zajednicama i sl.) (Bulinger i Novak, 2004).

Metod

Cilj ovog istraživanja bio je da se istraži kvalitet socijalne podrške osobama treće životne dobi kroz: istraživanje stavova o potrebnoj socijalnoj podršci, dostupnoj socijalnoj podršci i vidovima pružene socijalne podrške osobama treće životne dobi, te da se ustanovi postoji li statistički značajna razlika u stavovima o kvalitetu socijalne podrške osobama treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

U istraživanju smo pošli od hipoteze: „Pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u kvalitetu socijalne podrške osobama treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku“.

U izradi teorijskog dijela rada korištena je metoda teorijske analize. U empirijskom dijelu korišten je deskriptivno-analitički servej metod. Istraživačka tehnika je skaliranje.

Instrumenti

U istraživanju je korištena *Skala o vrstama i kvalitetu podrške osobama treće životne dobi*, koja je oblikovana za potrebe ovog istraživanja, a nastala je na osnovu teorijskog konstrukta socijalne podrške. Sastoji se od sedam varijabli: spol, dob, broj članova porodice, nivo potrebne socijalne podrške, nivo dostupne socijalne podrške, vidovi pružene socijalne podrške i faktor dodatne socijalne podrške.

Četvrta i peta varijabla oblikovane su u formi skala. Učesnici su odgovarali zaokruživanjem određenog broja na skali Likertovog tipa s četiri nivoa, a ukupan rezultat se dobije linearnom kombinacijom procjena. Viši rezultat označava i veći nivo potrebne socijalne podrške, odnosno veći nivo dostupne socijalne podrške. Primjer ajtema: Zaokružite na odgovarajućem mjestu u kojoj mjeri su vam potrebni dolje navedeni oblici socijalne pomoći (ljubav, brižnost, emocionalna toplina: 1. nikad, 2. rijetko, 3. često, 4. uvijek).

Šesta varijabla (vidovi pružene socijalne podrške) oblikovana je u formi skale. Učesnici odgovaraju zaokruživanjem određenog broja na skali Likertovog tipa s četiri nivoa, a ukupan rezultat se dobije linearnom kombinacijom procjena. Viši rezultat označava i veći nivo pružene socijalne podrške. Primjer ajtema: Emocionalnu podršku mi pružaju bračni partner, djeca, prijatelji, komšije, rodbina, neformalni pomagač, državna institucija – za svakog pomagača se zaokružuje broj: 1. nikad, 2. rijetko, 3. često, 4. uvijek).

Sedma varijabla je u formi pitanja zatvorenog tipa i učesnici zaokruživanjem određenog broja nude informaciju o faktoru dodatne socijalne podrške, a koji nije naveden u ranijim skalama. Ajtem: Za koga još možete smatrati da vam je podrška? (Odgovori: 1. vjerski službenik, 2. socijalni radnik, 3. određena omladinska udruženja).

Provjerili smo pouzdanost *Upitnika o potrebnim različitim vrstama socijalne podrške* na našem uzorku i *Cronbachov alpha* koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=,906$, što potvrđuje njegovu pouzdanost i na našem uzorku.

Provjerili smo pouzdanost *Upitnika o dostupnim različitim vrstama socijalne podrške* na našem uzorku i *Cronbachov alpha* koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=,878$, što potvrđuje njegovu pouzdanost i na našem uzorku.

Provjerili smo pouzdanost *Upitnika o vidovima pružene socijalne podrške* na našem uzorku i *Cronbachov alpha* koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=,816$, što potvrđuje njegovu pouzdanost i na našem uzorku.

Ispitanici

Iz populacije osoba treće životne dobi sa područja Srednjobosanskog kantona za uzorak je izdvojeno 150 osoba treće životne dobi koje koriste domski smještaj kao oblik podrške i 150 osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste domski smještaj.

Uzorak po varijabli spol sačinjavalo je 79 osoba ženskog i 71 osoba muškog spola treće životne dobi koje koriste domski smještaj kao oblik podrške i 79 osoba ženskog i 71 osoba muškog spola koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste domski smještaj.

Istraživački postupak

Istraživanje je obavljeno individualno, sa svakim ispitanikom pojedinačno u institucionalnim i vaninstitucionalnim uvjetima. Sa svakim ispitanikom obavljen je individualni razgovor i analiziran je svaki ajtem pojedinačno. Istraživač je bilježio odgovore ispitanika na upitnicima.

U toku istraživanja upriličen je blizak i ugodan razgovor u funkciji motiviranja ispitanika za dobrovoljno učešće u istraživanju i iskreno odgovaranje na svaki ajtem. Ispitanici su upoznati da je istraživanje anonimno i da će rezultati poslužiti samo za naučnoistraživačke svrhe. Svaki ispitanik je dobrovoljno učestvovao u istraživanju.

Za istraživanje u institucionalnim uvjetima u Domu za socijalno-zdravstvenu zaštitu odraslih lica "Naš dom" Travnik pribavljena je saglasnost i obavljeno je uz nesebičnu pomoć zaposlenice mr. sc. Vanje Sivo.

Obrada podataka je vršena kompjuterski u statističkom programu (SPSS 17) i bazirana je na primjeni Mann-Whitney testa koji je rađen u funkciji testiranja razlika između aritmetičkih sredina dva nezavisna uzorka koji zadovoljavaju uvjete korištenja parametrijskih testova, budući da je ustanovljeno odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele.

Rezultati istraživanja

Kvalitet socijalne podrške osobama treće životne dobi istražili smo uz pomoć *Upitnika o potrebnim različitim vrstama socijalne podrške*, *Upitnika o dostupnim različitim vrstama socijalne podrške* i *Upitnika o vidovima pružene socijalne podrške* koji se sastoji iz pet supskala: kvalitet emocionalne podrške, kvalitet praktične podrške, kvalitet materijalne podrške, kvalitet informacijske podrške i kvalitet socio-kulturne podrške. Slijedi analiza i interpretacija pojedinačnih istraživačkih rezultata prema navedenom redoslijedu.

Najprije, uz pomoć *Upitnika o potrebnim različitim vrstama socijalne podrške* dobili smo istraživačke rezultate. Uradili smo rangiranje istraživačkih rezultata o potrebnim različitim vrstama socijalne podrške prema aritmetičkoj sredini i stanje je sljedeće:

Vrsta socijalne podrške	Aritmetička sredina
Redovna materijalna pomoć	3,8167
Praktična pomoć u kućanskim poslovima, pripremanju hrane	3,6300
Pomoć u nabavci namirnica i drugih potrepnosti	3,5900
Zajedništvo i osjećaj pripadnosti	3,5600
Pomoć u problemskim situacijama	3,5600
Poštovanje, razumijevanje, povjerenje	3,5400
Prijevoz	3,5000

	Ohrabrenje	3,4967
	Druženje kroz redovne kontakte	3,4900
	Ljubav, brižnost, emocionalna toplina	3,4733
	Znanje, informacije o stvarima koje Vas se tiču	3,4700
	Utjeha	3,4633
	Pažnja	3,4600
Tjelesna blizina (intimni fizički kontakt s drugima koji donosi emocionalno zadovoljenje)		3,3500
	Pomoć u kretanju unutar ili van kuće	3,3033
	Povjerljivi razgovori	3,2600
	Povremena materijalna pomoć	2,6333

Iz predstavljenih istraživačkih rezultata o potrebnim različitim vrstama socijalne podrške vidljivo je da su ispitanim osobama treće životne dobi potrebni svi vidovi socijalne podrške i da je mala razlika u preferiranju različitih vidova socijalne podrške. Najviše rangirana je redovna materijalna pomoć, a najmanje rangirana povremena materijalna pomoć.

Nadalje, uz pomoć *Upitnika o dostupnim različitim vrstama socijalne podrške* dobili smo istraživačke rezultate. Uradili smo rangiranje istraživačkih rezultata o dostupnim različitim vrstama socijalne podrške prema aritmetičkoj sredini i stanje je sljedeće:

Vrsta socijalne podrške	Aritmetička sredina
Redovna materijalna pomoć	3,4267
Pomoć u nabavci namirnica i drugih potrepština	3,2900
Prijevoz	3,2767
Praktična pomoć u kućanskim poslovima, pripremanju hrane	3,2333
Pomoć u kretanju unutar ili van kuće	3,1867
Pomoć u problemskim situacijama	3,0433
Zajedništvo i osjećaj pripadnosti	3,0267
Pažnja	2,9700
Znanje, informacije o stvarima koje Vas se tiču	2,9667
Druženje kroz redovne kontakte	2,9533
Poštovanje, razumijevanje, povjerenje	2,9433
Ljubav, brižnost, emocionalna toplina	2,9267
Tjelesna blizina (intimni fizički kontakt s drugima koji donosi emocionalno zadovoljenje)	2,8667
Ohrabrenje	2,8500
Utjeha	2,7733
Povjerljivi razgovori	2,6000
Povremena materijalna pomoć	2,5233

Iz predstavljenih istraživačkih rezultata o dostupnim različitim vrstama socijalne podrške vidljivo je da su ispitanim osobama treće životne dobi potrebni svi vidovi socijalne podrške i da je mala razlika u preferiranju različitih vidova socijalne podrške. Interesantno, kao i kod ranije predstavljenih potrebnih vidova socijalne podrške najviše rangirana je redovna materijalna pomoć, a najmanje rangirana povremena materijalna pomoć. Samo je različit redoslijed u distribuciji i intenzitetu različitih vrsta socijalne podrške.

Iz predstavljenih istraživačkih rezultata mogao bi se izvesti zaključak kako osobe starije životne dobi u najvećoj mjeri imaju dostupnim različite vrste potrebne socijalne podrške. To ostvaruju kako u situaciji institucionalne tako i vaninstitucionalne podrške.

I na kraju, uz pomoć *Upitnika o vidovima pružene socijalne podrške* dobili smo istraživačke rezultate. *Upitnik o vidovima pružene socijalne podrške* sastoji se iz pet supskala: kvalitet emocionalne podrške, kvalitet praktične podrške, kvalitet materijalne podrške, kvalitet informacijske podrške i kvalitet socio-kulturne podrške. Slijedi grafički prikaz rezultata poređenja aritmetičkih sredina pruženih različitih vidova socijalne podrške.

Istraživački rezultati pokazali su kako osobama treće životne dobi:

- emocionalnu podršku u najvećoj mjeri pružaju djeca, slijede bračni partner, prijatelji, komšije, rodbina, neformalni pomagač, a u najmanjoj mjeri pruža državna institucija;
- materijalnu podršku u najvećoj mjeri pružaju djeca, slijede državna institucija, bračni partner, rodbina, prijatelji, komšije, a u najmanjoj mjeri pruža neformalni pomagač;
- praktičnu podršku u najvećoj mjeri pružaju prijatelji, slijede djeca, bračni partner, neformalni pomagač, komšije, rodbina, a u najmanjoj mjeri pruža državna institucija;
- informacijsku podršku u najvećoj mjeri pružaju djeca, slijede prijatelji, komšije, neformalni pomagač, rodbina, bračni partner, a u najmanjoj mjeri pruža državna institucija;
- socio-kulturnu podršku u najvećoj mjeri pružaju neformalni pomagači, slijede prijatelji, djeca, komšije, rodbina, bračni partner, a u najmanjoj mjeri pruža državna institucija.

Interesiralo nas je postoji li statistički značajna razlika u vidovima pružene socijalne podrške osobama treće životne dobi. Slijedi analiza i interpretacija istraživačkih rezultata počevši od kvaliteta pružene emocionalne podrške osobama treće životne dobi.

Rezultati istraživanja (tabela 1), uvidom u srednji rang, pokazuju da postoji razlika kod osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku u pruženoj emocionalnoj podršci od strane različitih faktora.

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 2) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u vidu pružene socijalne podrške osobama treće životne dobi. U nivou kvaliteta pružene emocionalne podrške od strane bračnog partnera ($\chi^2=5240,5$, sig.= ,000) i komšija ($\chi^2=8427,0$, sig.= ,000) ispitanici koji žive u svom domaćinstvu pokazali su statistički značajno viši srednji

rang na nivou značajnosti od $<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u staračkom domu. S druge strane, ispitanici koji žive u staračkom domu pokazuju statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u svom domaćinstvu u kvalitetu emocionalne podrške od strane djece ($\chi^2=9502,0$, sig.= ,016), prijatelja ($\chi^2=6957,5$, sig.= ,000) i neformalnih pomagača ($\chi^2=5372,5$, sig.= ,000). Ne postoji statistički značajna razlika u srednjem rangu za kvalitet pružene emocionalne podrške od strane rodbine i državne institucije između ispitanika koji žive u svom domaćinstvu i ispitanika koji žive u staračkom domu.

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Emocionalnu podršku mi pruža bračni partner	u staračkom domu	150	110,44	16565,50
	u svome domaćinstvu	150	190,56	28584,50
Emocionalnu podršku mi pružaju djeca	u staračkom domu	150	162,15	24323,00
	u svome domaćinstvu	150	138,85	20827,00
Emocionalnu podršku mi pružaju prijatelji	u staračkom domu	150	179,12	26867,50
	u svome domaćinstvu	150	121,88	18282,50
Emocionalnu podršku mi pružaju komšije	u staračkom domu	150	131,68	19752,00
	u svome domaćinstvu	150	169,32	25398,00
Emocionalnu podršku mi pružaju rodbina	u staračkom domu	150	144,25	21638,00
	u svome domaćinstvu	150	156,75	23512,00
Emocionalnu podršku mi pruža neformalni pomagač	u staračkom domu	150	189,68	28452,50
	u svome domaćinstvu	150	111,32	16697,50
Emocionalnu podršku mi pruža državna institucija	u staračkom domu	150	154,07	23110,00
	u svome domaćinstvu	150	146,93	22040,00

Tabela 1. Rang vrijednosti emocionalne podrške u odnosu na varijablu mjesto boravka

Emocionalnu podršku mi pružaju	bračni partner	djeca	prijatelji	komšije	rodbina	neformalni i pomagač	državna institucija
Mann-Whitney test U	5240,5	9502,0	6957,5	8427,0	10313,0	5372,5	10715,0
Wilcoxon W	16565,5	20827,0	18282,5	19752,0	21638,0	16697,5	22040,0

Z	-9,4	-2,4	-6,1	-4,1	-1,4	-9,8	-1,8
Asymp. Sig.	,000	,016	,000	,000	,171	,000	,075

Varijabla: Mjesto boravka

Tabela 2. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

Dakle, rezultati istraživanja pokazali su da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću emocionalnu podršku od strane bračnog partnera i komšija nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću emocionalnu podršku od strane djece, prijatelja i neformalnih pomagača nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.

Istražili smo i vidove pružene materijalne podrške osobama treće životne dobi. Rezultati istraživanja (tabela 3), uvidom u srednji rang, pokazuju da postoji statistički značajna razlika kod osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku u pruženju materijalnoj podršci od strane različitih faktora.

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Materijalnu podršku mi pruža bračni partner	u staračkom domu	150	137,48	20621,50
	u svome domaćinstvu	150	163,52	24528,50
Materijalnu podršku mi pružaju djeca	u staračkom domu	150	190,61	28591,50
	u svome domaćinstvu	150	110,39	16558,50
Materijalnu podršku mi pružaju prijatelji	u staračkom domu	150	154,88	23231,50
	u svome domaćinstvu	150	146,12	21918,50
Materijalnu podršku mi pružaju komšije	u staračkom domu	150	147,71	22156,50
	u svome domaćinstvu	150	153,29	22993,50
Materijalnu podršku mi pruža rodbina	u staračkom domu	150	144,43	21664,00
	u svome domaćinstvu	150	156,57	23486,00
Materijalnu podršku mi pruža neformalni pomagač	u staračkom domu	150	149,05	22357,50
	u svome domaćinstvu	150	151,95	22792,50
Materijalnu podršku mi pruža državna institucija	u staračkom domu	150	127,01	19052,00
	u svome domaćinstvu	150	173,99	26098,00

Tabela 3. Rang vrijednosti materijalne podrške u odnosu na varijablu mjesto boravka

Materijalnu podršku mi pružaju	bračni partner	djeca	prijatelji	komšije	rodbina	neformalni i pomagač	državna institucija
Mann-Whitney test U	9296,5	5233,5	10593,5	10831,5	10339,0	11032,5	7727,0
Wilcoxon W	20621,5	16558,5	21918,5	22156,5	21664,0	22357,5	19052,0
Z	-3,7	-8,5	-1,3	-0,9	-1,5	-0,8	-5,7
Asymp. Sig.	,000	,000	,188	,390	,130	,443	,000

Varijaba: Mjesto boravka

Tabela 4. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 4) pokazali su da postoji djelimična statistički značajna razlika u stepenu pružene materijalne podrške osobama treće životne dobi. U nivou kvaliteta pružene materijalne podrške od strane bračnog partnera ($\chi^2=9296,5$, sig.= ,000) i državne institucije ($\chi^2=7727,0$, sig.= ,000) ispitanici koji žive u svom domaćinstvu pokazali su statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $p<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u staračkom domu. S druge strane, ispitanici koji žive u staračkom domu pokazuju statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $p<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u svom domaćinstvu u kvalitetu materijalne podrške od strane djece ($\chi^2=5233,5$, sig.= ,000). Ne postoji statistički značajna razlika u srednjem rangu za kvalitet pružene materijalne podrške od strane prijatelja, komšija, rodbine i neformalnih pomagača između ispitanika koji žive u svom domaćinstvu i ispitanika koji žive u staračkom domu.

Dakle, rezultati istraživanja pokazali su da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću materijalnu podršku od strane bračnog partnera i državne institucije nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću materijalnu podršku od strane djece nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.

Istražili smo i stepen procjene kvaliteta pružene praktične podrške osoba treće životne dobi. Rezultati istraživanja (tabela 5), uvidom u srednji rang, pokazuju da postoji razlika u procjeni kod osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku u pruženoj praktičnoj podršci od strane različitih faktora.

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Praktičnu podršku mi pruža bračni partner	u staračkom domu	150	116,62	17493,00
	u svome domaćinstvu	150	184,38	27657,00
	u staračkom domu	150	119,06	17859,00

Praktičnu podršku mi pružaju djeca	u svome domaćinstvu	150	181,94	27291,00
Praktičnu podršku mi pružaju prijatelji	u staračkom domu	150	193,29	28994,00
	u svome domaćinstvu	150	107,71	16156,00
Praktičnu podršku mi pružaju komšije	u staračkom domu	150	98,70	14804,50
	u svome domaćinstvu	150	202,30	30345,50
Praktičnu podršku mi pruža rodbina	u staračkom domu	150	123,24	18486,00
	u svome domaćinstvu	150	177,76	26664,00
Praktičnu podršku mi pruža neformalni pomagač	u staračkom domu	150	191,61	28742,00
	u svome domaćinstvu	150	109,39	16408,00
Praktičnu podršku mi pruža državna institucija	u staračkom domu	150	158,21	23732,00
	u svome domaćinstvu	150	142,79	21418,00

Tabela 5. Rang vrijednosti praktične podrške u odnosu na varijablu mjesto boravka

Praktičnu podršku mi pružaju	bračni partner	djeca	prijatelji	Komšije	rodbina	neformalni pomagač	državna institucija
Mann-Whitney test U	6168,0	6534,0	4831,0	3479,5	7161,0	5083,0	10093,0
Wilcoxon W	17493,0	17859,0	16156,0	14804,5	18486,0	16408,0	21418,0
Z	-8,3	-6,9	-9,027	-11,5	-6,685	-10,0	-3,1
Asymp. Sig.	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,002

Varijabla: Mjesto boravka

Tabela 6. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 6) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u procjeni praktične pomoći osoba treće životne dobi. U nivou kvaliteta pružene praktične podrške od strane bračnog partnera ($\chi^2=6168,0$, sig.= ,000), djece ($\chi^2=6534,0$, sig.= ,000), komšija ($\chi^2=3479,5$, sig.= ,000) i rodbine ($\chi^2=7161,0$, sig.= ,000) ispitanici koji žive u svom domaćinstvu pokazali su statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $p<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u staračkom domu. S druge strane, ispitanici koji žive u staračkom domu pokazuju statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $p<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u svom domaćinstvu u kvalitetu praktične podrške od strane prijatelja ($\chi^2=4831,0$, sig.= ,000), neformalnih pomagača ($\chi^2=5083,0$, sig.= ,000) i državne institucije ($\chi^2=10093,0$, sig.= ,002).

Dakle, rezultati istraživanja su pokazali da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću praktičnu podršku od strane bračnog partnera, djece, komšija i rodbine nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću praktičnu podršku od strane prijatelja, neformalnih pomagača i državne institucije nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.

Istražili smo i nivo procjene kvaliteta pružene informacijske podrške kod osoba treće životne dobi. Rezultati istraživanja (tabela 7), uvidom u srednji rang, pokazuju da postoji razlika u procjeni kod osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku u pruženoj materijalnoj podršci od strane različitih faktora.

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Informacijsku podršku mi pruža bračni partner	u staračkom domu	150	116,17	17425,00
	u svome domaćinstvu	150	184,83	27725,00
Informacijsku podršku mi pružaju djeca	u staračkom domu	150	165,15	24772,00
	u svome domaćinstvu	150	135,85	20378,00
Informacijsku podršku mi pruža prijatelji	u staračkom domu	150	183,90	27585,00
	u svome domaćinstvu	150	117,10	17565,00
Informacijsku podršku mi pružaju komšije	u staračkom domu	150	115,95	17393,00
	u svome domaćinstvu	150	185,05	27757,00
Informacijsku podršku mi pruža rodbina	u staračkom domu	150	131,26	19688,50
	u svome domaćinstvu	150	169,74	25461,50
Informacijsku podršku mi pruža neformalni pomagač	u staračkom domu	150	194,44	29165,50
	u svome domaćinstvu	150	106,56	15984,50
Informacijsku podršku mi pruža državna institucija	u staračkom domu	150	156,35	23452,00
	u svome domaćinstvu	150	144,65	21698,00

Tabela 7. Rang vrijednosti informacijske podrške u odnosu na varijablu mjesto boravka

Informacijsku podršku mi pružaju	bračni partner	Djeca	prijatelji	komšije	rodbina	neformalni i pomagač	državna institucija
Mann-Whitney test U	6100,0	9053,0	6240,0	6068,0	8363,5	4659,5	10373,0
Wilcoxon W	17425,0	20378,0	17565,0	17393,0	19688,5	15984,5	21698,0
Z	-8,5	-3,1	-7,1	-7,4	-4,1	-9,3	-2,4
Asymp. Sig.	,000	,002	,000	,000	,000	,000	,019

Varijabla: Mjesto boravka

Tabela 8. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 8) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u procjeni informacijske pomoći osobama treće životne dobi. U nivou kvaliteta pružene informacijske podrške od strane bračnog partnera ($\chi^2=6100,0$, sig.= ,000), komšija ($\chi^2=6068,0$, sig.= ,000) i rodbine ($\chi^2=8363,5$, sig.= ,000) ispitanici koji žive u svom domaćinstvu pokazali su statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $p<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u staračkom domu. S druge strane, ispitanici koji žive u staračkom domu pokazuju statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $p<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u svom domaćinstvu u kvalitetu informacijske podrške od strane djece ($\chi^2=9053,0$, sig.= ,002), prijatelja ($\chi^2=6240,0$, sig.= ,000), neformalnih pomagača ($\chi^2=4659,5$, sig.= ,000) i državne institucije ($\chi^2=10373,0$, sig.= ,019).

Dakle, rezultati istraživanja su pokazali da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću informacijsku podršku od strane bračnog partnera, komšija i rodbine nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću informacijsku podršku od strane djece, prijatelja, neformalnih pomagača i državne institucije nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Socio-kulturnu podršku mi pruža bračni partner	u staračkom domu	150	120,83	18125,00
	u svome domaćinstvu	150	180,17	27025,00
Socio-kulturnu podršku mi pružaju djeca	u staračkom domu	150	159,01	23851,00
	u svome domaćinstvu	150	141,99	21299,00
Socio-kulturnu podršku mi pružaju prijatelji	u staračkom domu	150	180,90	27134,50
	u svome domaćinstvu	150	120,10	18015,50
	u staračkom domu	150	127,67	19151,00

Socio-kulturnu podršku mi pružaju komšije	u svome domaćinstvu	150	173,33	25999,00
Socio-kulturnu podršku mi pruža rodbina	u staračkom domu	150	140,11	21017,00
	u svome domaćinstvu	150	160,89	24133,00
Socio-kulturnu podršku mi pruža neformalni pomagač	u staračkom domu	150	189,52	28428,00
	u svome domaćinstvu	150	111,48	16722,00
Socio-kulturnu podršku mi pruža državna institucija	u staračkom domu	150	155,71	23357,00
	u svome domaćinstvu	150	145,29	21793,00

Tabela 9. Rang vrijednosti socio-kulturne podrške u odnosu na varijablu mjesto boravka

Socio-kulturnu podršku mi pružaju	bračni partner	djeca	prijatelji	komšije	rodbina	neformalni i pomagač	državna institucija
Mann-Whitney test U	6800,0	9974,0	6690,5	7826,0	9692,0	5397,0	10468,0
Wilcoxon W	18125,0	21299,0	18015,5	19151,0	21017,0	16722,0	21793,0
Z	-7,9	-1,8	-6,5	-4,902	-2,2	-8,4	-2,3
Asymp. Sig.	,000	,073	,000	,000	,025	,000	,021

Varijabla: Mjesto boravka

Tabela 10. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

Istražili smo i procjenu kvaliteta pružene socio-kulturne podrške osobama treće životne dobi. Rezultati istraživanja (tabela 9), uvidom u srednji rang, pokazuju da postoji razlika u stavovima osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku u pruženoj materijalnoj podršci od strane različitih faktora.

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 10) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u procjeni socio-kulturne podrške kod osoba treće životne dobi. U nivou kvaliteta pružene socio-kulturne podrške od strane bračnog partnera ($\chi^2= 6800,0$, sig.= ,000), komšija ($\chi^2= 7826,0$, sig.= ,000) i rodbine ($\chi^2= 9692,0$, sig.=) ,025 ispitanici koji žive u svom domaćinstvu pokazali su statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u staračkom domu. S druge strane, ispitanici koji žive u staračkom domu pokazuju statistički značajno viši srednji rang na nivou značajnosti od $<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u svom domaćinstvu u kvalitetu socio-kulturne podrške od strane prijatelja ($\chi^2= 6690,5$, sig.= ,000), neformalnih pomagača ($\chi^2= 5397,0$, sig.= ,000) i državne institucije ($\chi^2= 10468,0$, sig.= ,021). Ne postoji statistički značajna razlika u srednjem rangju za kvalitet pružene socio-kulturne podrške od strane djece između ispitanika koji žive u svom domaćinstvu i ispitanika koji žive u staračkom domu.

Dakle, rezultati istraživanja su pokazali da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću socio-kulturnu podršku od strane bračnog partnera, komšija i rodbine nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću socio-kulturnu podršku od strane prijatelja, neformalnih pomagača i državne institucije nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.

Umjesto zaključka

Na osnovu uvida u relevantne teorijske izvore i rezultate ranijih istraživanja može se izvesti zaključak kako je osobama treće životne dobi potrebna sveobuhvatna i kontinuirana podrška koja se ostvaruje na svim nivoima njihovog individualnog i socijalnog funkcioniranja kako bi uspjeli preovladati rizične situacije kroz koje prolaze.

Rezultati našeg istraživanja potvrdili su kako je u potpunosti odbačena hipoteza koja je glasila „Pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u kvalitetu socijalne podrške osobama treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku“, budući da su istraživački rezultati pokazali:

- da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću emocionalnu podršku od strane bračnog partnera i komšija nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću emocionalnu podršku od strane djece, prijatelja i neformalnih pomagača nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.
- da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću materijalnu podršku od strane bračnog partnera i državne institucije nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću materijalnu podršku od strane djece nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.
- da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću praktičnu podršku od strane bračnog partnera, djece, komšija i rodbine nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću praktičnu podršku od strane prijatelja, neformalnih pomagača i državne institucije nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.
- da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću informacijsku podršku od strane bračnog partnera, komšija i rodbine nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu dobivaju statistički značajno veću informacijsku podršku od strane djece, prijatelja, neformalnih pomagača i državne institucije nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.
- da ispitanici koji žive u svom domaćinstvu dobivaju statistički značajno veću socio-kulturnu podršku od strane bračnog partnera, komšija i rodbine nego ispitanici koji žive u staračkom domu. Istovremeno, ispitanici koji žive u staračkom domu

dobivaju statistički značajno veću socio-kulturnu podršku od strane prijatelja, neformalnih pomagača i državne institucije nego ispitanici koji žive u svom domaćinstvu.

Istraživački rezultati mogu biti osnova za kreiranje sociopedagoških programa podrške osobama treće životne dobi. Prilog su boljem razumijevanju kvaliteta socijalne podrške osobama treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Literatura

1. Brewin, C. R., Andrews, B., & Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 2000(68),748–66.
2. Bulinger, N. i Novak, J. (2004). *Mrežni socijalni rad*, Banja Luka: Filozofski fakultet.
3. Despotović, M., (2007). Socijalno-ekonomski i razvojni potencijal obrazovanja odraslih, u: Alibabić, Š. i Pejatović, A. (ur.), *Andragogija na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju.
4. Despotović, M. (2012). Vzdělávání dospělých mezi profesionalizací a professionalismem = Adult education between professionalization and professionalism, *Studia paedagogica*, 12, roč. 17, č. 1.
5. Elias, N. (1971). *Was ist Soziologie*. 2. München: Auflage.
6. Elias, N. (1987). *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt am Main.
7. Engel, J. F., Kegerreis, R. J., & Blackwell, R. D. (1969). Word-of-mouth communication by the innovator. *Journal of Marketing*, 33(3), 15–19.
8. Galić S., Tomasović Mrčela N. i sar. (2013). *Priručnik iz gerontologije, gerijatrije i psihologije starijih osoba*. Osijek: Medicinska škola. Dostupno na: http://ss-medicinska-os.skole.hr/upload/ss-medicinska-os/images/static3/1169/File/PROJEKT_Prirucnik_I_.pdf
9. Karačić, S. (2012). *Socijalna podrška kod adolescenata s tjelesnim oštećenjem*. Dostupno na: file:///C:/Users/AlloAllo/Downloads/22_Karacic.pdf
10. Katilović, M. (2016). *Percepcija socijalne podrške povezane sa sociodemografskim obilježjima kod osoba starije životne dobi*, Završni rad, Osijek: Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera.
11. Lakey, B., & Cronin, A. (2008). Low social support and major depression: Research, theory, and methodological issues. In: Dobson KS, Dozois D (ed). *Risk factors for depression*, 385–408.
12. Lučanin, J. D. (2003). *Iskustvo starenja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
13. Uchino, B. N. (2004). *Social support and physical health: Understanding the health consequences of relationships*. New Haven, CT: Yale University Press.
14. Uchino, B. N. (2009). Understanding the links between social support and physical health: A lifespan perspective with emphasis on the separability of perceived and received support. *Perspectives in Psychological Science*, 4:236–255.

THE QUALITY OF SOCIAL SUPPORT TO THE ELDERLY THAT HAVE INSTITUTIONAL OR NON-INSTITUTIONAL SUPPORT

Summary

The aim of this study was to investigate the quality of social support with the elderly people through: exploring attitudes about the necessary social support, available social support in kinds and forms of provided social support to elderly people and to determine whether there is a statistically significant difference in attitudes about the quality of social support with the elderly people who have the institutional and non-institutional support.

In the preparation of the theoretical part of the work, the research method of theoretical analysis is used, and descriptive-analytic survey method is used in empirical part.

The research sample consisted of 150 elderly people who use residential care as a form of support and 150 elderly people living in their households and do not use the residential care.

The results showed a statistically significant difference in the quality of social support to the elderly people who have the institutional and non-institutional support: the elderly people that have institutional support have a higher quality of social support than the elderly people who live in their households and do not use residential care.

Keywords: *social support, social network, network analysis, network model of social support*

Dr. sc. Vanesa Delalić
Estela Hadžikadunić, MA

IGRA U NASTAVI MOJE OKOLINE

Sažetak

Uloga igre u životu čovjeka je velika i važna. To je temeljna aktivnost kroz koju se razvijaju različiti aspekti tjelesnog i psihomotornog razvoja, socio-emocionalnog i spoznajnog razvoja, razvoja govora, komunikacije, izražavanja i stvaralaštva. U ovom radu posebno ćemo se baviti pedagoškim i didaktičkim igrama, te njihovom primjenom u učionici kroz nastavu Moje okoline. U tradicionalnoj školi dolaskom u školu dijete je bilo otrgnuto od igre, svoje prirodne potrebe. Zato se spoj nastave i igre smatra idealom nastave na mlađem školskom uzrastu. Savremena nastava i nastavnici sve više uspijevaju da pronađu modele koji spajaju igru i učenje. Kao sredstvo podsticanja, igra predstavlja unutrašnji motiv. Nastavnik je taj koji treba poznavati, razlikovati i znati primijeniti pojedine tipove igara. Nastavnik koji koristi igru u svojoj nastavi sigurno će snažno motivisati učenike na rad i učenje. Moja okolina pruža velike mogućnosti za učenje kroz igru, djeca upoznaju svijet oko sebe, godišnja doba, životinje, biljke, put od kuće do škole, saobraćaj, kulturne i javne ustanove, higijena te mnoge druge koje su od velikog značaja za emocionalni razvoj učenika i formiranje pravilnog odnosa prema svijetu koji ih okružuje. Cilj rada jeste pokazati da je igra idealan medij učenja Moje okoline, odnosno dokazati pozitivnu ulogu igre koja se može koristiti na svim tipovima časa, bilo da se radi o obradi novih sadržaja, ponavljanju ili vježbanju.

Ključne riječi: igra, nastava Moje okoline, razvoj djeteta, vrste igara

Definisanje pojma igre

Da bi shvatili važnost igre i njenu primjenu u nastavi Moje okoline prvo ćemo definisati pojam igre. "Igra je ponašanje u okviru zamišljene i novostvorene realnosti pri čemu se proizvoljno ili prema pravilima uvode uloge i događaji sa svojerodnim ishodom. Nije vođena neposredno pretpostavljenim koristima, već crpi motivaciju iz samog odigravanja zamišljenih događaja i uloga" (Krstić, 1991: 205). Igra ima izuzetan odgojni značaj, jer njeguje smisao za inovaciju i kreativnost koji se ispoljava u drugim vidovima kao što su jezik ili crtanje. Igra se javlja kao opće svojstvo djece, bez obzira na rasu, civilizaciju ili kulturu. Sa uzrastom se produžava vrijeme provedeno u specifičnoj igri. Od neformalne, igra postaje sve formalnija zahtijeva posebnu opremu, dogovara se o vremenu i pravilima igre. "Igra je dječiji posao. Djeca uče iz svega što čine" Carolyn Hooper (Dryden, Vos, 2001:258). "Igra ima svoja pravila, odvija se u razrađenim vremenskim, prostornim granicama, prema dobrovoljno prihvaćenim, a ponekad i tačno određenim pravilima. Ona je priprema za život, stvaralačkim radnjama izoštrava inteligenciju, a kretanjem usavršava tjelesne sposobnosti"(Hadžikadunić, Mađarević, 2004: 225, 226). Igra je

karakteristična za djetinjstvo i svojevrсна djeca, ali ona je također prisutna u odrasloj dobi, samo u nešto drugačijem obliku. Kada kažemo da je igra pretežno vezana uz djetinjstvo, tada se misli da ona nije samo karakteristična za dijete nego i za odraslog čovjeka. U odrasloj dobi ona gubi neke funkcije, dok su neke druge naglašene. Igra nema ciljeve kojima služi, svoj smisao i svoje ciljeve ima samo u sebi (Duran, 2003). Većina ljudi smatra da je igra aktivnost koja je isključivo karakteristična za djecu, a neprikladna za odrasle osobe. Treba proširiti svoje vidike i bolje razmisliti o pojmu igre. Igra treba biti izvor sreće i zabave, ali i pomoć pri učenju. U igri djeca odlaze u svoj svijet mašte i razvijaju kreativnost. Igra je sastavni dio života svakog živog bića. Dijete kroz igru istražuje i upoznaje svijet. Matijević i Topolovčan (2017) navode da se igranje stiču za život važne kompetencije – od govora i hodanja do različitih socijalnih i radnih vještina. Također Đurić (2009) navodi da je igra važna u životu jer je jedan od prvih načina učenja, koji omogućuje nove spoznaje kroz vlastito iskustvo, igra je malom djetetu glavni interes i u njega izaziva čuvstvo ugone, tako da se u nastavi primjenjuje igra uloga ili simulacija i može imati pozitivne konotacije. Igra zadovoljava potrebe čovjeka za zabavom, opuštanjem, oslobađanjem od stresa, učenjem i druženjem sa prijateljima. Kroz igru mala djeca razvijaju svoju motoriku. U igri se dijete ili odrasla osoba susreće sa problemom koji treba riješiti. Matijević i Topolovčan (2017) ističu da je igra globalna didaktička strategija za ostvarivanje ciljeva učenja. U posljednjih nekoliko godina se povećava interes za većom primjenom igre u nastavnom procesu o čemu svjedoče mnoga istraživanja. Igra predstavlja neiscrpan izvor novih saznanja o razvoju djeteta, njegovim doživljajima i životu.

Razvoj djeteta kroz igru

Igra je uvijek bila centralna i najvažnija aktivnost u životu djeteta. Piaget je proučavao odnos između igre i kognitivnog razvoja i utvrdio povezanost strukture mišljenja i igre. Vigotski je smatrao igru etapom u razvoju sazajnih procesa, naziva je „vodećom aktivnošću djeteta, jer dijete napreduje kroz igru. Slažu se da je igra veoma moćno sredstvo za podsticanje svestranog razvoja ličnosti, jer omogućava sazajni, emocionalni, socijalni i fizički razvoj djeteta, pripremajući ga tako za svijet odraslih. Igra ima svoje mjesto i ulogu u odgojno-obrazovnom procesu zbog svojih brojnih prednosti, razvije različite sposobnosti kao što su opažanje, održavanje pažnje, samostalnog učenja, primjene naučenog, na razvoj motoričkih sposobnosti, kreativnost, upornost, takmičarski i saradnički duh. Pravilnom upotrebom igre u nastavi utiče se na tjelesni, kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj učenika.

Tjelesni razvoj

Dinamičnost igre i različiti pokreti tijela povoljno djeluju na tjelesni aspekt razvoja djeteta. Motoričke vještine uključuju jačanje koordinacije pokreta, finu i grubu motoriku. Igra pruža djetetu mogućnost razvijanja svih motoričkih sposobnosti (gruba i fina motorika, spretnost, koordinacija oka i ruke, koordinacija prstiju, očiju i ruku, pravilno držanje, tjelesno zdravlje). Zanimanje za različite vrste igara dolazi od zrelosti motoričkog razvoja. Ako dijete, na primjer, nije sposobno koordinirati svoje pokrete pri bacanju i hvatanju lopte, ono će izbjegavati igre s

loptom. “Dijete spontano bira aktivnosti za koje je spremno, stoga ga ne treba požurivati. Kako se ne bi narušila koncentracija djeteta tokom igre, treba izbjegavati previše intervencija u proces igre. Za igru djeteta potrebno je puno strpljenja, naročito u igrama u kojima dijete istražuje, eksperimentira. Ako mu se ponudi gotovo rješenje kojem ne razumije razlog, neće ga moći primijeniti u novim situacijama. Sposobnost samostalne igre osnova je na kojoj dijete gradi samopouzdanje, jača koncentraciju, osjećaj identiteta, snalažljivosti, kreativnost.“ (Klarin, 2017:22). Kroz igru dijete zadovoljava svoje potrebe za kretanjem, općenito ima pozitivan utjecaj na tjelesni razvoj kao i na zdravlje djeteta.

Kognitivni razvoj

Djeca koja provode više vremena u igri postižu bolje rezultate na mjerama kognitivnog razvoja. Nadalje, djeca koja se češće igraju sociodramskih igara kreativnija su u odnosu na djecu koja manje vremena provode u takvim igrama. Odrastajući, dijete najviše može naučiti kroz igru. Motivacija je unutrašnja, stvari se dešavaju spontano, a igra je uvijek zanimljiva i opuštena i pruža mnogo prilika za usvajanje trajnog znanja.

Emocionalni razvoj

Igra pruža djetetu mogućnost da razvije svoje sposobnosti: društvenost, odnos prema vršnjacima i odraslima, suradnju, odgovorost, samostalnost, poštivanje pravila, empatiju, solidarnost, samokontrolu, komunikativnost. Kroz igru dijete uči o emocijama, stiče iskustva socijalnog ponašanja, komunicira s drugom djecom te se uči surađivati s njima, uči biti prvi i posljednji, uči pravila. Na taj način ono usvaja društvene oblike ponašanja i svoj odnos prema drugima.” Kroz igru se razvija i formira volja, samostalnost i odgovornost prema određenoj aktivnosti, jer dijete u igri slobodno bira i donosi odluku. Kroz igru dijete uči izražavati emocije na prikladan način, rješavati konflikt, uskladiti svoje i tuđe potrebe. Drugim riječima, dijete kroz igru uvježbava različite uloge koje ga pripremaju za svijet odraslih.“ (Klarin, 2017:26). Emocije su jedan od najvažnijih faktora koji utiču na cjelokupno funkcionisanje pojedinca i imaju jednu od glavnih uloga u životu. Svako dijete na podražaje iz svoje okoline reaguje emocionalno.

Socijalni razvoj

Uloga igre za socijalizaciju i socijalni razvoj djeteta je velika. Socijalizacija djeteta neodvojiva je od igre. Socijalnim kontaktima u igri dijete se oslobađa egocentričnosti, uči da dijeli, da prima i da daje bez ljutnje. Važno je dijete, u procesu socijalizacije, sposobno da reguliše svoje emocije, jer u suprotnom to može negativno utjecati na interakciju sa okolinom, usvajanje socijalnih normi i pravila ponašanja.

Vrste dječjih igara

Prema postanku, načinu izvođenja i populaciji kojoj su namijenjene, igre bi mogli podijeliti na: kulturno- običajne, plesne, sportske, elementarne. Nas dakako interesuju one, koje se primjenjuju u školi kao idealno sredstvo za učenje, odgoj, rast i razvoj. Igra pozitivno utiče na

aparata za kretanje, disanje, rad srca, nervni sistem i druge organe. S tim u vezi je i pozitivan uticaj na psihički razvoj učenika. Pedagoške igre koje se primjenjuju u školi pomažu u formiranju i razvoju pamćenja, pažnje i mašte.

- Fizičke igre – u ovu skupinu igara spadaju fizičke igre, istraživačke igre, manipulativne igre i konstruktivne igre;
- Igre pretvaranja – ovu skupinu čine igre pretvaranje, dramske igre, igranje uloga, igre fantazije, početno pisanje i računanje, sociodramske igre;
- Jezik – igra koja uključuje zvuk i riječi. Spontana manipulacija zvukom i riječima u obliku ritma i repetitivnih radnji. Ova skupina igara odnosi se i na šaljive i zabavne priče;
- Igre s pravilima – čak i male bebe mogu igrati igre s pravilima (na primjer igra skrivača). U igrama s pravilima jezik ima značajnu ulogu (dogovaranje, pregovaranje, samokontrola);
- Kreativne igre – uključuje igre u kojima dijete istražuje i koristi se tijelom i materijalima kako bi nešto učinilo, izrazilo svoje osjećaje, ideje i misli. Djeca uživaju u plesu, crtanju, oblikovanju gline i tijesta.“ (Klarin, 2017:17)

Raznovrsnost dječjih igara govori nam o bogatstvu dječijeg zanimanja i njihovim potrebama. Za nas su posebno zanimljive pedagoške igre. Postoji više podjela pedagoških igara. Tako možemo razlikovati: igre sposobnosti, igre šanse, igre realnosti, igre mašte (Suzić, 2005: 60). U učionici je vrlo važno razlikovati i primjeniti pojedine tipove igara. Ako nastavnik, na primjer, pretjerano forsira igre sposobnosti, to može proizvesti negativne pedagoške efekte jer će manje sposobni učenici biti demotivisani, a najспособniji razviti isključivost i kompetenciju, a potisnuti saradnju i podršku. Teorije igre se bave nizom pitanja kojima se objašnjava uloga igre u razvoju čovjeka: vrsta igre, struktura igre, uloga igre, modelovanje igara, igranje uloga, te niz drugih pitanja.

Pedagoške igre

Pedagoške igre dijelimo na:

- Stvaralačke igre (igra uloga, konstruktivne igre sa predmetima i igre dramatizacije)
- Igre s pravilima (narodne igre, pokretne igre, didaktičke igre).

U *igri uloga* djeca podražavaju aktivnosti odraslih kao i događanja iz svakodnevnog života koja privlače njihovu pažnju. Dijete u ovim igrama prerađuje svoje utiske. U mlađem uzrastu sadržaj ovih igara je oskudan i najčešće se sastoji u imitiranju životnih pojava. Roditelji mogu biti aktivni učesnici u ovim igrama.

Igre s pravilima javljaju se u periodu između 4. i 7. godine i razvijaju se tokom čitavog života. Ove igre su sa senzomotornim kombinacijama (loptanje, trke,...), ili intelektualnim kombinacijama (karte, šah,...). pravila su preuzeta od prethodnih generacija ili privremenim sporazumom.

Pokretne igre imaju značaj za tjelesni i zdravstveni odgoj (hodanje, trčanje, skakanje, puzanje, bacanje, hvatanje). Kod organizovanja ove vrste igara treba voditi računa o izboru igara (što zavisi od uzrasta, individualnih sposobnosti, godišnjih doba, mjesta gdje se izvodi), uslovima za organizaciju, izvođenje igara.

Igre opažanja – u ovim igrama dolazi do izražaja dječje stvaralaštvo i konstruktorstvo. Ove igre najčešće vezujemo za sobne igre. Mogu se organizovati prema nekom svojstvu: igre

prepoznavanja boja, uočavanje promjena na posmatranom, povezivanje sličnog i različitog, sastavljanje dijelova koji čine neku cjelinu.

Jezičke igre – igra i govor su kod djece povezani i to u većoj mjeri što je dijete mlađe, pa zbog toga treba razlikovati govorne igre od govora djeteta u igri. Govorna igra ima određeni odgojno-obrazovni zadatak. Kroz igru dijete usvaja nove riječi, saopštava ih, vježba izražavanjem. Ovo su igre mišljenja, jer su govor i mišljenje tijesno povezani.

Didaktičke igre

Didaktičke igre posjeduju opća svojstva igara, ali sadrže intelektualne aktivnosti radi potpomaganja intelektualnog razvitka. Dijete je motivisano na spontan, stvaralački način. Djeluje na svijet oko sebe usavršavajući svoje mentalne i ostale sposobnosti. U ovim igrama se javljaju problemi koje dijete ne može ili može djelimično da riješi na osnovu ranije stečenog iskustva. Veoma je bitan napor koji dijete ulaže da bi riješilo problem na koji je naišlo, motivisano samom igrom, i tako razvojno djeluje na inteligenciju. Didaktičke igre izmišljaju uglavnom odrasli. Oblici i sadržaj ovih igara su djelimično diktirani. Učitelj ima ulogu organizatora. Igra uvijek ima zadatak koji treba riješiti i pravila kojih se djeca moraju pridržavati u toku igre. Formiraju pozitivne osobine kao što su upornost i strpljivost.

Svaku od navedenih igara dijete može kombinirati te igrati više vrsta igara istovremeno u zavisnosti od raspoloženja, uslova, trenutne situacije i mjesta gdje se nalazi. Igra je jako važan dio odrastanja, koji ne treba zanemarivati i kojem treba posvetiti dovoljno vremena.

Pedagoške igre koje se primjenjuju u školi pomažu u formiranju i razvoju pamćenja, pažnje i mašte. Aktivnost učenika je jako važna kako bi nastava bila što uspješnija. Nastava treba biti kreativna i inovativna. Danas se u školama javlja dosada kao glavni problem na času, jer su predavanja tradicionalna, informacije se prenose sa učitelja na učenike, monotono i jednolično. Važno je da učenicima ne bude dosadno na časovima, da budu uključeni, tj. da aktivno rade i sudjeluju na času. To će im svakako pomoći pri savladavanju gradiva. Aktivnost koja će najbrže pobuditi njihov interes je igra, koja će nastavu učiniti zanimljivijom. "Didaktičke igre su igre koje koje utiču na razvoj pažnje, sposobnosti zapažanja, mišljenja, pravilnog zaključivanja i pamćenja, govora. One su jedno od osnovnih odgojno-obrazovnih metoda rada sa djecom. Zadatak im je da djeca igrom utvrde i probude stečeno znanje o predmetima i njihovim svojstvima. Postignuti rezultati u igri, uz rješavanje postavljenih zadataka pružaju učiteljima sliku o razini dječijeg znanja. „Odgojna vrijednost didaktičkih igara je velika. Pridržavajući se pravila prilikom rješavanja raznih zadataka, kod mlade osobe se razvija logično-hotimična pažnja i pamćenje, mišljenje, govor, kao i sposobnost opažanja raznih osobina predmeta ili materijala. U didaktičkim igrama se upoređuju obilježja raznih predmeta i pojava, stvaraju se zaključci, klasificiraju se predmeti po oznakama, vrši analiza i sinteza. U didaktičkim igrama djeca trebaju biti dosjetljiva, brzo reagirati, znati svoje misli izraziti smislenim i povezanim govorom, razumljivo, jasno i književnim jezikom“ (Fučkar, 1955:5-7). Brojna istraživanja su dokazala važnost primjene igre u nastavi, koja se može primjenjivati kako bi motivirala i zainteresivala učenike i kako bi mogli utvrditi već obrađeno gradivo. Igra pomaže u razvijanju kreativnosti i raznih vještina. Da didaktička igra postane željeni

cilj ona mora odgovarati nekim osnovnim zahtjevima, koji se na nju postavljaju. Ono što će stalno držati na visini radoznalost djece jesu elementi iznenađenja, neočekivanost i neizvjesnost u igri. U igri treba u potpunosti biti zaokupljena pažnja i mišljenje, poticati aktivnost i razvijati stvaralačku maštu. Stečeno znanje treba primjenjivati, snaći se i pravilno reagirati. U didaktičkim igrama koje su namijenjene za djecu koja su tek krenula u školu potrebno je češće postavljati zadatke u obliku takmičenja. Svako objašnjenje, pomaganje i ispravljanje mora biti kratko, brzo i jednostavno. Za dijete koje ima manje znanja zahtijeva više pažnje, može se organizirati individualan rad za vrijeme slobodnih zanimanja. Kao što je rad na umnom razvoju djeteta složen i raznolik, tako su i didaktičke igre, koje su samo jedno od sredstava tog razvoja, različite po karakteru zadataka. Pravila mnogih didaktičkih igara zahtijevaju da djeca uspoređuju predmete, njihova svojstva i osobine i da nakon logičkog zaključka što iz toga izvode izvrše njihov izbor. Tačno i pravilno izvršavanje zahtjeva ovisi o sposobnostima zapažanja, logičkog zaključivanja, te da izvede generalizaciju putem klasificiranja. Određivanje predmeta prema jednoj ili prema nekoliko osobina je još jedan karakter didaktičkih igara. Učenik mora određeni predmet i njegove osobine dobro poznavati, imati o njemu pravilne predodžbe, da ga može u datom trenutku prepoznati i tačno imenovati. Na takav način dijete razvija apstraktno mišljenje. Didaktičke igre razvijaju kod djece svjesno pamćenje i sposobnosti njenog reproduciranja zapaženih pojava. Uz pomoć igara građevnim materijalom, mozaikom, kuglicama, štapićima i kolutićima razvijaju se kod djece, ako ispunjavaju postavljene zadatke prema nacrtima i predlošcima, konstruktivne sposobnosti. Ako stvaraju nešto po slobodnoj zamisli razvijaju se i stvaralačke sposobnosti. Djeca kroz igru pokazuju i razvijaju svoju kreativnost i druge pozitivne osobine. Važno je da nastavnik vodi računa da igra ispunjava svoju svrhu jer u suprotnom igra neće imati smisla. Primjenom didaktičkih igara stvaraju se uslovi za usvajanje i primjenu različitih znanja, za intelektualni razvoj, razvoj discipline kod učenika, strpljivosti, upornosti i razvijanje drugih pozitivnih stavova i osobina ličnosti. Postoje različite didaktičke igre koje se mogu primjenjivati u nastavi, važno je samo da igra ispunjava svrhu i cilj. Didaktičke igre dijele se u dvije glavne skupine, u igre sa materijalom i igre bez materijala. Pod didaktičkim igrama s materijalom podrazumijevamo igre s raznim didaktičkim igračkama, sredstvima i predmetima. Didaktičke igre moraju biti dinamične. To svojstvo će kod djece pobuditi još veći interes i potiče ih na razne aktivnosti, psihičke i fizičke. Mnogi materijali i mnoge igračke izgrađene su na principu samokontrole. Sloboda da se sami koriste didaktičkim materijalom pruža mogućnost da samostalno eksperimentiraju. Igre riječima su puno složenije od igara sa materijalom. One se mogu organizirati sa većim grupama, jer u takvoj igri se mogu aktivirati sva djeca. Potrebno je da dijete posjeduje određeno znanje i da ima pravilne predodžbe o svojoj okolini. Na dijete postavljamo zahtjeve da logično zaključuje, da brzo reagira, da reproducira i da se pravilno izražava. U tu vrstu zadataka ubrajamo rješavanje zagonetki, kao i govorno stvaralaštvo: izmišljanje priče posve slobodno ili uz zadane riječi, dopune rečenica, opisivanje po predodžbi. Dijete se treba zabavljati u igri i biti svjesno da mora učiti jer je to cilj određene igre. Didaktičke igre doprinose kognitivnom razvoju, zbog toga su jako važne u odgojno-obrazovnom procesu.

Igra u nastavi Moje okoline

Učenje Moje okoline kroz igru ne treba da bude ispunjena samo aktivnostima zabave i igre, već igra u nastavi treba osmisliti tako da takva nastava dobije pedagoški karakter. U nastavi kroz igru zabava, rekreacija i odmor prelaze u učenje, samoučenje i stvaralaštvo. Dijete u igrama na nov i zanimljiv način upoznaje biljke i životinje, okruženje u cjelini i međusobno ih razlikuje i čulno opaža. Prvi korak u realizaciji nastave Moje okoline kroz igru jeste postavljanje didaktičkog cilja koji treba ugraditi u igru, tj. u zadatak igre. Organizacija ovakve nastave traži od učitelja da se pridržava određenih uopćenih principa:

- Igra ne treba biti nametnuta aktivnost, nego je učenici dobrovoljno biraju (neki autori savjetuju da se, prije predlaganja igara, anketom ili upitnikom ispituju interesi, želje i motivisanost učenika za nastavu kroz igru)
- Treba poštovati dinamiku igre (ne započinjati prisilno niti prisilno prekidati)
- Igre prilagoditi sposobnostima i interesovanjima učenika

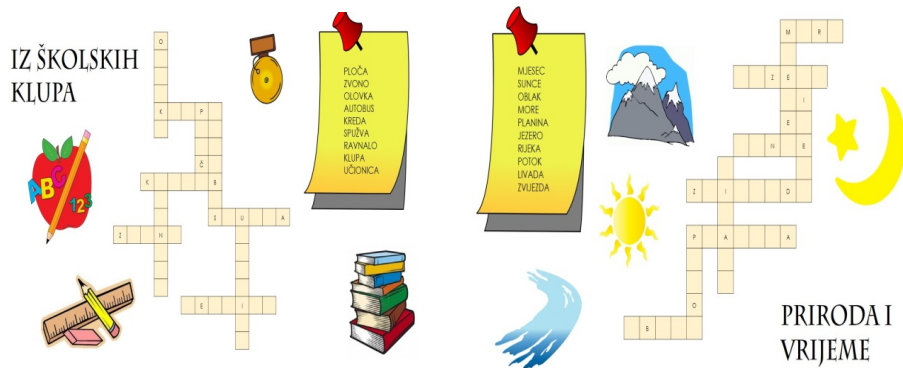
Uspjeh igre u nastavi u najvećoj mjeri zavisi od učitelja, čija je uloga da pripremi i vodi igru, što nije nimalo jednostavno. Također je važan pravilan izbor i sadržaj igre, da bi se ostvarili ciljevi i zadaci časa. Igra je sastavni dio savremene nastave Moje okoline, bliska je djeci i kroz nju ulaze u svijet znanja na drugačiji i zanimljiviji način, uče lakše i brže, a znanja stečena kroz igru i spontano su dugotrajnija. Kada govorimo novim generacijama, treba istaći da je igra potrebna posebno u nižim razredima osnovne škole kada su djeca u fazi konkretnih misaonih operacija, kako bi ovladali velikim brojem informacija koji im se svakodnevno servira. Aktivna nastava se najčešće definiše kao nastava izgrađena iz više oblika instruktivnih aktivnosti, nju karakteriše kooperativno učenje u malim grupama ili timovima koje omogućavaju učenicima da zajednički rade u cilju postizanja maksimalnog uspjeha svakog pojedinca u grupi, cilj je razvoj individualnih sposobnosti svakog učenika, a ne usvajanje određenog gradiva, program je fleksibilan, učenje je aktivno, kooperativno, povezano s ličnim iskustvom učenika, motivacija je unutrašnja (lična), a mišljenje je produktivno (divergentno, fluentno), osnovne metode učenja su zasnovane na proširivanju mogućnosti za sticanje ličnog iskustva (učenje putem otkrića, učenje putem rješavanja problema, sazajne igre, manuelne aktivnosti, fizičke aktivnosti, ekspresivne aktivnosti, kao što su crtanje ili literarni sastavi, akademski zadaci, terenski rad, socijalne aktivnosti, itd.), aktivna nastava usmjerena je na učenika kao subjekta ili cjelovitu ličnost, dok je uloga nastavnika organizatorska, partnerska, motivaciona, odnosno diskretni monitoring nastavne organizacije. U nastavi Moje okoline igra ima veoma značajno mjesto, a pedagoška zasnovanost se temelji na prirodnoj dječjoj sklonosti da istražuju prirodno okruženje kroz igru.

Vrste igara s obzirom na etape nastavnog sata:

- Motivacijske igre
- Igre glavnog dijela sata (obrada, ponavljanje i vježbanje)

Motivacijske igre su kratke i jednostavne.

- Asocijacije

- Zagonetke

Velike ima oči,
 lovi rado baš po noći,
 poslije svakog dobrog
 lova,
 spavati ide
 (sova)

Ja sam djeco šumska
 kuma, hitrih nogu, bistra
 uma.
 Kabanica moja riđa,
 svakome se lovcu sviđa.
 (lija)

Bijela zvjezdica na dlan ti
 pala,
 zagrijala se i nestala.
 (pahuljica).
 Djetinjstvo mu zeleno,
 a starost mu žuta,
 kada uvene,
 pada pokraj puta.
 (list)

- Izbaci uljeza

IZBACI ULJEZA (PREKRŽI GA)

IZBACI ULJEZA (PREKRŽI GA)

IZBACI ULJEZA (PREKRŽI GA)

- Skriveni predmet

U neprozirnoj vrećici je nekoliko predmeta od kojih je jedan drugačijeg oblika. Osjetilom opipa učenik prepoznaje oblik i izvlači predmet koji je drugačiji od ostalih(jesensko voće, školski pribor,...)

Primjeri igara u nastavi Moje okoline

Navest ćemo primjere igara koje su korištene u neposrednom radu sa djecom u realizaciji nastave Moje okoline.

Igra Pogodi ko je (Nastavna jedinica Radnici u školi)

Učenici sjede u krugu. Nastavnik brojalicom bira dijete. Dijete treba da zamisli nekog od radnika u školi. Ostali učenici postavljaju pitanja, a odabrani učenik odgovara sa DA ili NE. Ako je odgovor odgovor DA, onaj ko ba je postavio ima pravo postaviti još jedno pitanje.

Igra Dan- noć (Nastavna jedinica Dan i dijelovi dana)

Djeca sjede na stolicama. Nastavnik kaže DAN i djeca ustaju, a kada kaže NOĆ djeca sjedaju. Može se reći dva do tri puta uzastopno dan ili noć. Tada djeca griješe. Oni koji pogriješe ispadaju iz igre.

Igra Muzička stolica (Nastavna jedinica Pravila kretanja ulicom)

Stolice su poredane u krug tako da djeca mogu kružiti oko njih. Dok muzika svira djeca kruže. Kada muzika prestane svirati djeca sjedaju na stolice. Kako je broj stolica uvijek za jedan broj manji od broja djece, ko nije uspio sjesti ispada, a broj stolica se uvijek smanjuje za jedan.

Igra Klupko (Nastavna jedinica Moja porodica)

Djeca stoje u krugu. Nastavnik započinje igru bacajući nekome u krugu klupko vune tako da zadrži nit u ruci. Pri tome glasno kaže šta zajedno s klupkom želi toj osobi poslati: neku lijepu želju ili predmet, nešto što onaj drugi nema. Učenici nastavljaju jedni drugima dodavati klupko sve dok svi ne budu jednom niti povezani u mrežu. Ona je symbol uzajamne povezanosti (kao što su vezane i porodice).

Igra Parovi u sjeni (nastavna jedinica Djevojčica i dječak)

Učenici stanu u dva reda, okrenuti jedan drugom leđima. Drugi član para će zauzeti neku pozu, a ovaj prvi je njegova sjena i trudit će se da zauzme istu pozu. Poslije izvjesnog vremena parovi zamjenjuju uloge. Dobro bi bilo da u paru budu dječak i djevojčica. Razgovarati o sličnostima dječaka i djevojčice, a potom o razlikama.

Igra Pogodi šta je (Nastavna jedinica Lična higijena)

U jednu neprizirnu vreću nastavnik stavi predmete (pribor i sredstva za ličnu higijenu). Zadatak učenika je da jedan po jedan zavuče ruku u vreću, i ne gledajući, na osnovu dodira pogodi koji je predmet. Nakon toga sve predmete razvrstamo na pribor i sredstva, a zatim razgovaramo čemu služe pribor i sredstva i zašto nam je važna lična higijena.

Igra Poznajesh li dobro dijelove tijela (Nastavna jedinica Moje tijelo)

Svi učenici su raspoređeni u dvije vrste, licem okrenuti jedni prema drugima na udaljenost od dva metra. U sredini je dijete koje se hvata za nos I izgovara riječ nos, nakon čega se svi učenici uhvate za nos. Ako se on uhvati za nos, a izgovori oči, svi učenici trebaju pokazati na oči, a onaj ko učini nešto drugo ispada iz igre. Treba pokazati ono što izgovori, a ne što pokazuje. Na kraju je pobjednik ona vrsta u kojoj je ostalo više učenika.

Zaključak

Igra je pozitivan pokretač u razvoju sposobnosti kod djece, a posebno ako se radi o nižem školskom uzrastu. Korištenje igre u nastavi Moje okoline jača se međusobna komunikacija, samopouzdanje, razvija se tolerancija, kao i kognitivni razvoj: percepcija, pamćenje mišljenje, kreativnost. Učenje je mnogo efikasnije kroz igru jer povećava motivaciju, interes, djeca lakše pamte te primjenjuju naučeno u svakodnevnim situacijama. Također se isto događa i sa pažnjom, jer djeci ne treba prisiljavati na pažnju, nije potreban dodatni poticaj jer je igra za djecu sama po sebi zanimljiva. Igre utiče i na aktivnosti učenika, jer je igra aktivan odnos djeteta prema stvarnosti, te se kroz nju potiču aktivnosti kao što su motoričke, senzorne, misaone.

Literatura

1. Andrić, V. Čudina, M.: Psihologija odgoja i obrazovanja, Školska knjiga, Zagreb. 1987.
2. Bognar, Ladislav, Igra u nastavi na početku školovanja, Školska knjiga, Zagreb 1986
3. Bognar, Ladislav, :Igre-zbirka odgojno obrazovnih igara, Vlastito izdanje, Osijek 1991.
4. Duran, Mirjana: Dijete i igra, Naklada Slap, Jastrebarsko, 1995.
5. Duran, Mirjana, Dijete i igra, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2003.
6. Huizinga, Johan, Homo ludens, Matica hrvatska, Zagreb 1970.
7. Bijedić, S., Livnjak, Z., Smajlović, Š.: Priručnik za nastavnike Moja okolina, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005.
8. Gordon, D., Jeannette V.: Revolucija u učenju, Educa, Zagreb, 2001.
9. Hadžikadunić, M., Mađarević, M.: Metodika nastave tjelesnog odgoja, Pedagoški fakultet, 2004.
10. Kadrić, Fatima.: Priručnik za Moju okolinu, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2017.
11. Miel, Alice, Kreativnost u nastavi, Svjetlost, Sarajevo 1968.
12. Ništović, H. Ništović I.: Priručnik za nastavnike uz Moju okolinu, Bosanska riječ, Sarajevo, 2004.
13. Suzić, Nenad: Pedagogija za XXI vijek, TT- Centar, Banja Luka, 2005.

GAMES IN TEACHING "MY ENVIRONMENT" CLASSES

Abstract

Games play a major, vital role in any human's life. A child learns, grows and develops by playing games. Games are a base activity which promotes various aspects of physical and psychomotor growth, socioemotional and cognitive development, and fosters speech, communication, expression and creativity. This paper will principally focus on pedagogical and didactic games and their application in teaching "My environment" classes. The traditional school divorced teaching from playing games, which is every child's natural need. This is why the teachers should strive to attain the ideal of integration of games into classes in the lower grades of elementary school. Contemporary teaching and modern teachers have become ever more successful at devising models that combine games and learning. In terms of learning incentives,

playing games acts as an intrinsic motive. The teacher takes on the responsibility of expanding the repertoire of teaching methods with various game types and honing the skill to apply suitable game activities in class. The teacher who uses games in their classes will surely motivate students to apply themselves and learn. "My environment" provides ample opportunities to learn through playing games. The children get to learn about the world that surrounds them, the seasons, animals and plants, the way from home to school, the traffic, the institutions of cultural and public importance, personal hygiene and many other topics which hold immense importance for the student's emotional development and the development of a positive attitude towards their environment. The aim of this paper is to argue that games constitute the ideal learning medium for the "My environment" class, i.e. confirm the positive role of playing games, which can be used regardless of the lesson type, be it a development, drill or review lesson.

Key words: *games, "My environment" class, child development, game types*

Dr. sc. Naida Bikić
Dr. sc. Dževad Burgić
Martina Šimičić

METODIČKI PRISTUP OBRADI JEDNADŽBI I NEJEDNADŽBI U POČETNOJ NASTAVI MATEMATIKE

Sažetak

Metodički pristup zadacima vezanim uz jednadžbe i nejednadžbe na razini prvih pet razreda osnovne škole u udžbenicima koji potječu iz različitih nastavnih planova i programa, te njihov utjecaj na razvoj logičko-matematičkog znanja učenika razredne nastave su polazište i glavna teza ovog rada. Devetogodišnja osnovna škola je uvedena 2003. godine u školama koje rade i po hrvatskom i po bosanskom nastavnom planu i programu u Federaciji BiH. Ipak, usporedna analiza udžbenika otkriva značajne razlike u metodičkom pristupu obradi zadataka vezanih uz jednadžbe i nejednadžbe. Pitanje je koliko su duboke te razlike i u kojoj mjeri će one utjecati na konačnu razinu postignutoga znanja u prvih pet razreda osnovne škole. Ovo istraživanje bi trebalo otkriti jesu li, i u kojoj mjeri, krajnji ciljevi i zadaci metodike početne nastave matematike jednako ostvareni.

Ključne riječi: početna nastava matematike, jednadžbe, nejednadžbe, grafička metoda.

Uvod

Iako neki metodičari smatraju kako učenici jednadžbe i nejednadžbe treba da upoznaju tek u predmetnoj nastavi, nastavno gradivo početne nastave matematike zasićeno je zadacima u čijoj su osnovi jednadžbe i nejednadžbe koje treba obraditi na način primjeren uzrastu i sposobnostima učenika uvažavajući metodičke zakonitosti usvajanja sadržaja. Kroz ovo istraživanje analizirat će se zastupljenost jednadžbi i nejednadžbi u Okvirnom nastavnom planu i programu za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu NPPFBiH)¹ i Nastavni plan i program na hrvatskome jeziku za devetogodišnje osnovne škole u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu NPPHRBiH)² kroz analizu udžbenika, te uvidjeti na koji način autori udžbenika pristupaju problematici istih, postoje li razlike u nastavnim planovima i programima, te na koncu postoji li razlika u uspješnosti i načinu rješavanja tekstualnih zadataka kod učenika podučavanih po različitim nastavnim planovima i programa.

Jednadžbe i nejednadžbe u početnoj nastavi matematike

Jednadžbe daju temelje za rješavanje problemskih zadataka. „Postoji nekoliko zadataka koje valja ostvariti obradom sadržaja o jednadžbama i nejednadžbama, a to su: formirati pojam

¹ <https://skolegijum.ba/static/files/pdf/docs/52df9345338c0.pdf>

² <https://skolegijum.ba/static/files/pdf/docs/52df9391d7f0c.pdf>

jednadžbe/nejednadžbe, osposobiti učenike da rješavaju jednadžbe/nejednadžbe, formirati naviku kod učenika da provjeravaju tačnost rješenja jednadžbi/nejednadžbi, te osposobiti učenike da rješavaju zadatke uz pomoć jednadžbi/nejednadžbi.“ (Maričić i Špijunović, 2016: 315) Kako bi se formirale jednadžbe i nejednadžbe, najprije se trebaju formirati relacije jednako ($=$), veće od ($>$) i manje od ($<$), tj. treba se formirati pojam jednakosti i nejednakosti. Zahtjevi programa u početnoj nastavi matematike svode se na to da učenici ovladaju rješavanjem jednadžbi sa jednom računskom operacijom u okviru određenog bloka brojeva i to prvo pomoću grafičke metode ili metode crtanja, zatim pomoću „držača mjesta“, a tek onda pomoću slova kao oznake za nepoznati broj. Krajnji cilj je da učenici na osnovu inverznosti računskih operacija otkriju postupke određivanja nepoznatog broja, te shvate ulogu jednadžbi i nejednadžbi u životnim situacijama. Kako bi osposobili učenike da rješavaju jednadžbe, obradi istih treba metodički pristupiti kroz četiri koraka: stvoriti realnu situaciju, grafički prikazati na različite načine (preko skupova, ideografom na brojevnom polupravcu ili sl.), na problem reagirati zapisom jednadžbe i zadnji korak pri rješavanju jednadžbe uvijek treba da bude provjera rješenja. „Važno je napomenuti da rješavanje jednadžbi samo na osnovu pravila nije samo po sebi cilj početne nastave matematike. Cilj je da učenici razumiju postupak rješavanja jednadžbi, da mogu reagirati na datu situaciju zapisivanjem jednadžbe, da na osnovu inverznosti računskih operacija otkrivaju postupke određivanja nepoznatog broja, da uvijek vrše provjeru tačnosti pojedinog rješenja i shvate ulogu jednadžbi u rješavanju realnih problema.“ (Maričić i Špijunović, 2016: 321). Sadržajima sa nejednadžbama pristupa se nakon što su učenici upoznali zavisnost računskih operacija od promjene komponenata. Nejednadžbe u početnoj nastavi matematike rješavaju se na sljedeći način: pogađanjem rješenja odnosno heurističkim postupkom, zatim određivanjem skupa rješenja pomoću tablice ili rješavanjem odgovarajuće jednadžbe koja se dobije kada se u datoj nejednadžbi znak manje ili više zamijeni znakom jednakosti te se na taj način uoči funkcionalna zavisnost rezultata računskih operacija od promjene komponenti.

Problemi i hipoteze

Prvi zadatak ovog istraživanja bio je utvrditi zastupljenost jednadžbi i nejednadžbi u udžbenicima propisanim prema dva različita nastavna plana i programa, te na osnovu toga utvrditi uspješnost i način rješavanja (pomoću računara ili pomoću nepoznate veličine) tekstualnih zadataka učenika podučavanih po različitim nastavnim planovima i programima.

U skladu sa zadacima formulirane su hipoteze istraživanja.

Hipoteza 1. *Sadržaj sa jednadžbama i nejednadžbama jednako je zastupljen u udžbenicima koji prate dva različita nastavna plana i programa*

Hipoteza 2. *Nema statistički značajne razlike u uspješnosti rješavanja tekstualnih zadataka između učenika koji su početnu nastavu matematike izučavali po različitim nastavnim planovima i programima*

Hipoteza 3. *Pretpostavlja se kako će učenici koji su matematiku učili po NPPHRBiH kod rješavanja tekstualnih zadataka koristiti račun bez nepoznate.*

Hipoteza 4. *Pretpostavlja se kako će učenici koji su matematiku učili po NPPFBiH kod rješavanja tekstualnih zadataka koristiti nepoznatu veličinu.*

Definiranje varijabli istraživanja

Nezavisne varijable:

- *Dob* – ispitivanje je provedeno sa učenicima petog razreda devetogodišnjeg školovanja
- *Spol* – dječaci i djevojčice.
- *Vrsta zadataka* – tekstualni zadaci

Zavisna varijabla – *uspješnost ispitanika u rješavanju tekstualnih zadataka.*

Populacija i uzorak istraživanja

Za analizu metodologije koja je zastupljena u udžbenicima različitih nastavnih planova i programa korišteni su udžbenici *Moja matematika 1,2,3,4 i 5* autora Vildana Mujakić, Dijana Kovačević, te Žarmen Hamidović kao udžbenici pisani po okvirnom *NPPFBiH* od izdavača *Vrijeme Zenica/NAM Tuzla*, te udžbenike *Matematika 1,2,3,4 i 5*, Josip Markovac, Vinko Zorić, ALFA Mostar koji prate *NPPHRBiH*. U istraživanje su bile uključene škole koje predmet Matematika realiziraju po spomenutim nastavnim planovima i programima i to po jedna osnovna škola u Žepču i u Zenici. U istraživanju je sudjelovalo 100 učenika petog razreda osnovne škole, a biranje škola, razreda i učenika je odabrano slučajnim uzorkom.

Rezultati istraživanja i njihova interpretacija

Sličnosti i razlike analiziranih nastavnih planova i programa u metodičkom pristupu jednadžbama i nejednadžbama u početnoj nastavi matematike

IZDAVAČ / UDŽBENIK	Grafička metoda	Znakovi za relacije ($<$, $>$, $=$)	Slovo kao oznaka za nepoznati broj „držač mjesta“	Pojam jednadžbe	Pojam nejednadžbe	Jednadžbe sa zbrajanjem i oduzimanjem	Nejednadžbe sa zbrajanjem i oduzimanjem	Jednadžbe sa množenjem i dijeljenjem	Nejednadžbe sa množenjem i dijeljenjem	Određivanje nepoznatog broja $x > a$, $x < a$, $x \geq a$, $x \leq a$, $a < x < b$
NAM Tuzla/ Vrijeme Zenica	✓ 1 razred	✓ 1 razred ($=$, \neq , $<$, $>$)	✓ 2 razred	✓ 3 razred	✓ 3 razred	✓ 2 razred	✓ 4 razred	✓ 3 razred	✓ 3 razred	✓ 3 razred
ALFA Mostar	Nema primjera	✓ 2 razred ($=$, $<$, $>$)	Nema primjera	Nema primjera	Nema primjera	Nema primjera	Nema primjera	Nema primjera	Nema primjera	Nema primjera

Tabela 1. Check lista: Zastupljenost sadržaja jednadžbi i nejednadžbi u početnoj nastavi matematike prema različitim programima

NPPHRBiH vodi se metodikom početne nastave matematike Josipa Markovca koji smatra kako su jednađbe i nejednađbe nastavno gradivo koje se obrađuje u predmetnoj nastavi, te da se svi zadaci u početnoj nastavi matematike rješavaju putem računa i logičkog zaključivanja. S druge strane u udžbenicima propisanim od Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke autori već od drugoga razreda devetogodišnje osnovne škole uvode slovo kao oznaku za broj i rješavaju jednađbe sa zbrajanjem i oduzimanjem, te gradivo nastavljaju proširivati u svakom narednom razredu. Hipoteza kako je sadržaj sa jednađbama i nejednađbama jednako zastupljen u dva navedena nastavna plana i programa nije potvrđena, što se vidi iz Tabele 1. Rezultati ovoga istraživanja otvaraju nam pitanje jesu li učenici nastavnog plana i programa na hrvatskome jeziku uskraćeni za nastavno gradivo jednađbi i nejednađbi ili jesu li ovi drugi učenici prijevremeno pretrpani sadržajima jednađbi i nejednađbi, te na koji način to djeluje na njihov razvoj logičko-matematičke sposobnosti.

Uspješnost rješavanja tekstualnih zadataka učenika učenih prema dva različita nastavna plana i programa

Pretpostavka je bila kako nema značajne razlike u uspješnosti rješavanja tekstualnih zadataka između učenika podučavanih po dva različita nastavna plana i programa tj. učenika koji su obrađivali sadržaje jednađbi i nejednađbi i učenika koji nisu obrađivali sadržaje jednađbi i nejednađbi u početnoj nastavi matematike. T-testom neovisnih uzoraka uspoređeni su rezultati zaključnih ocjena na prvom polugodištu učenika različitih nastavnih planova i programa iz predmeta matematika. Kako bi dobili što validnije rezultate bilo je potrebno imati uzorke što sličnije građe. U anketi je sudjelovalo 50 učenika jednog i 50 učenika drugog nastavnog plana i programa. I jedni i drugi učenici pohađali su centralnu školu. Također, ne postoji značajna razlika između prosječne ocjene na kraju polugodišta iz matematike između tih učenika različitih nastavnih programa. Za poređenje aritmetičke sredine zaključnih ocjena na polugodištu između te dvije skupine, koristili smo t-test neovisnih uzoraka koji su nam pokazali da nema statistički značajne razlike u zaključnim ocjenama između dvije grupe učenika, $t(98) = 1,550, p = 0,560 > 0,01$ (obostrano) što je prikazano Tabelom 3, a u Tabeli 2 su prikazane prosječne zaključene ocjene iz matematike na prvom polugodištu.

Group Statistics					
	Nastavni plan i program:	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Zaključna ocjena iz matematike na prvom polugodištu	NPPFBiH	50	4.16	.842	.119
	NPPHRBiH	50	3.88	.961	.136

Tabela 2. Aritmetička sredina zaključnih ocjena na polugodištu

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means							
	F	Sig.	T	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
								Lower	Upper	
Zaključna ocjena matematika	.342	.560	1.550	98	.124	.280	.181	-.079	.639	
			Equal variances assumed	1.550	96.322	.125	.280	.181	-.079	.639
			Equal variances not assumed							

Tabela 3. Razlika između prosječne zaključene ocjene uzoraka učenika

Statistička razlika između uspješnosti rješavanja tekstualnih zadataka između učenika podučavanim po NPPHRBiH i NPPFBiH nije značajna; $t = 1,684$ ($p = 0,165 > 0,01$).

Group Statistics

	Program	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Suma	NPPHRBiH	50	4.8000	3.85450	.54511
	NPPFBiH	50	5.9200	2.69421	.38102

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means							
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
								Lower	Upper	

Equal variances assumed	1.957	.165	1.684	98	.095	1.12000	.66507	-.19981	2.43981
Suma Equal variances not assumed			1.684	87.653	.096	1.12000	.66507	-.20176	2.44176

Tabela 4. Uspjeh učenika nakon rješavanja tekstualnih zadataka

U zadacima 1,4,5,6 postoji statistički značajna razlika, i to zadatke 1,4,5 su bolje (statistički značajno) uradili učenici NPPFBiH, a zadatak 6 učenici NPPHRBiH. U zadacima 2 i 3 nema statistički značajne razlike. U konačnici hipoteza H2 je potvrđena. Nema statistički značajne razlike u uspješnosti rješavanja tekstualnih zadataka između učenika podučavanih po različitim nastavnim planovima i programima.

Pristup i način rješavanja tekstualnih zadataka

Treći istraživački zadatak odnosi se na pristup i način rješavanja tekstualnih zadataka učenika petih razreda. Sve zadatke ankete moguće je riješiti na dva načina: pomoću računara i uvođenjem nepoznate veličine. Ovim istraživačkim zadatkom željelo se utvrditi na koji način tekstualnim zadacima pristupaju učenici podučavani po različitim nastavnim planovima i programima.

Group Statistics

	Grupa	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Jednadžbe	NPPFBiH	50	.5200	.61412	.08685
	NPPHRBiH	50	1.1800	1.32002	.18668
Nejednadžbe	NPPFBiH	50	1.2000	.40406	.05714
	NPPHRBiH	50	.8600	.92604	.13096

Independent sample test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means					
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference
								Lower	Upper

jednadzbe	Equal variances assumed	56.197	.000	3.206	98	.002	-.66000	.20589	1.06859	.25141
	Equal variances not assumed			3.206	69.262	.002	-.66000	.20589	1.07072	.24928
nejednadzbe	Equal variances assumed	90.205	.000	2.380	98	.019	.34000	.14289	.05645	.62355
	Equal variances not assumed			2.380	67.005	.020	.34000	.14289	.05480	.62520

Tabela 5. T-test: Korištenje nepoznate veličine pri rješavanju tekstualnih zadataka

Rezultati su pokazali kako se učenici koji su nepoznatu veličinu usvojili u drugom razredu manje koriste nepoznatom veličinom pri rješavanju tekstualnih zadataka nego učenici koji prema nastavnom planu i programu nisu obrađivali sadržaje jednadžbi i nejednadžbi. Učenici koji su radili po NPPHRBiH su kod rješavanja zadataka 1, 2, 5 i 6 postavljali jednačinu i bili značajno uspješniji ($t = 3,206, p < 0,01$), dok su učenici podučavani po NPPFBiH kod rješavanja tekstualnih zadataka kod kojih je trebalo primijeniti znanje iz nejednadžbi bili značajno uspješniji i koristili nepoznatu ($t = 2,380, p < 0,01$) u odnosu na svoje vršnjake podučavane po drugom nastavnom planu i programu (Tabela 5).

Treća i četvrta hipoteza nisu potvrđene. Učenici podučavani po NPPFBiH više se oslanjaju na račun nego na nepoznatu veličinu prilikom rješavanja tekstualnih zadataka, dok neki učenici podučavani po NPPHRBiH pri rješavanju tekstualnih zadataka koriste nepoznatu veličinu. Najviše poteškoća učenicima i jednog i drugog nastavnog plana i programa zadali su zadaci sa nejednadžbama. Većina učenika ne razumije mogućnost skupa kao rješenja nejednadžbe. Učenici koji su bili najuspješniji u rješavanju svih zadataka jesu učenici koji su provjeravali tačnost rješenja, međutim njih je veoma malo. Učenici nemaju naviku provjeravanja rješenja zadatka i zadacima pristupaju formalno što dovodi do slabijeg uspjeha prilikom rješavanja istih.

Zaključak

Formiranje pojma jednadžbe i nejednadžbe i njihovo rješavanje osnovni su zadaci početne nastave matematike. Ovladati vještinom ne samo rješavanja, nego i razumijevanja jednadžbi i nejednadžbi ključno je za svakog učenika. Matematika je svuda oko nas i bez nje ne možemo opstati u svijetu. Velika je važnost načina uvođenja učenika u svijet matematike. Način na koji učenicima „serviramo“ matematiku, zasigurno će utjecati na njihov kognitivni, kreativni, logičko-matematički razvoj. Kroz ovaj istraživački rad došlo se do rezultata koji pokazuju kako nema

značajne statističke razlike u uspješnosti rješavanja tekstualnih zadataka između učenika koji su obrađivali sadržaje jednadžbi i nejednadžbi u početnoj nastavi matematike i učenika koji prema nastavnom planu i programu nisu izučavali te sadržaje. Međutim, rezultati su pokazali da učenici bez obzira na način na koji su podučavani, radije se pri rješavanju problema oslanjaju na logiku i račun, nego na pravila jednadžbi i nejednadžbi. Rezultati upućuju da profesori razredne nastave ipak uvode nepoznatu veličinu kod rješavanja tekstualnih zadataka iako nastavnim planom i programom to nije predviđeno. Sumirajući sve rezultate i činjenice, može se doći do zaključka kako je najvažnije od svega pred učenike početne nastave matematike staviti realne, stvarne probleme koji će zahtijevati njihovu uključenost i razmišljanje, te učiti ih provjeri rješenja. To je način koji vodi do uspjeha i ostvarenja glavnog cilja, bez obzira kojim putem koračali.

Literatura

1. Liebeck, P., (1990): *Kako djeca uče matematiku*, EDUCA, Zagreb
2. Markovac, J., (1992): *Metodika početne nastave matematike*, Školska knjiga, Zagreb
3. Markovac, J., Zorić, V., (2010): *Matematika, Udžbenik za četvrti razred devetogodišnje osnovne škole*, ALFA, Mostar
4. Markovac, J., Zorić, V., (2010): *Matematika, Udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole*, ALFA, Mostar
5. Markovac, J., Zorić, V., (2010): *Matematika, Udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole*, ALFA, Mostar
6. Markovac, J., Zorić, V., (2010): *Matematika, Udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole*, ALFA, Mostar
7. Markovac, J., Zorić, V., (2010): *Matematika, Udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, ALFA, Mostar
8. Mujakić, V., Hamidović, Ž., Kovačević, D., (2011): *Moja matematika, Udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme, Zenica i NAM, Tuzla
9. Mujakić, V., Kovačević D., Hamidović, Ž., (2011): *Moja matematika, Udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme, Zenica i NAM, Tuzla
10. Mujakić, V., Kovačević D., Hamidović, Ž., (2011): *Moja matematika, Udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme, Zenica i NAM, Tuzla
11. Mujakić, V., Kovačević D., Hamidović, Ž., (2011): *Moja matematika, Udžbenik za četvrti razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme, Zenica i NAM, Tuzla
12. Mujakić, V., Kovačević, D., (2011): *Moja matematika, Udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole*, Vrijeme, Zenica i NAM, Tuzla
13. Špijunović, K., Maričić, S., (2016): *Metodika početne nastave matematike*, Bratis, Užice

METHODICAL APPROACH IN LEARNING EQUATIONS AND NON-EQUATIONS IN PRIMARY TEACHING OF MATHEMATICS

Summary

The methodical approach of textbooks produced according to diverse school curricula to exercises based around equations and inequations and their influence on the development of logical and mathematical knowledge of primary school students from the first to the fifth primary grade is the focal point and the main thesis of this master's thesis. The nine-grade primary school was introduced in 2003 in schools that work according to both Croatian and Bosnian curriculum in The Federation of Bosnia and Herzegovina. However, the juxtaposition of text books made according to the two mentioned curricula reveals significant discrepancies in the methodical approach to equations and inequation. The question is, how deep are these differences and how are they going to affect the level of the acquired knowledge at the end of the primary school? This research should reveal whether and in what measure the initial educational and methodical goals of both curricula are achieved.

Key words: *initial mathematics teaching equations, non-equations, graphical method*

MATEMATIKA

Dr. sc. Almir Huskanović

SVOJSTVENE VRIJEDNOSTI REGULARNIH GRAFOVA¹**Sažetak**

Svojstvena vrijednost grafa se definiše kao svojstvena vrijednost njegove matrice susjedstva. Posebno nas zanimaju svojstvene vrijednosti regularnih grafova.

Ključne riječi: regularni graf, svojstvena vrijednost grafa

Uvod

U teoriji grafova matrica susjedstva je jedan od standardnih pojmova. ([6])

Definicija 1: Matrica susjedstva grafa $G = (V, E)$ kod koga je skup vrhova $V = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$ je matrica formata $n \times n$ koju obilježavamo sa $A(G)$, $A(G) = [a_{ij}]$, pri čemu je

$$a_{ij} = \begin{cases} 1, & x_i \sim x_j \\ 0, & \text{inače} \end{cases}$$

S druge strane, u linearnoj algebri (vidi [2], [3]) definiše se da je realni ili kompleksni broj λ svojstvena vrijednost matrice $A = [a_{ij}]$ formata $n \times n$ ako za neki vektor $\vec{x} \neq \vec{0}$ (matrica kolona formata $n \times 1$, takva da među njenim elementima bar jedan nije 0) vrijedi: $A\vec{x} = \lambda\vec{x}$ – takav vektor onda zovemo svojstvenim vektorom. U ovim razmatranjima uvodnog dijela, podrazumijevaće se da su svi elementi matrice A realni brojevi. Za proizvoljnu matricu M , sa $r(M)$ označavamo rang te matrice.

Ako je λ svojstvena vrijednost matrice A , tada je $\det(A - \lambda I) = 0$, pri čemu je I jedinična matrica (formata $n \times n$). Sam polinom $k(\lambda) = \det(A - \lambda I)$ (ili $k(\lambda) = \det(\lambda I - A)$) zovemo karakterističnim polinomom matrice A . To je polinom stepena n , pa zato matrica A formata $n \times n$ ima tačno n svojstvenih vrijednosti, koje ne moraju biti realni brojevi, a takođe ne moraju biti međusobno različite.

Ukoliko je λ nul tačka polinoma $k(\lambda)$ višestrukosti s , reći ćemo takođe da je s višestrukost svojstvene vrijednosti λ matrice A .

Takođe, poznato je da su sve svojstvene vrijednosti simetrične matrice realni brojevi i da je trag (kvadratne) matrice (tj. zbir svih brojeva na glavnoj dijagonali te matrice) jednak zbiru svih svojstvenih vrijednosti matrice. Što se tiče svojstvenih vektora simetrične matrice, oni su međusobno okomiti, odnosno za svaku simetričnu matricu može se naći odgovarajući ortonormirani skup svojstvenih vektora, a vrijedi i obrnuto.

Takođe, u linearnoj algebri poznati su i sljedeći rezultati (vidi [2], [3]):

¹ Ovaj rad je realizacija zajedničkog naučnoistraživačkog projekta pod nazivom *Komplementi ivično-regularnih grafova*, koji je odobren po Konkursu za sufinansiranje naučne i tehnološke saradnje između Bosne i Hercegovine i Republike Slovenije za period 2019.-2020. godine.

Teorem 1: Broj nenulih svojstvenih vrijednosti matrice A , uključujući njihove višestrukosti, jednak je rang matrice A . Višestrukost svojstvene vrijednosti λ matrice A formata $n \times n$ jednak je $v = n - r(A - \lambda I)$.

Teorem 2: Matrica A ima svoju inverznu matricu A^{-1} ako i samo ako joj broj 0 nije svojstvena vrijednost. Osim toga, ukoliko su $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n \neq 0$ svojstvene vrijednosti, a $\vec{x}_1, \vec{x}_2, \dots, \vec{x}_n$ svojstveni vektori matrice A , tada su $\lambda_1^{-1}, \lambda_2^{-1}, \dots, \lambda_n^{-1}$ svojstvene vrijednosti matrice A^{-1} uz iste odgovarajuće svojstvene vektore $\vec{x}_1, \vec{x}_2, \dots, \vec{x}_n$.

Svojstvena vrijednost grafa, spektar grafa

Definicija 2: Svojstvena vrijednost grafa $G = (V, E)$ je svojstvena vrijednost njegove matrice susjedstva.

Ukoliko je graf G jednostavan (neorijentisani graf bez petlji i paralelnih ivica), njegova matrica susjedstva je uvijek simetrična, a na glavnoj dijagonali su joj nule. Zbog toga, možemo tvrditi da su sve svojstvene vrijednosti jednostavnog grafa realni brojevi. U nastavku se podrazumijeva da radimo samo sa jednostavnim grafovima.

Definicija 3: Skup svih svojstvenih vrijednosti grafa $G = (V, E)$ zovemo spektrom tog grafa. Označavaćemo ga oznakom $S(G)$.

Ukoliko graf $G = (V, E)$ ima n vrhova, te ukoliko su $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_r$ različite svojstvene vrijednosti tog grafa, čije su višestrukosti redom v_1, v_2, \dots, v_r , tada je $v_1 + v_2 + \dots + v_r = n$, a spektar grafa ćemo navesti ovako:

$$S(G) = \{[\lambda_1]^{v_1}, [\lambda_2]^{v_2}, \dots, [\lambda_r]^{v_r}\}.$$

S obzirom na napomene iz uvodnog dijela i činjenicu da su na glavnoj dijagonali matrice susjedstva jednostavnog grafa nule, jasno je da za jednostavni graf G važi sljedeća

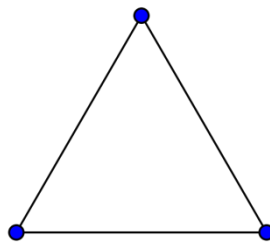
Lema 1: Uz gore uvedene oznake

$$\sum_{i=1}^r v_i \lambda_i = 0,$$

tj. suma svih svojstvenih vrijednosti grafa jednaka je nuli. ([1])

Primjer 1: Za kompletni graf K_3 na slici 1 (koji je ujedno i ciklus) sa 3 vrha imamo da je

njegova matrica susjedstva $A = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 \\ 1 & 1 & 0 \end{bmatrix}$, pa je

Slika 1: graf K_3

$$\det(A - \lambda I) = \begin{vmatrix} -\lambda & 1 & 1 \\ 1 & -\lambda & 1 \\ 1 & 1 & -\lambda \end{vmatrix} = (2 - \lambda)(\lambda + 1)^2.$$

Dakle, $\lambda_1 = 2$ i $\lambda_2 = -1$ su svojstvene vrijednosti grafa K_3 , sa odgovarajućim višestrukostima $v_1 = 1$ i $v_2 = 2$, pa je onda $S(K_3) = \{[2]^1, [-1]^2\}$.

U opštem slučaju, za kompletni graf K_n , gdje je n proizvoljni prirodni broj, matricu susjedstva možemo napisati u obliku: $A = J - I$, pri čemu je J matrica formata $n \times n$ čiji su svi elementi jedinice. Na glavnoj dijagonali te matrice su nule, a svi ostali njeni elementi su jedinice.

Pošto je rang matrice J : $r(J) = 1$, prema Teoremu 1 slijedi da ta matrica ima samo jednu nenultu svojstvenu vrijednost. Lako je vidjeti da je to broj n , jer za vektor $\vec{x}_1 = [1 \ 1 \ \dots \ 1]^T$ (sve koordinate su mu jedinice) vrijedi: $J\vec{x}_1 = n\vec{x}_1$. Preostale svojstvene vrijednosti matrice J su nule. Dalje, za svaki vektor \vec{x} imamo da je $A\vec{x} = (J - I)\vec{x} = J\vec{x} - \vec{x}$. Specijalno, uzimajući da je $\vec{x} = \vec{x}_1$, dobili bismo: $A\vec{x}_1 = (n - 1)\vec{x}_1$ što znači da je vektor \vec{x}_1 svojstveni vektor matrice A (a ujedno i grafa K_n) kome odgovara svojstvena vrijednost $\lambda_1 = n - 1$ višestrukosti $v_1 = 1$.

Uočimo još da je $A + I = J \Rightarrow \det(A - (-1)I) = \det(J) = 0$, što znači da je $\lambda_2 = -1$ –druga svojstvena vrijednost matrice A . Njena višestrukost (prema Teoremu 1) jednaka je $v_2 = n - r(A + I) = n - 1$. Najzad, pošto je $v_1 + v_2 = n$, to znači da graf K_n nema drugih svojstvenih vrijednosti, pa je njegov spektar $S(K_n) = \{[n - 1]^1, [-1]^{n-1}\}$.

Primjer 2: Ciklični graf (ciklus) reda $n, n \in \mathbb{N}$, u oznaci C_n ima skup vrhova $V = \{v_1, v_2, \dots, v_n\}$ i skup ivica $E = \{v_1v_2, v_2v_3, \dots, v_{n-1}v_n, v_nv_1\}$. Otuda je njegova matrica susjedstva

$$A = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & \dots & 1 & 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & \dots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 1 & 0 \end{bmatrix}.$$

Ako je $L = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & \dots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \end{bmatrix}$, tada se lako provjeri da je

$$L^{-1} = \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & 1 & 0 \end{bmatrix},$$

jer je $L \cdot L^{-1} = I$, dakle $A = L + L^{-1}$.

Neka je λ svojstvena vrijednost matrice L sa odgovarajućim svojstvenim vektorom $\vec{x} = [x_1 \ x_2 \ \dots \ x_n]^T$, tj. $L\vec{x} = \lambda\vec{x}$. Pošto je

$$L\vec{x} = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & \cdots & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & \cdots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & \cdots & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & \cdots & 0 & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_{n-1} \\ x_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_2 \\ x_3 \\ \vdots \\ x_n \\ x_1 \end{bmatrix}, \text{ te } \lambda\vec{x} = \begin{bmatrix} \lambda x_1 \\ \lambda x_2 \\ \vdots \\ \lambda x_{n-1} \\ \lambda x_n \end{bmatrix}, \text{ slijedi:}$$

$$x_2 = \lambda x_1, x_3 = \lambda x_2, \dots, x_n = \lambda x_{n-1}, x_1 = \lambda x_n.$$

Iz zadnjeg sistema imamo: $x_1 = \lambda x_n = \lambda^2 x_{n-1} = \dots = \lambda^n x_1$.

Ako je $x_1 = 0$, tada je i $x_2 = x_3 = \dots = x_n = 0$, što je nemoguće. Zato iz $\lambda^n x_1 = x_1$ slijedi da je $\lambda^n = 1 \Rightarrow \lambda = e^{\frac{2k\pi i}{n}}$ ($k = 0, 1, \dots, n-1$).

Neka je $w = e^{\frac{2\pi i}{n}}$ i odaberimo da je $x_1 = 1$. Tada imamo n svojstvenih vrijednosti matrice L : $1, w, w^2, \dots, w^{n-1}$ (svi sa višestrukošću 1) uz odgovarajuće svojstvene vektore

$$\vec{x}_k = [1, w^k, w^{2k}, \dots, w^{(n-1)k}]^T, k \in \{0, 1, \dots, n-1\}.$$

Prema Teoremu 2, matrica L^{-1} ima iste ove svojstvene vektore sa svojstvenim vrijednostima: $1, w^{-1}, w^{-2}, \dots, w^{-(n-1)}$.

Najzad, što se tiče matrice susjedstva ciklusa C_n , njeni svojstveni vektori su takođe $\vec{x}_k, k \in \{0, 1, \dots, n-1\}$, jer je

$$A\vec{x}_k = (L + L^{-1})\vec{x}_k = (w^k + w^{-k})\vec{x}_k, \quad k \in \{0, 1, \dots, n-1\}.$$

Dakle, svojstvene vrijednosti ciklusa C_n su:

$$w^k + w^{-k} = 2\cos\frac{2k\pi}{n}, k \in \{0, 1, \dots, n-1\}.$$

Spektar ciklusa C_n je $S(C_n) = \left\{ [2]^1, \left[2\cos\frac{2\pi}{n}\right]^1, \left[2\cos\frac{4\pi}{n}\right]^1, \dots, \left[2\cos\frac{2(n-1)\pi}{n}\right]^1 \right\}$.

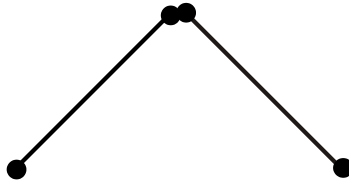
Svojstvene vrijednosti regularnih grafova

Graf $G = (V, E)$ je k -regularan ako svaki njegov vrh ima tačno k susjeda. Lako je pokazati da je u tom slučaju broj k upravo jedna svojstvena vrijednost grafa G . Naime, ako je $A(G) = [a_{ij}]$ matrica susjedstva tog grafa formata $n \times n$, te ako je $\vec{v} = [1 \ 1 \ \dots \ 1]^T$ (vektor čije su koordinate n jedinica), imamo da je

$$A(G) \cdot \vec{v} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \\ \vdots \\ 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11} + a_{12} + \cdots + a_{1n} \\ a_{21} + a_{22} + \cdots + a_{2n} \\ \vdots \\ a_{n1} + a_{n2} + \cdots + a_{nn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} k \\ k \\ \vdots \\ k \end{bmatrix} = k \cdot \vec{v}.$$

Dakle, očito je vektor \vec{v} svojstveni vektor k -regularnog grafa G koji odgovara svojstvenoj vrijednosti k . Međutim, što se tiče višestrukosti te svojstvene vrijednosti, ona zavisi od toga da li je graf G povezan. ([4])

Primjer 3: Graf G na slici je direktna suma kompletnog grafa K_2 sa njim samim. Dakle, $G = K_2 \dot{+} K_2$, ima 4 vrha i nepovezan je.

Slika 2: Graf $K_2 \dot{+} K_2$

Ovaj graf je očito 1 – regularan i ima dvije komponente povezanosti. Spektar grafa K_2 je prema Primjeru 1: $S(K_2) = \{[1]^1, [-1]^1\}$. To znači da je karakteristični polinom ovog grafa $k_1(\lambda) = (\lambda - 1)(\lambda + 1)$. Matrica susjedstva grafa K_2 je $A_1 = \begin{bmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{bmatrix}$, dok je matrica susjedstva grafa G :

$$A = \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \end{bmatrix}, \text{ a možemo je pisati i u obliku blok matrice:}$$

$$A = \begin{bmatrix} A_1 & O \\ O & A_1 \end{bmatrix}.$$

Pri tome je O nula matrica.

$$\text{Očito je } A - \lambda I = \begin{bmatrix} -\lambda & 1 & 0 & 0 \\ 1 & -\lambda & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -\lambda & 1 \\ 0 & 0 & 1 & -\lambda \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} A_1 - \lambda I & O \\ O & A_1 - \lambda I \end{bmatrix}.$$

Karakteristični polinom matrice A je $k(\lambda) = (\lambda^2 - 1)^2 = [k_1(\lambda)]^2$.

Analogan zaključak možemo izvesti u opštem slučaju direktne sume dva grafa.

Teorem 3: Ako je graf $G = G_1 \dot{+} G_2$ direktna suma grafova G_1 i G_2 , tada je karakteristični polinom matrice susjedstva grafa G jednak proizvodu karakterističnih polinoma svojstvenih matrica grafova G_1 i G_2 .

Dokaz: Ako je A matrica susjedstva grafa G , a A_1 i A_2 tada je, slično kao u Primjeru 3

$$A = \begin{bmatrix} A_1 & O \\ O & A_2 \end{bmatrix}$$

iz čega direktno slijedi tvrdnja teorema. ■

Posljedica 1: Karakteristični polinom matrice susjedstva grafa $G_1 \dot{+} G_2 \dot{+} \dots \dot{+} G_n$ (direktna suma grafova G_1, G_2, \dots, G_n) jednak je proizvodu karakterističnih polinoma svojstvenih matrica grafova G_1, G_2, \dots, G_n .

Teorem 4: Ako je graf $G = (V, E)$ povezan k –regularan graf, tada je broj k svojstvena vrijednost tog grafa višestrukosti 1. Međutim, ako je G nepovezan k –regularan graf sa m komponenti povezanosti, tada je višestrukost svojstvene vrijednosti k jednaka m . ([4], [5])

Dokaz: Već smo pokazali da je broj k svojstvena vrijednost grafa G , ukoliko je on k –regularan i da je u tom slučaju odgovarajući svojstveni vektor $\vec{v} = [1 \ 1 \ \dots \ 1]^T$. Pretpostavimo da je $\vec{x} = [x_1 \ x_2 \ \dots \ x_n]^T \neq \vec{0}$ neki svojstveni vektor koji odgovara svojstvenoj vrijednosti k , tj. $A\vec{x} = k\vec{x}$, gdje je A matrica susjedstva grafa G . Uz pretpostavku da je $|V| = n$ i $A = [a_{ij}]$, slijedi:

$$A\vec{x} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \cdots + a_{1n}x_n \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \cdots + a_{2n}x_n \\ \vdots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \cdots + a_{nn}x_n \end{bmatrix}, \text{ dok je } k\vec{x} = \begin{bmatrix} kx_1 \\ kx_2 \\ \vdots \\ kx_n \end{bmatrix}.$$

Pretpostavimo da između koordinata x_1, x_2, \dots, x_n vektora \vec{x} koordinata x_j ima najveću apsolutnu vrijednost. Pošto je $a_{j1}x_1 + a_{j2}x_2 + \cdots + a_{jn}x_n = kx_j$, te ako u sumi n sabiraka na lijevoj strani uzmemo u obzir da je među njima k koji nisu 0, jer ako je

$V = \{v_1, v_2, \dots, v_n\}$ i $a_{ji} = 1$, to znači da su vrhovi v_i i v_j susjedni, a u suprotnom je $a_{ji} = 0$, pa time i $a_{ji}x_i = 0$. Zbog toga, ako iz sume $a_{j1}x_1 + a_{j2}x_2 + \cdots + a_{jn}x_n$ izbacimo sve koji su jednaki nuli, dobićemo:

$$x_{i_1} + x_{i_2} + \cdots + x_{i_k} = kx_j$$

za neke $i_1, i_2, \dots, i_k \in \{1, 2, \dots, n\}$.

S obzirom da je $|x_j| \geq x_{i_l}$ za sve $l \in \{1, 2, \dots, k\}$ ovo je moguće samo ako je $x_{i_1} = x_{i_2} = \cdots = x_{i_k} = x_j$.

Ako je G povezan graf, tada mi možemo nastaviti ovaj postupak analogno dalje, posmatrajući koordinate vektora \vec{x} različite od x_j . Očito ćemo onda dobiti da su sve koordinate vektora \vec{x} jednake, tj. $\vec{x} = [p \ p \ \dots \ p]^T = p \cdot \vec{v}$ za neki broj $p \neq 0$. Time smo dokazali da je svojstvena vrijednost k povezanog grafa G sa višestrukošću 1.

Pretpostavimo sada da je G nepovezan k -regularan graf sa m komponenti povezanosti. Svaka od tih komponenti je povezan k -regularan podgraf kome je $\lambda = k$ svojstvena vrijednost višestrukosti 1. Očito je da tada graf G možemo pisati u vidu direktne sume m povezanih grafova, tj. $G = G_1 \dot{+} G_2 \dot{+} \dots \dot{+} G_m$. Prema Posljedici 1, karakteristični polinom matrice susjedstva grafa G jednak je proizvodu karakterističnih polinoma svojstvenih matrica grafova G_1, G_2, \dots, G_m . Imajući u vidu da je $\lambda = k$ jednostruka nul tačka svakog od tih karakterističnih polinoma, slijedi da je višestrukost svojstvene vrijednosti $\lambda = k$ upravo jednaka broju m .

Literatura

- [1] D.M. Cvetković, M. Doob, H. Sachs, *Spectra of Graphs: Theory and Applications*, Johann Ambrosius Barth Verlag, 1995.
- [2] N. Elezović, *Linearna algebra*, Element, Zagreb, 2006.
- [3] K. Horvatić, *Linearna algebra*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- [4] S. Penjić, *Algebarske karakterizacije udaljeno-regularnih grafova*, Magistarski rad, PMF Sarajevo, 2013.
- [5] A.J. Schwenk, R.J. Wilson, On the eigenvalues of a graph, *Selected Topics in Graph Theory*, Academic Press (1979.), 307.-336.
- [6] D. Stevanović, M. Ćirić, S. Simić, V. Baltić, *Diskretna matematika*, DMS, Beograd, 2008.

EIGENVALUES OF REGULAR GRAPHS

Summary

The eigenvalues of a graph are defined as the eigenvalues of its adjacency matrix. We are particularly interested in the eigenvalues of regular graphs.

Key words: regular graph, eigenvalues of a graph

Dr. sc. Safet Penjić
Dr. sc. Dževad Zečić
Dr. sc. Hermina Alajbegović

KONSTRUKCIJE DVOSTRUKO REGULARNIH GRAFOVA¹

Sažetak

U ovom radu definišemo jednu potklasu k -regularnih grafova, koja do sada nije bila izučavana i koju smo nazvali dvostruko regularni grafovi. Definicija dvostruko regularnih grafova je jedna generalizacija klase jako regularnih grafova koja je dosta značajna i dosta istražena zadnjih decenija. Novouvedeni pojam se prirodno nameće kada se usporedi s definicijom klase kvazi jako regularnih grafova koja je također jedna od generalizacija pojma jako regularnih grafova i koju su uveli Golightly, Haynsworth i Sarvatego 1997. god. Postoji nekoliko interesantnih radova koji opisuju klasu kvazi jako regularnih grafova. U ovom radu nam je cilj pokazati da je shodno definiciji strogo i kvazi strogo regularnih grafova opravdano uvesti novi pojam i novu klasu grafova, te da uvedena klasa ima beskonačno mnogo članova koji su u vezi s dosada dobro poznatim klasama grafova kao što su ciklusi, kompletni grafovi i jako regularni grafovi.

Ključne riječi: graf, dvostruko regularni graf, konstrukcija grafa

Uvod

Prije nego što definišemo pojam dvostruko regularnih grafova, definisat ćemo pojmove strogo regularnog i kvazi strogo regularnog grafa. Za graf kažemo da je k -regularan ako svi vrhovi u grafu imaju stepen k , tj. imaju isti broj susjeda i taj broj susjeda iznosi k . Jako regularne grafove je uveo Raj Chandra Bose 1963. godine ([3]).

Definicija 1: Povezan regularan graf G stepena k je jako regularan s parametrima (n, k, λ, μ) ako ima sljedeće dvije osobine:

- bilo koja dva susjedna vrha imaju tačno λ ($\lambda = 0, 1, 2, \dots$) zajedničkih susjeda;
- bilo koja dva nesusjedna vrha imaju tačno μ zajedničkih susjeda.

Kvazi jako regularne grafove su definisali i proučavali Golightly i Goldberg (vidjeti [7], [8], [9] i [10]).

Definicija 2: Neka su $\mu_1, \mu_2, \dots, \mu_p$ različiti nenegativni cijeli brojevi. Povezan graf G stepena k od n -vrhova je kvazi jako regularan s parametrima $(n, k, \lambda; \mu_1, \mu_2, \dots, \mu_p)$ ako

- bilo koja dva susjedna vrha imaju tačno λ ($\lambda = 0, 1, 2, \dots$) zajedničkih susjeda i

¹ Ovaj rad je realizacija zajedničkog naučnoistraživačkog projekta pod nazivom *Komplementi ivično – regularnih grafova*, koji je odobren po Konkursu za sufinansiranje naučne i tehnološke saradnje između Bosne i Hercegovine (Univerzitet u Zenici) i Republike Slovenije (Univerzitet u Kopru) za period 2019. – 2020. godine.

b) bilo koja dva nesusjedna vrha imaju μ_i zajedničkih susjeda za neki i ($1 \leq i \leq p$).

Razred od kvazi jako regularnog grafa G (the grade of G) je broj indeksa $1 \leq i \leq p$ za koje postoje dva nesusjedna vrha u G sa μ_i zajedničkih susjeda. Kvazi jako regularni graf razreda 1 je jako regularan graf.

Primijetimo da za parametre $\lambda, \mu_1, \mu_2, \dots, \mu_p$ vrijedi $0 \leq \lambda, \mu_1, \mu_2, \dots, \mu_p \leq k$.

Generalizacija se sastoji u tome da se nesusjednim vrhovima dopusti da imaju više od jedne mogućnosti u pogledu broja zajedničkih susjeda. No, mi sada takvu mogućnost dajemo susjednim vrhovima, dok nesusjedni vrhovi moraju imati isti broj susjeda.

Definicija 3: Za k -regularan graf G kažemo da je *CDRG-graf* s parametrima $(n, k, \lambda; \mu_1, \mu_2, \mu_3, \dots, \mu_p)$ ako ima sljedeće dvije osobine:

- bilo koja dva nesusjedna vrha imaju tačno λ ($\lambda = 0, 1, 2, \dots$) zajedničkih susjeda i
- bilo koja dva susjedna vrha imaju μ_i zajedničkih susjeda za neki i ($1 \leq i \leq p$), pri čemu još vrijedi $\mu_1 > \mu_2 > \mu_3 > \dots > \mu_p$.

Izučavanje klase kvazi jako regularnih grafova u opštem slučaju je dosta složen problem, ali su dobijeni zanimljivi rezultati za slučaj kvazi jako regularnih grafova razreda 2 (vidjeti [1], [7]).

Vođeni prethodnim primjerom definisat ćemo razred *CDRG-grafa* i fokusirati se u nastavku na *CDRG-grafove* razreda 2.

Razred od *CDRG-grafa* G je broj indeksa $1 \leq i \leq p$ za koje postoje dva susjedna vrha u G sa μ_i zajedničkih susjeda. *CDRG-graf* razreda 2 nazvat ćemo *dvostruko regularni graf* s parametrima $(n, k, \lambda; \mu_1, \mu_2)$.

Konstrukcija dvostruko regularnog grafa pomoću ciklusa C_n

U teoriji grafova je poznat pojam cikličnog grafa (kraće: ciklus) reda $n, n \in \mathbb{N}$ u oznaci C_n , koji ima skup vrhova $V = \{v_1, v_2, \dots, v_n\}$ i skup ivica $E = \{v_1v_2, v_2v_3, \dots, v_{n-1}v_n, v_nv_1\}$. Taj graf je uvijek 2-regularan i ima svojstvene vrijednosti $2\cos\frac{2\pi j}{n}$ ($j = 0, 1, \dots, n-1$) (vidjeti [4]).

Komplement \bar{G} grafa $G = (V, E)$ je graf koji ima isti skup čvorova kao graf G , a dva vrha iz V su susjedna u grafu \bar{G} ako i samo ako nisu susjedna u G .

Pokazat ćemo sada da je komplement bilo kojeg ciklusa dvostruko regularan graf.

Propozicija 1: Neka je $G = (V, E)$ ciklus C_n . Ako je $n \geq 6$, tada je \bar{C}_n upravo $(n, n-3, n-4, n-5, n-6)$ -dvostruko regularni graf.

Dokaz: Neka je $V = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$ i pri tome je $x_1 \sim x_2, x_2 \sim x_3, \dots, x_{n-1} \sim x_n, x_n \sim x_1$. U grafu \bar{C}_n , vrh x_1 je susjedan sa svim vrhovima osim sa x_2, x_n i samim sobom. Slično vrijedi i za bilo koji drugi vrh iz V . Otuda imamo da je \bar{C}_n regularan graf stepena $(n-3)$. Dakle, za proizvoljan vrh x_i ($i > 2$) imamo da su njegovi susjedi u grafu \bar{G} svi vrhovi iz skupa $V \setminus \{x_{i-1}, x_i, x_{i+1}\}$, a vrhovi koji su na udaljenosti 2 od njega su x_{i-1} i x_{i+1} . Zbog toga, u grafu \bar{C}_n broj zajedničkih susjeda vrhova:

- ✓ x_i i x_{i+1} je $n-4$;

- ✓ x_i i x_{i-1} je $n - 4$;
- ✓ x_i i x_{i+2} je $n - 5$;
- ✓ x_i i x_{i-2} je $n - 5$;
- ✓ x_i i x_j je $n - 6$, gdje je $x_j \in V \setminus \{x_{i-2}, x_{i-1}, x_i, x_{i+1}, x_{i+2}\}$.

Iz toga direktno slijedi traženi zaključak. Ova razmatranja se analogno provode za $i \leq 2$.

Lema 1:

a) Ako je n paran broj, spektar grafa $\overline{C_n}$ je:

$$\left\{ [n-3]^1, [1]^1, \left[-1 - 2\cos \frac{(n-2)\pi}{n} \right]^2, \left[-1 - 2\cos \frac{(n-4)\pi}{n} \right]^2, \dots, \left[-1 - 2\cos \frac{2\pi}{n} \right]^2 \right\}.$$

b) Ako je n neparan broj, spektar grafa $\overline{C_n}$ je:

$$\left\{ [n-3]^1, \left[-1 - 2\cos \frac{(n-1)\pi}{n} \right]^2, \left[-1 - 2\cos \frac{(n-3)\pi}{n} \right]^2, \dots, \left[-1 - 2\cos \frac{2\pi}{n} \right]^2 \right\}.$$

Dokaz: Dokaz slijedi na osnovu poznatih činjenica koje vrijede za regularan graf i njegov komplement: Ako je A matrica susjedstva grafa $G = (V, E)$, $|V| = n$ onda je $J - I - A$ matrica susjedstva komplementarnog grafa \overline{G} , gdje je J matrica formata $n \times n$ čiji su svi elementi jednaki 1 i I je jedinična matrica. Ako je G regularan graf valencije k , tada je \overline{G} regularan graf valencije $n - k - 1$. Jedna od svojstvenih vrijednosti k -regularnog grafa je k . Ako graf G ima svojstvene vrijednosti $k \geq \vartheta_1 \geq \dots \geq \theta_{n-1}$, tada su svojstvene vrijednosti njegovog komplementa $n - k - 1, -1 - \theta_{n-1}, \dots, -1 - \vartheta_1$ (vidjeti[4]). Također su poznate i svojstvene vrijednosti od C_n . Sada je zaključak leme očigledan.

Direktno se dokazuju i sljedeća dva rezultata:

Propozicija 2: Ako je oznakom $G' = (V', E')$ označen ciklus C_4 , a oznakom $G'' = (V'', E'')$ –ciklus $C_n, n \geq 5$ i ako je $G = G' \cup G''$, tada je \overline{G} upravo $(n + 4, n + 1, n, n - 2, n - 1)$ –dvostruko regularni graf.

Propozicija 3: Neka $G', G'', \dots, G^{(h)}$ redom označavaju cikluse $C_{n_1}, C_{n_2}, \dots, C_{n_h}$, gdje je $h \geq 2$ i $n \geq 5$ za sve $n \in \{n_1, n_2, \dots, n_h\}$. Ako je $G = G' \cup G'' \cup \dots \cup G^{(h)}$, tada je \overline{G} upravo $(m, m - 3, m - 4, m - 5, m - 6)$ – dvostruko regularni graf, gdje je $m = n_1 + n_2 + \dots + n_h$.

Konstrukcija dvostruko regularnog grafa pomoću kompletnog grafa K_n

U teoriji grafova pod kompletnim grafom reda $n, n \in \mathbb{N}$, podrazumijeva se graf sa n vrhova i maksimalnim brojem ivica, tj. svaka dva vrha su susjedni.

Propozicija 4: Neka su $G' = (V', E')$ i $G'' = (V'', E'')$ kompletni grafovi reda n , pri čemu je $V' = \{x', y', \dots, z'\}$ i $V'' = \{x'', y'', \dots, z''\}$. Ako je $V = V' \cup V''$ i $E = E' \cup E'' \cup \{\{x', x''\}, \{y', y''\}, \dots, \{z', z''\}\}$ tada je $G = (V, E) (2n, n, 2, n - 2, 0)$ – dvostruko regularni graf.

Dokaz: Neka je $w' \in V'$ proizvoljan vrh. Tada postoji vrh $w'' \in V''$ s kojim je w' susjedan. Skup svih susjeda vrha w' je čitav skup $(V' \setminus \{w'\}) \cup \{w''\}$, a skup svih susjeda vrha w'' je $(V'' \setminus \{w''\}) \cup \{w'\}$. Dakle, vrhovi w' i w'' nemaju zajedničkih susjeda. Primijetimo da su vrhovi iz skupa $V'' \setminus \{w''\}$ na udaljenosti 2 od vrha w' . Sada nije teško zaključiti da je broj zajedničkih

susjeda vrhova v i w' jednak $n - 2$, gdje je $v \in V' \setminus \{w'\}$, te najzad svaki vrh u koji je na udaljenosti 2 od vrha w' ima s vrhom w' 2 zajednička susjeda.

Lema 2: Spektar grafa G iz Propozicije 4 je:

$$\{[n]^1, [n - 2]^1, [0]^{n-1}, [-2]^{n-1}\}.$$

Dokaz: Označimo s A –matrica susjedstva grafa G . Tada vrijedi:

$$A + I = \begin{matrix} & V' & V'' \\ \begin{matrix} J_n & I_n \\ I_n & J_n \end{matrix} \end{matrix}$$

Pri čemu je I – jedinična matrica formata $(2n) \times (2n)$, J_n – matrica formata $n \times n$ čiji su svi elementi jedinice, te I_n – jedinična matrica formata $n \times n$.

Izračunajmo svojstvene vrijednosti matrice $A + I$.

$$\det(A + I - \theta I) = \det \begin{bmatrix} J_n - \theta \cdot I_n & I_n \\ I_n & J_n - \theta \cdot I_n \end{bmatrix}$$

Iskoristit ćemo formule za: množenje blok matrica, računanje determinanti blok matrica i formulu $\det(M \cdot N) = \det(M) \cdot \det(N)$, gdje su M i N kvadratne matrice istog reda. O blok matricama čitalac može pronaći informacije u [6] i [11].

$$\begin{aligned} & \begin{bmatrix} J_n - \theta \cdot I_n & I_n \\ I_n & J_n - \theta \cdot I_n \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} 0 & I_n \\ I_n & 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} I_n & J_n - \theta \cdot I_n \\ J_n - \theta \cdot I_n & I_n \end{bmatrix} \\ \Rightarrow & \left(\det \begin{bmatrix} J_n - \theta \cdot I_n & I_n \\ I_n & J_n - \theta \cdot I_n \end{bmatrix} \right) \cdot \left(\det \begin{bmatrix} 0 & I_n \\ I_n & 0 \end{bmatrix} \right) = \det \begin{bmatrix} I_n & J_n - \theta \cdot I_n \\ J_n - \theta \cdot I_n & I_n \end{bmatrix} \\ \Rightarrow & (\det(A + I - \theta I)) \cdot (-1)^n = \det(I_n - (J_n - \theta \cdot I_n)^2) \\ \Rightarrow & (\det(A + I - \theta I)) \cdot (-1)^n = \det(-I_n) \left((J_n - \theta \cdot I_n)^2 - I_n \right) \\ \Rightarrow & (-1)^n \cdot \det(A + I - \theta I) = \det(-I_n) \cdot \det \left((J_n - \theta \cdot I_n)^2 - I_n \right) \\ \Rightarrow & (-1)^n \cdot \det(A + I - \theta I) = (-1)^n \cdot \det \left((J_n - \theta \cdot I_n)^2 - I_n \right) \\ \Rightarrow & \det(A + I - \theta I) = \det \left((J_n - \theta \cdot I_n)^2 - I_n \right) \end{aligned}$$

$$(J_n - \theta \cdot I_n)^2 = \begin{bmatrix} 1-\theta & 1 & 1 & \dots & 1 \\ 1 & 1-\theta & 1 & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ 1 & 1 & 1 & \ddots & 1 \\ 1 & 1 & 1 & \dots & 1-\theta \end{bmatrix}_{n \times n} \cdot \begin{bmatrix} 1-\theta & 1 & 1 & \dots & 1 \\ 1 & 1-\theta & 1 & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ 1 & 1 & 1 & \ddots & 1 \\ 1 & 1 & 1 & \dots & 1-\theta \end{bmatrix}_{n \times n}$$

$$= \begin{bmatrix} (1-\theta) \cdot (1-\theta) + 1 + \dots + 1 & (1-\theta) + (1-\theta) + 1 + \dots + 1 & \dots & (1-\theta) + 1 + 1 + \dots + 1 + (1-\theta) \\ (1-\theta) + (1-\theta) + 1 + \dots + 1 & 1 + (1-\theta) \cdot (1-\theta) + 1 + \dots + 1 & \dots & 1 + (1-\theta) + 1 + \dots + 1 + (1-\theta) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ (1-\theta) + 1 + \dots + (1-\theta) + 1 & 1 + (1-\theta) + 1 + \dots + (1-\theta) + 1 & \ddots & 1 + 1 + \dots + 1 + (1-\theta) + (1-\theta) \\ (1-\theta) + 1 + \dots + 1 + (1-\theta) & 1 + (1-\theta) + 1 + \dots + 1 + (1-\theta) & \dots & 1 + 1 + 1 + \dots + (1-\theta) \cdot (1-\theta) \end{bmatrix}$$

$$= \begin{bmatrix} (1-\theta)^2 + (n-1) & n-2\theta & \dots & n-2\theta \\ n-2\theta & (1-\theta)^2 + (n-1) & \dots & n-2\theta \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ n-2\theta & \dots & \ddots & n-2\theta \\ n-2\theta & n-2\theta & \dots & (1-\theta)^2 + (n-1) \end{bmatrix}_{n \times n}$$

$$\det \left((J_n - \theta \cdot I_n)^2 - I_n \right) = \begin{vmatrix} (1-\theta)^2 + (n-2) & n-2\theta & \dots & n-2\theta \\ n-2\theta & (1-\theta)^2 + (n-2) & \dots & n-2\theta \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ n-2\theta & \dots & \ddots & n-2\theta \\ n-2\theta & n-2\theta & \dots & (1-\theta)^2 + (n-2) \end{vmatrix} =$$

$$\stackrel{\text{dodati svekolone prvj koloni}}{=} \begin{vmatrix} (1-\theta)^2 + (n-2) + (n-1)(n-2\theta) & n-2\theta & \dots & n-2\theta \\ (1-\theta)^2 + (n-2) + (n-1)(n-2\theta) & (1-\theta)^2 + (n-2) & \dots & n-2\theta \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ (1-\theta)^2 + (n-2) + (n-1)(n-2\theta) & \dots & \ddots & n-2\theta \\ n-2\theta & n-2\theta & \dots & (1-\theta)^2 + (n-2) \end{vmatrix} =$$

$$= \left((1-\theta)^2 + (n-2) + (n-1)(n-2\theta) \right) \cdot \begin{vmatrix} 1 & n-2\theta & \dots & n-2\theta \\ 1 & (1-\theta)^2 + (n-2) & \dots & n-2\theta \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 & \dots & \ddots & n-2\theta \\ 1 & n-2\theta & \dots & (1-\theta)^2 + (n-2) \end{vmatrix} =$$

$$\stackrel{\text{množimo prvi red s -1i dodajemo drugom, trećem, ... redu}}{=} (\theta - (n+1)) \cdot (\theta - (n-1)) \cdot \begin{vmatrix} 1 & n-2\theta & \dots & n-2\theta \\ 0 & (1-\theta)^2 + (n-2) - n + 2\theta & \dots & 0 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \dots & (1-\theta)^2 + (n-2) - n + 2\theta \end{vmatrix}$$

$$= (\theta - (n+1)) \cdot (\theta - (n-1)) \cdot \left((1-\theta)^2 + (n-2) - n + 2\theta \right)^{n-1} = (\theta - (n+1)) \cdot (\theta - (n-1)) \cdot (\theta^2 - 1)^{n-1}$$

Ako sa θ_i označimo jednu od svojstvenih vrijednosti matrice $A + I$, a pripadni svojstveni vektor s \mathbf{x} tada imamo: $(A + I)\mathbf{x} = \theta_i \mathbf{x} \Rightarrow A\mathbf{x} + \mathbf{x} = \theta_i \mathbf{x} \Rightarrow A = (\theta_i - 1)\mathbf{x}$. Dakle, svojstvene vrijednosti grafa $G = (V, E)$ su svojstvene vrijednosti matrice $A + I$ umanjene za 1.

Kartezijev proizvod grafova $G = (V, E)$ i $G' = (V', E')$ je graf $G \times G'$ kod koga je skup vrhova $V \times V'$, a susjedne vrhove definišemo ovako:

$$(u, v) \sim (a, b) \Leftrightarrow (u = a \wedge vb \in E') \vee (v = b \wedge ua \in E).$$

Lema 3: Neka je K_n kompletni graf sa n vrhova. Tada vrijede sljedeće tvrdnje:

- Za $n \geq 2$, graf $G = K_n \times K_n$ je $(n^2, 2n - 2, 2, n - 2)$ – strogo regularni graf.
- Za $m, n \geq 2$ i $m \neq n$, graf $G' = K_n \times K_m$ je $(mn, m + n - 2, 2, m - 2)$ – dvostruko regularni graf.

Dokaz: $G = K_n \times K_m$ je graf sa mn vrhova, regularan sa stepenom $m + n - 2$ i ima dijametar 2. Neka su (x, i) i (y, j) dva različita vrha u $K_n \times K_m$. Zanima nas broj zajedničkih susjeda ta dva vrha. Ako koristimo oznaku $N_\Gamma(u)$ za skup susjeda vrha u u odgovarajućem grafu Γ , odnosno $|N_\Gamma(u)|$ kao broj tih susjeda, imamo da je

$$|N_G(x, i) \cap N_G(y, j)| = \begin{cases} |N_{K_m}(i) \cap N_{K_m}(j)|, & \text{ako je } x = y \\ |N_{K_n}(x) \cap N_{K_n}(y)|, & \text{ako je } i = j \\ 2, & \text{inače} \end{cases}.$$

Konstrukcija dvostruko regularnog grafa pomoću strogo regularnog grafa

Propozicija 1: Neka su $G' = (V', E')$ i $G'' = (V'', E'')$ redom (n', k', μ', λ') i $(n'', k'', \mu'', \lambda'')$ – strogo regularni grafovi. Ako je $G = G' \cup G''$, tada je \bar{G} dvostruko regularni graf s parametrima $(2n', 2n' - k' - 1, 2n' + \lambda' - 2k', 2n' + \mu' - 2k' - 2, 2n' - 2k' - 2)$ ako i samo ako je $n' = n'', k' = k'', \mu' = \mu''$ i $\lambda' = \lambda''$.

Dokaz: Uzmimo proizvoljne vrhove $x \in V'$ i $y \in V''$. Označimo sa $\Gamma_1'(x)$, $\bar{\Gamma}_1(x)$ skup svih susjeda vrha x u grafovima G' i \bar{G} respektivno i sa $\Gamma_2'(x)$ skup svih vrhova koji su na udaljenosti 2 od vrha x u grafu G' . To su u stvari svi vrhovi iz V' koji nisu susjedni sa vrhom x u G' . Slično sa $\Gamma_1''(y)$, $\bar{\Gamma}_1(y)$ označimo skup svih susjeda vrha y u grafovima G'' i \bar{G} respektivno i sa $\Gamma_2''(y)$ skup svih vrhova koji su na udaljenosti 2 od vrha y u grafu G'' .

Očito je $|\Gamma_1'(x)| = k'$, $|\Gamma_2'(x)| = n' - k' - 1$, $|\Gamma_1''(y)| = k''$ i $|\Gamma_2''(y)| = n'' - k'' - 1$.

$$|\bar{\Gamma}_1(x)| = |\Gamma_2'(x) \cup V''| = n'' + n' - k' - 1$$

$$|\bar{\Gamma}_1(y)| = |\Gamma_2''(y) \cup V'| = n' + n'' - k'' - 1$$

$$|\bar{\Gamma}_1(x)| = |\bar{\Gamma}_1(y)| \Leftrightarrow k' = k''$$

Vidimo da je \bar{G} regularan graf ako i samo ako je $k' = k''$ i da je tada stepen valencije jednak $n'' + n' - k' - 1$.

Posmatrajmo dva vrha x, z iz V' koja su susjedna u G' . Tada ta dva vrha nisu susjedna u \bar{G} . Neka $\Gamma'_1(x), \bar{\Gamma}_1(x), \Gamma'_1(z), \bar{\Gamma}_1(z)$ označavaju iste skupove kao na početku dokaza.

$$|\Gamma'_1(x) \cap \Gamma'_1(z)| = \lambda'$$

$$|\Gamma'_2(x) \cap \Gamma'_2(z)| = n' - (2k' - \lambda')$$

$$\left. \begin{array}{l} \bar{\Gamma}_1(x) = \Gamma'_2(x) \cup V'' \\ \bar{\Gamma}_1(z) = \Gamma'_2(z) \cup V'' \end{array} \right\} \Rightarrow \bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z) = V'' \cup (\Gamma'_2(x) \cap \Gamma'_2(z)) \Rightarrow |\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = n'' + n' - (2k' - \lambda')$$

Slično, ako uzmemo dva vrha $y, v \in V''$ koja su susjedna u G'' i posmatramo susjede tih vrhova u \bar{G} , dobit ćemo:

$$|\Gamma''_1(y) \cap \Gamma''_1(v)| = \lambda''$$

$$|\Gamma''_2(y) \cap \Gamma''_2(v)| = n'' - (2k'' - \lambda'')$$

$$\left. \begin{array}{l} \bar{\Gamma}_1(y) = \Gamma''_2(y) \cup V' \\ \bar{\Gamma}_1(v) = \Gamma''_2(v) \cup V' \end{array} \right\} \Rightarrow \bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(v) = V' \cup (\Gamma''_2(y) \cap \Gamma''_2(v)) \Rightarrow |\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(v)| = n' + n'' - (2k'' - \lambda'')$$

Ako pretpostavimo da je \bar{G} dvostruko regularan graf tada je broj zajedničkih susjeda bilo koja dva nesusjedna vrha isti, odakle je $|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = |\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(v)| \Rightarrow \lambda' = \lambda''$.

Iz $\lambda' = \lambda''$ i $k' = k''$ zaključujemo da je \bar{G} regularan graf, pri čemu bilo koja dva nesusjedna vrha imaju konstantan broj zajedničkih vrhova.

Sada ćemo razmatrati broj zajedničkih susjeda dva susjedna vrha u \bar{G} .

Postoje sljedeći podslučajevi:

1) Neka su x, z iz V' vrhovi koji nisu susjedna u G' . Tada su ta dva vrha susjedna u \bar{G} i vrijedi:

$$|\Gamma'_1(x) \cap \Gamma'_1(z)| = \mu'$$

$$|\Gamma'_2(x) \cap \Gamma'_2(z)| = n' - (2k' - \mu') - 2$$

$$\left. \begin{array}{l} \bar{\Gamma}_1(x) = \Gamma'_2(x) \cup V'' \\ \bar{\Gamma}_1(z) = \Gamma'_2(z) \cup V'' \end{array} \right\} \Rightarrow \bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z) = V'' \cup (\Gamma'_2(x) \cap \Gamma'_2(z)) \Rightarrow |\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(z)| = n'' + n' - (2k' - \mu') - 2$$

2) Slično, ako uzmemo dva vrha $y, v \in V''$ koja nisu susjedna u G'' i posmatramo susjede tih vrhova u \bar{G} , dobit ćemo:

$$|\Gamma''_1(y) \cap \Gamma''_1(v)| = \mu''$$

$$|\Gamma''_2(y) \cap \Gamma''_2(v)| = n'' - (2k'' - \mu'') - 2$$

$$\left. \begin{array}{l} \bar{\Gamma}_1(y) = \Gamma''_2(y) \cup V' \\ \bar{\Gamma}_1(v) = \Gamma''_2(v) \cup V' \end{array} \right\} \Rightarrow \bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(v) = V' \cup (\Gamma''_2(y) \cap \Gamma''_2(v)) \Rightarrow |\bar{\Gamma}_1(y) \cap \bar{\Gamma}_1(v)| = n' + n'' - (2k'' - \mu'') - 2$$

3) Neka su $x \in V', y \in V''$. Tada je x susjedan s vrhom y .

$$|\bar{\Gamma}_1(x)| = |\Gamma'_2(x) \cup V''| = n'' + n' - k' - 1$$

$$|\bar{\Gamma}_1(y)| = |\Gamma''_2(y) \cup V'| = n' + n'' - k'' - 1$$

$$|\bar{\Gamma}_1(x) \cap \bar{\Gamma}_1(y)| = |\Gamma'_2(x) \cup \Gamma''_2(y)| = n' - k' - 1 + n'' - k'' - 1$$

Sada direktno iz pretpostavke $n' = n'', k' = k'', \mu' = \mu''$ i $\lambda' = \lambda''$ slijedi da je \bar{G} dvostruko regularni graf s parametrima $(2n', 2n' - k' - 1, 2n' + \lambda' - 2k', 2n' + \mu' - 2k' - 2, 2n' - 2k' - 2)$. Također, iz pretpostavke da je \bar{G} dvostruko regularni graf s parametrima $(2n'', 2n'' - k'' - 1, 2n'' + \lambda'' - 2k'', 2n'' + \mu'' - 2k'' - 2, 2n'' - 2k'' - 2)$ slijedi da je $n' = n'', k' = k'', \mu' = \mu''$ i $\lambda' = \lambda''$.

Lema 1: Ako je spektar grafa G' iz Propozicije 1 $\{[k']^1, [r]^f, [s]^g\}$, tada je spektar grafa \bar{G} iz te propozicije jednak $\{[2n' - k' - 1]^1, [-s - 1]^{2g}, [-r - 1]^{2f}, [-k' - 1]^1\}$.

Dokaz: Neka su $G' = (V', E')$ i $G'' = (V'', E'')$ redom (n', k', μ', λ') i $(n'', k'', \mu'', \lambda'')$ –strogo regularni grafovi. S obzirom na dokaz propozicije 1 imamo da je $G' = G''$. Označimo sa A' matricu susjedstva grafa $G' = (V', E')$, a sa A matricu susjedstva grafa $G = G' \cup G''$. Tada se matrica susjedstva grafa G može prikazati kao blok matrica: $A = \begin{bmatrix} A' & \mathbf{O} \\ \mathbf{O} & A' \end{bmatrix}$.

Otuda je:

$\det(A - \theta I_{2n' \times 2n'}) = (\det(A' - \theta I_{n' \times n'}))^2$. Povezan strogo regularan graf ima tri svojstvene vrijednosti (vidjeti [2], Th. 6.21, Th. 6.23). Ako su k', r i s svojstvene vrijednosti matrice A' , onda su na osnovu jednakosti $\det(A - \theta I_{2n' \times 2n'}) = (\det(A' - \theta I_{n' \times n'}))^2$, k', r i s svojstvene vrijednosti i matrice A . Ostatak dokaza slijedi iz veze između svojstvenih vrijednosti regularnih grafova i njihovih komplementata. Rezultat o svojstvenim vrijednostima komplementnog grafa od unije dva ili više strogo regularnih grafova dat je u [5] bez dokaza.

Propozicija 2: Neka su $G' = (V', E')$, $G'' = (V'', E'')$, ..., $G^{(h)} = (V^{(h)}, E^{(h)})$ strogo regularni grafovi sa parametrima (n', k', μ', λ') , $(n'', k'', \mu'', \lambda'')$, ..., $(n^{(h)}, k^{(h)}, \mu^{(h)}, \lambda^{(h)})$. Ako je $G = G' \cup G'' \cup \dots \cup G^{(h)}$, tada je \bar{G} $(hn', hn' - k' - 1, hn' + \lambda' - 2k', hn' + \mu' - 2k' - 2, hn' - 2k' - 2)$ – dvostruko regularni graf ako i samo ako je $n' = n'' = \dots = n^{(h)}, k' = k'' = \dots = k^{(h)}, \mu' = \mu'' = \dots = \mu^{(h)}$ i $\lambda' = \lambda'' = \dots = \lambda^{(h)}$.

Dokaz: Izvodi se analogno dokazu Propozicije 1.

Lema 2: Ako je spektar grafa G' iz Propozicije 2 $\{[k']^1, [r]^f, [s]^g\}$, tada je spektar grafa \bar{G} iz te propozicije jednak $\{[hn' - k' - 1]^1, [-s - 1]^{hg}, [-r - 1]^{hf}, [-k' - 1]^{h-1}\}$.

Dokaz: Izvodi se analogno dokazu Lemel.

Reference

- [1] Hermina, A., Almir, H., Štefko, M., Primož, Š., On the Extendability of Quasi-Strongly Regular Graphs with Diameter 2, *Graphs and Combinatorics*, 34, 2018, 711-726
- [2] Ravindra, B. B., **Graphs and Matrices**, Universitext, Springer, Hindustan Book Agency, New Delhi, 2010.

- [3] Raj Chandra B., Strongly regular graphs, partial geometries and partially balanced designs, *Pacific J. Math* 13 (1963) 389–419. (p. 122)
- [4] Andries E. B., Willem H. H., **Spectra of graphs**, Springer-Verlag, Berlin-New York, 2012; dostupno na internetu: <http://homepages.cwi.nl/~aeb/math/ipm/>.
- [5] van Dam, E.R., Regular graphs with four eigenvalues, *Linear Algebra Appl.* 226/228 (1995), 135-162
- [6] Howard E., **Elementary matrix theory**, Reprint of the 1966 edition. Dover Books on Advanced Mathematics. Dover Publications, Inc., New York, 1980.
- [7] Goldberg, F., On quasi-strongly regular graphs, *Linear Multilinear Algebra*, 54, 2006, 437 - 451
- [8] Goldberg, F. Laplacians of Graphs, Quasi - Strongly Regular Graphs and Completely Positive Graphs, Master thesis, Israel Institute of Technology, 2004
- [9] Golightly, W., Haynsworth, W., Sarvate, D. G., A family of connected quasi strongly regular graphs, *Congressus Numerantium*, 124, 1997, 89 - 95
- [10] Golightly, W., Haynsworth, W., Sarvate, D. G., A symmetric difference construction of strongly regular graphs, *Bulletion of the Institute of Combinatorics and its Applications*, 24, 1998, 51 - 56.
- [11] Fuzhen Z., **The Schur Complement and Its Applications**, Springer Verlag, New York, 2005.

THE CONSTRUCTION OF DOUBLE REGULAR GRAPHS

Summary

In this paper, we define a subclass of k -regular graphs, which has not been studied so far, and which we have called double-regular graphs. The definition of double-regular graphs is a generalization of the class of strongly-regular graphs that has been quite significant and has been explored a lot in the last decades. The newly introduced term naturally comes into existence when compared to the definition of the class of quasi-strongly regular graphs, which is also one of the generalizations of the class of strongly regular graphs. The class of strongly regular graphs is defined by Golightly, Haynsworth, and Sarvatego in 1997. There are several interesting papers describing the class of quasi strongly regular graphs. In this paper, we want to show that the introduction of a new term is justified and natural and that a defined class has infinitely many members associated with hitherto well-known graph classes such as cycles, complete graphs, and strongly regular graphs.

Key words: graph, doubly regular graph, construct graph

PRIKAZI

Dr. sc. Mirza Džananović
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

PRIKAZ KNJIGE
POPLAVA, ZEMLJOTRES, SMOG: PRILOZI EKOISTORIJI BOSNE I
HERCEGOVINE U 20. STOLJEĆU

(Zbornik radova, urednik Amir Duranović, Sarajevo, Udruženje za modernu historiju/Udruga
za modernu povijest, 2017, 194 str.)

Povijest okoliša ili ekohistorija se kao zaseban istraživački pravac u savremenoj historiografiji pojavio još tokom 60-ih godina 20. stoljeća. U bosanskohercegovačkom susjedstvu, ekohistorija doživljava kontinuiran uspon od početka novog milenijuma, a čini se da hrvatska historiografija prednjači u provođenju takvih istraživanja. O tome najbolje svjedoči djelatnost Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, osnovanog 2005. godine, a čija je osnovna misija propitivanje odnosa čovjeka i prirode kroz prošlost na tlu Hrvatske. Odmah po osnivanju, pomenuto Društvo je započelo i sa izdavanjem specijalizovanog časopisa „Ekonomska i ekohistorija“ koji izlazi jednom godišnje. Ipak, najveće priznanje naporima kompletne hrvatske historiografije bez sumnje je uspješna organizacija Devete bijenalne konferencije Evropskog udruženja za povijest okoliša, održane u Zagrebu od 28. juna do 2. jula 2017. godine na kojoj je učestvovalo preko 400 istraživača iz 42 zemlje svijeta. Savremena bosanskohercegovačka historiografija je, nažalost, još uvijek daleko od sličnih uspjeha, ali je sasvim sigurno da postoji veliki potencijal za snažniji razvoj ekohistorije u Bosni i Hercegovini u bližoj budućnosti. O tome najbolje svjedoči nedavno objavljeni Zbornik radova posvećen ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću, u izdanju poprilično agilnog Udruženja za modernu historiju (UMHIS).

Zbornik je objavljen krajem 2017. godine uz podršku Fondacije „Heinrich Böll“, a tematski je fokusiran na istraživanje efekata tri fenomena, poplava, zemljotresa i smoga, na prostoru Bosne i Hercegovine tokom 20. stoljeća. Pet autora je dalo svoj doprinos sadržajnom oblikovanju prvog bosanskohercegovačkog Zbornika posvećenog ekohistorijskim istraživanjima, s tim da je članak Amira Duranovića uvodnog karaktera. Duranović je dao kratak ali jasan pregled razvoja ekohistorije kao zasebnog istraživačkog pravca, te sažet pregled sadržaja članaka ostalih autora u Zborniku.

Radovi Enesa Omerovića i Vere Katz su posvećeni poplavama u Bosni i Hercegovini, s tim da Omerović propituje pomenutu pojavu u prvoj polovini 20. stoljeća, sa posebnim akcentom na takozvane „velike poplave“, dok se Katz fokusira na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata. Ubrzana industrijalizacija nakon Drugog svjetskog rata ostavila je ogromne posljedice na sveukupni razvoj bosanskohercegovačkog društva, ali su efekti industrijalizacije posebno bili oštri na okoliš. Zbog toga Vera Katz posebnu pažnju posvećuje utjecajima fabričkih postrojenja na zagađenje rijeka, ali i nastojanjima tadašnjih vlasti na saniranju posljedica poplava i sprečavanja daljih uništenja. Iako se bave istim fenomenom, ali u dva različita vremenska perioda, radovi Enesa Omerovića i Vere Katz jasno pokazuju postojanje kontinuiteta (loše) politike suočavanja sa poplavama u Bosni i Hercegovini. Premda su vršene određene procjene i analize te čak i predviđene mjere za suzbijanje negativnih efekata katastrofalnih plavljenja rijeka, u konačnici se svaka vlast bavila isključivo posljedicama a ne i

samim uzrocima poplava. Izgradnja nasipa, kanala, odbrambenih bedema i obaloutvrda, kao jedinih stvarnih mogućnosti sprečavanja ili kontrolisanja visokih vodostaja, ili nikako nije provedena ili je rađena nekvalitetno i parcijalno, tako da su i pozitivni efekti bili minimalni. Čitanje ovih radova može biti stresno i uznemirujuće za sve koji su bili pogođeni katastrofalnim poplavama u Bosni i Hercegovini u maju 2014. godine. Historija se po ko zna koji put ponovila, a čak je moguće i pronaći velike sličnosti u govorima i obećanjima političara nakon poplava iz, naprimjer, 1932. godine i 2014. godine, a i naslovi tadašnjih novinskih članaka su dosta slični onim iz nedavne prošlosti.

Aida Ličina Ramić se fokusirala na mikrohistorijsko istraživanje ekološke situacije u Sarajevu nakon Drugog svjetskog rata, s posebnim akcentom na period 70-ih i 80-ih godina, kada je grad prošao kroz skoro nevjerovatnu transformaciju od „ekološke katastrofe“ do „olimpijskog grada“. To je vrijeme jačanja ekološke svijesti političkih elita te nastojanja iznalaženja rješenja za brojne goruće probleme, uključujući i tada „vjernog pratioca“ većih gradova – smoga. Nedostatak dovoljnih količina pitke vode, česti prekidi u snabdijevanju električnom energijom, neodržavane i oštećene saobraćajnice i česta zabušenja, zagađene rijeke, tlo i zrak, su i danas dio svakodnevnice građana Sarajeva. Međutim, dok su se tokom 70-ih i 80-ih godina problemi planski rješavali, a situacija konstantno poboljšavala, današnje stanje je daleko od toga i bez realnih izgleda za skorim pozitivnim iskorakom.

Posljednji rad tiče se prirodnog fenomena sa kojim se posebno teško suočiti i za koji su mogućnosti prevencije skoro pa nemoguće, osim određenih analiza i uočavanja izrazito ugroženih područja, korištenje kvalitetnijih materijala za izgradnju i slično. Razorni zemljotresi su periodično pogađali prostor socijalističke Jugoslavije (Makarska 1962, Skoplje 1963, Crna Gora 1979. itd), a jedan od najžešćih pogodio je prostor Bosanske krajine i naročito Banjaluke 1969. godine. Ogromna materijalna šteta i ljudski gubici nisu bile jedine posljedice banjalučkog zemljotresa, jer je uskoro došlo i do snažnih političkih potresa kako na saveznom, tako i na republičkom nivou.

Udruženje za modernu historiju predstavlja pravo osvježenje u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, te se za nadati da će nastaviti sa dosadašnjim tempom objavljivanja, a pri tome zadržati visok kvalitet objavljenih publikacija. Zbornik radova Poplava, zemljotres, smog prva je, ali vrlo uspješna tematska publikacija posvećena povijesti okoliša u Bosni i Hercegovini i sigurno je odlična osnova za dalja istraživanja. Poplave, zemljotresi, smog i druge prirodne pošasti su, nažalost, uvijek aktuelne životne teme, što Zborniku daje i određenu dozu društvene angažiranosti. Zbog toga i ostaje nada da će ovaj Zbornik doći u ruke onih koji imaju mogućnost kreiranja odgovarajućih politika za sprečavanje ili barem umanjenje negativnih posljedica pomenutih fenomena, te da će izvući pouke iz ne tako davne, ali ipak dosta bliske prošlosti.